

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

—:०:—

तृतीयोऽध्यायः।

प्रथमः पादः।

१। प्रत्ययः।

प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इति। शास्त्रस्य लाघवार्थम्। यदि सन्प्रत्ययः क्यच्प्रत्ययः क्यङ्प्रत्यय इत्येवमेकैकं संज्ञिनमुपादायानेकेषां भिन्नैर्वाक्यैः प्रत्ययसंज्ञा विधीयेत तदा शास्त्रस्य गौरवं स्यात्। संज्ञिनां बहुलात्। नहि तेषां तथाविधं सामान्य मभिन्न मस्ति यदुपादायैकेन वाक्येनानेकेषां संज्ञा विधीयेत यथा वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धमिति (१।१।७३)। ननु चेदमस्ति सामान्यं सबिति। एवञ्च सूत्रं करिष्यते सप् प्रत्यय इति। सबिति प्रत्याहारग्रहणं च सनः सकारादारभ्य कपः पकारेण। नैतदस्ति। अन्येऽपि बहवः पकाराः सन्ति। सिब्बहुलं लेटि (३।१।३)। वदः सुपि क्यप् (३।१।१०६) चेत्येवमादयः। तत्र यदि प्रत्यासत्ति माश्रित्यानन्तरः पकारः प्रत्याहारार्थं गृह्येत तदा सिपः पकारेणैव प्रत्याहारग्रहणं विज्ञायेत। अथ व्याप्ति र्गृह्यते तदा तप्तनप्तनथनाश्चेति (७।१।४५) तनपः पकारेणैव स्यात्। स्यादेतत्। व्याप्ते रेव न्याय आश्रयितव्यः। नच तनपः पकारेण प्रत्याहारग्रहणं भविष्यति। अपि तु कप एव। इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्चेति (६।३।६८) वचनाज् ज्ञापकात्। अन्यथा षष्ठेऽपि प्रत्ययसंज्ञाव्यापारादपार्थकमिदं स्यात्। नैतदस्ति। असति हि प्रयोजने ज्ञापकं भवति। अस्ति ह्यस्य प्रयोजनम्। किं तत्? अम्प्रत्ययप्रतिबद्धं विशिष्टमेव कार्य्यं यथा स्यात्। प्रत्ययमात्रप्रतिबद्धं मा भूदिति

नियमार्थमेतत् स्यात्। तत् कुतो वैयर्थ्यम्? अथापि कथञ्चित् कपः पकारेणैव प्रत्याहारो लभ्येतैवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अतो लाघवार्थमधिकारेणैवेयं संज्ञा विधातुं युक्तेति मत्वेह प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इति। यद्येवं प्रतियोगं तेनोपस्थातव्यम्। तत्रासावुपस्थितः सन्नादिभिरेव सम्बध्यते न प्रकृत्यादिभिरिति नियमहेतुर्नास्ति। अतः प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमानामप्येषा संज्ञा स्यात्। तत्र प्रकृतिर्गुप्तिज्किद्भ्यः (३।१।५) सन्। उपपदं स्तम्बकर्णयो रमिजपोः (३।२।१३)। उपाधिर्हरतेर्दृतिनाथयोः (३।२।२५) पशौ। यद्यपि पश्वर्थस्य संज्ञायाः प्रयोजनं नास्ति तथापि तद्वाचिनोऽस्तीति तस्य स्यादेव। विकारो हनस्त (३।१।१०८) च। आगमस्त्रपुजतुनोः (४।३।१३८) षुक्। प्रत्ययसंज्ञायाञ्चैषां परत्वमाद्युदात्तत्वञ्च स्यात्। यद्यपि युगपद् गुपादीनां परस्परापेक्षया सन्नादीनाञ्च परत्वं न सम्भवति तथापि पर्य्यायेण स्यात्। कदाचिद् गुपादयः परे स्युः कदाचिद् सन्नादयः। अन्यतो वा कुतश्चिद् गुपादयः परे भवेयुरित्यत आह प्रकृत्युपपद इत्यादि। एतच्च न्यायप्राप्तमेवोक्तम्। कथम्? प्रकृत्युपपदोपाधयस्तावत् परकार्य्यसिद्धये भूतविभक्त्या पञ्चम्यादिकया निर्दिश्यन्त इति तेषां पञ्चम्यादिविभक्त्यन्तं शब्दरूपं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपत्तुमयोग्यम्। तथाहि प्रथमान्तस्य वा सामानाधिकरण्येन संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो भवति यत्र बुद्ध्याहितसंज्ञारूपः सोऽयमित्यभेदसम्बन्धमुपगतः संज्ञी संज्ञया सह निर्दिश्यते यथा वृद्धिरादैजिति (१।१।१)। षष्ठ्यन्तस्य वा यत्र संज्ञासंज्ञिनोर्भेदविवक्षायां संज्ञाशब्देन स्वरूपपदात्मकेनोपादीयमानेनोपजनितव्यतिरेकः षष्ठ्या संज्ञी निर्दिश्यते यथा स्वं रूपं (१।१।६८) शब्दस्याशब्दसंज्ञेति। प्रकृत्यादयस्तु परोपकारयोग्यं विभक्तिविशेषमुपादाय वर्त्तन्त इत्यशक्य एषां संज्ञासम्बन्धः कुर्त्तुम्। न च संज्ञासंज्ञिसम्बन्धयोग्यविभक्त्यध्याहारे सत्येषां संज्ञा भविष्यतीति अस्ति चावकल्पयितुम्। असति हि वचनस्यावकाशेऽध्याहारो युक्तो न तु सति। हि कार्य्यसम्प्रत्ययः सन्नादिः। अप्राधान्याच्च प्रकृत्यादीनामयुक्ता संज्ञा। प्रधाने कोऽयं याति। ...यो लोके दृष्टः। यथा बहुषु गच्छत्सु कश्चित् कञ्चित् पृच्छति ... स आह राजेति। तत्र यः पृच्छति यश्चाचष्टे तयोरुभयोरपि

प्रधाने राजनि सम्प्रत्ययो भवति। तस्मादिहापि प्रधाने सनादौ कार्य्य-सम्प्रत्ययात् तस्यैव संज्ञा भविष्यति। प्राधान्यं पुनस्तस्यापूर्वस्य विधानात्। प्रकृत्यादीनां धात्वादिपाठे निर्ज्ञातस्वरूपाणां सनाद्यर्थोपादानादप्राधान्यम्। तत् कुतस्तेषां संज्ञा? आगमविकारयोर्य्यपि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धयोग्यतया प्रथमया निर्देशो विधेयत्वाच्च प्राधान्यं तथापि न भवति संज्ञा। यस्मात्प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते। तस्या एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा स्यात्। प्रतियन्त्यनेनेनार्थानिति प्रत्ययः। नच विकारागमाभ्यां कञ्चनार्थं प्रतियन्ति। यदि तर्ह्यन्वर्थसंज्ञेयमवेः को (५।४।२८) यावादिभ्यः (५।४।२९) कन्नितिएवमादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति। अर्थाभावात्। द्विविधो ह्यर्थः। लौकिकः शास्त्रीयश्च। तत्र पूर्वः पदेनैव प्रतीयते। द्वितीयस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। स च तेषां नास्ति। विना प्रत्ययैः प्रकृतेरेव तदर्थस्य प्रतीतेः। नैष दोषः। यद्यपि तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थो न समधिगम्यते तथाप्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यस्मादेवाप्तवचनात् समधिगम्यते। तस्मात् तैरपि स्वार्थं प्रतियन्तीति तेऽपि प्रत्यया इत्यलमतिप्रसङ्गेनेति स्थितमेतत् प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भवतीति। कर्त्तव्यं करणीयमिति। तव्यदादेः प्रत्ययसंज्ञायां यस्मात् प्रत्ययविधिरिति तस्मिन् परतोऽङ्गसंज्ञा भवति। अथ कथं तदनन्तरं सनादिमतिक्रम्य व्यवहित एव तव्यदादि रुदाहृतः? तत्राद्युदात्तादेरपि प्रत्ययसंज्ञाकार्य्यस्य सम्भवात्। सनादौ तु तन्न सम्भवति। धातुस्वरेणैव बाधितत्वात्।

२। परश्च।

अयमप्यधिकार इति। न केवलं प्रत्यय इत्यपिशब्दार्थः। योगे योग उपतिष्ठत इति। परिभाषाया अधिकारस्य भेदं दर्शयति। परिभाषा ह्येकदेशस्थैव सर्वत्र शास्त्रे व्याप्रियते नतु प्रतियोग मुपतिष्ठते। परिभाषा वेति। पश्चान्तरं दर्शयति। एकदेशस्थैव सर्वत्र शास्त्रे व्याप्रियत इत्येष परिभाषा-धर्मो वृत्तौ न दर्शितः। अधिकारधर्मप्रदर्शनद्वारेणावगम्यमानत्वात्। यदि हि प्रतियोगमुपतिष्ठमाना परिभाषा कार्य्यसिद्धौ व्याप्रियेत तदाधिकारपरि-

भाषयोर्भेदो न स्यात् । तथाच तयोरिह भेदेनोपन्यासो निष्फलः स्यात् । लिङ्गवती चेयं परिभाषा । लिङ्गञ्चास्याः प्रत्ययसंज्ञैव । धातोर्वेति क्रियावाचिन्याः प्रकृतेरिदमुपलक्षणम् । तेन तिङन्तमपि गृह्यते । तदपि क्रियाप्रधानत्वात् क्रियावाचीति शक्यते व्यपदेष्टुम् । प्रधानेन हि व्यपदेशा भवन्ति यथा राजधानीति । प्रातिपदिकाद्वेति । अक्रियाभिधायिन्याः प्रकृतेरिदमुपलक्षणम् । तेन ङ्यापावपि गृह्येते । तैत्तिरीयमिति । प्रोक्तार्थे तित्तिरिवरतन्तु (४।३।१०२) खण्डिकोखाच्छ्छणिति छण् । तदन्तमदधीते तद्वेदेत्यण् (४।२।५९) । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति (४।२।६४) लुक् । अथ चकारः किमर्थः ? यावता नात्र किञ्चित् प्रकृतमस्ति यच्चकारेण समुच्चीयत इत्याह चकारः पुनरित्यादि । अन्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावादस्यैव समुच्चयार्थश्चकारो विज्ञायते । तेन बहुलाधिकारेऽपि ये प्रत्यया विधीयन्ते तेष्वप्युणादिषु परत्वं न विकल्प्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? परो यथा स्यात् पूर्वो मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तथाहि यमिच्छति पूर्वं तमाह विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् (४।३।६८) त्विति । मध्ये तर्हि मा भूदिति । न । मध्ये यमिच्छति तमाह अव्ययसर्वनाम्नामकच् (४।३।७१) प्राक् टेरिति । य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः सोऽन्तरेणापि वचनं पर एव भविष्यति । नैतदस्ति । येषामेव हि प्रत्ययानां देशो नियम्यते त एव नियतदेशाः स्युः । य इदानीमतोऽन्योऽनियतदेशः स कदाचित् परं कदाचित् पूर्वं कदाचिन्मध्ये स्यात् । तस्मात् परश्चेति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यस्माद् धातोः प्रातिपदिकादिति च दिग्योगलक्षणेयं पञ्चमी । अन्यस्यापादानादेः पञ्चमीनिमित्तस्याभावात् । तस्मादेषैव परदिक्छब्दाध्याहारं करिष्यति । नैतदस्ति । पूर्वदिक्छब्दाध्याहारः स्यात् । तथाच पूर्वेऽपि कदाचित् सन्नादयः स्युः । तस्मादित्युत्तरस्येत्यनया (१।१।६७) परिभाषया तर्हि व्यवस्था भविष्यति । नैतदस्ति । यत्र पञ्चमीनिर्दिष्टात् परस्य षष्ठीनिर्देशस्य कार्य्यं विधीयते सोऽस्य विषयः । न च सन्नादयः षष्ठ्या निर्दिश्यन्ते नापि तेषां सम्बन्धि कार्य्यं विधीयते । तेषामेव भाव्यमानत्वात् । ननु च प्रत्ययसंज्ञाकार्यं विधीयते । नैवम् । कथं पुनरसतां तेषां शक्यं संज्ञाकार्य्यं विधातुम् ? किञ्च येषां

प्रत्ययसंज्ञैव न विधीयते कर्षिष्ठः (उण्, ११।१०३) अमेढं (उण्, १।८८) इत्येवमादीनां तत्र का गतिः स्यात् ? न ह्येषां प्रत्ययसंज्ञेष्यते। तथाहि काण्ठः अण्ठ इत्यत्र प्रत्ययस्योच्यमानमिकादेशादिकार्य्यं न भवति। यद्येवं प्रत्ययस्योच्यमानं परत्वमपि न स्यात्। परश्चेत्यधिकारसामर्थ्याद् भविष्यति। असति ह्येतस्मिन् वचने सत्यपि तस्याः परिभाषाया उपस्थाने बहुलाधिकारे विधीयमानत्वादुण्णादिषु परत्वं विकल्पेत। तस्मात् कर्त्तव्यमेतत्।

३। आद्युदात्तश्च।

अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यादिना सूत्रारम्भस्य प्रयोजनं दर्शयति। अनियतोऽव्यवस्थितः स्वरो यस्य स तथा। स चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः। तस्य प्रसङ्गशब्देन षष्ठीसमासः। अनियतस्वरो यः प्रत्ययस्तस्य प्रसङ्गे सति वचनमिदमादेरुदात्तार्थम्। अनियतस्वरप्रसङ्ग इति क्वचित् पाठः। तत्रानियतशब्दस्य स्वरशब्देन विशेषणसमासं कृत्वा प्रसङ्गशब्देन षष्ठीसमासः। अनियतानामुदात्तादीनां स्वराणां प्रसङ्गे सत्यादेरुदात्तार्थं वचनम्। अनेकाच्चु चेत्यादि। अनेकेऽचो येषां तेऽनेकाचः। तेष्वनेकाच्चु प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमादेरुदात्तार्थम्। आदेरेवोदात्तत्वं यथा स्यात्। मध्येऽन्ते च मा भूदिति। ये ह्येकाचः प्रत्ययास्तत्र देशस्याभावादसत्यप्यादिग्रहणे देशस्यानियमो न सम्भवति। अतोऽनेकाच्चु चेत्युक्तम्। अनेकाचां ह्यसत्यादिग्रहण आदिमध्यान्तानामनियमेन स्वरः प्रसज्येतेत्यनेकाचः प्रत्ययादेर्यद्याद्युदात्तार्थं वचनं नार्थ एतेन। यस्मादादेरनुदात्तादीनां मध्यान्तयोश्चोदात्तस्य प्रसङ्ग एव नास्ति। तथाहि यमनुदात्तमिच्छति करोति तत्र पकारमनुबन्धम्। आह चानुदात्तौ सुप्पिताविति (३।१।४)। स्वरितमपि यमिच्छति करोति तत्र तकारमनुबन्धम्। आह च तित् (६।१।१८५) स्वरितमिति। एकश्रुतिं यमिच्छति तत्रैकश्रुतिग्रहणं करोति। आह चैकश्रुतिर्दूरात् (१।२।३३) सम्बुद्धाविति। अन्तोदात्तमपि यमिच्छति करोति तत्र चकारमनुबन्धम्। आह च चितोऽन्त उदात्तो (६।१।१६३) भवतीति। मध्योदात्तमपि

यमिच्छति करोति तत्र रेफमनुबन्धम्। आह चोपोत्तमं (६।१।२१७) रितीति। य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः सोऽन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यति। नैतदस्ति। येषामेव हि स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युः। यस्त्वनियतस्वरः प्रत्ययस्तस्यानियमेनैव स्वरः प्रसज्येत। कदाचिदुदात्तः कदाचित् स्वरान्तरम्। उदात्तोऽपि भवन् कदाचिदादौ कदाचिन्मध्ये कदाचिदन्ते स्यात्। तस्मात् कर्त्तव्यमेतत्।

४। अनुदात्तौ सुप्पितौ।

पूर्वस्यायमपवाद इति। नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात्। सुबिति प्रत्याहारस्य ग्रहणम्। न सप्तमीबहुवचनस्य। तत्र पित्त्वादेवानुदात्तस्य सिद्धत्वात्। अतएव वृत्तौ सुप इति बहुवचनेन निर्देशः कृतः। प्रत्याहारग्रहणञ्चेदं सुप एव पकारेण। नान्येन। तस्यानन्यार्थत्वात्। पचति पठतीति। अवत्तोदाहरणम्। न तिप्। तस्य तास्यनुदात्तेत्यादिनैव (६।१।१८६) सिद्धत्वात्।

५। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।

प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैवेति। विस्पष्टार्थमेतत्। प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वे नाधिक्रियते। आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेरित्यतो वचनादेव प्रतिपाद्यस्यावगतत्वात्। ननु च सत्यपि प्रत्ययसंज्ञाया इहोपस्थाने नैव तया सनो भवितव्यम्। यतः प्रत्यय इत्यन्वर्थसंज्ञेयम्। प्रतियन्त्यनेनार्थानिति प्रत्ययः। नच सना कञ्चनार्थं प्रतियन्ति। तस्यानर्थकत्वात्। नहीह सनः कश्चनार्थो निर्दिश्यते। नचानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भविष्यन्तीति स्वार्थ एव सन् भविष्यतीति युक्तं परिकल्पयितुम्। गोपनादेः स्वार्थस्य सन्नन्तादप्रतीतेः। अथानर्थकस्यापि प्रत्ययाधिकारे विधानसामर्थ्यात् संज्ञा भविष्यतीति चेत्? न। एवञ्च हनस्त च (३।१।१०८) त्रपुजतुनोः षुगिति (४।३।१३८) विकारागमयोरपि स्यात्। नैष दोषः। अस्त्येव सनोऽर्थः। कः पुनरसौ? निन्दादिः। यदाह निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यत इति। कुतः पुनरेतदवसितं सनोऽर्था निन्दादय इति? अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। सति हि

सनि जुगुप्सत इत्यादौ तेऽर्थाः प्रतीयन्ते। असति तु सनि सत्स्वपि गुपादिषु गोपयतीत्यादौ ते न प्रतीयन्ते। तस्मादर्थवानेव सन्निति भवत्येव प्रत्ययसंज्ञा। जुगुप्सत इत्यार्द्धधातुकत्वाभावादिण् न भवति। आर्द्धधातुकत्वाभावस्तु सनो धातोरित्यविधानात्। कुहो श्चुरिति (७।४।६२) चुत्वं जकारः। तितिक्षत इति। जकारस्य चोः कुरिति(८।२।३०)कुत्वं गकारः। तस्य खरि चेति(८।४।५५) चर्त्वं ककारः। निन्दाक्षमेत्यादि। कथं पुनर्निन्दादिष्विषयमाणो लभ्यते। वक्ष्यमाणं वाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन निन्दादिषु नित्यं सन् भवति। अन्यत्र न भवति। प्रायिकश्चैतद् व्याधिप्रतीकारग्रहणम्। क्वचिदन्यत्रापि दर्शनात्। तथाहि चेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य (५।२ ९२) इति चिकित्स्यशब्दस्यार्थमन्यथा व्याख्यास्यति। अथवा चेत्रियाणि च तृणानि शस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि। अथवा चेत्रियः पारदारिकः। परदाराः परक्षेत्रम्। तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्य इत्यर्थः। संशयेऽपि दृश्यते विचिकित्सति मे मन इति। यद्यप्यत्रोपसर्गसम्बन्धात् संशयः प्रतीयते तथापि धातोरेव वाच्य इष्यते। उपसर्गस्य तु द्योत्यः। तस्मात् प्रायिकं व्याधिप्रतीकारग्रहणम्। प्रायेण हि लोके व्याधिप्रतीकारे चिकित्सतीति प्रयुज्यते। अन्यत्रेति। गोपनादौ। गोपयतीति हेतुमण्णिच्। तेजयति सङ्केतयतीति। हेतुमण्णिच्। चुरादिणिज् वा। भ्वादौ चुरादौ चानयोः पाठात्। अथ जुगुप्सत इत्यादौ कथमात्मनेपदं सन्नन्ताद्विधीयते? नच गुप्तादिभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं पश्याम इत्याह गुपादिष्वनुबन्धकरणमित्यादि। आत्मनेपदं यथा स्यादिति। गुपादिष्वनुबन्धोऽनुदात्तार्थः कृतः। तस्मादनुदात्तङित (१।३।१२) इत्यात्मनेपदं भवतीति भावः। ननु च कृतेऽप्यनुबन्धे न भवितव्यमेव तेभ्य आत्मनेपदेन। सना व्यवहितत्वात्। नैतदस्ति। अनुबन्धकरणसामर्थ्याद् भविष्यति। अथवाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति जुगुप्सादय एव समुदाया अनुदात्तेतः। तेनाव्यवधानेनैव तेभ्य आत्मनेपदं भविष्यति। एवं स्थिते यदत्र द्वैधमापद्यते तत् पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यत्रोपन्यस्तमपास्तञ्च। अथ किमर्थं सनोऽकार उपदिश्यते? यावता तस्यार्द्धधातुकेऽतो लोप इति (६।४।४८) लोपेन भवितव्यम्। सार्वधातुके

ऽपि यथा सह्वैकादेशेन । तत्र सत्यसति वाऽकारोपदेशे नास्ति कश्चिद् विशेषः । नैतदस्ति । इह प्रतीषिषतीति प्रपूर्वादिणः सनि विहिते यद्यकारोपदेशो न स्यादजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं विधीयमानं स इत्यस्य न स्यात् । अनच्कत्वात् सनः । अकारोपदेशे सति स इत्यस्य द्वितीयस्यैकाचो भवति । तदर्थोऽकारोपदेशः ।

६ । मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।

मान्बधी अनुदात्तेतौ । शेषौ स्वरितेतौ । इह दीर्घग्रहणादचश्चेति(१।२।२८) परिभाषोपस्थानादचाऽभ्यासो विशिष्यत इत्यजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयमानो नियतं हलादिशेषमपेक्षते । विना तेनाजन्तत्वाभावात् । तस्मिंस्तु सति न किञ्चित् प्रतीक्षणीयमिति तत् समनन्तरमेव दीर्घेण भवितव्यम् । ततश्चाभ्यासस्यावर्णस्य स्थाने भवन् बधेरित्त्वस्य बाधकः स्यात् । शेषाणान्तु ह्रस्वस्य ; ततश्चानिष्टं रूपं स्यादिति यो मन्येत तं प्रत्याह अभ्यासस्येकारस्य दीर्घो भवतीति । कथं पुनरिकारस्य दीर्घो लभ्यते ? यावता विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधको भवति । विशेषविहितश्च दीर्घः । ततोऽयं सामान्यविहितमित्त्वं बाधित्वाऽकारस्यैव प्राप्नोति । अत एवं मन्यते । दीर्घोऽकित (७।४।८३) इत्यत्र ज्ञापितमेतत् स्यात् । अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्त इत्यकिद्ग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम् । इह मा भूद् यंयस्यते रंरस्यत इति । यदि चाभ्यासविकारेष्वपवादैरुत्सर्गा बाध्येरन्नेवं सत्यपवादत्वान्नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव दीर्घो न भविष्यति । किमकित इत्यनेन ? कृतश्चातस्ततो ज्ञापयति नाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभाव इति । बीभत्सत इति । एकाचो बशो भषिति (८।२।३७) बकारस्य भकारः । धकारस्य खरि चेति (८।४।५५) तकारः । उत्तरसूत्र इत्यादि । अत्र हि सनो विधिमात्रमपेक्ष्यते वावचनेन । नत्वनन्तर एव विधिः । तेन त्रयाणामपि योगानां शेषो विज्ञायते । सर्वग्रहणं गुपादिसूत्रस्यापि शेषो विज्ञायत इति ज्ञापनार्थम् । अन्यथा ह्यनन्तरस्यैव सूत्रस्य शेषो विज्ञायेत । मानयतीति हेतुमण्णिच् । चुरादिणिज् वा । चुरादावप्यस्य पाठात् । निशानमिति । पचाद्यच् ।

७। धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा।

कर्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टतमस्य कर्मभाव उपपद्यते। नान्यथेत्यवश्यं या काचित् क्रियाऽपेक्षितव्येति। इह चान्या न श्रूयते। प्रत्ययार्थत्वेन चेच्छा सन्निधापिता। अतः सैवापेक्षितुं युक्ता। प्रत्यासत्तेर्न्यायात्। तस्मात् तयैव व्याप्यमानस्य कर्मभावो विज्ञायत इत्याह इषिकर्मेत्यादि। इषेः कर्मेति षष्ठीसमासः। प्रतियोग्यपेक्षत्वात् समानत्वस्य नियोगतः प्रतियोग्यपेक्षितव्यः। न च सूत्रे प्रतियोगी श्रूयते। तत्र पूर्वोक्तन्यायेनेषेरेव प्रतियोगित्वं विज्ञायत इत्याह इषिणैवेत्यादि। समान एकः कर्त्ता यस्येति बहुव्रीहिः। एककर्तृक इत्यर्थः। ननु च धातोः कर्मत्वं नोपपद्यते। तस्यार्थधर्मत्वात्। धातोश्च शब्दात्मकत्वात्। अथ करोतिं धातुमिच्छतीत्यादौ प्रयोगे धातोरपि कर्मता दृष्टेति चेत्? न ब्रूमः सर्वथा धातोः कर्मत्वं न भवतीति। किं तर्हि? य इह सन्नुत्पत्तिनिमित्तभावेनोपात्तः समानकर्तृकस्तस्य न सम्भवतीति ब्रूमः। यस्मात् समानकर्तृकत्वं साध्यमानस्यार्थस्य भवति। कर्मत्वं तु सिद्धस्वभावस्य। अङ्गीकृत्य च समानकर्तृकत्वं धातोः कर्मत्वे दोष उक्तः। इदानीं तदपि न सम्भवत्येव। तथाहि धातुः शब्दः क्रियायाश्च कर्त्ता भवति। न शब्दस्येत्यत आह कर्मत्वमित्यादि। अर्थद्वारकमिति। अर्थो द्वारमुपायो यस्य तदर्थद्वारकमिति। अर्थस्य कर्मत्वात् समानकर्तृकत्वाच्च तद्वचनोऽपि धातुरर्थधर्मेणोपचारात् कर्मसमानकर्तृकश्चोच्यते। यथा द्वन्द्वश्च (२।४।२) प्राणितूर्य्येत्यत्रार्थस्य प्राण्यङ्गत्वात् तद्वचनोऽपि प्राण्यङ्गमित्युच्यत इति भावः। चिकीर्षतीत्यत्र च करोतेरर्थ इच्छया व्याप्यमानत्वात् समानत्वात् कर्मसमानकर्तृकश्चेषिणा। यस्माद् य एवेषेः कर्त्ता स एव तस्यापि। अतस्तद्द्वारेण करोतिरपि कर्मसमानकर्तृकश्चेति भावः। ततः सन्। इको झलिति (१।२।९) सनः कित्त्वाद् गुणाभावः। अज्झनगमां (६।४।१६) सनीति दीर्घः। ऋत (७।१।१००) इद्धातोरितीत्त्वम्। रपरत्वम्। हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः। इण्कोरि(८।३।५७) त्यनुवर्त्तमान आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५९) षत्वम्। द्विर्वचनम्। अभ्यासकार्य्यम्। धातुग्रहणं किमिति? धातुग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते। गमनमिच्छतीति सुबन्तान् मा

भूदिति । ननु चासत्यपि धातुग्रहणे ततः सन् भवितुं नोत्सहते । सुप आत्मनः (३।१।८) क्यजित्यपवादेन बाधितत्वात् । तस्मात् पारिशेष्याद्विनापि धातुग्रहणेन धातोरेव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूदिति । यदोपसर्गविशिष्टो धात्वर्थ इषिणा व्याप्यते तदासावुपसर्गविशिष्ट एव कर्मत्व मनुभवतीति तद्द्वारेणासौ सोपसर्ग एव धातुः । कर्मेति सोपसर्गादुत्पत्तिः स्यात् । ततश्च प्राचिकीर्षदित्यत्र द्विर्वचनं क्रियमाणं सन्नन्तस्यैकाचः प्रथमस्य द्विर्वचनं भवतीति सन्यङोरिति (६।१।९) समुदायादेः प्रशब्दस्य स्यात् । लङि च सोपसर्गस्याङ्गसंज्ञायां ततः प्रागडागमः स्यात् । यदि तर्हि सोपसर्गः कर्मधातोरुत्पत्तिर्न स्यात् । तस्याकर्मकत्वात् । नैतदस्ति । समुदायस्य हि कर्मत्वेऽवयवा अपि कर्मत्वमनुभवन्ति । अवयवात्मकत्वात् समुदायस्य । अभ्युपाय एव ह्यवयवकर्मता समुदायकर्मतायाः । अन्यथा यदि समुदाये कर्मण्यवयवाः कर्मभावापन्ना न भवेयु स्तदा महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र कर्मलक्षणाम्यवयवा द्वितीया न स्यात् । गमनेनेच्छतीति । करणत्वप्रदर्शनार्थं ल्युडन्तोपन्यासः । धातोरेव हि सनोऽनुत्पत्तिः प्रत्युदाहरणम् । अस्त्यत्र समानकर्तृकत्वम् । तथाहि य एवेषेः कर्त्ता स एव गमनस्य । स ह्यात्मीयेन गमनेन करणभावमापन्नेन किमपि वस्त्विच्छति । कर्मत्वन्तु गमेरर्थद्वारकं नास्तीति न भवत्यतः सन् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीति । देवदत्तस्येति कर्तृकर्मणोः कृतीति (२।३।६५) कर्त्तरि षष्ठी । अत्र हि भोजनस्य देवदत्तः कर्त्ता । इषेस्तु यज्ञदत्त इति समानकर्तृकत्वं नास्ति । कर्त्तुं जानातीति । इच्छा-ग्रहणादिह ज्ञानेऽर्थे सन्न भवति । ननु चेषिकर्मा यो धातु रिषिणैव समान कर्तृक स्तत इच्छाया वा सन् भवतीत्युक्तम् । इह च यथेच्छा प्रत्ययार्थो नास्ति तथा धातोरिषिकर्मत्वमपि । इषिणा समानकर्तृकत्वञ्च । तदयुक्तं प्रत्युदाहरणम् । अङ्गत्रयवैकल्यात् । नैतदस्ति । सति हीच्छाग्रहणे तद्विशेषणद्वयं प्रत्यासत्तेर्लभ्यते । असति तु तस्मिन् यां काञ्चित् क्रियां प्रति धातोः कर्मत्वं विज्ञायते । प्रतियोगिमात्रापेक्षया च समानकर्तृकत्व मिति कीनायुक्तता ? वावचनाद्वाक्यमपि भवतीत्युत्तरसूत्र इति शेषः । इह तु समानकर्तृकेषु तुमुन्नित्यत (३।३।१५८) एव विधानात् कर्त्तुमिच्छतीति वाक्यं भविष्यति ।

नित्यत्वे हि सन स्तस्य वचनस्यानर्थकं स्यात् । अन्यदपि वावचनप्रयोजन मुक्तमेव । तस्यैव समुच्चयार्थो ऽपिशब्दः । धातोरिति विधानाद्वित्यादि । आर्ध धातुकं शेष इत्यनेन (३।४।११४) धातोरित्येवं धातुशब्द मुच्चार्य्य विहितस्य प्रत्ययस्यार्धधातुकसंज्ञाविधानात् । इह धातोरित्येव सनो विधान मित्यार्धधातु-कसंज्ञा भवति । न पूर्वत्रेति । गुपादिसूत्रे (३।१।५) मानवधादिसूत्रे (३।१।६) च सन आर्धधातुकसंज्ञा न भवति । नहि तस्य तथा विधानमस्ति । आश-ङ्कायामुपसंख्यानमिति । आशङ्का सम्भावना । सा च प्रयोक्तृधर्मः । नदीकूलं पिपतिषतीत्यचेतनत्वात् कूलस्येच्छा न सम्भवतीति न प्राप्नोति । आशङ्के कूलं पतिष्यतीत्यस्मिन् विषय एवं प्रयोगः । श्वा मुमूर्षतीति । पूर्ववत् कित्त्व-दीर्घत्वे । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वम् (४।१।१०२) । रपरत्वञ्च । अत्र सत्यपि चेतनत्वे जीवनस्य प्रियत्वाच्छुनो मर्तुमिच्छा न सम्भवतीति न प्राप्नोति । एष च प्रयोगोऽ ऽहमाशङ्के मरिष्यति श्वेत्यत्रार्थे वेदितव्यः । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । कर्त्तव्य इत्यध्याहार्य्यम् । प्रतिपादनन्तु धातोरिति योगविभागः कर्त्तव्यः । तेनाशङ्कायामपि सन् भविष्यति । इच्छासनन्तादित्यादि । इच्छायामर्थे यो विहितः सन् तदन्तात् सनः प्रतिषेधो व्याख्येयः । व्याख्यानन्तूत्तरत्र करिष्यामः । स्वार्थे यः सन् तदन्तात् सन्निष्यत एवेतीच्छाविशेषणं कृतम् । जुगुप्सिषत इति । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । शैषिकादित्यादि । अपत्यादि-भ्योऽर्थेभ्योऽदूरभव (४।२।७०) इत्येतत्पर्य्यन्तेभ्योऽन्यो योऽर्थः स शेषः । तत्र भवः शैषिकः । अध्यात्मादिभ्यष्ठञ् (४।३।६०,वा) । तस्माच्छैषिकाच्छैषिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः । शालायाम्भव इति वृद्धाच्छः (४।२।११४) शालीयः । शालीये भव इति पुनश्छो न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः । प्रागुदीव्यतोऽण् (४।१।८५) । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । अवन्ताद्वृद्धाच्छो (४।२।११४) भवति । मतुबर्थे भवः प्रत्ययो मतुबर्थीयः । गहादिभ्यश्चेति (४।२।१३८) छः । मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिकः प्रत्ययः । अत इनि ठनाविति ठन् (५।२।११५) । मतुबर्थीयात् प्रत्ययान् मतुबर्थिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः । पूर्ववट् ठन् । दण्डिकोऽस्यास्तीति पुनष्ठन् न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । दण्डि-

नोऽस्यां शालायां सन्तीति दण्डिमती शाला। इन्यन्तान्मतुब् भवति । सन्नन्तान्न सन्निष्यत इति । सरूप इति सम्बध्यते । तत्र यद्यपि सनो रूपसारूप्यव्यभिचारो नास्ति तथापि विशेषणसामर्थ्यादर्थसारूप्यमाश्रीयते । तेनेच्छासन्नन्तादिति गम्यते । पूर्वमिच्छासन्नन्तात् प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यभिधानाच्च । यत्तु निन्दादिषु गुपादिभ्यः संस्तत इच्छासन् भवत्येव । तथाचैवं वृत्तावुदाहृतम् । एतत् सर्वं न्यायप्राप्तमेवोदाहृतम् । कथम् ? निष्पन्ना हि प्रकृतिः प्रत्ययविधे निमित्तं भवति । न च सरूपशैषिकप्रत्ययविधानकाले तथाविधप्रत्ययान्ता निष्पन्ना प्रकृतिरस्ति । नापि सरूपमतुबर्थिकप्रत्ययविधानकाले तथाविधप्रत्ययान्ता निष्पन्ना प्रकृतिः । नापीच्छासनि विधीयमान इच्छासन्नन्तात् प्रकृतिर्लब्धसत्ताकास्ति । इदानीमेव हि तत्र भव (४।३।५३) इत्यादिभिर्लक्षणैः सरूपाणां शैषिकादीनां भाव्यमानत्वात् । तस्मादविद्यमानप्रकृतिकत्वात् ते यथोक्तप्रकाराया: प्रकृते र्न सम्भवन्तीति ।

८। सुप आत्मनः क्यच् ।

आत्मशब्दः परस्य व्यावृत्तिं कुर्वाणो यस्तत्प्रतियोगिनमर्थमाचष्टे स इह परिगृह्यते । नतु योऽन्तर्व्यापारवर्ति पुरुषे भोक्तरि वर्त्तते । स इह गृह्यमाणेऽकिञ्चित्करः स्यात् । तथाहि तेनेच्छा विशिष्येत सुबन्तं वा । तत्रेच्छा तावदात्मनः । अन्यस्य न सम्भवत्येवेति तद्विशेषणता तस्यायुक्ता । सुबन्तमप्येषिताऽन्येन वा सम्बध्यमानमात्मसम्बद्धमेव भवति । उभयोरपि तयोरात्मसम्बन्धित्वात् । तस्मात् सुबन्तविशेषणत्वमपि तस्यायुक्तमिति परप्रतियोगिवचन एव गृह्यते । एवं हि परनिवृत्तिः शक्यते कर्त्तुम् । नान्यथा । यत्रापीच्छायाः सन्निधानात् तयैव व्याप्यमानस्य कर्मत्वं विज्ञायत इत्यत आह इषिकर्मण इति । आत्मग्रहणेन यदीच्छा विशिष्येत तदेहापि स्यात् राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । राज्ञोऽपि पुत्र इष्यमाणे सत्यात्मन एवैषितुरिच्छा भवति । तस्मात् सुबन्तमेवात्मग्रहणेन विशेषयितुं युक्तमिति मत्वाह एषितुरात्मसम्बन्धिन इति । आत्मसम्बन्धित्वं तु सुबन्तस्यार्थद्वारकं वेदितव्यम् । अथैषितुरेवैतत् कुतो लभ्यते ? इच्छया सन्निधीयमानयैवैषितुः सन्निधापितत्वात् । एतदपि

कुतः ? तेन विना तदभावात् । पुत्त्रीयतीति । क्यचि (७।४।३३) चेतीत्त्वम् । सुब्ग्रहणमिह प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं वा स्याद् धातुनिवृत्त्यर्थं वा ? तत्र प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं तावन्नोपपद्यते । नहि सुबन्तात् प्रत्ययोत्पत्तौ प्रातिपदिकाद्वा कश्चिद् विशेषोऽस्ति । धातुनिवृत्त्यर्थमपि न युज्यते । ततो विहितस्य सनो बाधकत्वादित्यभिप्रायेणाह सुब्ग्रहणं किमिति ? वाक्यान्मा भूदिति । सुब्ग्रहणप्रयोजनमाह । असति सुब्ग्रहणे वाक्यादपि स्यात् । अत स्तन्निवृत्त्यर्थं कृतं सुब्ग्रहणम् । अथ किमिदानीं न भवितव्यमेव महापुत्रीयतीति ? भवितव्यं यदा समासे कृत एतद् वाक्यं भवति महापुत्र मिच्छतीति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं पुत्र मिच्छतीति तदा न भवितव्यम् । पदसमुदायोपलक्षणञ्च वाक्यग्रहणं वेदितव्यम् । तस्मान् महान्तं पुत्रमित्यतः समुदायात् प्राप्तिराशङ्क्यते । नन्वेतद् वाक्यम् । अपरिसमाप्तार्थत्वात् । किञ्च स्याद् ? यद्यतः स्यात् प्रत्ययार्थे गुणीभूतयोर्महत्पुत्रशब्दयोरसत्येकार्थीभावलक्षणेऽसामर्थ्ये समासो न स्यात् । ततश्चोत्तरपदे विधीयमानमान्महतः (६।३।४६) समानाधिकरणजातीययोरित्यात्त्वं न स्यात् । अथवा प्रत्ययार्थे गुणीभूतस्य पुत्रशब्दस्य, पूज्यमानताविशेषणं न स्यादिति सन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासो न स्यात् । तदभावादात्त्वमपि न स्यात् । अथ क्रियमाणे सुब्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? सुबन्तं ह्येतत् । नैतत् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया । यतः सुबुत्पन्नः सुब्ग्रहणे सति तदादेरेव ग्रहणं भवति । नचेह वाक्यात् सुबुत्पन्नः । किं तर्हि ? अवयवात् । तेन वाक्यादुत्पत्तिर्न भवति । अवयवात् तर्हि पुत्रशब्दात् कस्मान्न भवति ? अगमकत्वात् । वृत्तिसमानार्थेन हि वाक्येन प्रत्ययान्तेन भवितव्यम् । यथेह महान्तं पुत्रमिच्छतीति वाक्येनार्थः प्रतीयते नासौ प्रत्ययान्तेन । तथाहि महान्तं पुत्रीयतीत्युक्ते महान्तं कञ्चित् पुत्रमिवाचरतीत्येषोऽर्थो वाक्यार्थाद् भिन्नजातीय एव गम्यते । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । ननु च सापेक्षत्वादसामर्थ्ये सति न भविष्यति । किमात्मग्रहणेन ? कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति वचनात् । नैतत् । यदा तद्धर्थ्यत् प्रकरणाद्वाऽन्यपेक्षं निर्ज्ञातं भवति तदा प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति पापमिच्छति । अव-

मिच्छतीति। अत्र हि तृतीयस्य परपदस्य प्रयोगमन्तरेणापि परस्येति गम्यते। नहि कश्चिदात्मनः पापमिच्छति। ककार इत्यादि। असति ककारेऽस्य ग्रहणं न स्यात्। न क्व इत्यत्र (१।४।१५) ककारानुबन्धवतो ग्रहणात्। चकारस्तदविघातार्थः। असति चकारेऽस्यैव ग्रहणं स्याद् यस्य ककार एवैकोऽनुबन्धः। क्यङ्क्यषोस्तु द्व्यनुबन्धकयो रेकानुबन्धक इति ग्रहणं न स्यात्। चकारे तु सति क्यच्क्यङ्क्यषो द्व्यनुबन्धका भवन्तीति सामान्यग्रहणस्य विघातो न भवति। अन्तोदात्तार्थस्तु चकारो न भवति। धातोरिति (६।१।१६२) तस्य सिद्धत्वात्। वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः। व्याख्यानन्तु वेत्यनुवर्त्तमानस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। तेन मान्ताव्ययेभ्यः क्यज् न भवति। छन्दसीत्यादि। छन्दसि परेच्छायामपि क्यज् भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येय मित्यर्थः। व्याख्यानं पुनर्यदयं क्यचि कृते ऽश्वाघस्यादितीत्त्वबाधनार्थं (७।४।३७) मघशब्दस्यात्वं शास्ति तज् ज्ञापयति छन्दसि परेच्छायामपि क्यज् भवति। नहि कश्चिदात्मनोऽघ मिच्छति। अघायव इति। ज्ञापकसूत्रेणात्वम्। क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः (३।२।१७०)। जसि चेति (७।३।१०९) गुणः। अवादेशः।

९। काम्यच्च।

ननु च द्वावप्येतौ क्यच्काम्यचौ सुबन्तात् कर्मण आत्मेच्छायां विधीयेते। तदेकयोग एव कथं न कृत इत्याह योगविभाग इत्यादि। सुप आत्मनः क्यच्काम्यचावित्येकयोगे सत्युत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिः स्यात्। ननु च योगविभागेऽप्यानन्तर्यात् काम्यच एवानुवृत्तिः स्यात्। न क्यचः। नैष दोषः। चकारोऽत्र क्रियते क्यचोऽनुकर्षणार्थः। तदनुकर्षणस्यैतत् प्रयोजनम्। उत्तरसूत्रेऽनुवृत्तिर्यथा स्यात्। इह प्रयोजनाभावात्। काम्यजपि कस्मान्नानुवर्त्तत इति चेत्? न। योगविभागसामर्थ्यात्। अथ लशक्वतद्धिते (१।३।८) इति ककारस्येत्संज्ञा कस्मान्न भवतीत्याह ककारस्येत्संज्ञेत्यादि। ननु च लोप एव कार्य्यम्। न कार्य्यम्। लोप इह हि वर्णस्य कार्य्यार्थी भवत्युपदेशः। श्रवणार्थी वा। कार्य्यं तावदिह नास्ति। तत्र यदि श्रवणार्थी

न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात्। इदं तर्हि कार्य्यम्। अग्निकाम्यतीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्। नैतत् प्रयोजनम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयो रङ्गस्य गुण उच्यते। धातो र्विहितश्च प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञो भवति। नचायं धातो र्विधीयते। किं तर्हि ? सुबन्तात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उपयट्काम्यतीति। वचादिना (६।१।१५) संप्रसारणं यथा स्यात्। नैतदपि। यस्मात् तत्र यजादिभिः किद् विशिष्यते। यजादीनां यः किदिति। कश्च यजादीनां कित्? यो यजादिभ्यो विहितः। नचायं तथा विहितः। अभ्युपगम्यापि प्रयोजनं परीहारान्तरमाह चकारादित्वादेति। एवं मन्यते। क्रियते विन्यास एवम्। द्विचकारो निर्देशः। सुप आत्मनः क्यच्काम्यच्चेति। स इत्संज्ञकश्चकारः ककारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थो भविष्यतीति। अथ द्वितीयश्चकारः किमर्थः? यावता धातोरित्येवमन्तोदात्तत्वं (६।१।१६२) सिद्धम्। इह पुत्रकाम्यिष्यतीति सतिशिष्टस्वरमपि बाधित्वा चित्करणसामर्थ्यात् काम्यच एव स्वरो यथा स्यात्। उपयट्काम्यतीति। विजुपे च्छन्दसीति (३।२।७३) विच्। उपयजमिच्छतीति काम्यच्। व्रश्चादिना (८।२ ३६) षत्वम्। तस्य जश्त्वं डकारः। तस्यापि वावसान (८।४।५६) इति चर्त्वं टकारः। (A)

१०। उपमानादाचारे।

क्यजनुवर्त्तते। न काम्यजिति। अत्र च कारणं पूर्वमुक्तम्। आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात् तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता। पूर्ववत् प्रत्यासत्तेः। अधिकरणाच्चेत्यादि। अधिकरणादाचारे क्यज् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानन्तु पूर्व्ववच्चकारकरणमनुवर्त्त्य तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम्।

११। कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च।

सलोपसन्नियोगेन चायं क्यङ् विधीयते। तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव स्यात् पयायत इत्यादौ। इह तु न स्यात् काकः श्येनायत इत्यादौ। एकं

(A) इदन्तु चिन्त्यम् । अनवसानत्वात् पदे डकारश्रवणप्रसङ्गाच्च। खरि चेति चर् (८।४।५५) त्वेनात्र टकार इत्यन्ये।

हीदं वाक्यम् । चकारश्च समुच्चये । तेनैतदुक्तं भवति क्यङ्सलोपौ भवत इति । तथाच युगपदनयो र्विधानात् सलोपाभावे क्यङा न भवितव्यम् । युगपद् विधाने हि नान्यतराभावे कार्य्यमुपयुज्यते यथा स्थाघ्वोरिच्चेत्यत (१।२।१७) आह अन्वाचयशिष्ट इत्यादि । एतदनेन हि । नायं समुच्चये चकारः । किं तर्हि ? अन्वाचये । तत्र द्वे वाक्ये भवतः । कर्त्तुः क्यङ् भवति सर्वत्र । यत्र त्वस्ति सकारस्तत्र तस्यापि लोपः । तत्राद्येन वाक्येन सलोपमनपेक्ष्य प्राधान्येन विधीयमानः क्यङ् सलोपाभावेऽपि प्रवर्त्तते । श्येनायत इति । अकृत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घः । सलोपविधावपि वाग्रहणं सम्बध्यत इति । अन्यथा पयस्यत इति न सिध्येत् । सा च व्यवस्थितविभाषेति । अन्यथौजसोऽप्सरसोरपि विभाषा सलोपः स्यात् । ओजसोऽप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषयेति यदुक्तं सा च व्यवस्थितविभाषा भवतीति । तदनेन विस्पष्टीकरोति । अथ हंसायते सारसायत इत्यत्र सलोपः कस्मान्न भवतीत्याह सलोपविधौ चेत्यादि । यदि सलोपविधावपि कर्त्तुरित्येषा पञ्चमी स्यात् तदाऽलोऽन्त्यस्ये(१।१।५२)त्यस्यानुपस्थानाद् यत्रतत्रस्थस्य सलोपो भवन्निहापि स्यात् । न च सलोपविधौ कर्त्तुरित्येषा पञ्चमी । किं तर्हि ? षष्ठी । यस्मादर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति स्थानषष्ठी सम्पद्यते । स्थानषष्ठ्याश्चालोऽन्त्यस्येतुपस्थाने(१।१।५२)ऽन्त्यस्यैव लोपेन भवितव्यम् । तेन हंसायत इत्यादौ न भवति लोपः । आचार इत्यादि । क्यङ् विषयोपलक्षणार्थम् । तेन क्यङपवादः क्विब् विधीयते । अत्र चावगल्भादीनामनुदात्तमकारमनुबन्धमासज्य निर्देशादवगल्भत इत्यात्मनेपदं भवति । किमर्थं पुनरवगल्भादिभ्यो विकल्पेन क्विब् विधीयते ? यावतावगल्भ आधृष्टे क्लीब मदे हुड़ होड़ गताविति आत्मनेपदिनः । तदैतेभ्यो यदा लकारस्तदावगल्भत इत्यादि भविष्यति । यदा तु कृतमुत्पाद्याचं प्रातिपदिकानि कृत्वा क्यङुत्पाद्यते तदावगल्भायत इति भविष्यति । इदं प्रयोजनं विकल्पेन क्विब्विधानस्य । अवगल्भाञ्चक्र इति । कास्प्रत्ययादाममन्त्र (३।१।३५) इत्याम् यथा स्यात् । अन्यथा ह्यप्रत्ययान्तात् प्रत्ययान्ताद्धातोरामुच्यमानो न स्यात् । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति । तैरप्यवगल्भाद्यनुकर्षणं कर्त्तव्यम् । अनुबन्धासञ्जनार्थम् । इह

चाचारे क्विब् वेत्यपेक्ष्यते। तेन सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचार एव क्विब् भवतीति वाक्यं निष्पद्यते। अथ किमर्थं ककारपकारौ क्विपोऽनुबन्धावासज्येते? यावता ककारस्य गुणप्रतिषेधः प्रयोजनम्। नचेह गुणप्राप्तिरस्ति। क्विपो धातोरित्यविधानात् सार्वधातुकत्वाभावात्। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्हि गुण उच्यते। पकारस्य चानुदात्तत्वं प्रयोजनम् तच्च क्विपो न सम्भवति। अनच्कत्वात्। सर्वलोपित्वाच्च वेरपृक्तस्येति (६।१।६७)। तर्हि द्वावेतौ सामान्यग्रहणाविघातार्थौ। न। अन्यतरेणैव सामान्यग्रहणाविघातस्य सिद्धत्वात्। अन्यथा विज्विटोरपि तदर्थोऽनुबन्धः कर्त्तव्यः स्यादिति चिन्त्यमेतत्।

१२। भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः।

भुवीति। भवनं भूः। सम्पदादित्वाद् भावे क्विप्। इह हल्ग्रहणेन यथासम्भवं भृशादयो विशिष्यन्ते। विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह हलन्तानाञ्चेत्यादि। इहापि पूर्ववदन्वाचयशिष्टो हलो लोपः। तेन तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव। हलो लोपविधौ भृशादिभ्य इति स्थानषष्ठी सम्पद्यते। अर्थाद् विभक्तिविपरिणामात्। तत्रालोऽन्त्यस्येति (१।१।५२) नियमे सति भृशायत इत्यादावहलन्त्यस्य हलो लोपो न भवति। ननु च भृशादीनां बहुत्वात् तत्सम्बन्धेनाच्विभ्य इति बहुवचनेन भवितव्यम्? तत्कथमच्वेरितेकवचनेन निर्देश इत्याह अच्वेरित्यादि। भृशादच्वेः शीघ्रादच्वेरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तस्मादेकवचनं न्याय्यम्। किमर्थं पुनरित्यादि। अच्वेरित्यधिकृत्य प्रश्नः। कस्मान्न कर्त्तव्यमित्याह यावतेत्यादि। अभूततद्भाव इत्यादिना भवतिप्रयोगे च्विर्विधीयते। तत्र तेनैवोक्तार्थत्वाच्व्यन्तेभ्यः क्यङ् न भविष्यति। उक्तार्थानामप्रयोग इति कृत्वा। ननु चानुप्रयोगं बाधित्वा क्यङेव स्यात्। नैतदस्ति। अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशश्च क्यङ्। क्व? अच्व्यन्ता ये भृशादयस्तत्र। अच्व्यन्ताच्च्विर्विकल्पेन विधानात्। तत्राच्वेरित्यनुवर्त्तमाने च्व्यन्तेषूभयप्रसङ्गे परत्वादनुप्रयोगेणैव भवितव्यम्। अतएवाह तत्सदृशेत्यादि। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे (प,७५)। तथाह्यर्थ इति च्व्यन्तसदृशा भृशादयः कथं नाम प्रतीयेरन्नित्येव-

मर्थोऽच्वेरिति प्रतिषेधः । तस्मादृश्यं च्व्यन्तस्याभूततद्भावविषयत्वात् । अर्थकृत-मेवाश्रीयते । न शब्दादिकृतमित्याह अभूततद्भावविषयेभ्य इत्यादि । इह भृशादिषु कैश्चिन्मनस्प्रभृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते । तेभ्यः सोपसर्गेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । ततश्चोदमनायतेति सोपसर्गस्याङ्गसंज्ञात्वादुपसर्गात् प्रागडागमः स्यात् ! सुमनाय्य गत इत्यत्र सोपसर्गस्य क्त्वान्तेऽनुप्रवेशात् तद्व्यतिरिक्त उपसर्गो नास्तीति समासो न स्यात् । ततश्च ल्यप् न स्यात् । नैतदस्ति । यथैव हि प्रकर्त्तुमैच्छदिति सोपसर्गस्यापि कर्मत्वे धातुग्रहणेनोपसर्गान्निष्कृष्य धातुमात्रात् प्रत्ययो भवति तथेहापि भविष्यति । ननु तत्र धातुग्रहण मस्तीति चेत् ? इहापि सुब्ग्रहण मनुवर्त्तत इति हेतुः । सुमनस इत्यादीनि सुबन्तसमुदायानि । तेन सुबन्तसमुदायात् क्यङ् । लङ् कस्मान्न भवति ? उच्यते । लङ्विधावपि धातुग्रहण मनुवर्त्तते । अथ लोप इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लोपग्रहणं किमर्थम् ? सकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वकं हि लोपग्रहणं सकारेण सम्बद्धम् । अत स्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । ततश्च तस्यानन्तस्यापि लोपः प्रसज्येत । इतरथा हि तदनुवृत्ति रपार्थिका स्यात् ।

१३ । लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ।

लोहितायत इति । वा क्यष (१।३।९०) इत्यात्मनेपदम् । पटपटायत इति । पटच्छब्दादव्यक्तानुकरणादिति (५।४।५७) डाच् । डाचि बहुलं द्वे इति (८।१।१२, वा) द्विर्वचनं डाचः प्रागेव भवति । डाचीत्यस्य हि विषयसप्तमीत्वात् । डाचि कृते टिलोपः । द्विर्वचने योऽच्छब्द स्तद-वयवस्य तकारस्य नित्यमाम्रेडिते डाचीति (६।१।१००) पररूपम् पकारः । लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचन मित्यादि । लोहितादिसूत्रेण यदेतत् क्यषो विधानं तल् लोहिताद् डाजन्तेभ्यश्चेत्यर्थः । ननु चान्यान्यपि नीलादिशब्दरूपाणि लोहितादिषु पठ्यन्ते । अतस्तेभ्योऽपि क्यषा भवितव्य-मित्याह भृशादिष्वित्यादि । लोहितशब्दादितराणि यानि तानि भृशादिषु द्रष्टव्यानि । यस्त्विह तेषां पाठः स प्रमादतः । अर्वाक्कालभावित्वादनार्षे

इत्यभिप्रायः। यदि तर्हि भृशादिष्वितराणि पठ्यन्त एवमादिशब्दस्यानर्थक्यम्। नहि किञ्चिदस्ति यत् तेनोपादीयेत। अत आह यानीत्यादि। यानि प्रमादाल्लोहितादिषु पठ्यन्ते तेषां भृशादिषु पाठो वेदितव्यः। नन्वपरिपठितानां वर्मादीनाम्। अतस्तेषामादिग्रहणेन ग्रहणे सति क्यषेव भवति वर्मायत इति। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपः। अकृत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घः। निद्रादयोऽत्र शब्दाः पठ्यन्ते। ते यद्यपि धर्ममात्रवचनास्तथापि क्यष्वृत्तिविषये तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्। निद्रायत इति। अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः। कथं पुनरपरिपठितानां लोहितादित्वं भवतीत्याह आकृतिगणश्चायमिति। कथमेतज्ज्ञायत इत्याह तथाचेत्यादि। क्येति सामान्यग्रहणार्थमित्याह नःक्ये (१।४।१५) इति। तत्रैतत् स्यात्। परिपठितानां मध्ये यो नकारान्तस्तस्य पदसंज्ञार्थः ककारोऽनुबध्यत इत्याह नहीत्यादि। कथं पुनः क्यषा योगे डाज् भवति? यावता कृभ्वस्तियोग इत्यनुवृत्तेः करोत्यादियोगे डाज् विधीयते। न क्यषा इत्याह कृभ्वस्तिभिरेवेत्यादि। यदेतड् डाजन्तेभ्यः क्यषो विधानमेतदेव ज्ञापयति यथा कृभ्वस्तिभि र्योगे डाज् भवति तथा क्यषापीति। अन्यथा डाज्ग्रहण मनर्थकं यदि क्यषा योगे डाज् न स्यात्। ननु च यदा भवतियोगे डाज् भवति तदा तदन्तात् क्यष् भविष्यति। तत्कुत आनर्थक्यम्? नैतत्। नहीदानीं क्यष् भवितु मर्हति। भुवो भवतिनैवोक्तार्थत्वात्। अच्वेरित्यनुवृत्तेरभूततद्भावे विज्ञायत इति। नञिवयुक्तन्यायेनेति भावः। यथैव हि पूर्वसूत्रे ऽच्वेरिति प्रतिषेधादमुना न्यायेनाभूततद्भावविषये क्यङ् विधीयते तथेहापि क्यषिति।

१४। कष्टाय क्रमणे।

क्यङनुवर्त्तते। न क्यषिति। क्यङ एव स्वरितत्वात्। चतुर्थीसमर्था दिति कष्टायेति निर्देशादेव चतुर्थी समर्थविभक्तिर्लभ्यते। अतस्तत्समर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते। क्रमणशब्दोऽयमस्ति पादविहरणे, अस्ति चानार्जवे। तत्र क्रमण इत्यविशेषाभिधाने पादविहरणे प्रत्ययो मा विज्ञायीति विशेषण-

मुपात्तम् । जिह्मं पापमनार्जवमित्यनर्थान्तरम् । ततोऽनार्जव इत्यनेन क्रमेण विशेषिते सत्यनार्जवलक्षणं यत् क्रमणं तत्रैव प्रत्ययो विज्ञायते । न क्रमणमात्रे । एतच्च धातोः कर्मण इत्यादेः (३।१।७) सूत्राद्वाग्रहणस्यानुवर्त्तमानस्य व्यवस्थितविभाषात्वाल्लभ्यते । कष्टाय क्रमण इति तादर्थ्ये चतुर्थी । कष्टायत इति । कष्टाय क्रमणमनार्जवं करोतीत्यर्थः । अत्यल्पमिदमुच्यत इति । सर्वलक्ष्यासंग्रहात् । कथन्तर्हि वक्तव्यमित्याह सत्रकक्षेत्यादि । अस्मिन् न्यासान्तरे यद्यपि समर्थविभक्तिनिर्देशो नास्ति तथापि सुबधिकारात् तत्समर्थयोग्या विभक्तिरध्याहर्त्तव्या । सत्रं चिकीर्षतीति सत्रायते पापं कर्त्तुमिच्छतीत्यर्थः । अजः कष्टं क्रामतीति । क्रमिरत्र पादविहरणे । कष्टमिति कर्मपदमेतत् । कष्टं देशं गहनं क्रामतीत्यर्थः । अथवा कष्टमिति क्रियाविशेषणमेतत् । अजः कष्टं यथा भवति तथा सञ्चरतीत्यर्थः । क्रियाविशेषणपक्षेऽपि कष्टमिति द्वितीयान्तमेतत् । प्रतिपादितं हि करणे च स्तोकाल्पेत्यादौ (२।३।३३) सूत्रे क्रियाविशेषणानां कर्मतेति । तेनात्र सूत्रे प्रत्युदाहरणे द्वितीयान्तस्य कष्टशब्दस्य निर्देशः । मूलोदाहरणेष्वपि द्वितीया समर्थविभक्तिरध्याहर्त्तव्येति विज्ञायते ।

१५ । कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

कर्मण इति पञ्चमी । रोमन्थतपोभ्यां पञ्चम्यन्ताभ्यां सामानाधिकरण्यात् । सत्यपि ताभ्यां सामानाधिकरण्ये द्विवचनं न भवति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः । वर्त्तिचरोरिति । वर्त्तनं वर्त्तिः । ण्यन्तात् स्त्रियां क्तिन् । ननु च क्तिना न भवितव्यम् । ण्यासश्रन्थो युजिति (३।३।१०७) युचा बाधितत्वात् । अस्मादेव निपातनात् क्तिन् भविष्यतीत्यदोषः । चरणं चरिति सम्पदादित्वात् क्विप् । हनुचलन इत्यादि । अभ्यवहृतस्य यत् पुनरुद्गीर्य्य चर्वणं तद् हनुचलनम् । अत्रार्थे रोमन्थशब्दात् क्यङ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम् । व्याख्यानन्तु वाग्रहणमनुवर्त्त्य तद्व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । वाग्रहणं त्ववश्यमनुवर्त्तयितव्यम् । रोमन्थं वर्त्तयतीति वाक्यं यथा स्यात् । कीटो रोमन्थं वर्त्तयतीति । उद्गीर्णं वहि-

निरस्तमवगीर्णं वा पृष्ठान्तेन निर्गतं रोमन्थाख्यं द्रव्यं वर्त्तयति। गुटिकां करोतीत्यर्थः। तेनात्र हनुचलनं न विद्यते। मूलोदाहरणे तु विद्यत एव। तथाहि रोमन्थायत इति। अभ्यवहृतं पुनराकृष्य चर्वयतीत्यर्थः। तच्चर्वणं हनुचलनात्मकमेव। अन्ये तु हनुचलने प्रत्ययमन्यथा प्रतिपादयन्ति। अस्ति चायं रोमन्थशब्दः क्रियापदार्थको यो रोमन्थशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्यादिना णिचमुत्पाद्य घजन्तो व्युत्पाद्यते। स ह्यभ्यवहृतस्य द्रव्यस्य पुनराकृष्य यच्चर्वणं तत्र वर्त्तते। अस्ति च द्रव्यवचनोऽयं य उद्गीर्णमवगीर्णं वा रोमन्थक्रियाविशिष्टं द्रव्यमाह। तत्र यः क्रियावचनस्तस्येदं ग्रहणम्। यतो द्रव्येऽप्ययं वर्त्तमानः क्रियाद्वारेणैव वर्त्तते। अतो द्रव्ये गौणः क्रियायां मुख्यः। गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसंप्रत्ययः (प, १६)। तेन क्रियावचनादेव भवति। न द्रव्यवचनादिति। तपसः परस्मैपदश्चेति। वक्तव्यमित्यपेक्षते। ङित्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं वक्तव्यं व्याख्येयम्। व्याख्यानन्त्वनुदात्तङित इति (१।३।१२) सूत्रे नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादेः (१।२।६९) सूत्रात् मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तमानस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। तेन तपसः क्यङन्तादात्मनेपदं न भवति। तदभावाच्छेषात् कर्त्तरि परस्मैपदमिति (१।३।७८) परस्मैपदमेव भवति।

१६। वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने।

फेनाच्चेति (B) वक्तव्यमिति। फेनशब्दादुद्वमनेऽर्थे वर्त्तमानात् क्यङ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम्। व्याख्यानन्तु भृशादिभ्य इत्यतः (३।१।१२) सूत्राच्चकारमनुक्तसमुच्चयार्थमनुवर्त्त्य कर्त्तव्यम्।

१७। शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे।

करणशब्देनात्र क्रियोच्यते। न साधकतमम्। यस्मात् कर्मणः (३।१।१५) इत्यधिकाराच्छब्दादिभ्यः कर्मभ्य एव प्रत्ययेन भवितव्यम्। तत्र यदि साधकतमे प्रत्ययः स्यात् प्रकृतिप्रत्ययावसम्बद्धौ स्याताम्। क्रियापेक्षत्वाच्च कर्मत्वस्य

(B) फेनशब्दे नकारो दन्त्यः। फेनमोनाविति दन्त्ये निर्देशात्। समुद्र इव कफेनाक्रान्त इति भाष्य।

क्रियाया अभावे कर्मत्वं न स्यात्। तस्मात् क्रियावचन एव करणशब्द इत्याह करणे करोत्यर्थ इति। सुदिनेत्यादि। सुदिनादिभ्यः कर्मभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम्। व्याख्यानन्त्विहापि तमेवानुक्तसमुच्चयार्थं चकारमनुवर्त्य कर्त्तव्यम्। अत एवानुक्तसमुच्चयार्थाच्चकारादटादीनामपि ग्रहणम्। तेनाटायत इत्याद्यपि सिद्धं भवति। अटाद्येत्यादि। अटादीनां ग्रहणमुपादानमित्यर्थः। अयञ्च तत्करोतीति णिचि प्राप्त आरम्भः। सोऽपीष्यते। शब्दयति। वैरयतीति। तस्मादेतदर्थापि चकारानुवृत्तिर्वेदितव्या।

१८। सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम्।

वेदनायत्मर्थेऽनुभव इति। प्रत्यक्षेण वस्तुन उपलब्धिरनुभवः। ननु च वेदनाशब्द उपलब्धिमात्रवचनो लोके दृष्टः। तत्कथमेष विशेषो लभ्यते? यथा लभ्यते तथोत्तरसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः। कर्त्ता कारकम्। कारकञ्च क्रियापेक्षं क्रियाया एव भवति। वेदना चेह क्रिया श्रूयते। नान्या। तस्मात् तस्या एव कर्त्ता विज्ञायते। तस्याश्च यो वेदयिता स एव विज्ञायते। तस्मादविशेषाभिधानेऽपि वेदयितरि कर्त्तरि वर्त्तमानः कर्त्तृशब्दो गृह्यत इति। वेदयितुश्चेत् कर्त्तुरित्यादि। एतेन कर्त्तृग्रहणेन सुखादयो विशिष्यन्ते। न तु वेदनेति दर्शयति। यदि कर्त्तृग्रहणेन वेदना विशिष्येत कर्त्तुः सम्बन्धिनी चेद्वेदना भवतीति तदिहापि स्याद् देवदत्तस्य सुखं वेदयति प्रसाधक इति। प्रसाधकस्यापि सम्बन्धिनी वेदना भवत्येव। तथाहि सोऽपि तस्याः कर्त्ता। यथैव हि प्रसाध्यः सुखं वेदयते तथा प्रसाधकोऽपि। एतावांस्तु विशेषः। एकः प्रत्यक्षेण वेदयते। अपरस्त्वनुमानेन। सर्वथा हि तदकर्त्तृकत्वे वेदयत इत्येतन्न स्यात्। न ह्यकर्त्ता वेदयत इत्युच्यते। तस्मात् सुखादीनामेव कर्त्तृग्रहणं विशेषणं युक्तमिति भावः। ननु च सुखादिविशेषणत्वेऽपि स एव दोषः। यस्मात् प्रसाधकस्यापि जन्यजनकभावलक्षणेन सम्बन्धेन सुखादयः सम्बन्धिनो भवन्ति। नैतत्। सर्वत्रैव हि कर्त्तृसम्बन्धिनः सुखादयः। क्रियते चेदं कर्त्तृग्रहणम्। अतः कर्त्तृग्रहणसामर्थ्याद् विशिष्टो यः कर्त्ता सुखादीना-

माश्रयः समवायिकारणं स एव गृह्यते। तेनाश्रयाश्रयिभावेन सम्बन्धेन कर्तृसम्बन्धिभ्यः सुखादिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायते। न च प्रसाधकः सुखादीनां समवायिकारणम्। किं तर्हि? निमित्तकारणम्। सुखादिसमवायिकारणस्य कर्त्तुर्ये सुखादय आश्रयाश्रयिभावेन सम्बन्धिन स्ते प्रत्ययेनोपलभ्यन्ते। तेन तदुपलब्धिरनुभवस्वभावा भवतीति युक्तमुक्तं वेदनायामर्थेऽनुभव इति। यदि तर्हि कर्तृग्रहणेन सुखादयो विशिष्यन्ते न वेदना ततश्च कर्तृवेदनायामिति षष्ठीसमासो न प्राप्नोति। असामर्थ्यात्। सौत्रत्वान् निर्देशस्य सत्यप्यसामर्थ्ये समासो भविष्यतीत्यदोषः। अथवा ऽसमास एव। षष्ठ्यास्त्व श्रवणम्। सुपां सुलुगिति (७।१।३९) लुप्तत्वात्।

१९। नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्।

करणविशेषे पूजादाविति। आदिशब्देन परिचर्याश्चर्ययोर्ग्रहणम्। नमस इत्यादिनाऽनन्तरस्योक्तार्थस्य विषयविभागं दर्शयति। एष चार्थो यद्यपि करण इति करणसामान्यमनुवर्त्तते तथाप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते विनापि वचनेन यथा पचादीनां विक्लेदादिषु वृत्तिर्बहुव्रीहेश्च मत्वर्थे। नमस्यति देवानिति। ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽस्ति। अतस्तद्योगे नमः स्वस्तीत्यादिना (२।३।१६) चतुर्थ्या भवितव्यम्। नैतदस्ति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्ये (प,१५) त्यर्थवतो नमःशब्दस्य तत्र ग्रहणात्। इह च तस्यानर्थकत्वात्। सत्यपि चार्थवत्त्वे प्रत्ययार्थे गुणीभूतस्य पदान्तरेण सम्बन्धस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्। अथवोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति (प,१०३) द्वितीयैव भवति। उपपद सम्बन्धनिरपेक्षत्वात् कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वम्। उपपदविभक्तेस्तु पदान्तरसापेक्षत्वाद्दुर्बलत्वम्। नमस्यतीति। नमस्कारं करोतीत्यर्थः। वरिवस्यतीति। परिचरतीत्यर्थः। चित्रीयत इति। विस्मापयत इत्यर्थः।

२०। पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्।

पुच्छादित्यादि। उदसन मूर्ध्वक्षेपणम्। पर्य्यसनं परितः क्षेपणम्। यदोदसने प्रत्ययस्तदा तस्य द्योतनार्थं उच्छब्दः प्रयुज्यते उत्पुच्छयत इति। यदा पर्य्यसने प्रत्ययस्तदा परिशब्दः परिपुच्छयत इति। णाविष्ठवत्

कार्य्यम् प्रातिपदिकस्येे (६।४।१५५,वा) तीष्ठवद्भावाट् टिलोपः। समाचयनं राशीकरणम्। अर्जनमलब्धस्य लाभः। परिधानमाच्छादनम्।

२१। मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्।

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चे (ग १८६) त्यनेन मुण्डादिभ्यः सिद्धो णिच्। अयञ्च तस्यैव प्रपञ्चः। यद्यपि तस्य तत्करोतीत्यादिः प्रपञ्च उक्त स्तथापीह मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरुच्यते। तन्निवृत्तौ वेति। भोजननिवृत्तौ। पयो व्रतयतीति। पयो भुङ्क्त इत्यर्थः। वृषलान्नं व्रतयतीति। वृषलान्नं न भुङ्क्त इत्यर्थः। हलिं गृह्णाति हलयति कलिं गृह्णाति कलयतीति। ननु चेह हलकलशब्दयोः सूत्र उपादानम्। तत् किं हलिकलिशब्दाभ्यां वाक्यं क्रियत इति.यो देशयेत् तं प्रत्याह हलिकल्यो रित्यादि। एतेनैतद्दर्शयति। सूत्रेऽपि हलिकल्योरेव ग्रहणम्। तयोस्त्वत्वनिपातनं कृतम्। सन्वल्लघुनी-त्यादिना (७।४।९३) सन्वद्भावो मा भूदिति। अतो युक्तं हलिकल्यो र्ग्रहणम्। तथाहि नात्र णिज् दुर्लभः। गणसूत्रेणैव सिद्धत्वात्। केवलं प्रपञ्चार्थमिदमुच्यते। सच प्रपञ्चो हलिकल्यो रपि ग्रहण उपपद्यत एव। अयन्तु विशेषः। अकारा-न्तयोर्ग्रहणे सतीकारान्ताभ्यामपि गणसूत्रेणैव णिच् प्राप्नोति। तत्र कृते सतीष्ठ-वद्भावेन टिलोपः प्राप्नोति। अचो ञ्णितीति (७।२।११६) वृद्धिश्च। उभयो रपि तयो रनित्यत्वम्। तथाहि टिलोपस्य सत्यपि कृताकृतप्रसङ्गित्वे शब्दान्तर-प्राप्त्याऽनित्यत्वम्। तथाहि कृतायां वृद्धाविकारस्य प्राप्नोति। अकृतायान्त्वि-कारस्य। वृद्धे खु टिलोपे सत्यप्राप्त्याऽनित्यत्वम्। अप्राप्ति स्त्वनजन्तत्वात्। उभयो रनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः। तस्यां कृतायां टिलोपः। तत्राप्यग्लोप्यङ्गं न भवति। तथाच सति सन्वल्लघुनीति (७।४।९३) सन्वद्भावेऽभ्यासस्येत्वे दीर्घो-लघोरिति (७।४।९४) दीर्घत्वे चाचीकलदजीहलदित्यनिष्टं रूपं प्रसज्येत। हलिकलिशब्दयो स्तु कृतात्वयोर्ग्रहणे सति यद्यपि परत्वाद् वृद्धिर्भवति तथापि सत्यामपि तस्यामगेव लुप्यत इत्यग्लोप्यङ्गं भवति। ततश्च सन्वद्भावाभावादच-कलदजहलदितीष्टं रूपं सिध्यति। तत्र ययोर्ग्रहणे सतीष्टं सिध्यति तयो रेव ग्रहणं। नतु ययोर्ग्रहणेऽनिष्टं प्राप्नोति। नह्यनिष्टार्था शास्त्रे प्रक्लृप्तिर्युक्ता।

२२। धातो रेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्।

एकाजिति। बहुव्रीहिरयं न तत्पुरुषः। हलादे रिति विशेषणाद्। क्रियासमभिहारे वर्त्तत इति। एतेन क्रियासमभिहारस्य प्रकृतिविशेषणत्वं दर्शयति। तस्माद् यङ्प्रत्ययो भवतीति। क्व ? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति तत्रैव क्रियासमभिहारे। विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं समुदायभावापत्तिर्मुख्यः समभिहारः। स च क्रियाणामुत्पन्नापवर्गिणीनां सहानवस्थानादेकेन च धातुनाऽनेकस्याः क्रियाया युगपदनभिधानान्न सम्भवतीति गौणं समभिहारं दर्शयितु माह पौनःपुन्य मित्यादि। उभयमपि ह्येतत् समभिहारसादृश्यादुपचारेण समभिहारे व्यपदेशमासादयति। यथा द्रव्याणां समाहृतानां द्रव्यान्तरैरव्यपेतानां समाहारो भवति तथा क्रियाणामपि क्रियान्तरैरव्यपेतानामेतदुभयं भवतीति सादृश्यम्। क्रिया च द्विप्रकारा। प्रधाना ऽप्रधाना च। तत्र प्रधानक्रिया विक्लेदनादिः। गुणक्रिया चाधिश्रयणादिः। तत्र यः फलान्तं पाकमवसाय्य क्रियान्तरमनारभ्य पुनः पाकमेवारभते स प्रधानक्रियां समभिहरति। तासां पौनःपुन्यं समभिहारः। यस्त्वधिश्रयणादीरेव क्रियाः क्रियान्तरैरव्यपेताः साकल्येन करोति स गुणक्रियाः समभिहरति। तासां भृशार्थता समभिहारः। फलातिरेको वा भृशार्थता। तथाहि यो ज्वलनफलमवाप्य ज्वलति दीप्यते वा स जाज्वल्यते देदीप्यत इति चोच्यते। पापच्यत इति। सन्यङोरिति (६।१।९) द्विर्वचनम्। दीर्घोऽकित इति (७।४।८३) दीर्घः। अत्र क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति (८।१।१२, वा) द्वित्वं न भवति। क्रियासमभिहारे विधीयमानस्य यङः स्वयमेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यात्। यस्तु क्रियासमभिहारे लोड् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोरिति (३।४।२) लोड् वक्ष्यते स क्रियासमभिहारव्यक्तौ स्वयमशक्त इत्यपेक्षते द्विर्वचनम्। न ह्यसौ क्रियासमभिहारे विधीयते। किं तर्हि ? कर्मादिषु। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति (३।४।६९) वचनात्। तेन तस्य प्रयोगे द्विर्वचनं भवत्येव। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। देदीप्यत इति। गुणो यङ्लुकोरिति (७।४।८२) गुणः। भृशं प्राटतीति। असति धातुग्रहण एकाज् यः शब्दो हलादिः क्रियासमभिहारे वर्त्तते

तस्माद् यङ्प्रत्ययो भवतीत्येष सूत्रार्थः स्यात्। ततश्च प्रपूर्वादटतेर्यङ् प्रसज्येत। प्रपूर्वस्याटतेर्यः समुदायस्तस्य यथोक्तविशेषणविशिष्टत्वात्। धातुग्रहणे सत्येष प्रसङ्गो न भवति। न ह्ययं धातुः। किं तर्हि? धातूपसर्गसमुदायः। जागर्त्तीति। अदादित्वाच्छपो लुक्। अथ क्रियाग्रहणं किमर्थम्? न समभिहार इत्येवोच्येत। नैवम्। साधनसमभिहारेऽपि स्यात्। नैतदस्ति। प्रकृतिविशेषणं ह्येतत्। न च प्रकृतेः साधनसमभिहारे वृत्तिः सम्भवति। अपिच करण इति वर्त्तते। तेन समभिहारो विशेषयिष्यते। करणसम्बन्धी चेत् समभिहारः। तत् कुतः साधनसमभिहारे प्रसङ्गः? इदं तर्हि प्रयोजनम्। क्रियामात्रसमभिहारे यथा स्यात्। अन्यथा प्रधाने कार्य्यसंप्रत्ययात् प्रधानक्रियासमभिहार एव स्यात्। न गुणक्रियासमभिहारे। सूचीत्यादि। सूच पैशुन्ये। सूत्र अवमोचने। मूत्र प्रस्रवणे। अट गतौ। ऋट गतौ। अश भोजने। ऊर्णुञ् आच्छादने। आसां प्रकृतीनां यङ्विधौ ग्रहणं कर्त्तव्यम्। तच्च पूर्वस्यैव चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यते। किमर्थं पुनरासां प्रकृतीनां ग्रहणमित्याह अनेकाजहलाद्यर्थमिति। अनेकाज् अहलादिरर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। सूच्यादीनां तिसृणां चुरादिणिजन्तानामनेकाजर्थं ग्रहणम्। ऊर्णोते स्त्वनेकाजर्थमहलाद्यर्थञ्च। शेषाणान्तु अहलाद्यर्थमेव। सोसूच्यत इति। णेरनिटीति (६.४.५१) णिलोपः। पूर्ववदभ्यासस्य गुणः। अटाट्यत इति। अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) ट्यशब्दस्य द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। दीर्घश्च। अरार्य्यत इति। यङि चेति (७।४।३०) गुणः। द्वितीयस्यैकाचो र्य्यशब्दस्य द्विर्वचनम्। न न्द्राः संयोगादय (६।१।३) इति तु नास्ति। यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेध इति वचनात्। अशाश्यत इति। द्वितीयस्यैकाचः श्य इत्यस्य द्विर्वचनम्। प्रोर्णोनूयत इति। अत्रापि नुशब्दस्य द्विर्वचनम्। रेफस्तु न द्विरुच्यते। तथैव प्रतिषेधात्। भृशं रोचते भृशं शोभत इति। अत्र नेष्यत इति। तदर्थं वेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषात्वं व्याख्येयम्।

२३। नित्यं कौटिल्ये गतौ।

धातोरित्येव। गताविति प्रकृतिविशेषणमेतत्। गतौ वर्त्तमानाद्धातो-

रित्यर्थः। अमुमेवार्थं पर्य्यायान्तरेणाचष्टे गतिवचनाद्धातोरिति। चंक्रम्यते दंद्रम्यत इति। क्रमु पादविक्षेपे। द्रम हम्म मीमृ गतौ। नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति (७।४।८५) नुगागमः। योऽत्यीयस्यध्वनि गतागतानि करोति स कुटिलां गतिं सम्पादयं श्चंक्रम्यते दंद्रम्यत इति चोच्यते। अथ नित्यग्रहणं किमर्थम्? यावताऽनभिधानादेवात्र वाक्यं न भविष्यति? नहि चङ्-क्रम्यत इति वृत्तेरर्थं कुटिलं क्रामतीति वाक्यं शक्नोति गमयितुम्। तथाहि कुटिलं क्रामतीति वाक्यात् संशयो भवति किं गतिकौटिल्यमुत मनःकौटिल्यमिति। चंक्रम्यत इति वृत्तौ त्वसंशयं गतिकौटिल्यमेव गम्यत इत्याह नित्यग्रहणमित्यादि। गतिकौटिल्यं विषयः। तत्र यङो नियमोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। गतिवचनादित्यादिना नियमस्य प्रयोजनं दर्शयति। न त्वित्यादिना तद्व्यवच्छेद्यम्। नित्यं सर्वकालं गतिवचनात् कौटिल्य एव भवति। नतु कदाचित् क्रियासमभिहारे। तेन भृशं क्रामतीति क्रियासमभिहारे पूर्वेण प्राप्तो यङ् न भवति।

२४। लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्।

लुप्लृ छेदने। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। चर गत्यर्थाः। जप-जल्प व्यक्तायां वाचि। जभ जृभी गात्रविनामे। दह भस्मीकरणे। दंश दंशने। गॄ निगरणे। धात्वर्थगर्हायामित्यनेन भावगर्हायामित्यस्यार्थमाह। गर्हितं लुम्पतीति। गर्हितमिति क्रियाविशेषणमेतत्। तेन भावगर्हात्र गम्यते। गर्हितत्वं छेदनस्य निरर्थकत्वात्। दोषदुष्टत्वाच्च। एवमुत्तरत्रापि गर्हितत्वं वेदितव्यम्। चञ्चूर्य्यत इति। चरफलोश्चेति (७।४।८७) नुक्। उत्परस्यात (७।४।८८) इत्युत्त्वम्। हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः। जञ्जप्यत इति। जपजभेत्यादिना (७।४।८६) नुक्। दंशेरनुनासिकलोपं कृत्वा निर्देशो ज्ञापयति यङ्लुक्यप्यनुनासिकलोपो भवतीति। दंदशीति। निजेगिल्यत इति। ऋत (७।१।१००) इद्धातोरितीत्त्वम्। रपरत्वम्। द्विर्वचनम्। गिर्थौ शब्दस्य रेफयकारयोस्तु हलादिशेषेण निवृत्तिः। पूर्ववद् गुणः। ग्रो यङीति (८।२।२०) लत्वम्। साधु जपतीति। नात्र धात्वर्थस्य गर्हा। किं तर्हि? प्रशंसा।

मन्त्रं जपति वृषले इति। अत्र साधनस्य वृषलस्य गर्हा गम्यते। वृषलस्य शूद्रस्य वैदिकमन्त्रजाप्यं प्रत्यनधिकारात्। (C)

२५। सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म्मवर्ण-चूर्णचुरादिभ्यो णिच्।

चुरादिभ्योऽन्येषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति सिद्धत्वात्। अर्थवेदेत्यादि। वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय मित्यर्थः। व्याख्यानन्तु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिति कार्य्यान्तरविधानार्थाद् बहुल ग्रहणादेषां णिच्सन्नियोगेनापुग् भवतीति। सत्यशब्दस्य तु सत्याप इत्यत एव निपातनादापुग् भवतीति वेदितव्यम्। विपाशयतीति। पाशं विमोचयतीत्यर्थः। निरूपयतीति। रूपं पश्यतीत्यर्थः। अभिषेणयतीति। उपसर्गादित्यादिना (८.३।६५) षत्वम्। त्वचयतीति। ननु च त्वच्शब्दो हलन्तः। तस्माण्णिचि णाविष्ठवदितीष्ठवद्भावाट्टिलोपे प्राप्ते तत्र प्रकृत्यैकाजिति (६।४ १६३) प्रकृतिवद्भावे कृतेऽत (७.२।११६) उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति। तत् कथं त्वचयतीति हि भवितव्यमित्याह अकारान्तोऽयं त्वचशब्द इति। शब्दान्तरमेवेदमकारान्तं त्वच्शब्दसमानार्थम्। अतएव त्वच इत्यकारान्तस्य सूत्रे निर्देशः। तस्याकारस्य लोपे कृते स्थानिवद्भावाद्वृद्धिर्न भवति। चुरादिभ्यः स्वार्थे इति। स्वेयादौ। ननु च नेह सूत्र आख्यानादयोऽर्था उपात्ताः। तत् कथं ते लभ्यन्ते? अलब्धाश्च कथं निर्दिश्यन्त इत्याह स्वाभाविकत्वादित्यादि। शब्दानामर्थाभिधानं स्वाभाविकम्। नतु वाचनिकम्। तस्याशक्यत्वादिति प्रागेवोक्तम्। तस्मात् स्वभावत एव यो यस्यार्थस्याभिधायकः स सूत्रानुपात्तोऽप्यर्थो युक्त एव निर्देष्टुम्। यथायथमिति। यो यस्यात्मीय इत्यर्थः।

२६। हेतुमति च।

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरित्युच्यत इति। तस्य यदीह ग्रहणं

(C) अत्र तन्त्रप्रदीपे रचितः—'अत्र जाप्यशब्दो बहुलवचनात् सिध्यति। पोरदुपधादिति (३।१।९८) यत्प्रत्ययः सम्भवति। यद्यपि जपो नास्ति। व्यधजपोरनुपसर्गे (३।३।६१) इत्यपो धञपवादत्वात्। तेन शूद्रस्य जापं प्रत्यनधिकारादिति पाठोऽपि न सुकर इति। जपं प्रतीति क्वचित् पाठान्तरमिति"। केचिज् जप्यं प्रतीति च पठन्ति।

स्यादिहापि णिच् स्यादध्ययनेन वसतीति। तस्मात् परिभाषिकस्य हेतोर्ग्रहण-मिति दर्शयितुमाह हेतुः स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति। स पुनर्यस्य तत्प्रयोजको हेतुश्चेति (१।४।५५) हेतुसंज्ञा विहिता। कुतः पुनरेतदवगम्यते हेतुमद्-ग्रहणात्। पूर्वसूत्रे चुरादिग्रहणाच्च। इह हि करण इति वर्त्तते। धात्व-धिकाराच्च धातोः करणे क्रियायां णिच्प्रत्ययेन भवितव्यम्। यदि च लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणं स्याद् हेतुमतीति करणविशेषणं न कुर्य्यात्। व्यावर्त्त्या भावात्। सर्वैव हि क्रिया हेतुमतीति। पूर्वसूत्रे च चुरादिग्रहणं न कुर्य्यात्। चुरादयोऽपि धातव एव। तदर्थश्च क्रियालक्षण एव। सत्यापपाशरूपवीणा-तूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णेभ्यश्च णिजित्येकयोगं कुर्य्यात्। एवं हि चकाराद्धातोः प्रकृतत्वात् करणे प्रत्ययो भविष्यतीति विज्ञास्यते। सोऽस-मेकयोगेनैव सिद्धे यत् पृथग्योगमारभते पूर्वसूत्रे च चुरादिग्रहणं करोति ततोऽवसीयते पारिभाषिकस्य हेतोर्ग्रहणमिति। तदीय इति। तत्सम्बन्धी क्रियात्मको व्यापारः। कः पुनरसावित्यत आह प्रेषणेत्यादि। भृत्यादेर्निकृष्टस्य क्वचिदर्थे नियोजनमादेशः प्रेषणम्। गुर्वादेराराध्यस्य सत्कारपूर्वव्यापारण-मध्येषणम्। आदिशब्देन तत्समर्थाचरणस्य। एतत् प्रेषणादिकं लक्षणं स्वभावो यस्य स तथोक्तः। ननु च चत्वारोऽत्र हेतुमन्तः सम्भवन्ति। प्रयोज्यः प्रयोज्यव्यापारोऽधिश्रयणादिः सर्वसाधनसाध्यश्च प्रधानक्रिया विक्लेदादिः प्रयो-जकव्यापारश्च प्रेषणाध्येषणादिः। चतुर्णामपि ह्येषां हेतुना सह सम्बन्धो-ऽस्ति। तत्र प्रथमस्य तदधिष्ठितस्य प्रवर्त्तनात् तदभिप्रायसम्पादनाच्च। द्वितीयस्य सम्बन्धाय हेतोः प्रवृत्तेः। तृतीयस्य तत्प्रवर्त्तितेन प्रयोज्येनाधि-श्रयणादिक्रियां कुर्वाणेन साधनात्। चतुर्थस्य तु तन्निर्वर्त्तितत्वात् तत्र च समवायात्। तत्र करण इत्यधिकारादयुक्तं प्रयोज्यस्य ग्रहणम्। इतरेषामेव ग्रहणं क्रियात्मकत्वात् सर्वेषां न्याय्यम्। तत् कस्मात् प्रयोजकव्यापार एव गृह्यते? सत्यपि सर्वेषां क्रियात्मकत्वे तद्ग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात्। तथाहि हेतुरिति कारकविशेषस्यैषा संज्ञा। कारकञ्च क्रियानिमित्तम्। तच्च तस्य निमित्तं भवति यद् यस्मिन् सत्येव भवति। असति तु तस्मिन् न भवत्येव। न च प्रयोज्यव्यापारः प्रयोजके सत्येव भवति। विनापि तेनार्थित्वादेव

प्रयोज्यस्याधिश्रयणादिव्यापारस्य सम्भवात् । सत्यपि च तस्मिन् प्रयुक्तस्यापि स्वार्थमपश्यतः प्रयोज्यस्याप्रवृत्तेः । तस्मात् प्रयोज्यस्य व्यापारं प्रति प्रयोजकस्य कारकत्वाभावाद्धेतुत्वं नास्तीति न स हेतुमान् । एतेन विक्लेदनादिरपि प्रधानक्रियाविशेषो हेतुमान्न भवतीति वेदितव्यम् । भवतु नाम तौ प्रति कथञ्चित् तस्य हेतुत्वम् । तथापि न तयोर्हेतुमत्त्वं युक्तम् । यस्माद्

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ १ ॥

इति वचनाद् (५।२।९४, वा) भूमादिविशिष्टस्यार्थस्य सत्तायां मतुबादयः प्रत्यया विधीयन्ते । इह च नित्ययोगादन्ये भूमादयोऽर्था न सम्भवन्ति । अप्रतीतेः । नहि यथा गोमानित्यत्र बहुत्वं प्रतीयते यथा च ककुदावर्तीत्यत्र च निन्दा यथा च रूपवानित्यत्र प्रशंसा यथा चोदरिणी कन्येत्यत्रातिशय स्तथा हेतुमतीत्यत्र । संसर्गोऽपीह न सम्भाव्यते । संसर्गो हि संयोगः । स च द्रव्ययोरेव परस्परं सम्भवति । यथा दण्डीत्यत्र दण्डपुरुषयोः । न च व्यापारो द्रव्यम् । अतो नास्ति केनचित् संसर्गः । तस्मान्नित्ययोगी एवायं मत्वर्थीयो यथा क्षीरिणो वृक्षा इति । न च प्रयोज्यव्यापारस्याधिश्रयणादेर्विक्लेदादेश्च हेतुना नित्ययोगोऽस्ति । उपरतेऽपि तस्मिन् प्रयोक्तरि तयोः सम्भवात् । सत्यपि तस्मिन् विरोधिसन्निधानादसम्भवाच्च । न चान्यतरासन्निधाने सम्बन्धो युज्यते । तस्य द्विष्ठत्वादिति । न तौ हेतुमन्तौ । प्रेषणादिषु प्रयोजको भवति निमित्तम् । तेन विना तदसम्भवात् । सति च तस्मिं स्तत् सम्भवात् । अतस्तं प्रति कारकत्वं तस्योपपद्यते । तेन तस्य हेतुसंज्ञा । नित्ययोगोऽपि मतुपो निमित्तमस्त्येव । उत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशात् । प्रेषणादेर्व्यापारस्य हेतौ समवायात् । तस्मात् स एव हेतुमानिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । तस्मिन्नभिधेय इति । प्रत्ययेन वाच्ये । एतेन प्रत्ययार्थविशेषणं हेतुमद्ग्रहणं न प्रकृत्यर्थविशेषणमिति दर्शयति । तेन प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे ये दोषा स्ते तत्पक्षानङ्गीकारेणैव निरस्ताः । येऽपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे दोषाः सम्भाव्यन्ते ते भाष्य एवोद्भाविताः परिहृताश्च । इह त्वतिग्रन्थविस्तरभयान्न लिखिताः । अथेह कथं णिज् भवति ? भिक्षा वासयति । कारी-

शीऽग्निरध्यापयतीति ? कथञ्च न स्यात् ? अचेतनत्वात्। चेतनावतो ह्येतद् भवति प्रेषणमध्येषणं वा। नैष दोषः। उक्तं ह्येतत्। आदिग्रहणेन तत्समर्थाचरणस्य ग्रहणमिति। तच्छब्देन यत्र वसनादौ प्रयोज्यो नियुज्यते तत्सम्बध्यते तत्र वासादौ। ये समर्था योग्या अनुकूलास्तृप्तिविशेषादयस्तेषा-माचरणं सम्पादनं तत्समर्थाचरणम्। तदपि प्रयोजकव्यापार एव। भिक्षा हि प्रचुरतरव्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना रसनानुकूलं तृप्तिविशेषमुपजनयन्त्येव। कारीषोऽग्निरपि निर्वातप्रदेशेषु सुप्रज्वलितोऽध्ययनविरोधिनं शीतादिकृत-मुपद्रवमुपशमयन्नध्ययनानुकूलं सामर्थ्यमादधाति। अतस्तयोरपि युक्तं प्रयो-जकत्वम्। तत्करोतीत्यादि। तदिति कर्मपदम्। एतत् करोतीत्यर्थनिर्देशः। तदिति कर्मणः प्रातिपदिकात् करोतीत्यस्मिन्नर्थे णिच उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। किमर्थमित्याह सूत्रयतीत्याद्यर्थमिति। तत्रेदं प्रतिपादनम्। चुरादौ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्यस्य तत्करोतीत्ययं प्रपञ्चः पठ्यते। तेन सूत्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे णिज् भवतीति। आख्यानात् कृत इत्यादिकं वाक्यमाख्यानात् कृदन्तादित्यादिना व्याचष्टे। आख्यायत इत्याख्यानम्। यत् किञ्चिदाख्यायते तत् सर्वं राजागमनादिक-मपीहाख्यानमभिप्रेतम्। नतु संज्ञाभूतमेव कंसवधादिकम्। तस्य यो वाचकः शब्दः सोऽप्यभिधाने ऽभिधेयोपचारादाख्यानमित्युच्यते। कृदिति प्रत्ययग्रह-णम्। प्रत्ययग्रहणे च तदन्तविधिर्भवतीत्याह कृदन्तादित्यादि। वक्तव्य इति। व्याख्येय इत्यर्थः। तदिति कर्मपदमेतत्। आचष्ट इति प्रत्ययार्थः। कृल्लुगिति। येन कृता तदन्तमाख्यानमुच्यते तस्य लुग् भवतीत्यनेन वक्ष्य-माणेन सम्बन्धः। प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति। यासौ प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादित-वती साऽविकृतार्थेनैव रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः। प्रकृतिवच्च कारकमिति। चकारो भिन्नक्रमः कारकस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। कार्य्यशब्दश्चात्राध्याहार्य्यः। तेनायमर्थो भवति। कृतो या प्रकृति हंन्यादि तस्या यथा कार्य्यमड़ाग-मादि तथा णन्ताया अपि भवतीति। किञ्च कारकञ्च प्रकृतिवद्भवतीति। कृतः प्रकृतेर्यादृशं कारकमभूण्णन्ताया अपि प्रकृतेस्तादृशमेव भवतीति। तत्रेदं व्याख्यानम्। चुरादौ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति पठ्यते। तत्

करोतीत्यादिकञ्च तस्यैव प्रपञ्चः। बहुलं तत्राधिकविधानार्थमिति सर्वमेतद् यथोक्तं भविष्यतीति। एवमुत्तरत्रापि व्याख्यानं कर्त्तव्यम्। किमर्थं पुनः कार्य्यशब्दमध्याहृत्य कार्य्यातिदेशो वर्ण्यते। आख्यानावयवभूताया: प्रकृते-रड़ागमादिकार्य्यं यथा स्यात्। अन्यथा हि यदि प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति कारकातिदेश एव क्रियेत तदा कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि (प, २८) ग्रहणमिति कंसवधादिभ्यो णिचि कृते ऽङ्गसंज्ञा नामधातुत्वञ्च तेषामेव स्यात्। ततश्चाड्‌द्विर्वचने तेषामेव स्याताम्। किञ्च धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये तत् कार्य्यं विज्ञायेत। कंसवधशब्दाच्च णिचि विहिते तत्वकृत्वेन स्याताम्। ततश्च कंसमघातयद् राजान मजीगमदित्यादि न सिध्येत्। कार्य्यातिदेशे यद्यपि समुदायेभ्यः कंसवधादिभ्यो णिज् विहित स्तथापि कृतो या प्रकृति र्हन्यादि स्तस्याः केवलाया अकृदन्ताया यथा ऽड़ागमादिकार्य्यं भवति तथा कृदन्ताया अपि णिचि विहिते भवतीति न भवत्येष दोषः। तस्मात् कार्य्यमति-दिश्यते। कंसं घातयतीति। हन्तेर्भावे हनश्च (३।३।७६) वधइत्यप्प्रत्ययः। तत् सन्नियोगेन वधादेशः। हननं वधः। कंसस्य वध इति षष्ठीसमासः। कंस-वधशब्दाण्णिच्। अपो लुक्। प्रकृतेः प्रत्यापत्तिः। वधादेशपरित्यागेन हन्तेः स्वरूपेणावस्थानम्। अत उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः। हो हन्तेर्ञ्णिन्ने-ष्विति (७।३।५४) हकारस्य घकारः। हनस्तोऽचिण्णलोरिति(७।३।३२)तत्वम्। कारकञ्च कंसवध इत्यस्याः प्रकृतेर्यादृशमासीत् तादृशमेव भवति। कर्म च कारकं कंस आसीत्। तथाच कृद्योगलक्षणायाः कर्मषष्ठ्याः कंसवध इति समासः। स कंस आख्यानक्रियायामप्यतिदेशात् कर्मैव भवति। असत्यतिदेश आख्यानक्रियायाः कंसवधशब्द स्तदर्थो वा कर्म्म स्यात्। तयोरेव तथा व्याप्य-मानत्वात्। कंसस्त्वाख्यानक्रियायामुज्झितव्यापार एवेति कर्मभावं न प्रतिपद्येत। तस्मात् कारकातिदेशः। बलिं बन्धयतीति। बन्धनं बन्धः। भावे घञ्। शेषं समासादिकं पूर्ववद् यथायोगम्। राजानमागमयतीति। आगतिरागमनम्। भावे ल्युट्। राज्ञ आगमनमिति कर्त्तरि कृद्योग-लक्षणायाः षष्ठ्याः समासः। शेषं कृल्लुगादिकं यथायोगं पूर्ववत्। अथ राजानमिति कथं द्वितीया? यावता राजागमनमित्यस्याः कृदन्तायाः प्रकृते

राजा कर्त्तासीत्। तत्र प्रकृतिवच्च कारकमित्यतिदेशाण् णिचि विहिते कर्त्तृत्वे-नैव भवितव्यम्। ततश्च ल्युटो लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन कर्त्तृकर्मणोः कृतीति (२।३।६५) षष्ठैव भवितव्यम्। अथ न लोकाव्ययेति (२।३ ६९)षष्ठीनिषेधः ? एवं तर्हि तृतीया प्राप्नोति। नैष दोषः। गतिबुद्धीत्यादिना (१।४।५२) गमेर्गत्यर्थत्वाद्राज्ञोऽत्र कर्मसंज्ञा। तेन द्वितीयैव न्याय्या। अन्ये त्वस्य चोद्यस्य परिहारार्थं कारकातिदेशमन्यथा वर्णयन्ति। नैवं विज्ञायते प्रकृतेरिव प्रकृतिवत् प्रकृतेर्यद् कार्यमिष्टं तत् णिजन्तस्यैव भवतीति। नह्यत्र तत्र तस्येवेति (५।१।११६) वतिः। किं तर्हि ? तेन तुल्यमित्यादिना (५।१।११५)। तस्मादेवं विज्ञायते प्रकृत्या तुल्यं वर्त्तत इति प्रकृतिवदिति। प्रकृतिशब्देनेह णिचो या प्रकृतिः कंसवध इत्यादिः सा विवक्षिता। तस्याश्चाख्यानक्रियया व्याप्यमानत्वात् कर्मत्वम्। अतः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीत्यस्यायमर्थः। यथा णिच्प्रकृतेराख्यानभूतायाः कर्मत्वं तथा कारकस्यापीति। तेन कर्त्तुः कर्मत्वं सिद्धं भवति। यद्येवं पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्यत्रापि कर्मत्वं पुष्यस्य स्यात्। नैतदस्ति। यतः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीत्युच्यते। न च पुष्यस्य कारकत्वं भवति। सहयोगे तृतीयाविधानात्। पुष्येण सह चन्द्रमसो यो योगस्तं जानाति पुष्येण योजयतीति। आङ्लोपश्चेत्यादि। मर्यादावाची य आङ् तस्य लोपो वक्तव्यः। चकारात् पूर्वोक्तञ्च णिजादिकार्य्यम्। कालात्यन्तसंयोग इति। कृत्स्नस्य कालस्य व्याप्तिः कालात्यन्तसंयोगः। तस्मिन् गम्यमाने। आरात्रिविवास (D) माचष्ट इति। विवसनं विवासः। भावे घञ्। रात्रेर्विवास इति षष्ठीसमासः। पश्चादाङ्-मर्य्यादाभिविध्यो (२।१।१३) रित्यव्ययीभावसमासः। रात्रिशब्दश्चेह रात्रि-सहचरितासु क्रियासु वर्त्तते। वसिरपि (E) विपूर्वोऽतिक्रमे। तेनायमर्थो भवति। अस्तमयनात् प्रभृति याः प्रवृत्ताः क्रियास्ता यावदतिक्रान्ता रात्रिः साकल्येन कथयतीति। प्रकृतिवच्च कारकमित्यतिदेशात् कृल्लक्षणायां

(D) आरात्रिविरामामाचष्ट इति। विरमणं विरामः। भावे घञ्। रात्रेर्विराम इति षष्ठीसमास इति पाठान्तरम्।

(E) रमिरपीति पाठान्तरम्।

कर्त्तरि षष्ठ्यां प्राप्तायां रात्रौ कर्मणि द्वितीया भवति। अतिक्रमणे हि रात्रिः कर्त्री। कर्मत्वञ्च तस्याः पूर्ववद् गत्यादिसूत्रेण (१।४।५२)। चित्रीकरणे प्रापीति। चित्रीकरणमाश्चर्य्यम्। प्रापीति सप्तम्या धात्वर्थो निर्दिश्यते। प्राप्त्यर्थविषयं यच्चित्रीकरणं तत् प्राप्तिकृतमित्यर्थः। तस्मिन् गम्यमाने णिच्। कृल्लुगादिकञ्च पूर्ववत्। उज्जयिन्या माहिष्मती विदूरदेश इति तावतो देशस्याल्पकालेनातिक्रमणमाश्चर्य्यम्। सूर्य्योद्गमनमिति। कर्त्तरि कृद्योगलक्षणायाः षष्ठ्याः समासः। सूर्य्य उद्गमने कर्त्ता। सम्भावयत इति। प्राप्नोतीत्यर्थः। भू प्राप्तावात्मनेपदी चुरादौ पठ्यते। तस्येदं रूपम्। सूर्य्यमुद्गमयतीति। सूर्य्योद्गमनशब्दाण्णिच्। ल्युटो लुक्। प्रकृतिवच्च कारकमित्यतिदेशात् पूर्ववत् कर्त्तरि षष्ठ्यां प्राप्तायां तस्य कर्मसंज्ञकत्वाद्द्वितीया। कर्मसंज्ञा न पूर्ववत्। नक्षत्रयोगे ज्ञीति। नक्षत्रयोगे यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मान्नक्षत्रयोगवाचिनो णिच्। कृल्लुगादिकं यथायोगं पूर्ववत्। ज्ञीति सप्तम्या धात्वर्थो निर्दिश्यते। तेन जानात्यर्थे णिज् भवति। पुष्येण करणभूतेन चन्द्रमसो योगः पुष्ययोगस्तस्माण्णिच्। घञ्। कृतो लुक्। प्रकृतिप्रत्यापत्तिः। प्रकृतिवच्च कारकमित्यतिदेशाज् ज्ञानक्रियायामकारकस्यापि पुष्यस्य करणत्वमिति करणे तृतीया। यदा तु पुष्येण सह चन्द्रमसो योग इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा कारकातिदेशस्य विषयो न भवति। पुष्यस्याकारकत्वात्। पुष्येणेति तृतीया सहार्थ एव वेदितव्या।

२७। कण्ड्वादिभ्यो यक्।

किं पुनरिमे कण्ड्वादयो धातव उत प्रातिपदिकानि? तत्र यदि धातवो यकि कृते कण्डूरिति न सिध्यति। कण्डूयेति प्राप्नोति। ननु च वेत्यनुवर्त्तिष्यते। तत्र यदा यङ् नास्ति तदा कण्डूरिति भविष्यति। नैतदस्ति। नहि धातोः सुब्विभक्तिरुत्पत्तुमुत्सहते। तस्याः प्रातिपदिकाद् विधानात्। स्यादेतत्। धगन्तादन्येभ्योऽपीति (३।२।१७८) क्विपि कृते ऽतो (६।४।४८) लोपे वलि यकारलोपे (६।१।६६) च कण्डूरिति भविष्यति। असदेतत्। कर्त्तरि क्विब् विधीयते। कण्डूरिति च वेदनामात्रमुच्यते। न कर्त्ता। तथापि

सम्पदादेराकृतिगणत्वाद् भावे क्विपं विधाय कण्डूरिति व्युत्पाद्यते। एवमपि मन्तुर्वल्गुरिति न सिध्येत्। यदि तावद्धेत्वनुवृत्त्या मन्तुवल्गुशब्दाभ्यां पचे यग् न भवति तदा विभक्तिस्ताभ्यां नोपपद्येत। तथाच मन्तु वल्गु इत्यविभक्तिकं रूपं स्यात्। अथापि ताभ्यां यकं विधाय क्विप् क्रियते ? एवमपि मन्तूर्वल्गूरित्यनिष्टं रूपं स्यात्। अवश्यं हि यकि कृते ऽकृत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घत्वेन भवितव्यम्। अथ प्रातिपदिकानि कण्ड्वादयस्तदा यकः ककारोऽनर्थकः स्यात्। मृद्धि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति (७।४।८४) प्राप्तस्य गुणस्य क्ङिति चेति (१।१।५) प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते। प्रातिपदिकत्वे तेषामेतत् प्रयोजनं नोपपद्यते। नहि प्रातिपदिकाद्विहितः प्रत्यय आर्धधातुकसंज्ञां लभत इति यो दर्शयेत् तं प्रत्याह द्विविधा इत्यादि। तत्रेति निर्धारणे सप्तमी। तेषु धातुप्रातिपदिकेषु मध्ये ये धातवः कण्ड्वादयस्तेभ्यो यक्। धात्वधिकारादित्यत्रैवोपपत्तिः। एतमेवार्थं द्रढयितुमाह तथाचेत्यादि। यत एवं धातुभ्यः प्रत्ययो विधीयते धात्वधिकारात्। न प्रातिपदिकेभ्यः। एवञ्च कृत्वा यकः ककारोऽनुबध्यते गुणप्रतिषेधार्थम्। यदि तु प्रातिपदिकेभ्यो यक् स्यात् तस्यानार्द्धधातुकत्वाद् गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति। तत्प्रतिषेधार्थं ककारानुबन्धकरणमनर्थकं स्यात्। धातुप्रकरणाद्धातुरिति। प्रत्ययमुत्पादयतीति शेषः। धातोरेकाच (३।१।२२) इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तते। तेन धातुरेव कण्ड्वादिशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति। न प्रातिपदिकम्। कस्येत्यादि। यच्चेदं ककारानुबन्धासञ्जनमतोऽपि हेतोरेव धातुः प्रत्ययमुत्पादयति। अन्यथा ककारानुबन्धकरणं पूर्वोक्तया रीत्या निरर्थकमेव स्यात्। अतएव धातुभूतेभ्यः कण्ड्वादिभ्यो यग्विधानात् ककारानुबन्धासञ्जनाच्च तेषां धातुत्वं विज्ञायते। नह्यधातुभूतेभ्यो यग्विधानमुपपद्यते। नापि ककारानुबन्धकरणम्। प्रयोजनाभावात्। अथ प्रातिपदिकत्वं कण्ड्वादीनां कथमवसीयत इत्याह आह चायमित्यादि। चकारो हेतौ। यद्येते धातव एव स्युस्ततो यकि कृते ऽकृदिति (७।४।२५) दीर्घत्वस्य सिद्धत्वात् कण्डूञ् हृणीङ् महीङिति दीर्घं नोच्चारयेत्। उच्चारयति च दीर्घम्। अतोऽवसीयते धातुर्विभाषित इति। धातुत्वमेषां विकल्पित मित्यर्थः। ननु च

पक्षे यत्र यङ् नास्ति तत्रायगन्तेभ्यः क्विबादौ प्रत्यय उत्पन्ने कण्डूः कण्डूतिः कण्डूतः कण्डूतवानिति दीर्घस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थं दीर्घोच्चारणं स्यात्। तत् कुतस्तस्यानर्थक्यम्। कथं पुनरयगन्तेभ्यः क्विबादयो भवन्ति ? यकः पाक्षिकत्वात्। तदपि कुतः ? वेत्यनुवृत्तेः। नैतत्। नित्यत्वादस्य विधेः। नित्यत्वन्तु वाग्रहणस्य निवर्त्तितत्वात्। कुतः पुनस्तन्निवृत्तिरवसीयते ? आयादय इत्यादेः (३।१।३१) सूत्रारम्भात्। यद्यत्र वेत्यनुवृत्तिस्तदोत्तरत्राप्यनुवर्त्त-नादायादयो वा भविष्यन्तीत्येतन्नारभेत। न च तदनारम्भे सार्वधातुकेऽ-प्यायादयो विकल्पेन प्राप्नुवन्ति। वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्। तस्मादायादय इत्यादेरारम्भाद्वाग्रहणनिवृत्तिरवसीयत इति नित्यं यका भवितव्यम्। ततश्च यद्येषां पक्षे प्रातिपदिकत्वं न स्याद् दीर्घोच्चारण मनर्थकं स्यात्। तस्माद् दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् प्रातिपादिकत्व मेषामस्तीत्येकान्त एष पक्षः। तत्र धातुपक्षे कण्डूयत इत्यादयः सिध्यन्ति। प्रातिपदिकपक्षे त्वसति यकि कण्डूर्मन्तुर्वल्गुरित्यादयः। मगध इत्यादयो येऽकारान्ताः कण्ड्वा-दिषु पठ्यन्ते तेषामतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः। मगध्यति। सुख्यति। दुःख्यति। लेट्लोटौ शब्दौ पठ्यते। तयोः स्वरूपेणैव ग्रहणम्। नतु प्रत्ययत्वेन। कण्ड्वादिभिः स्वरूपशब्दैः साहचर्य्यात्।

२८। गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः।

स्तुत्यर्थेनेत्यादि। पण व्यवहारे स्तुतौ च पनु चेत्यनया ऽनुपूर्व्या गणे पाठः। तत्र पन चेत्यत्र स्तुतावित्यनुवर्त्तते। न व्यवहारार्थः। तेन पणि र्व्यवहारार्थः स्तुत्यर्थश्च। पनिः स्तुत्यर्थ एव। तदिह स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्य्यात् पणेरपि स्तुत्यर्थ एव गृह्यते। तेनासौ स्तुतावेव वर्त्तमानः प्रत्ययमुत्पाद-यति। नतु व्यवहारे। शतस्येति। व्यवहृपणोः समर्थयोरिति (२।३।५७) कर्मणि षष्ठी। अत्र पणायतीत्यत्रात्मनेपदं कस्मान्न भवति ? यावता पणिरयमनुदात्तेत् पठ्यते ? तत्रानुदात्तङित (१।३।१२) इति यथा केवला-त्मनेपदं भवति तथायप्रत्ययान्तादपि। तेन भवितव्यमित्यत आह अनुबन्ध इत्यादि। यो हि तस्यानुबन्धः स आयप्रत्ययरहिते पणतौ

चरितार्थः ङितात्मनेपदकार्य्यः। तेनायप्रत्ययान्तादात्मनेपदं न भवति। तस्य धात्वन्तरत्वात्।

२९। ऋतेरीयङ्।

सौत्र इति। सूत्रे परिपठितत्वात्। सूत्रे भवः सौत्रः। घृणायां वर्त्तत इति। घृणा जुगुप्सा। तस्यामयं स्वभावत एव वर्त्तते। अथ कस्मादीयङुच्यते? न च्छङित्येवोच्येत? तस्येयादेश ऋतीयत इति सिध्यति। न सिध्यति। परत्वादिड़ागमे कृते सत्यप्रत्ययादित्वादीयादेशो न स्यात्। ननु चान्तरङ्गत्वादीयादेश एव भविष्यति। अन्तरङ्गत्वन्तु तस्यायन्नादिषूपदेशिवद्वचनमिष्टस्वरसिद्ध्यर्थमिति (७।१।१, वा) वचनात्। एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति धातुप्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति। तेन शमि ठप्रत्यये कृते शमठ इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति। अथवा स्वरविधावुपदेशिवद्भावः स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनात्। तेन नास्त्यन्तरङ्गतेति परत्वादिड़ागमः स्यात्। तस्मादीयङ् विधीयते।

३०। कमेर्णिङ्।

णकारो वृद्ध्यर्थ इति। अत उपधाया इति (७।१।११६) वृद्धिर्यथा स्यात्। यद्येवं किमर्थं न कम्यमिचमामिति (ग, सू, १८१) कमेर्मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते? मितां ह्रस्व इति (६।४।९२) ह्रस्वो मा भूदिति। नैतदस्ति। णित्करणसामर्थ्यादेव तन्न भविष्यति। अन्यथा णित्करणमनर्थकं स्यात्। नानर्थकम्। णेरनिटीति (६।४।५१) सामान्यग्रहणार्थत्वात्। यदा चायादय आर्धधातुके वेति (३।१।३१) णिङ् नास्ति तदा हेतुमण्णिचि ह्रस्वत्वं मा भूदिति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते।

३१। आयादय आर्धधातुके वा।

आर्धधातुकविषय इत्येतेनार्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वं दर्शयति। आर्धधातुकविषयत्वन्तु तद्विवक्षायां सत्यां बुद्धिस्थे तस्मिन् सम्भवति। नान्यथेत्याह आर्धधातुकविवक्षायामिति। केन पुनरभिसन्धिना विषयसप्तमीत्वमाश्रीयत इति? एवं मन्यते। परसप्तम्यामुत्पत्तिर्वा विकल्प्यते निवृत्तिर्वा।

यद्युत्पत्तिस्तदा गुपेः स्त्रियां क्तिनि विहिते तत्र यदायप्रत्ययो नोत्पद्यते तदा कामं गुप्तिरितीष्टं सिध्यति । यदा तूत्पद्यते तदातो लोपे (६।४।४८) वलि लोपे (६।१।६६) च कृते गोपातिरित्यनिष्टमापद्येत । गोपायेतीष्टं न सिध्यति । अथ निवृत्तिस्तदा गुपेरायप्रत्ययान्ताद प्रत्ययादित्यकारे (३।३।१०२) कृते च वा... परतो यदा निवृत्तिर्न भवति तदा कामं गोपायेतीष्टं सिध्यति । यदा तु ... भवति तदा गोपेत्यनिष्टं प्राप्नोति । गुप्तिरिति सत्यामसत्यां वा निवृत्ताविष्टं न सिध्यति । विषयसप्तम्यां तूत्पत्तौ विकल्पितायामुत्पत्स्यते । आर्धधातुकमिति । आर्धधातुकविवक्षायामादावेव विकल्पः । तत्रानुत्पत्तिपक्षे स्त्रियां क्तिनि विहिते गुप्तिरिति सिध्यति । उत्पत्तिपक्षे गोपायेति । न च गोपातिरित्यनिष्टमपि । आयप्रत्ययान्तात् क्तिनोऽभावात् । नापि गोपेत्यनिष्टमापद्यते । आयप्रत्ययस्यानुत्पत्तेः । नित्यप्रत्ययप्रसङ्ग इति । पूर्वकैस्त्रिभिः सूत्रैर्नित्यमायादिषु प्राप्तेष्वित्यर्थः । तदुत्पत्तावित्यादि । तेषामायादीना मार्ध-धातुकविषय उत्पत्तिर्विकल्प्यते । नतूत्पन्नानां निवृत्तिः । यदि हि निवृत्ति-र्विकल्प्येत तदार्धधातुके विषयभूते सत्यायप्रत्यये निवृत्ते प्रत्ययलक्षणेन । प्रत्ययादि (३।३।१०२) त्यकारप्रत्यये विहिते विषयसप्तम्यामपि गोपेत्यनिष्टं स्यादितयभिप्रायः । यथायथमिति । यो यतः प्राप्नोति स पश्चादुत्पत्ति-विकल्पादुत्तरकालं ततो भवतीत्यर्थः ।

३२ । सनाद्यन्ता धातवः ।

सनादयोऽन्ते येषामिति वाक्यविशेषेण बहुव्रीहिं दर्शयति । गमकत्वे न हि व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिर्भवत्येव यथा कण्ठेकाल उरसिलोमेति । आदिशब्देन क्यजादीनां णिङ्पर्यन्तानां ग्रहणम् । समुदाया इति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाः । एतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिं दर्शयति । अन्यथा सनाद्युपलक्षितानां प्रकृतीनामेव धातुसंज्ञा विधीयेत । धातुसंज्ञका इति । धातुः संज्ञा येषां ते धातुसंज्ञकाः । धातुशब्दश्चात्र स्वरूपपदार्थको न भूवादि-पदार्थकः । अन्यथा भूवादयः सनाद्यन्तानां संज्ञाः स्युः । तच्चायुक्तम् । नहि तावतीनां संज्ञानां करणे किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । आवर्त्तिन्यश्च संज्ञा

भवन्ति। नहि भूवादीनामिव सर्वेषामावृत्तिः क्वचिच्छास्त्रेऽस्तीति न तत्पदार्थको धातुशब्दः। इह हि संज्ञाविधौ सनादीनां प्रत्ययानां ग्रहणम्। सुप्तिङन्तं (१।४। ४) पदमितत्र चान्तग्रहणेन ज्ञापितमेतत् प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादे (प,२४) स्तदन्तस्येति। एषा परिभाषा संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे प्रतिषिद्धा। तच्चासत्यन्तग्रहणे तदन्तविधिर्न स्यात्। इष्यते चातस्तदर्थमन्तग्रहणं कृतम्। तत्रानेनान्तग्रहणेनापूर्व एव तदन्तविधिः क्रियत इति मन्यमानो यो देश्यवेत् तं प्रत्याह यदि तर्हि सनाद्यन्तानामियं संज्ञा विधीयते तदा देवदत्तः प्राचिकीर्षदित्यत्र देवदत्तस्य सोपसर्गस्य च संज्ञा प्रसज्येतेति। अत आह प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैवेत्यादि। नह्यनेनान्तग्रहणेनापूर्व एव तदन्तविधिः क्रियते। किं तर्हि? पदसंज्ञाविधावन्तग्रहणेन प्रतिषिद्धा सती प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव पुनरिह प्रतिप्रसूयते। कृतप्रवृत्तिविघाता सती प्रत्तः प्रवर्त्तत इत्यर्थः। ततश्च यतः सनादयो विहितास्तदादेरेव समुदायस्य संज्ञा भवति। न शब्दान्तरादेरिति भावः। अथ भूवादयो धातव (१।३।१) इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्चेति कस्मान्नोक्तम्? एवं हि धातुग्रहणं द्विर्न कर्त्तव्यं भवति। नैवं शक्यम्। एवं हि क्रियमाणे सनादीनामियत्तापरिच्छेदो न स्यात्। इह तु क्रियमाणे णिङ्पर्य्यन्तानां ग्रहणं विज्ञायते। तर्हि सनाद्यन्ता धातव इतत्रस्यानन्तरं भूवादयश्चेति कस्मान्नोक्तम्? एतदपि न। एवं हि क्रियमाणे सनाद्यन्तस्यानुक्रान्तापेक्षित्वाद् भूवादीनामप्यनुक्रान्तापेक्षित्वं स्यात्। ततश्चानुक्रान्तानामेव गुपादीनां धातुसंज्ञा स्यात्। नान्येषां भूवादीनाम्। अथ भूवादीनामनुक्रान्तापेक्षा न भवति सनादीनामपि न स्यात्। ततश्च सनादयः क्यप्पर्य्यन्ता ग्लोरन्निति सन्देहः स्यात्। तस्माद् यथान्यासमेव न्याय्यम्।

३३। स्यतासी ऌलुटोः।

इह द्वे ऌरूपे। एकं ऌटः सम्बन्धि। द्वितीयं ऌङः। द्वयोरपि तयोर्ग्रहणम्। इष्टत्वात्। विशेषानुपादानाच्च। ततश्चैते द्वे तृतीयश्च लुडिति त्रीणि निमित्तानि भवन्ति। निमित्तिनौ तु द्वौ स्यतासी इति वैषम्यम्।

अतः संख्यातानुदेशो न स्यादिति यो देशयेत् तं प्रत्याह लरूपमित्यादि। टकारङकारयोरनुबन्धयोः परित्यागेन तत्कृतस्य भेदस्याभावाल् लरूपं लङ्-लटोः सामान्यमेकमेवेति निमित्तयोरपि द्वित्वम्। तेन संख्यातानुदेशो न विरुध्यत इत्यभिप्रायः। अत एवाह यथासंख्यमिति। करिष्यतीति। लृट् शेषे (३।३।१३) चेति लृट्। ऋद्धनोः (७।२।७०) स्य इतीट्। अकरिष्यदिति। लृङ्। अड़ागमः। इतश्चेतीकारलोपः (३।४।१००)। कर्त्तेति। अनद्यतने लुट् (३।३।१५)। लुटः प्रथमस्येत्यादिना (२।४।८५) तिपो डादेशः। टिलोपः। इदित्करणमित्यादि। इच्चासावित् इत्संज्ञकश्चेतीदित्। तस्य करणमिदित्-करणम्। इकारस्येत्संज्ञकस्य करणमित्यर्थः। अथवा इदिद् यस्य तासेः स इदित् तासि स्तस्य करणमिदित्करणमित्संज्ञकेकारस्य तासेः करण-मित्यर्थः। अनुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थमिति। असति तु तस्मिन्ननिदितामित्य-नुनासिकलोपः (६।४।२४) स्यात्। अतस्तस्य प्रतिबन्धः प्रवृत्तिविघातो यथा स्यादित्येवमर्थमिदित्करणम्। मन्तेति। मन ज्ञाने। मनु अवबोधन इति वा। अनुदात्तङित (१।३।१२) इत्यात्मनेपदम्। संगन्तेति। अत्रापि संपूर्वाद्-गमेः समो गम्यादिना (१।३।२९)। अत्रोभयत्रापि टिलोपे कृते ङित्वादा-त्मनेपदमाश्रित्यानुनासिकलोपः प्राप्नोति। स इदित्करणेन प्रतिषिध्यते। यदि तर्हि तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थमेवं सतीदितो नुम् (७।१।५८) धातोरित्यत्र यद्वक्ष्यति तासिसिचोरिदित्कार्य्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यत इति तद्विरुध्यते। नास्ति विरोधः। भिन्न-कर्त्तृकत्वात्। इदं हि जयादित्यवचनम्। तत् पुनर्वामनस्य। वामनवृत्तौ तु तासिसिचोरिकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः पठ्यते। तेन विरोधो नाशङ्कनीयः। केन पुनरभिसन्धिना जयादित्यस्तासेरिकारस्यानुनासिकलोप-प्रतिबन्धार्थतां कृतवान्? वामन स्तूच्चारणार्थताम्? येनाभिसन्धिना स तावच्छ्रूयताम्। आभाच्छास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्यम्। अनित्यत्वन्तु तस्य तत्रैव प्रतिपादयिष्यते जयादित्येन। आभाच्छास्त्रीयस्य टिलोपस्यासिद्धत्वमिह नास्ति। अनित्यत्वादित्यभिप्रेत्य तासेरिकारस्यानुनासिकलोपे प्रतिबन्धार्थ-तोक्ता। वामनेन त्वसिद्धत्वमिहास्त्येवेति मन्यमानेनोच्चारणार्थतोक्ता। नहि

टिलोपस्यासिद्धत्वे सत्यनुनासिकलोपः प्राप्नोति । तदयुक्तं तत्प्रतिबन्धार्थं-तकारस्य । यथैव हि गोनर्दीय आचार्यः (F) सन्निपातलक्षणपरिभाषाया उपस्थानमाश्रित्यातिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति । अतिजरैर्ब्राह्मणकुलैरिति भवितव्यमित्याहान्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अनुपस्थानमाश्रित्याति-जरसं ब्राह्मणकुलमतिजरसैरिति भवितव्यमित्याहु स्तथेदमपि प्रयोजनद्वयमा-भाच्छास्त्रीयस्यास्तित्वमनस्तित्वञ्चाश्रित्य वृत्तिकारावुक्तवन्ताविति (G) वेदित-व्यम् । अन्ये त्वाचक्षते प्राग् भादसिद्धाधिकार इतीमं पक्षमाश्रित्यैकार-स्यानुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थतोक्ता । सह तेनासिद्धाधिकार इत्याश्रित्योच्चार-णार्थतेति । एतच्चाशक्यं विज्ञातुम् । प्राग् भादसिद्धाधिकार इत्यस्य पक्षस्य जयादित्यवामनाभ्यामनाश्रितत्वात् । अनाश्रितत्वं तु तत्रैव वृत्तावभिव्यक्तमिति तत एवावगन्तव्यम् । एते च स्यादयो येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गत्वाच्च सर्वेषां यँगादीनामपवादाः । अन्तरङ्गत्वं तु तेषां लावस्थायामेव विधानात् ।

३४ । सिब् बहुलं लेटि ।

जोषिषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लिङर्थे लेट् । सिप इकार उच्चारणार्थः । पकारः स्वरार्थः । लेटोऽडा (३।४।९४) टावित्यट् । इतस्य लोपः

(F) From certain reference in कैयट, गोनर्दीय is taken as the भाष्यकार himself. But in the काशिका, न्यास and पदमञ्जरी, the name गोनर्दीय is given uniformly in 7. 2. 101 and in the other places, without any indication that he is the भाष्यकार। Kaiots' reference or statement is in the Rule आद्यन्तवदेकस्मिन् (1. 1 21)—भाष्यकारस्य गोनर्ददेशोद्भव इति केचित् । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यत्र (१।१।२१) गोनर्दीयस्त्वाहेति भाष्यव्याख्यायां कैयटेन भाष्यकारस्त्वाहेत्युक्तत्वात् Others maintain that this may as well indicate that भाष्यकार is here stating the गोनर्दीयमत to support his own opinion which is the same with गोनर्दीय's. The गोनर्द country is identified with modern Gonda in Oude. एङ् प्राचां देश इत्यत्र (१।१।७३) काशिकायां गोनर्दीय इत्युदाहृतत्वाद् गोनर्ददेशः प्राग्देशविशेषः ।

(G) So, this is the distinct declaration by the न्यासकार that the महावृत्ति, वा सद्वृत्ति (i,e the काशिका वृत्ति) was the joint work by वामन and जयादित्य। हरदत्त, भट्टोजि and हरिदीक्षित also say the same. सद्वृत्तिरित्यत्र माघपद्यम्—

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥ १ ॥ इति ।

(३.४।९७) परस्मैपदेष्वितीकारलोपः। आर्धधातुकस्येड् (७।२।३५) वलादेरितीट्। लघूपधगुणः। आदेशप्रत्यययोरिति (८.३.५९) षत्वम्। तारिषदिति। तॄ प्लवनतरणयोः। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति (७।३.८४) गुणः। व्यत्ययो बहुलमिति (३।१.८५)वर्णव्यत्ययेन धात्वकारस्याकारः। शेषं पूर्ववत्। मन्दिषदिति; मदि स्तुतिमोदनस्वप्नगतिषु। इदितो नुम् धातोरिति (७।१।५८) नुम्। पदातीति। (H) पद गतौ। दिवादिरनुदात्तेत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। शप् प्रत्ययश्च। अटा सह सवर्णदीर्घत्वम्। तिप इकारलोपोऽत्र न भवति। तद्विधौ वैतोऽन्यत्रेत्यतो (३।४।९६) वेत्यनुवृत्तेः। चावयातीति। चुङ् क्रुङ् च्युङ् भ्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ। हेतुमण्णिच्। सिपः पित्करणं वोभूयिषाता (I) यित्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वे प्राप्तेऽनुदात्तार्थम्। यङन्ताद् तोभूयशब्दाल्लेट् आत्मनेपदम्। त्र। टेरेत्वम्। एत ऐ (३।४।९३)। लेटोऽडाटावित्याट् (३।४।९४)। तास्यनुदात्तेन् ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति (६।१।१८६) सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं पित्करणसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि सिप्स्वरं प्रतीक्ष्यते। तेन सति तस्मिन् सिप इडागमः। स चागमानुदात्तत्वेनानुदात्तः। अतो लोप इति (६।४।४८) यङोऽकारस्योदात्तस्य लोपः। उदात्तत्वन्तु तस्य धातुस्वरेण च। अनुदात्तस्य च (६।१।१६१) यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तत्वे प्राप्ते पित्करणादनुदात्तत्वमिटो भवति।

३५। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि।

प्रत्ययग्रहणेनेह सनादीनां प्रत्ययानां ग्रहणम्। तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति (प,२४) परिभाषया येन विधिस्तदन्तस्येति (१।१।७२) वा तदन्तविधिर्विज्ञायते। धात्वधिकाराच्च प्रत्ययग्रहणेनेह धातवो विशिष्यन्त इत्याह प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य इति। आम् प्रत्ययो भवतीति हलन्तपक्षमाश्रित्योक्तम्। अदन्तपक्षे त्वामः प्रत्ययो भवतीत्येवं वक्तव्यम्। तच्च नोक्तम्। वक्ष्यमाणादामोऽमित्त्वमदन्तत्वादित्यत एवावगम्यमानत्वात्। अमन्त्र इति विषयसप्तमीयम्। न परसप्तमी। तेन मन्त्रप्रतिषेधाद् भाषायां ब्राह्मणे च विषयेऽयं विधिर्विज्ञायते।

(H) पतातीति मुद्रितपुस्तके पाठः। तत्र पतॢ गतावित्यस्माल्लेट्।

(I) दृष्टानुविधिश्छन्दसीति वोभूयिषातायित्यस्य प्रयोगो विद्वद्भिर्बहुश्रुतैरनुसन्धातव्यः।

ब्राह्मणो नाम मन्त्राणामिव व्याख्यानग्रन्थः। ननु च नञिवयुक्तन्यायेन ब्राह्मण एव भवितव्यं न भाषायाम् ? नैतत्। यदि भाषायामपि न स्याद् ब्राह्मण इत्येवं ब्रूयात्। कासाञ्चक्र इति। आम इति (२।४।८१) लेर्लुक्। लिटः कृत्त्वाल्लुप्ते तस्मिन् कृत्तद्धितसमासाश्चेति(१।२।४६)प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा। सुः। स्वरादिपाठात् तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्र (१।१।३८) चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाऽव्ययसंज्ञायां सोर्लुक्। अथ हल्ङ्याब्भ्य (६।१।६) इत्यनेनात्र सोर्लोपो भविष्यति। किमन्नाव्ययसंज्ञया ? लोलूयाञ्चक्र इति। लोलूयशब्दाद् यङन्तादाम्। नोनावेति। णु स्तुतौ। णो न इति (६।१।६५) नत्वम्। यङ्। नोनूयत इति स्थिते यङोऽचि चेति (२।४।७४) यङो लुक्। लिट्। तिप्। परस्मैपदानामिति (३।४।८२) णल्। वृद्धिः। अत्र प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तादाम् स्यात्। अमन्त्र इति वचनान्न भवति। कास्यनेकाच इत्यादि। प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्य मित्यर्थः। किमर्थमित्याह। चुलुम्पाद्यर्थमिति। यथान्यासे हि क इत्यस्मात् प्रजापतिवाचिनो विष्णुवाचिनो ऽशब्दाद्वाचारक्विपि तदन्तादप्याम् प्रसज्येत। चकास्प्रभृतिभ्योऽप्रत्ययान्तेभ्यश्च न स्यात्। तस्मादिदं न्यासान्तरं द्रष्टव्यम्। अन्ये तु प्रत्ययग्रहणस्यानेकाजुपलक्षणान्न कर्त्तव्यमेतदिति मन्यन्ते। एतच्चायुक्तम्। नहि प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणार्थमुपपद्यते। एकाचामपि प्रत्ययान्तानां धातूनां विद्यमानत्वात्। यथा त्वेतन्न्यासान्तरं प्रत्याख्येयं भवेत् तथोत्तरत्र दर्शयिष्यामः। चकासाञ्चकार दरिद्राञ्चकारेति। चकासृ दीप्तौ। दरिद्रा दुर्गतौ। चुलुम्पाञ्चकारेति। चुलुम्पते र्धातुत्वपरिपठितस्यापि कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति (J) कात्यायनवचनप्रामाण्याद् धातुत्वं वेदितव्यम्। अथामो मकारस्य हलन्त्यमितीत् (१।३।३) संज्ञा कस्मान्न भवतीत्याह आमोऽमित्त्वमित्यादि। मकार इद् यस्य सोऽयं मित्। न मिदमित्। तस्य भावोऽमित्त्वम्। कथममित्त्वमित्याह अदन्तत्वादित्यादि। मकारान्तत्वे हि सति मकारस्येत्संज्ञा स्यात्। न चास्य मकारान्तत्वम्। किं तर्हि ? अदन्तत्वम्। तेनाकार एवोपदेशेऽजनुनासिक (१।३।२) इतीत्संज्ञामनुभवन् मकारस्येत्संज्ञां प्रतिबध्नाति। यथा चामोऽमित्त्व मदन्तत्वादगुणत्वं

(J) It is a वार्त्तिक belonging to this Rule 3. 1. 35.

विदेस्तथा । गुणाभावोऽपि हि विदेर्विदाङ्कुर्वन्त्वित्यत्राकारान्तत्वादेव भवति । अथाकारान्तत्वे सत्यतो लोपे (६।४।४८) तस्याचः परस्मिन् (१।१।५७) पूर्वविधाविति स्थानिवद्भावादिकार उपधा न भवति । तेन लघूपधगुणो न भवति । अदन्तत्वं तु विदेरुषविदजागृभ्योऽन्यतरस्या (३।१।३८) मित्यनेनाम्प्रत्ययसन्नियोगेनाकारान्तत्वनिपातनात् । अभ्युपेत्यामो मकारान्तत्वममित्त्वं प्रतिपादयितुमाह आम्कासोर्विधानाच्चेति (K) । आमोऽमित्त्व मिति प्रकृतेन सम्बन्धः । दयायासश्चेत्यास (३।१।३७) आमो विधानात् । कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्युपसंख्यानाच्चकासेः । आदिग्रहणेन हि चकासेरपि ग्रहणम् । मकारस्येत्संज्ञयैतत् प्रयोजन मचोऽन्त्यात् परो यथा स्यादिति । यदि चामोऽमित्त्वं स्यात् तदा ऽम्कासोरामो विधानमनर्थकं स्यात् । नहि तयोरचोऽन्त्यात् पर आमि भवत्यभवति वा कश्चिद् विशेषः । उभयथा ह्यकः सवर्णे इति (६।१।१०१) दीर्घत्वे तदेव रूपं स्यात् । तदेतदाम्कासो रामो विधानं कथमर्थवद्भवति यद्यमित्त्वमामो भवति ? नान्यथा । नह्यन्यत् किञ्चित् प्रयोजनमस्तीति प्रयोजनाभावादित्संज्ञा न भविष्यति । आम्कासोर्विधानसामर्थ्यात् सवर्णदीर्घत्व मिह न भविष्यति । मिदचोऽन्त्यात् पर इति (१।१।४७) परिभाषा वा नोपस्थास्यत इत्येतच्च नाशङ्कनीयं लक्ष्यविरोधमनिच्छता । एवं ह्यनिष्टं रूपं स्यात् । न चानिष्टार्था शास्त्रे प्रक्लृप्तिर्युक्ता । यदि तर्ह्यामोऽदन्तत्वमिवं सत्याममन्त्र इति निर्देशो नोपपद्यते । सवर्णदीर्घत्व आमामन्त्र इति भवितव्यमित्याह पररूपं कतन्तवदिति । यथा सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य (४।१।१८) इत्यत्र पररूपं तथेहापीति न भवति निर्देशानुपपत्तिः ।

३६ । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।

इजादेरिति । इच् आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । इजिति प्रत्याहारग्रहणम् । गुरुरस्यास्तीति गुरुमान् । ऋच्छतिवर्जितः ऋच्छिना त्यक्तः । तद्रूपरहित इत्यर्थः । ईहाञ्चक्र इति । ईह चेष्टायाम् । ऊहाञ्चक्र इति । ऊह वितर्के । ततच्च ररक्षेति । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । रक्ष पालने । इयज । उवपेति । यजि-

(K) आस्कासोराम्विधानाच्चेति मुद्रितकाशिकायां पाठः । आसः कासेर्विधानाच्चेति च क्वचित् पाठः ।

वध्योरुत्तमे णलि णलुत्तमोवेति (७।१।९१) णित्त्वाभावपक्षे वृद्ध्यभावाद् गुरुमत्ताभावः। केचिदियेषोवोषेति प्रत्युदाहरन्ति। इषु इच्छायाम्। उष दाहे। णलि लघूपधगुणः। द्विर्वचनम्। अभ्यासस्यासवर्णे (६।४।७८) इतीयङुवङौ। ननु च गुणे कृत एतावपि गुरुमन्तौ भवत इति भवितव्यमेवामात्र ? न भवितव्यम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (प, ८६) लिट्सन्निपातो गुरुमत्ताया हेतुः। गुरुमत्ता चाम् इति (२।४।८१) लिटमेव विहन्ति। अथवा गुरुमत इति नित्ययोगे मतुप्। तेन नित्यं यस्य गुरुणा सह योगस्ततो भवितव्यम्। न चेषेरुषेश्च नित्यं गुरुणा सहं योगः। यद्येव मुर्छो विपाशि। उच्छाञ्चकारेत्यत्र तुकि कृते न प्राप्नोति। नैष दोषः। ऋच्छिप्रतिषेधो हि ज्ञापकस्त्यागमनिमित्ता गुरुमत्ता यस्य ततोऽपि भवतीति। आनर्छेति। ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु। छे चेति (६।१।७३) तुक्। ऋच्छत्यृतामिति (७।४।११) गुणः। द्विर्वचनं हलादिशेषः। अत आदेरिति (७।४।७०) दीर्घः। तस्मान्नुड् (७।४।७१) द्विहल इति नुट्। ननु च ऋच्छत्यृतामिति (७।४।११) ऋच्छतेरनन्तरे लिटि गुणवचनं ज्ञापकमृच्छेराम् न भवति। सति हि तस्मिंल्लिट आनन्तर्यं विहन्येत। तदपार्थकः प्रतिषेधः। नैतदस्ति। वचनसामर्थ्याद् व्यवधानेऽपि गुणः स्यात्। असति च तस्मिन्नागमनिमित्ता गुरुमत्ता यस्य ततोऽपि भवतीत्येतज् ज्ञापितं न स्यात्। तस्मादनृच्छ इति प्रतिषेधः कर्त्तव्यः। जर्णोतेरित्यादि। इजादित्वाद् गुरुमत्त्वाच्च प्राप्नोत्याम्। तस्मात् प्रतिषेधो वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः। व्याख्यानन्तु वक्ष्यमाणस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनानुवर्त्तितस्य व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानात् कर्त्तव्यम्। प्रोर्णुनावेति। अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) नु इत्यस्य द्विर्वचनम्। रेफस्तु न द्विरुच्यते। नन्द्राः संयोगादय (६।१।३) इति प्रतिषेधात्। अथवेत्यादि। णु स्तुतौ। तेन तुल्यं वर्त्तत इति नुवत्। तस्य भावो नुवद्भाव इति। नौतिना तुल्यं वर्त्तत इत्यर्थः। किं पुनस्तस्य प्रयोजनम् ? येनासौ तथा वाच्य इत्याह यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनमिति। नुवद्भावे सति यथा नौतेर्धातोरेकाच (३।१।२२) इति यङ् भवति नोनूयत इत्येवमूर्णोतेरपि प्रोर्णोनूयत इति। आमश्च प्रतिषेधार्थमिति नुवद्भावो वाच्य इत्यपिच्छन्ति। तस्मिन् सति यथा नौते रनिजादित्वाद् गुरुमत्ता-

भावाच्चाम् न भवति तथोर्णोतेरपि प्रोर्णुनावेति। एकाचश्चेडुपग्रहादिति। नुवद्भावो वाच्य इति सम्बध्यते। कर्मणि ल्यब्लोप इति पञ्चमी यथा प्रासादात् प्रेक्षते। आसनात् प्रेक्षत इति। इडुपग्रह इति। इट्प्रतिषेधः। एतदुक्तं भवति। एकाच इत्यनुवर्त्तमाने (७।२।१०) श्रुयुकः क्कितीति (७।२।११) य इडुपग्रहः क्रियते तदुद्दिश्य प्रयोजन मूर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्य इति। तेन यथा नौतेः श्रुयुकः (७।२।११) क्कितीतीट् प्रतिषेधो नुतो नुतवानिति तथोर्णोतेरपि प्रोर्णुतः प्रोर्णुतवानिति। अथवेडुपग्रहादिति हेताविय पञ्चमी यथा तदशिष्य' (१।२।५३) संज्ञाप्रमाणत्वादिति। एकाचो यत इडुपग्रहो विधीयते तस्मात् प्रयोजनाद्धेतो रूर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्य इत्यर्थः। अथेजादेश्चेति किमर्थश्च-कारः? अनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन कास्यनेकाच इति वक्तव्यं न भवति। यथान्यासेऽपि चकारेण चकासाञ्चकारेत्यादेः सिद्धत्वात्। ननु च यदीदं नोच्येत तदा प्रत्ययान्तोऽपि यो धातु रेकाच् ततोऽपि प्रसज्येत। यदि नेष्यते तदा वक्ष्यमाण मन्यतरस्यांग्रहण मनुवर्त्त्य व्यवस्थितविभाषाल मङ्गीकर्त्तव्यम्।

३७। दयायासश्च।

पलायाञ्चक्र इति। परापूर्वस्यायते रुपसर्गस्यायताविति (८।२।१९) लत्वम्।

३८। उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्।

उषजागृभ्यां परस्मैपदिभ्यां साहचर्याद् विदेरपि परस्मैपदिनो ज्ञानार्थस्य ग्रहणम्। नतु सत्ताविचारणार्थयोरात्मनेपदिनोः। नापि लाभार्थस्योभय-पदिनः। जागर्त्तिनादादिकेन वा साहचर्याद्विदेरादादिकस्यैव ग्रहणमित्याह विद ज्ञान इति। विविदेत्यत्रादन्तत्वाभावाद् गुणो भवत्येव। आम्सन्नि-योगेन विदेरदन्तत्व' विज्ञायते। तेन तत्रैव गुणाभावो नान्यत्रेति। अत आह विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवतीति।

३९। भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च।

भीह्रीभृहुवामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। सुपां सुपो भवन्तीति (७।१।३९)। श्लुवदिति। श्लाविव श्लुवत्। तत्र तस्येवेति (५।१।११६) सप्तमीसमर्थाद्वतिः।

कार्य्यातिदेशश्चायम्। अतएवाह सुवच्चास्मिन् कार्य्यं भवतीति। द्वित्वमित्त्वञ्चेति। श्लाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम्। भृञामिदितीत्त्वम् (७।४।७४)। असति ह्यतिदेशे लिङाश्रयं द्विर्वचनमामा व्यवधाने न स्यात्। इत्त्वमपि नैव स्यात्। तद्विधौ हि निजां त्रयाणां गुणः (७।४।७५) श्लावित्यतः श्लावित्यनुवर्त्तते। तस्मात् तस्योभयस्य सिद्धये सुवच्चेत्यतिदेशः।

४०। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि।

अनुप्रयुज्यत इति। अनुशब्दो प्रत्येकं प्रथमान्ते पदे। युज्यत इत्यात्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचनान्तम् पदम्। आम्प्रत्ययस्येति। आम् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः। पश्चादित्यनेनानुशब्दस्यार्थमाचक्षाणः प्राक् प्रयोगं निराकरोति। सावधारणफलत्वाच्च सर्ववाक्यानामाम्प्रत्ययस्यैव पश्चात् कृञ् प्रयुज्यते इत्यवधारणमिहाश्रितम्। तेन व्यवधाने प्रयोगो निराकृतो भवति। नहि व्यवधाने कृञनुप्रयुज्यमान आम्प्रत्ययस्यैवानुप्रयुक्तो भवति। अपि तु शब्दान्तरस्यापि। लिटि परत इत्यनेन प्रत्ययान्तरे परे प्रयोगाभावमाह। ननु चाम इति (२।४।८१) लिटो लुका भवितव्यम्। तत् कथं लिटि परतः कृञनुप्रयुज्यते ? नैष दोषः। न ह्ययमत्रार्थो लक्षणान्तरेण यो विहितो लिट् तत्र परतोऽनुप्रयुज्यते कृञिति। किं तर्हि ? अनेनैव सूत्रेण विधीयमाने लिटि परतः कृञनुप्रयुज्यत इति। लिट्परः कृञनुप्रयुज्यत इति यावत्। ननु च कृञित्युच्यते। पाचयाम्बभूव पाचयामासेति भवतेरस्तेश्चानुप्रयोगो न सिध्यतीत्याह कृञिति प्रत्याहारेणेत्यादि। अभूततद्भावे (५।४।५०) कृभ्वस्तियोग इतीमं कृशब्दं गृहीत्वा कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् (५।४।५८) कृञाविति ञकारेण प्रत्याहारग्रहणमेतत्। तेन प्रत्याहारग्रहणेन कृभ्वस्तयस्त्रयो गृह्यन्ते। तत्र च त्रयाणामप्यन्तर्भावादित्यदोषः। एवमप्यस्तेरनुप्रयोगो न सिध्यति। यस्मादस्तेर्भूरिति (२।४।५२) भूभावेन भवितव्यमित्याह तत्सामर्थ्यादिति। प्रत्याहारेण कृभ्वस्तीनां ग्रहणसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति। तेषां प्रत्याहारग्रहणस्यैतत् प्रयोजन मस्तेरनुप्रयोगो यथा स्यात्। यद्यस्तेरनुप्रयोगस्य भूभावः स्यान्निष्फलं प्रत्याहारग्रहणं स्यात्। कृभ्वनुप्रयुज्यते लिटीत्येवं ब्रूयात्।

तत्राप्ययमर्थः। किमिदं करोतिग्रहणमुत प्रत्याहारस्येति सन्देहः परिहृतो भवति। यदि तर्हि कृञिति प्रत्याहारग्रहणमेवं सत्यभिविधौ सम्पदा चेति (५।४।५३) सम्पदानुप्रयोगः प्राप्नोति। तस्य प्रत्याहारेऽन्तर्भूतत्वात्। नैष दोषः। सनाद्यन्ता धातव (३।१।३२) इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तते। तेन च कृञ् विशिष्यते। कृञ् यो धातुरिति। न च सम्पदेत्ययं धातुः। किं तर्हि? धातूपसर्गसमुदायः। तस्मान्नानुप्रयुज्यते। पाचयाम्बभूवेति। पचेर्ण्यन्तादाम्। अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुष्विति (६।४।५५) णेरयादेशः। भवतेर (७।४।७३) इत्यभ्यासस्यात्त्वम्। भुवो वुग् लुङ्लिटोरिति (६।४।८८) वुगागमः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते? यावता ऽमन्तमिदम्। अनभिव्यक्तक्रियापदार्थकम्। अतो हि क्रियाकालमात्रस्याभिव्यक्तिर्भवति। न साधनपुरुषसंख्यानाम्। नहि विना तिङन्तपदेन तासामभिव्यक्तिर्भवति। तस्मादपरिसमाप्तार्थत्वादेवामन्तस्यानुप्रयोगो भविष्यति। कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां मा भूत्। पचादीनामिति चेन्न। पचादीनां विशेषवाचित्वादनुप्रयोगस्यानुपपत्तेः। विशेषवाची ह्यनुप्रयुज्यमानः सामान्यवाचिनो ह्यामन्तस्यानुप्रयुज्यते। विशेषवाचिनो वा। तत्र न तावत् सामान्यवाचिन आमन्तस्य विशेषवाच्यनुप्रयोगमर्हति। तस्यासम्भवात्। कृभ्वस्तयो हि सामान्यवाचिनः। न च तेभ्यः केनचिदाम् विहितः। विशेषवाचिनोऽप्यामन्तस्य विशेषवाची समानार्थोऽनुप्रयुज्येत। भिन्नार्थो वा। तत्र समानार्थस्तावन्नानुप्रयुज्यते। उक्तार्थत्वात्। तस्मिंश्चानुप्रयोक्तुमिष्ट आमन्तस्य सकलक्रियाकालाद्यर्थाभिव्यक्तिर्भवति। सामर्थ्यात् स एवानुप्रयोक्तव्यो यत्र सर्वाभिव्यक्तिर्भवति। तत्र किमामन्तेन समानार्थेन पूर्वेण? भिन्नार्थोऽपि नानुप्रयोगमर्हति। तदर्थानभिव्यक्तेः। अनुप्रयोगो ह्यामन्तस्यार्थस्याभिव्यक्तये क्रियते। न चात्यन्तभिन्नार्थेनामन्तवाच्यस्यार्थस्य सम्बन्धिनः साधनादयः शक्यन्तेऽभिव्यङ्क्तुम्। सामान्यवाचिना तु शक्यन्तेऽभिव्यङ्क्तुम्। विशेषसन्निधौ हि सामान्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थानादामन्तस्य सन्निधौ सामान्यशब्दाः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यमानास्तद्वाच्य एवार्थविशेषे वर्त्तन्ते। तस्मादेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगो भविष्यतीति नारब्धव्यमिदम्। नैतदस्ति। यथैव हि कृभ्वस्तयः क्रियासामान्य-

वचना एवं विद्यतिरपीति तस्याप्यनुप्रयोगः स्यात्। तस्मात् तन्नि-वृत्त्यर्थमिदमारब्धम्। व्यवहितप्रयोगनिवृत्त्यर्थञ्च पाचयां देवदत्तश्चकारेति मा भूत्। व्यवहितप्रयोगनिवृत्तिस्त्ववधारणविशेषाल्लभ्यते। अवधारणन्तु सर्ववाक्यानां व्यवच्छेदफलत्वात् सावधारणफलत्वाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा लभ्यते। विपर्य्ययनिवृत्त्यर्थश्चारब्धव्यः। विपर्य्ययनिवृत्तिस्त्वनोः पश्चादर्थत्वाल्लभ्यते।

४१। विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्।

विदेर्लोट्याम्प्रत्यय इति। विदेर्लिट्याम् विहितो लोटि न प्राप्नोतीत्यतोऽपि निपात्यते। आममाश्रित्य लघूपधगुणः प्राप्नोतीति तदभावश्च। आम इति (२।४।८१) लेर्लुग् विधीयमानो लोटो न सिध्यतीत्यतो लोटो लुक्। लिट्परस्य कृञोऽनुप्रयोग उक्तो लोट्परस्य न प्राप्नोति। सोऽपि निपात्यत इति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। कुर्वन्त्विति। बहुवचनम्। झेरन्तादेशः। एरुः (३।४।८६)। विकरणमाश्रित्य धातोर्गुणः। अत उत् सार्वधातुक (६।४।११०) इत्युत्त्वम्। विकरणस्य यणादेशः। इतिकरणमित्यादि। लोड्वचनानामुपलक्षणार्थत्वे सतीतिकरणस्य यदिष्टं तद्दर्शयितुमाह न केवलमित्यादि। कुरुतामिति। तस्थेत्यादिना (३।४।१०१) तसस्ताम्। कुर्विति। से ह्यपिच्चेति (३।४।८७) हिः। उतश्च प्रत्ययादित्यादिना (६।४।१०७) हेर्लुक्। कुरुतमिति। तसस्तम्।

४२। अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि।

अभ्युत्सादयामिति। कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासे कृत एकमेवेदं प्रथमान्तम्। एवं प्रजनयामित्येतदपि। शेषाण्यप्यामन्तानि प्रथमान्तान्येव। अकरिति। करोते र्लुङ्। प्रथमपुरुषैकवचनान्तम्। अक्रन्निति। प्रथमपुरुष बहुवचनान्तम्। सदिजनिरमीणामिति। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। जनी प्रादुर्भावे। रमु क्रीडायाम्। ण्यन्तानामिति। हेतुमण्णिजन्तानाम्। पवतेरिति। पूङ् पवने। पुनातेरिति। पूञ् पवने। लिङ्याम् निपात्यत

इति । लिटि विहितत्वाल्लिङि न प्राप्नोति । ततो निपात्यते । अस्नोति पुनातेः पवतेर्वा श्नन्तस्य । लुब्धाम् निपात्यत इति । पूर्ववन्न प्राप्नोतीति कृत्वा । विदेरपि गुणाभावश्चेति । पुगन्तलघूपधस्येति गुणः (७।३।८६) प्राप्नोति । अतस्तदभावो निपात्यते । अभ्युत्सादयामिति । पूर्ववत्तेरयादेशः । लुङो लुक् । अकरिति । करोतेर्लुङ् । अड़ागमः । च्लिः । तस्य मन्त्रे घसह्वरेति (२।४।८०) लुक् । तिप् । गुप् । रपरत्वम् । हल्ङ्याब्भ्य इति (६।१।६८) तिलोपः । रेफस्य विसर्जनीयः । अभ्युदसीषददिति । णिश्रीत्यादिना (३।१।४८) चङ् । णौ चङ्युपधाया (७।४।११) इति ह्रस्वः । चङीति (६।१।११) द्विर्वचनम् । हलादिशेषः । सन्वल्लघुनीति (७।४।९३) सन्वद्भावे सतीत्त्वम् । दीर्घो लघोरिति (७।४।९४) दीर्घः । एषा प्रक्रिया यथायोगमुत्तरत्रापि वेदितव्या । प्रजनयामिति । जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति (ग, सू, १८८) मित्त्वाद् ह्रस्वत्वम् । चिकयामिति । ककारोऽप्यत्र निपात्यते । गुणायादेशौ । अचैषीदिति । अस्तिसिचोऽपृक्त (७।३।९६) इतीट् । सिचि वृद्धिः । रमयामिति । मितां (६।४।९२) ह्रस्वः । पावयामिति । आम इति (२।४।८१) लिङो लुक् । क्रियादिति । कृञ आशिषि लिङ् । तिप् । इतश्चेतीकारलोपः (३।४।१००) । यासुट् । रिङ् शयग्लिङ्क्ष्विति (७।४।२८) रिङादेशः । स्कोः संयोगाद्योरन्ते (८।२।२९) चेति सलोपः । पाव्यादिति । पूर्ववल्लिङ् । लिङाशिषीत्यार्धधातुकत्वा (३।४।११६) च्छपोऽभावः । णेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपः । विदामिति । विदेर्लुङ् । आम् । गुणाभावः । लुङो लुक् । अक्रन्निति । कृञो लुङ् । च्लिः । झेरन्तादेशः । इतश्चेतीकारलोपः (३।४।१००) । संयोगान्तलोपः । च्लेः मन्त्रे घसह्वरेति (२।४।८०) लुक् । अट् । यणादेशः । अवेदिषुरिति । सिच इट् । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०९) झेर्जुस् । इतिकरणः प्रयोगदर्शनार्थ इति । अन्ये ऽप्येवंजातीयाश्छन्दसि वेदितव्या इत्यर्थः ।

४३ । च्लि लुङि ।

इकार उच्चारणार्थ इति । उच्चारणमेवास्यार्थो नान्यत् किञ्चित् प्रयोजन-

मित्यर्थः। एतेनेत्संज्ञाकार्य्यं न भवतीति दर्शयति। चकारः स्वरार्थ इति। चित (६।१।१६३) इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। अथ मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेरित्यत्रेकारः (२।४।८०) सामान्यग्रहणार्थः। चकारस्तदविघातार्थः कस्मान्न विज्ञायते ? एवं मन्यते। मन्त्रे घसादिभ्यो नैवान्यो लिरस्ति यस्य सामान्यग्रहणार्थोऽयमिकारः स्यात्। तस्मिंश्चासति सामान्यग्रहणार्थे तदविघातार्थतापि चकारस्य नोपपद्यते। आम इत्यत्र (२।४।८१) तर्हीकारचकारौ कस्मान्न सामान्यग्रहणाविघातार्थौ भवतः ? तत्र हि मन्त्रे घसादि (२।४।८०) सूत्राल्लेरित्यनुवर्त्तते। तत्रेकारचकारयोरभावे निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति (प, ८२) तस्यैव ग्रहणं स्यात्। न लिङ्लिटोः। नैतदस्ति। अत्र मा भूल्लिग्रहणानुवृत्तिः। अविशेषेणापि प्रत्ययमात्रस्य लुग् भविष्यति। नैवं सति किञ्चिदनिष्टमापद्यते। नहि सोऽस्ति प्रत्ययो यस्य लुकि सति किञ्चिदनिष्टं भवेत्। सत्यामपि लिग्रहणानुवृत्तौ न दोषः। अनेकस्मिन् ग्राह्ये सति सामान्यग्रहणं भवति। न चामः परस्यानेकं ग्राह्यमस्ति। नहि क्वचिदामः परो लिटोऽन्यः प्रयोगोऽस्ति। तस्मादन्याभावाल्लिट एव ग्रहणम्। तत्र नार्थः सामान्यग्रहणार्थेनेकारेण। नापि तदविघातार्थेन चकारेण। ननु च पावयाङ्क्रियादित्यत्रान्योऽपि लिरस्ति। नैतदस्ति। निपातनादेव तत् सिद्धम्। तच्चावश्यं निपातनमाश्रयितव्यम्। अन्यथा क्रियमाणेऽपीकारे तदविघातार्थे च चकारे ऽभ्युत्सादयामिति न सिध्येत्। तस्मात् पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं न्याय्यम्। यथोत्तरार्थ श्चकार स्तथोत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः। अथ किमर्थं च्लिप्रत्ययमासज्य तस्य सिजादय आदिश्यन्ते। न सिचमेवोत्सर्गं विधाय तस्य क्सादय आदेशा विधीयेरन्निति ? नैवं शक्यम्। एवं हि शल इगुपधादनिटः क्स (३।१।४५) इत्यत्र च्लेरभावादनिड्ग्रहणं धातो र्विशेषणं विज्ञायेत धातोरनिट इति। तथाच गुहेर्न सिध्येदघुक्षदिति। तस्य ह्यूदित्वात् स्वरत्यादिना (७।२।४४) विकल्पेनेड्विधानान्नास्त्यनिट्त्वम्। च्लौ सत्यनिड्ग्रहणेन स एव विशिष्यते च्लेरनिट इति। गुहेश्च परस्य च्ले र्विभाषितेट्त्वाद्यदेण् नास्ति तदा च्ले रनिट्त्वात् क्सः सिद्धो भवति।

४४ । च्लेः सिच ।

इकार उच्चारणार्थ इति । एतेनेह्योच्चारणादन्यप्रयोजनं नास्तीति दर्शयन्नित्संज्ञाया अभावमाह । ननु चासतीकारेऽनुबन्धेऽनिदिता (६।४।२४) मित्यनेनास्तेत्यत्रानुनासिकलोपः प्राप्नोति । ततस्तत्प्रतिषेधार्थोऽयमित्-संज्ञकः कस्मान्न भवति ? एवं मन्यते । असत्यपीकारेऽनुबन्धेनैव सिजन्तस्या-नुनासिकलोपेन भवितव्यम् । हनः सिजिति (१।२।१४) कित्करणाज् ज्ञापकात् । तथा हि हन्तेः कित्करणस्यैतत् प्रयोजनमाहतेत्यत्रानुनासिकलोपो यथा स्याद् । यदि सिजन्तस्यानुनासिकलोपः स्याद् हन्तेः सिचः कित्करण-मनर्थकं स्यात् । चकारः स्वरार्थ इति । अन्तोदात्तार्थः । ननु च सिचो-ऽनच्कत्वाच्चकारस्य स्वरार्थता नोपपद्यते । इटि कृते सान्चको भवतीत्यदोषः । नन्वेवमपि लुङ्यत्वाडागमस्योदात्तत्वे सतिशिष्टस्वरेणाद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । किमर्थश्चकारः ? यत्र तर्हि न माङ्योग(६।४।७४) इत्यड़ागमः प्रतिषिध्यते तत्र चकारस्य स्वरार्थता भविष्यति । ननु तत्रापि तिङ्ङतिङ (८।१।२८) इति निघातेन भवितव्यम् । तर्हि यत्र हि चेति (८।१।३४) निघातः प्रतिषिध्यते यथा हि लावीदित्यादौ तत्र स्वरार्थो भविष्यति । ननु च च्लेस्तत्र स्थानिवद्भावादेव चित्स्वरो भविष्यतीति किमादेशे चकारोऽनुबध्यत इत्याह आगमानुदात्तत्वं हीत्यादि । यासुट उदात्तवचनेनागमानुदात्तत्वं ज्ञापयिष्यते । तच्च नाप्राप्ते स्वरान्तरे विधीयते । तथाहि ये प्रकृतिभक्ता आगमा अडानुक्प्रभृतय स्तेषां प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । ये च पत्ययभक्ता इड़ादयस्तेषां प्रत्ययस्वरः । तस्मादागमानुदात्तत्वं सर्वस्य स्वरान्तरस्य बाधकम् । ततश्चैव तद् यथा प्रत्यय स्वरं बाधते तथा चित्स्वरमपि स्थानिवद्भावकृतं बाधेत । तस्मादादेशेऽपि चकारोऽनुबध्यते । हिशब्दो यस्मादर्थे । इतिशब्दस्तस्मादर्थे । यस्मादेवं चित्स्वरमपि बाधेत तस्मात् स्थानिन्यादेशेऽपि द्विश्चकारोनुबध्यते । ननु च मा हि 'लावीदित्यादावागमानुदात्तत्वं' यदि स्याच् च्लेश्चित्करणमनर्थकं स्यात् । प्रयोजनाभावात् । तस्माच् च्लेश्चित्करणसामर्थ्यादागमानुदात्तत्वेन चित्स्वरो न बाधिष्यत इत्यपार्थकं सिचश्चित्करणम् । नापार्थकम् । पचे

सार्थकत्वात्। कथम्? इह हि यथा व्यक्तिपदार्थपक्षमाश्रित्यं सरूपाणामेकशेष इत्येतत्(१।२।६४)सूत्रमारब्धं तथा व्यक्तिपदार्थपक्षमाश्रित्य द्विश्चकारोऽनुबध्यते। व्यक्तौ हि पदार्थे यथा चित्स्वरलक्षणं प्रतिलक्ष्यं प्रवर्त्तते तथागमानुदात्तत्व-ज्ञापकमपि यासुट उदात्तवचनम्। ततश्च मा हि लावीदित्यत्रागमानु-दात्तत्वं तेन ज्ञापितमेव। तथाच यथेह चित्स्वरो भवति तथागमानु-दात्तत्वेनापि भवितव्यम्। अन्यथा ह्येतद्विषयस्य ज्ञापकस्य वैयर्थ्यं स्यात्। न च द्वयोरप्यनुदात्तयोर्यौगपद्यं सम्भवतीति पर्य्यायः स्यात्। तत्र पक्षे स्थानिनश्चकारस्य सार्थकत्वात् कुतो वैयर्थ्यप्रसङ्गः? तस्माद् द्विश्चकारोऽनु-बद्धः। अन्यथा ह्येकस्मिन् पक्षे सावकाशश्चित्स्वरः पक्षान्तर आगमानुदात्त-त्वेन बाध्येत। द्विरनुबध्यमाने तु चकारे यद्यपि पक्षेऽनुदात्तोऽभिनिर्वर्त्तते तथाप्यभिनिर्वृत्ते तस्मिन् द्विश्चकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् पुनश्चित्स्वरोऽभि-निर्वर्त्तते। अतो न दोषः। स्पृशमृशेत्यादि। स्पृशिमृशिकृषिभ्यः शल इगुप-धादनिटः क्स (३।१।४५) इति क्से प्राप्ते तृपिदृपिभ्यां पुषादित्वादङि प्राप्ते सिज्वा वक्तव्यो व्याख्येयः। तत्रेदं व्याख्यानम्। क्सविधौ विदांकुर्वन्त्वित्यन्य-तरस्यामित्यतो (३।१।४१)मण्डूकप्लुतिन्यायेनान्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते। पुषादि-सूत्रे ऽप्यात्मनेपदेष्वित्यतः (३।१।५४)। सा च व्यवस्थितविभाषितोभयत एव विज्ञायते। तेन स्पृशिमृशिकृषिभ्यो विकल्पेन क्सो भविष्यति। अन्येभ्यस्तु नित्यम्। तृपिदृपिभ्यामन्यतरस्यामङ् च भविष्यति। अन्येभ्यस्तु पुषादिभ्यो नित्यमेव। तेन यस्मिन् पक्षे क्साङोरभाव स्तस्मिन् पक्षे सामान्यविहितः सिजेव भवति। अस्पृक्षदिति। स्पृश संस्पर्शे। क्सः। व्रश्चादिना (८।२।३६) षत्वम्। षढोः कः सीति (८।२।४१) कत्वम्। आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५९) षत्वम्। अस्प्राक्षीदिति। अनुदात्तस्य (६।१।५९) चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्य-मागमः। वदव्रजेत्यादिना (७।२।३) वृद्धिः। ऋकारस्य यणादेशः। अस्पार्क्षी-दिति। सिच्। यदाऽमागमो नास्ति तदा ऋकारस्यैव वृद्धिः। एवं मृश आमर्शने। कृष विलेखन इत्येतयोरपि रूपद्वयं वेदितव्यम्। अतृपदिति। तृप प्रीणने। अत्राप्सीदतार्प्सीदिति। पूर्व्ववत्। एवं दृप हर्षणमोचनयोरित्य-स्यापि रूपत्रयं वेदितव्यम्।

४५ । शल इगुपधादनिटः क्सः ।

अधुक्षदिति । दुह प्रपूरणे । दादेर्धातोर्घः (८।२।३२) । एकाचो (८।२।३७) बशो भषित्यनेन दकारस्य भष्भावेन धकारः । घकारस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं ककारः । अलिक्षदिति । लिह आस्वादने । हो ढ इति (८।२।३१) ढत्वम् । पूर्ववत् षत्वकत्वे । अधाक्षीदिति । दह भस्मीकरणे । पूर्ववड् ढत्वकत्वषत्वभष्भावचर्त्वानि । अकोक्षीदिति । कुष निष्कर्षे । लघूपधगुणः ।

४६ । श्लिष आलिङ्गने ।

अत्रेति । आलिङ्गने नियमार्थमेतदिति । पूर्वेण सिद्धे सत्यारम्भात् । अश्लिक्षदिति पूर्ववत् कत्वम् । समाश्लिषज्जतु काष्ठमिति । पुषादित्वादङ् । प्रत्यासत्तिरत्र नैरन्तर्य्यलक्षणा श्लिषेरर्थो न त्वालिङ्गनम् । यद्ययं पुषादौ पठ्यते कथमिदं नियमार्थम् ? सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति । नच पूर्वेण क्सः सिद्धोऽङा बाधितत्वात् । एवं मन्यते । श्लिष इति योगविभागः कर्त्तव्यः । किमर्थम् ? अङ्बाधनार्थम् । क्स एव भवति । नाङ् । तत आलिङ्गन इति किमर्थम् ? नियमार्थम् । आलिङ्गन एव क्सो भवति । अन्यत्राङेवेति । यद्येवं श्लिष इत्येवं योगविभागो यथाङं बाधते तथा चिण्-भावकर्मणोरिति (३।१।६७) चिणमपि बाधेत । उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति । नैतदस्ति । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानि (प, ६०) त्वयमङं बाधते न चिणम् । अथवा चिण्भावकर्मणोरित्यत्र (३।१।६६) चिण् ते पद (३।१।६०) इत्यतश्चिणित्यनुवर्त्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यै-तत्प्रयोजनं चिणेव यथा स्यात् । यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति । अथ श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाह इत्येतस्य श्लिषो ग्रहणं कस्मान्न भवति । आलिङ्गने तस्य वृत्त्यसम्भवात् । अनिट इत्यधिकाराच्च । अस्य सेट्त्वात् ।

४७ । न दृशः ।

अदर्शदिति । अङ् । ऋदृशोऽङि गुण (७।४।१६) इति गुणः । अद्राक्षीदिति । सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः (६।१.५८) । वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः (७।२।३) । पूर्ववत् षत्वकत्वे ।

४८। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्।

चकारो विशेषणार्थं इति। चङी (६।१।११) त्यत्राङीत्युच्यमाने ऽस्यति-वक्तिख्यातिभ्योऽङित्यनेनापि (३।१।५२) विहितेऽङि द्विर्वचनं स्यात्। अचीकरदजीहरदिति। चङीति (६।१।११) द्विर्वचनं कृहृशब्दयोः। उरत्वम्। रपरत्वम्। कुहोश्चुरिति (७।४।६२) चुत्वम्। ककारस्य चकारः। हकारस्यापि झकारः। अभ्यासे चर्चं इति (८।४।५४) झकारस्य जकारः। शेषमभ्युदसीषद-दित्यनुसारेण वेदितव्यम्। अशिश्रियदित्यादि। श्रिञ् सेवायाम्। द्रु द्रु गतौ। स्रु गतौ। अचि श्नुधात्वित्यादिना (६।४.७७) यथायोगमियङुवङौ। अकारयिषातामिति। कर्मणि द्विवचनमाताम्। इङ्गुणायादेशपत्वानि। कमेरुपसंख्यानमिति। ननु कमेर्णिङिति (३।१।३०) णिङि कृते णन्तत्वादेव कमेश्चङ् सिद्धः। तत् कथमुपसंख्यायत इत्याह आयादय इत्यादि। अचक-मतेति। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। पूर्ववदभ्यासस्य चुत्वम्। णिङभावपक्षे सन्वद्भाव इति। नत्वेणिङ्पक्ष इति दर्शयति। यस्मात् सन्वल्लघुनि चङ्पर (७।४।९३) इत्यस्य चङ् परो यस्मात्तेः स चङ्परो णिः। तस्मिन् परतो यदङ्गं तस्याभ्यासस्य सन्वत् कार्य्यं भवतीत्येषोऽर्थः। न चायमर्थो णिङभावपक्षे सम्भवति।

४९। विभाषा धेट्श्व्योः।

अदधदिति। आतो लोप इटि (६।४।६४) चेत्याकारलोपः। पूर्ववदभ्या-सस्य जश्त्वं दकारः। अधासीदिति। लुङ्। सिच्। यमरमनमातां (७।२।७३) सक् चेतीट्। प्रकृतेश्च सगागमः। अस्तिसिचोऽपृक्त (७।३।९६) इतीट्। इट ईटीति (८।२।२८) सिचो लोपः। अशिश्वियदिति। पूर्ववदि-यङ्। अङप्यत्र विकल्प्यत इति। जृस्तम्भ्वित्यादि (३।१।५८) सूत्रेण। अश्वदिति। श्वयतेर(७।४।१८)इत्यत्वम्। अतो गुणे पररूपत्वम्। अश्वयीदिति। ह्म्यन्तक्षणश्वसेत्यादिना (७।२।५) वृद्धिप्रतिषेधे कृते गुणोऽयादेशः। अधिषा-तामिति। कर्मणि द्विवचनमाताम्। स्थाघ्वोरिच्चेति (१।२।१७)कित्त्वमित्त्वञ्च।

५० । गुपेश्छन्दसि ।

यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिरिति । अनायप्रत्ययान्तस्योपादानात् । आयप्रत्ययान्तस्य धात्वन्तरत्वात् । अजूगुपतमिति । गुपू रक्षणे । लुङ् । द्विर्वचनम् । थस् । तस्य तस्थेत्यादिना (३।४।१०१) तम् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति (६।१।७) दीर्घः । अगौप्तमिति । झलो झलीति सिचो (८।२।२६) लोपः । तस्यासिद्धत्वाद् वदव्रजेत्यादिना (७।२।३) वृद्धिः । अगोपिष्टमिति । ऊदित्त्वात् स्वरतीत्यादिना (७।२।४४) पक्ष इट् । नेटीति (७।२।४) वृद्धौ प्रतिषिद्धायां लघूपधगुणः । अगोपायिष्टमिति । आयप्रत्ययान्तात् सिच् इट् । अतो लोपः (६।४।४८) । रूपत्रयमिति । पाश्चात्यम् ।

५१ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।

एभ्यो ण्यन्तेभ्य इति । ऊनयत्येलयतिभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्याम् । पूर्वेणेति । णिश्रीत्यादिना (३।१।४८) । औनयीदिति । तिप् । सिच् । इट ईटीति (८।२।२८) सिचो लोपः । तस्यासिद्धत्वाद् वृद्धौ प्राप्तायां ह्म्यन्तक्षणेति (७।२.५) प्रतिषेधः । गुणायादेशौ । अड्जादीनामित्याट् (६।४।७२) । आटश्चेति (६।१।९०) वृद्धिः । औनिनदिति । अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) द्विर्वचनम् । णिलोपः । ध्वनयीदिति । ध्वनयीदित्येतदेव निपातनाददन्तत्वम् । अतो लोपः (६।४।४८) । तस्य स्थानिवद्भावादत उपधाया (७।३।११६) इति वृद्धिर्न भवति । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यड् (६।४।७५) निषेधः । अदिध्वनदिति । सन्वद्भावादित्त्वम् । ऐलिलदिति । अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) लिशब्दस्य द्विर्वचनम् । पूर्ववदाट् । आर्दिददिति । इहापि द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् पूर्ववत् । रेफस्तु न द्विरुच्यते । नन्द्राः संयोगादय (६।१।३) इति प्रतिषेधात् । आट् । वृद्धिः ।

५२ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।

ब्रूआदेशो वेति । ब्रुवो वचिरिति (२।४।५३) । चक्षिङादेशो वेति । चक्षिङः ख्याञिति (२।४।५४) । पर्य्यास्थतेति । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा

(१।३।२९,वा) वचनमित्युपसंख्यानादात्मनेपदम्। अस्यति (७।४।१७) थुक्। अवोचदिति। वचउम् (७।४।२०)। आख्यदिति। पूर्ववदाकारलोपः।

५३। लिपिसिचिह्वश्च।

अह्वदिति। पूर्ववदाकारलोपः। अथ किमर्थो योगविभागः? नास्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्वश्चेत्येक एव योगः क्रियतामित्याह पृथगित्यादि। उत्तरसूत्रे लिपिप्रभृतिभ्य एवात्मनेपदेष्वङ्विकल्पो यथा स्यादित्येवमर्थो योगविभागः। एकयोगे ह्यस्यत्यादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात्। तथाच तेभ्योऽपि विकल्पेनाङ् प्रसज्येत।

५४। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्।

स्वरितञित इत्यात्मनेपदमिति। लिपिसिचोः स्वरितेत्त्वम्। ह्वयते स्तु ञित्त्वात्। अलिप्त। असिक्तेति। झलो झलीति (८।२।२६) सिचो लोपः। तस्या (८।२।२६) सिद्धत्वाल्लघूपधगुणः प्राप्तः। स लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति (१।२।११) कित्त्वान्न भवति। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम्।

५५। पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु।

लृकार इद् येषां ते लृदितः। पुषादिरस्त्येव भ्वाद्यन्तर्गणः। पुष पुष्टौ। श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे इत्येवमादिः। अस्ति च दिवाद्यन्तर्गणः। पुष पुष्टौ। शुष शोषणे इत्येवमादिः। अस्ति च क्र्याद्यन्तर्गणः। पुष पुष्टौ। मुष स्तेये इत्येवमादिः। तदिह कस्य ग्रहणमित्याह पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गण इत्यादि। यदि भ्वाद्यन्तर्गणो गृह्येत पुषाद्यनन्तरं द्युतादीनां पाठात् पृथग् ग्रहणं न कुर्य्यात्। पुषादिग्रहणेनैव गृहीतत्वात्। तस्मात् स तावन्न गृह्यते। क्र्याद्यन्तर्गणोऽपि नैव गृह्यते। तत्र हि चत्वार एव पठ्यन्ते धातवः। पूर्वोक्तौ द्वौ खच भूतप्रादुर्भावे ग्रह उपादान इत्येतौ। यदि चैते जिघृक्षिताः स्यु लृदित एवैतान् कुर्य्यात्। एवं पुषादिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। तस्मात् पारिशेष्याद् दिवाद्यन्तर्गणानां पुषादीनां ग्रहणं विज्ञायते। अथ पुषादय लृदितः कस्मान्न कृताः? न। नहि ते लृदितः शक्यन्ते

कर्त्तुम् । ऌदित्त्वे हि तेषां य उदित आदितश्च पठ्यन्ते तेषामुदितो वा (७।२।२६) ऽदितश्चेत्येतयोः (७।२।२६) कार्य्ययोरभावः स्यात् । अथ द्युतादयः कस्माद् ऌदितो न कृताः । यत एव हेतोः पुषादय ऌदितो न कृत स्तत एव द्युतादयश्च । तेष्वपि हि केचिदुदित आदितश्च पठ्यन्ते । तत्र पुषादय आ दिवादि-परिसमाप्तेः । यत्तु ञिष्विदा प्रीतावित्यनन्तरं वृदिति वृत्करणं तद् रधादीनां परिसमाप्त्यर्थम् । न पुषादीनामित्याचार्य्याणां स्मृतिः । द्युतादयस्तु कृपू सामर्थ्य इत्येवंपर्य्यन्ताः । तदनन्तरं वृत् । घट चेष्टायामिति वृत्करणात् । व्यद्युतदिति । द्युद्भ्यो लुङीति (१।३।९१) पक्षे परस्मैपदम् । अश्वितदिति । श्विता वर्णे । अगमदशकदिति । गम्लृ गतौ । शक्लृ शक्तौ । व्यद्योतिष्टेति । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । अलोटिष्टेति । रुट लुट प्रतीघाते ।

५६ । सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ।

असरदिति । ऋदृशोऽङि (७।४।१६) गुणः । अशिषदिति । शास (६।४.३४) इदङ्हलोरितीत्त्वम् । शासिवसीति (८।३।६०) षत्वम् । आरदिति पूर्ववद् गुणः । अजादित्वादाट् । सवर्णदीर्घः । पृथगित्यादि । यदि पुषादिद्युताद्यॢदित्सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्चेत्येकयोग एव क्रियेत सर्त्तिप्रभृतिभ्यः परस्मैपद एव स्यात् । नात्मनेपदे । तस्मादेभ्य एवात्मनेपदेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं पृथग्योगकरणम् । समरन्तेति । सम्पूर्वादर्त्तेः समो (१।३।२९)गम्यादिनात्मनेपदम् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्य(६।४।७५) डागमाभावः । छान्दसत्वादस्य प्रयोगस्य । ननु च ह्यात्मनेपदेष्वङ् भवत्येव तत् किं परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थेन चकारेणेत्याह तच्चेत्यादि । तदिति परस्मैपदेष्वित्येतदपेक्षते । उत्तरत्रोपयोगं यास्यतीति । न त्विहैवोपयोगं याति । अन्यथा पृथग्योगकरण मनर्थकं स्यात् ।

५७ । इरितो वा ।

इश्च रश्च इरौ । तौ इतौ यस्य स इरित् । तत्रेकारस्योपदेशेऽजनु-(१।३।२) नासिक इदितीत्संज्ञा । रेफस्य हलन्त्यमिति (१।३।३) । अथवा इरिद् यस्यैव समुदायस्य तस्येत्संज्ञा । न प्रत्येकमवयवस्य । इरित्ययं समुदायि

इत्संज्ञको यस्य स इरित्। समुदायस्येत्संज्ञाऽस्मादेव वचनाद् वेदितव्या। न ह्यन्येन केनचित् तस्येत्संज्ञा विहिता (L)। अभैत्सीदिति। वदव्रजे-त्यादिना (७।२।) वृद्धिः। अस्तिसिचोऽपृक्ते (७।३।९६) इतीट्। अभुत्। अभित्तेति। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्। पूर्ववत् सिचो लोपः।

५८। जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च।

स्तम्भेरुदित्करण मुदितो वेति (७।२।५६)विशेषणार्थम्। अस्तभदिति। अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४)। अश्वदित्यादि। रूपत्रयं विभाषा धेट्श्व्योरित्यत्र (३।१।४९) व्युत्पादितम्। ग्लुचुग्लुञ्च्वो रन्यतरोपादाने रूपत्रयं सिध्यतीति। कथं कृत्वा ? यदि तावद् ग्लुचिरुपादीयेत तस्याङि सिचि चाग्लुचदग्लोचीदित्येतद् रूपद्वयं सिध्यति। ग्लुञ्चेस्तु सिचि तृतीय मग्लुञ्चीदिति। अथ ग्लुञ्चि रुपादीयेत तस्याङि सिचि चाग्लुचदग्लुञ्चीदिति रूपद्वयं सिध्यति। ग्लुचेस्तु सिचि तृतीय मग्लोचीदिति। यद्येवं किमर्थ-मुभयोरुपादानम् ? रूपत्रयं हि साध्यम्। तच्चान्यतरोपादानेऽपि सिध्य-त्येवेत्यत आह अर्थभेदादित्यादि। तु शब्दोऽवधारणे। भिन्नो ह्यनयोरर्थः। तत्रान्यतरस्योपादाने य एव नोपादीयेत तत्रैवार्थेऽग्लुचदिति न सिध्येत्। तस्माद् भिन्नार्थत्वाद् द्वयोरुपादानम्। केचिदित्यादि। अनेकार्थत्वाद्धातू-नामभिन्नार्थता न विरुद्ध्यते। तस्मादुभयोरुपादानमग्लुञ्चदित्यस्य सिद्धय इति।

५९। कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि।

डुकृञ् करणे। मृङ् प्राणत्यागे। दृ विदारणे। रुह जन्मनि। तत्राद्यानां त्रयाणां सिचि प्राप्ते रुहेश्च शल इगुपधादनिट (३।१।४६) इति क्से प्राप्ते। अकरदिति। पूर्ववद् गुणः। अमरदिति। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। भाषायान्त्व-कार्षीत् ? अमृत। अदारीत्। अरुक्षदिति भवति।

६०। चिण् ते पदः।

सामर्थ्यादित्यादि। तशब्दोऽयमस्त्येवात्मनेपदैकवचनम्। अस्ति च परस्मै-

(L) सूत्रकारेणेति शेषः। The न्यासकार appears to ignore the वार्त्तिक "इर (१।३।७, वा) उपसंख्यानम्।"

पदमध्यमपुरुषबहुवचनं यस्तस्य स्थाने विधीयते। तत्रास्य धातोरात्मनेपदित्वात् परस्मैपदबहुवचनं न सम्भवति। अतः पारिशेष्यादात्मनेपदैकवचनस्य ग्रहणम्। इयमेव च पारिशेष्यसिद्धिः सामर्थ्यम्। उदपादीति। चिणो लुगिति (६।४।१०४) तशब्दस्य लुक्। उदपत्सातामिति। आताम्। खरि (८।४।५५) चेति चर्त्वम्। उदपत्सतेति। झ आत्मनेपदेष्वनत (७।१।५) इत्यदादेशः। इह वेति निवृत्तम्। उत्तरत्रान्यतरस्यांग्रहणात्।

६१। दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्।

जनी प्रादुर्भावे। बुध अवगमन इति। एतेन जन जनने बुध बोधन इत्यनयोः परस्मैपदिनोरिहाग्रहणमिति दर्शयति। दीप्यादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्याज्जनिबुध्योरात्मनेपदिनोरेव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिप्रायः। अजनीति। जनिवध्योश्चेति (७।३।३५) वृद्धिप्रतिषेधः। अबोधीति। लघूपधगुणः। अबुद्धेति। पूर्ववत् सिचो लोपः। झषस्तथोर्धोऽध (८।२।४०) इति धकारः। झलाञ्जश् (८।२।३९) झशीति धातुधकारस्य दकारः। सर्वत्रानुदात्तेत्त्वा(-)दात्मनेपदम्। इह चिण्भीत्यादेः (३।१।४८) सूत्रात् कर्त्तरीत्यनुवृत्तेः कर्त्तर्येव विभाषा। भावकर्मणोस्तु चिण् भावकर्मणोरिति (३।१।६६) नित्यमेव चिण् भवति।

६२। अचः कर्मकर्त्तरि।

कर्म चासौ कर्त्ता चेति कर्मकर्त्ता। यदा तदेव कर्म सौकर्य्यात् कर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते तदा तस्य कर्त्तृत्वं भवति। एतच्च तशब्दस्य विशेषणम्। यस्तशब्द इति। प्राप्तविभाषेयमिति। कर्मवदित्यतिदेशा (३।१।८७) च्चिणादेशस्य प्राप्तत्वात्। अकारीति। अचो ञ्णितीति (७।२।११५) वृद्धिः। अकृतेति। ह्रस्वादङ्गादिति सिचो (८।२।२७) लोपः। तस्यासिद्धत्वाद् गुणः प्राप्त उश्चेति (१।२।१२) कित्त्वान्न भवति। अभेदीति। अत्रातिदेशान्नित्यमेव भवति। अकारि कटो देवदत्तेनेति। अत्र शुद्धे कर्मणि तशब्दः? तेन चिण् भावकर्मणोरिति (३।१।६६) नित्यमेव चिण् भवति। एतच्च कर्त्तरीत्येतदिह निवृत्तमित्यपेक्ष्य प्रत्युदाहृतमिति वेदितव्यम्।

६३। दुहश्च।

न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति (३।१।८९) प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। दुहिग्रहणं तत्र यक्प्रतिषेधार्थम्। अदुग्धेति। अत्र शलइगुपधादनिटः (३।१।४५) क्स इति क्सः। तस्य क्सस्याचि (७।३।७२) इतः क्सस्येत्यनुवर्त्तमाने लुग्वा दुहदिहेति (७।३।७३) लुक्। दादेर्धातोर्घः (८।२।३२)। पूर्ववज्जश्त्वम्। अदोहीति। शुद्धे कर्मणि तशब्दः। तेनात्र नित्यं चिण् भवति।

६४। न रुधः।

कर्मवदित्यतिदेशे प्राप्तस्य चिणोऽयं प्रतिषेधः। अरुद्धेति। झलो (८।२।२६) झलीति सिचो लोपः। तस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणः प्राप्तो लिङ् (१।२।११) सिचावात्मनेपदेष्विति कित्त्वान्न भवति। पूर्ववद् धत्वजश्त्वे।

६५। तपोऽनुतापे च।

तपस्तपःकर्मकस्यैवेत्यति (३।१।८८) देशाच्चिण् भावकर्मणोरिति (३।१।६६) प्राप्तस्य चिणोऽयं प्रतिषेधः। अतप्त तपस्तापस इति। उपवासादिलक्षणं तपस्तापसं तपति दुःखयतीत्यर्थः। तपसोऽत्र कर्त्तृत्वम्। तापसस्य तु कर्मत्वम्। यदा तु स तापसस्स्वर्गस्थीभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते तदायं प्रयोगोऽतप्त तपस्तापस इति। इदानीं तपसः कर्मत्वं तापसस्य कर्त्तृत्वम्। तपःशब्दश्चेह ज्ञानविशेषे स्वर्गाद्यवाप्तिहेतौ वर्त्तते। तपिरर्ज्जने। अर्जितवान् ज्ञानविशेषं तापस इत्यर्थः। अन्ववातप्त पापेन कर्मणेति। यत् पूर्वं पापकर्म कृतं तेन पश्चात् तप्तोऽभ्याहत इत्यर्थः। कर्मण्यत्र लकारः।

६६। चिण् भावकर्मणोः।

भावकर्मणोरर्थयोरिति। तशब्दस्येदं विशेषणम्। भावकर्मणोर्यस्तशब्द इति। अथ चिण्ग्रहणं किमर्थम्? यावता चिण् ते पद (३।१।६०) इत्यतश्चिण्ग्रहणमनुवर्त्तत एव। स्यादेतत्। दीपजने (३।१।६१) त्यन्यतरस्यांग्रहणेन न रुध इति (३।१।६४) निषेधेन च सम्बद्धं तत्। अतो यदि तदनुवर्त्तेत तत्सम्बद्धमेवानुवर्त्तेतेति। एतच्च नास्ति। अन्यतरस्यांग्रहणस्य पूर्वयोरेव

योगयोर्निवर्त्तितत्वात् । प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । यदि भावकर्मणो श्चिणः प्राप्तिः स्यात् तदा तत्प्रतिषेधार्थं नेत्यस्यानुवृत्तिः स्यात् । न च तयो स्तस्य केनचित् प्राप्तिः । चिण्विधौ सर्वत्र कर्त्तरीत्यनुवृत्तेः । तदपार्थकम् पुनश्चिण्ग्रहणमित्याह चिण्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । असति चिण्ग्रहणे मन्दधियः प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अतस्तमनुग्रहीतुं न्यायप्राप्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणाय पुनश्चिण्ग्रहणम् ।

६७ । सार्वधातुके यक् ।

भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । तच्चेह सार्वधातुकस्य विशेषणमिति दर्शयन्नाह भावकर्मवाचिनीत्यादि । भावकर्मणोरर्थयोर्वर्त्तते यत् सार्वधातुकं तद् भावकर्मवाचि । ताच्छील्य आवश्यके णिनिः । अथैवं कस्मान्न भवति भावकर्मणोरभिधेययोः सार्वधातुके परतो यग् भवतीति ? अशक्यमेवं वक्तुम् । सार्वधातुकवाच्यत्वेन भावकर्मणोः शास्त्रे प्रतिज्ञानात् । कुत एतदिति चेत् ? लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य (३।४।६९) इति वचनात् । ननु चाकारि कटो भवता । अशायि भवता । अविभर्भवानित्यादौ सार्वधातुकाभावेऽपि कर्मादीनां प्रतीयमानत्वात् सार्वधातुकार्थता नोपपद्यते । नहि यो यदभावे प्रतीयते स तस्यार्थो युज्यते । अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यत्वादर्थस्य । नैष दोषः । नह्ययं नियमोऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यतयैवार्थवत्तया भवितव्यमिति । किं तर्हि ? प्रतिज्ञा प्रापिता च सा भवति यथा किबादीनाम् । अस्ति च सार्वधातुकस्येति यत् किञ्चिदेतत् । शय्यत इति । अयङ् यि (७।४।२२) किङ्तीत्ययङादेशः । यग्विधान इत्यादि । ननु च कर्मवदित्यतिदेशादेव यग् भविष्यतीति किमुपसंख्यानेनेत्यत आह विप्रतिषेधाच्चेत्यादि । कर्त्तरि (३।१।६८) शबित्यस्यावकाशः शुद्धः कर्त्ता भवतीति । सार्वधातुके यगित्यस्यावकाशः शुद्धं कर्म पच्यत ओदन इति । पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यत्र कर्मवद्भावाद् यक् प्राप्नोति । वत्करणात् स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्त्तृत्वस्य सम्भवाच्छबपि । तत्र परत्वाच्छबेव स्यात् । शप्शास्त्रं यक्शास्त्रात् परं भवति । तस्मात् कर्मकर्त्तरि यक उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । प्रतिपादनं त्विदम् । ज्ञापकात् कर्म कर्त्तर्यपि यग्भविष्यतीति ।

किं तज् ज्ञापकम्। न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति (३।१।८९) प्रतिषेधः। यदि हि कर्मकर्त्तरि यग् न स्यात् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वं शास्त्रातिदेशत्वमभ्युपेत्योक्तम्। नत्वसौ शास्त्रातिदेशः। किं तर्हि? कार्य्यातिदेशः। कार्य्यातिदेशसूत्रमेव स्वतन्त्रं यगादेः कार्य्यस्य विधायकम्। तच्च परम्। अतो विप्रतिषेधाद् यक एव बलीयस्त्वम्।

६८। कर्त्तरि शप्।

पकारः स्वरार्थ इति। अनुदात्तौ (३।१।४) सुप्पिताविव्यनुदात्तत्वं यथा स्यात्। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थ इति। तिङ्शित् (३।४।११३)सार्वधातुकमिति सार्वधातुकत्वं यथा स्यात्। श्यन्प्रभृतीनामपि शकारस्यैतत् प्रयोजनं वेदितव्यम्।

६९। दिवादिभ्यः श्यन्।

शपोऽपवाद इति। तत्प्राप्तावेवास्यारम्भात्। नकारः स्वरार्थ इति। ञ्नित्यादिर्नित्यमिति (६।१।१९७) पदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। दीव्यतीति। हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः।

७०। वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः।

उभयत्र विभाषेयमिति। भ्रमेरनवस्थानार्थस्य क्लमित्रस्योश्च दैवादिकत्वात् प्राप्ते त्रुटेः तौदादिकत्वाद् भ्राशप्रभृतीनां भौवादिकत्वादप्राप्ते। द्वयोरपि ग्रहणमिति। विशेषानुपादानात्। अर्थभेदाच्च। अन्यो हि चलनार्थः। अन्यश्चानवस्थानार्थः। तथाहि चलन्नपि कार्य्येषु स्थिरारम्भी स्थिर इत्युच्यते। अचलन्नपि कार्य्येष्वस्थिरारम्भस्थिर इत्युच्यते। तत्रार्थद्वयेऽपि प्रत्ययद्वयं यथा स्यादिति द्वयोरपि ग्रहणम्। रूपभेदोऽप्यस्त्येव। चलनार्थस्य श्यनि विहिते दीर्घत्वन्न भवति। अशमादित्वात्। शपि तु द्वयोरपि तुल्यम्। तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति भ्रम्यति भ्रमति भ्राम्यतीति। भ्राश्यत इति। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। क्रामतीति। क्रमः परस्मैपदेष्विति (७।३।७६) दीर्घः। क्लामतीति। ष्ठिवुक्लमुचमां शितीति (७।३।७५) दीर्घः। क्लाम्यतीति। शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति (७।३।७४) दीर्घः।

७१ । यसोऽनुपसर्गात् ।

अनुपसर्गादिति किम् ? आयस्यतीति । सोपसर्गान्नित्यमेव श्यन् भवति । ननु च संयसश्चे(३।१।७२)त्येतन्नियमार्थं भविष्यति । सम एवोपसर्गान्नान्य-स्मादिति । तत् किमनुपसर्गग्रहणेन ? नैतदस्ति । तुल्यजातीयानां हि नियमो विज्ञायते । एवञ्च समित्येवं हलन्तोऽन्यहलन्तानामेव निवृत्तिं कुर्य्यात् । नाजन्तानाम् । लक्ष्यानुरोधेनोपसर्गमात्रापेक्षया नियमो विज्ञास्यते । ततश्चा-जन्तानामपि निवृत्तिं करिष्यतीति चेत् ? एवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् ।

७२ । संयसश्च ।

चकारो वेत्यनुकर्षणार्थः । अथ यसिग्रहणं किमर्थम् ? न सम इत्ये-वोच्येत ? पूर्वसूत्राद् यसिरनुवर्त्तिष्यते । नैतद् । एवं सम इत्येतावति वक्तव्ये सम ष्टम वैक्लव्य इत्यस्येदं ग्रहणमित्याशङ्कमानो यसिग्रहणमिह निवृत्त-मिति कश्चित् सम्भावयेत् । यसिग्रहणे तु धात्वन्तराशङ्का न भवति ।

७३ । स्वादिभ्यः श्नुः ।

सुनोतीति । सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) ङित्त्वाद् गुणाभावः ।

७४ । श्रुवः शृ च ।

श्रु श्रवण इति भ्वादौ पठ्यते । ततः शपि प्राप्ते श्नुर्विधीयते । श्रुव इति प्रत्ययविधौ पञ्चमी यदा त्वादेशेन सह सम्बध्यते तदार्थतः षष्ठी सम्पद्यते । तत्सन्नियोगेनेति । एतेन प्रत्ययान्तरे शृभावस्याभावं दर्शयति । शृण्वन्तीति । हुश्नुवोः सार्वधातुक (६।४।८७) इति यणादेशः ।

७५ । अक्षोऽन्यतरस्याम् ।

भौवादिक इति । अनेनाप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ।

७६ । तनूकरणे तक्षः ।

तनूकरणेऽर्थे वर्त्तमानादिति । ननु चायं धातुर्भ्वादौ तनूकरण एव पठ्यते । तत् कस्मादस्य विशेषणस्योपादानमित्याह अनेकार्थत्वादित्यादि । सन्तक्षति वाग्भिरिति । निर्भर्त्सयत इत्यर्थः ।

७७। तुदादिभ्यः शः।

७८। रुधादिभ्यः श्नम्।

श्नम्प्रत्ययो भवतीति। शपोऽपवादः। कथं पुनर्भिन्नदेशेन श्नमा शब् बाध्यते ? नैतत्। नाभिन्नदेशतैव बाधायाः कारणम्। अपि त्वेकप्रयोजनतेति। विकरणो हि सार्वधातुकस्य धातोस्स्वार्थाभिधाने सहायतां प्रतिपद्येतेत्येवमर्थं विधीयते। सा च श्नमैव प्रतिपन्नेति शपा न भवितव्यम्। देशविध्यर्थं इति। विशिष्टे देशे विधानार्थं इत्यर्थः। स पुनर्देशोऽचोऽन्त्यात् परः। शकारः श्नान्नलोप (६।४।२३) इति विशेषणार्थं इति। नान्नलोप इत्युच्यमाने यज्ञानां यत्नानामित्यत्रापि नलोपः स्यात्। नामीति (६।४।३) दीर्घत्वे कृते नादिति व्यपदेशाभावान्न भविष्यतीति। नैतदस्ति। लोपेनैव हि प्राग् भवितव्यम्। तस्य परत्वादतो दीर्घो यञि (७।३।१०१) सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घत्वं यद्यपि लोपात् परं तथापि तेनेह न भवितव्यम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (प, ८६) वचनात्। अकारान्तसन्निपातेन हि नुड् विधीयमानो नोत्सहतेऽकारान्ततां विहन्तुम्। इहापि तर्हि दीर्घत्वं न स्याद् वृक्षायेति। ङेर्य (७।१।१३) इति यादेशस्याप्यकारान्तसन्निपातेन विधानात्। नैष दोषः। कष्टाय क्रमणे (३। ।१४) इति निर्देशो ज्ञापयत्येषा परिभाषा न प्रवर्त्तत इति। षष्ठीबहुवचने ज्ञापकाभावात् प्रवर्त्तत एव। अथाप्यनित्यत्वान्न प्रवर्त्तते। एवमप्यसति शकारे सुपि चेति (७।३।१०२) परत्वात् कृते दीर्घत्वे स्थानिवद्भावादत्र लोपः स्यात्। एतच्च वृत्तिकारः स्वयमेव वक्ष्यति। विश्नानाम् प्रश्नानामित्यत्र यद्यपि शकारवान् नशब्दस्तथापि तस्य न भवति। लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् (प,११४)। न तु लाक्षणिकस्येति। लाक्षणिकत्वन्तु विच्छिप्रच्छिभ्यां यजयाचयतविच्छप्रच्छो नङिति (३।३।९०) नङि कृते च्छोः शूडनुनासिके चेति (६।४।१९) शकारे कृते श्नशब्दस्याभिनिर्वृत्तत्वात्। रुणद्धीति। पूर्ववद्धत्वजश्त्वे। रषाभ्यामिति (८।४।१) णत्वम्।

७९ । तनादिकृञ्भ्य उः ।

सनोति क्षणोतीति । षणु दाने । क्षणु हिंसायाम् । नियमार्थमिति । एतदेव तनादिकार्य्यं यथा स्यादित्येष नियमो यथा स्यात् । अन्यत् तनादिकार्य्यं मा भूदित्यनेन नियमस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति । तनादिभ्य (२।४।७९) इत्यादिना यदन्यत् तनादिकार्य्यं तदभावम् । असति हि नियमार्थे यथान्येभ्य स्तनादिभ्यो विभाषा सिचस्तथासो लुग् भवति — अतत अतथाः अतनिष्ट अतनिष्ठा — स्तथा करोतेरपि स्यात् । अस्मिं स्तु सति न भवति । तदभावे च ह्रस्वादङ्गा(८।२।२७)दित्याष्टमिक एव लोपो भवति । अकृत । अकृथाः । ननु सत्यपि तस्मिं स्तनादिकार्य्ये नैव किञ्चिदनिष्टमापद्यते । अलुक्पक्षेऽपि ह्रस्वादिति (८।२।२७) लोपप्रवृत्तेः । नैतत् । नाप्राप्ते सिचो लोपे लुगारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात् । पूर्वत्रासिद्ध(८।२।१)मित्यसिद्धत्वादयुक्ता लोपबाधेत्येतन्नाशङ्कनीयम् । यस्माद् वक्ष्यत्येतद् नास्त्यपवादेष्वसिद्धत्वम् । अपवादवचनप्रामाण्यादिति । यदि तर्हि करोतेरन्यत् तनादिकार्य्यं नेष्यते कस्मात् तर्हि भ्वादावेव न पठितः । कः पुनरेवं लाघवकृतो विशेषः ? भ्वादावपि पाठे नियोगतोऽस्य विकरणविधौ ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यदेश्यमेतत् ।

८० । धिन्विकृण्व्योर च ।

भ्वादित्वाच्छपि प्राप्ते वचनम् । अकारादेशो भवतीति । अलोऽन्त्य (१।१।५२) परिभाषया । धिनोतीति । अतो (६।४।४८) लोपः । अथ लघूपधगुणोऽत्र कस्मान्न भवतीत्याह अल्लोपस्येत्यादि । अचः परस्मिन् (१।१।५७) पूर्वविधावित्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादनुपधत्वादिकारस्य गुणो न भवति । लाघवार्थं धिविकृव्योरिति वक्तव्ये नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं कृतमुपदेशावस्थायामेव नुम्भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन नुम्विधावुपदेशिवद्वचनमिष्टस्वरसिद्ध्यर्थमिति न वक्तव्यं भवति ।

८१ । क्र्यादिभ्यः श्ना ।

८२ । स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ।

चकारः श्नानुकर्षणार्थः । स्तभ्नातीति । आदावनिदितामित्यनुनासिक-

लोपः (६।४।२४)। श्नुश्नाभ्यां सह निर्देशात् तद्विषयत्वेवैषां धातूनामिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अत स्तान्निराकर्तुमाह उदित्त्वप्रतिज्ञानादित्यादि। एषां ह्युकार इत्संज्ञकः प्रतिज्ञायते। तस्य क्त्वाप्रत्यय इड्विकल्पः फलम्। यदि त एतद्विकरणविषयाः स्यु रुदित्करणमनर्थकं स्यात्। तस्मादुदित्करणप्रतिज्ञानात् सर्वार्थत्वमेषामवसीयते। अर्थशब्दोऽयं विषयवाची। सर्वविषयत्वमित्यर्थः।

८३। हलः श्नः शानज् झौ।

पुषाण मुषाणेति। विध्यादौ लोट्। सेर्ह्यपिच्च (३।४।८७)। क्र्यादित्वाच् श्ना। तस्यानेन शानच्। चकारोऽन्तोदात्तार्थः। अतो हे रिति (६।४।१०५) हेर्लुक्। क्रीणीहीति। ई हल्यघोरितीत्वम् (६।४।११३)। ननु च श्नाप्रत्ययस्य प्रकृतत्वात् स एवेह स्थानित्वेन विज्ञास्यते। तत् किमर्थः श्न इति निर्देश इत्याह श्न इति स्थानिनिर्देश इत्यादि। शानच्शब्दोऽयमादेश इत्येष संप्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थः श्न इति निर्देशः। किं पुनः कारणमसति तस्मिन्नेष संप्रत्ययो न स्यादित्यत आह प्रत्ययान्तरं हीत्यादि। सर्वे धातवोऽन्यगणपठिता अपि विषयो यस्य तत् तथोक्तम्। श्न इत्यस्मिन् ह्यसति स्थानिनिर्देशे श्नाप्रत्ययस्यानुवृत्ति र्न ज्ञायेत। ततश्च सर्वेभ्यो धातुभ्यो हलन्तेभ्यः शानजपवादः प्रत्ययो विज्ञायेत। श्न इत्यस्मिंस्तु सति श्नादेशोऽयं विज्ञायेतेति न भवत्येष दोषः। स्थानिवद्भावेनैवादेशस्य शित्त्वे सिद्धे पुनः शित्करणं ञिमिदा स्नेहन इत्यस्माद्धातोः यदा श्नाप्रत्ययो भवति तस्य च शानजादेश स्तदा मिदेर्गुणो मा भूत्। इतरथा ह्ययं गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणो यथेह भवति मेद्यतीति तथेहापि स्यान् मिदान इति। पुनः शित्करणे तु सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) ङित्त्वमपि पुनः प्रवर्त्तते। तेन मिदेः प्रतिषेधविषयेऽपि गुण आरभ्यमाण इह न भवति।

८४। छन्दसि शायजपि।

अत्रापि चिच्छित्करणयोः पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम्। गृहाणेति। ग्रहउपादाने लोट्। सिप्। हिः। ततः श्ना। तस्य शानच्। (६।४।१०५) हेर्लुक्।

ग्रह्यादिना (६।१।१६) संप्रसारणम् । गृभायेति क्वचित् पाठः । तत्र हृग्रहो र्भश्छन्दसीति (८।२।३२ वा) भत्वम् । बधानेति । बन्ध बन्धने । अनिदितामिति (६।४।२४) न लोपः । शेषं पूर्व्ववत् ।

८५ । व्यत्ययो बहुलम् ।

यथायथमिति । यो यस्यात्मीयो विषयो यथायथम् । यस्मिन् यस्मिन् विषय इत्यर्थः । किं पुनरयं व्यत्ययो नामेत्याह व्यतिगमनं व्यत्यय इति । तमेव व्यत्ययं स्पष्टीकर्त्तुमाह व्यतिकर इत्यादि । क्वचिदित्यादिना व्यत्ययस्य प्रकारान्तरं दर्शयति । भेदतीति । श्नमो विषये शपो विधानम् । मरती-त्यत्रापि शविषये शप् परस्मैपदञ्च । व्यत्ययेनैव । म्रियत इति । पूर्वव-द्रिङ् । तस्येयङ् । नेष्टविति । नयते र्लोट् । तिप् । एरुः (३।४।८६) । सिप् । तस्मात् परः शप् । धातोर्गुणः । सिपः षत्वम् । चिविकरणतायास्तूदाहरणं तरुषेम वृषदंमिति । तरतेराशिषि लिङ् । मस् । नित्यं ङित (३।४।९९) इति वस्मसोः सलोपः । यासुट् । छन्दस्युभयथेति (३।४।११७) सार्व-धातुकत्वात् लिङ उप्रत्ययः । तस्मात् परः सिप् । तस्मादपि परोऽङ् । धातोर्गुणः । सिपः षत्वम् । अतो येय (७।२।८०) इतीयादेशः । अङा सहाद्गुणः (६।१।८७) । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति (७।२।७९) सलोपः । लोपो व्योर्वलीति (६।१।६६) यलोपः । अथ व्यत्यय इत्येतावत् कथं नोक्तम् ? किं बहुलग्रहणेन ? पूर्वसूत्राद्यपि शब्दस्यानुवृत्तौ सत्यां छन्दसि व्यत्ययो भवति । अपिशब्दाद् यथाप्राप्तञ्चेति । एवमभिसम्बन्धे क्रियमाणेऽन्तरेणापि बहुलग्रहणं सर्वमिष्टं सिध्यत्येवेत्यत आह बहुलग्रहणमित्यादि । सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य विधेर्व्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थं बहुलम् । इतरथा ह्यसति बहुलग्रहणे प्रकृतानामेव स्यादीनां शानच् पर्य्यन्तानां स्यात्नान्येषां श्नम्प्रभृतीनाम् । इष्यते च तेषामपि । स बहुल-ग्रहण एव सति लभ्यते । एतमेवार्थं दर्शयितुमाह सुप्तिङुपग्रहेत्यादि । तत्र सुपां व्यत्ययो धुरि दक्षिणाया इति । धुरि दक्षिणायामिति प्राप्ते सप्तम्या विषये षष्ठी । तिङाम् । ये यूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लादेश-

व्यञ्ज्यक्रियाविशेषो मुख्य उपग्रहः। इह तु तद्ग्रहनिमित्तत्वात् परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्त्तते। एतदुक्तं भवत्यात्मनेपदपरस्मैपदयोर्व्यत्यय इति। स ब्रह्मचारिणमिच्छते। प्रतीतमन्यदग्निं युध्यति। इच्छति युध्यत इति प्राप्ते। लिङ्गस्य। मधो स्तृप्ता इवासत इति। मधुन इति प्राप्ते। नरस्य प्रथमपुरुषादेः। अधोपचारैर्दशभिर्वियूया इति। वियूयादिति प्रथमपुरुषविषये मध्यमपुरुषः। यु मिश्रणे। विपूर्वादाशिषि लिङ्। सिप्। यासुट्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२४) दीर्घः। स्कोः संयोगाद्योरन्ते (८।२।२९) चेति सलोपः। कालस्य। सोऽग्नीनाधास्यमानेन। लुटो विषये लृट्। कालशब्दोऽत्र कालविषयत्वाल्लुड़ादिप्रत्ययेषु वर्त्तते। नहि मुख्यकालस्य व्यत्ययः शक्यते कर्त्तुम्। हलाम्। क्षुफितं मुखवीजम्। क्षुभितमिति प्राप्ते। क्षुभ क्षुम्भ शोभार्थे। निष्ठा। इट्। भकारस्य फकारः। अचाम्। उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयः। पत्न्यो गर्भिण्य इति प्राप्ते। ईकारस्य इकारः। स्वराणाम्। अन्तोऽवत्या (६।१।२२०) इत्यन्तोदात्तत्वं यथेह भवत्यश्ववतीं सोमवतीं प्रजावतीं सूर्य्यवतीं दृषदमिति तथेहापि स्यादश्ववती सोमवती प्रजावती। व्यत्यये तु सत्यश्वशब्दस्य प्रकृतिस्वर एव भवति। कः पुनः प्रकृतिस्वरः? आद्युदात्तत्वम्। तथाहि ङीपोऽनुदात्तत्वं पित्वात्। मतुपोऽप्यत एव। अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्निति (उणा, १।१४९) क्वन्प्रत्ययान्तत्वाद् नित्स्वरेणाद्युदात्तोऽश्वशब्दः। कर्त्तृग्रहणं कारकोपलक्षणार्थम्। कारकाणां व्यत्यय इत्यर्थः। आसादयन्निरभयोर्वेदाः। आसादयन्नर इति प्राप्ते संप्रदानस्य करणत्वम्। यङिति प्रत्याहारग्रहणम्। सार्वधातुके यगिति (३।१।६७) यक आरभ्य लिङ्याशिष्यङित्यतो (३।१।८६) ङकारेण। यगादीनां प्रत्ययानामङ्पर्य्यन्तानां व्यत्यय इत्यर्थः। मुण्डा शुष्मस्य भेदतीति। श्नमि प्राप्ते शपि। एषां शप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति। शास्त्रकृत् पाणिनिः। सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन। अपिशब्दात् स्यादिव्यत्ययः। बहुलस्य भावो बाहुलकम्। द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद् (५।१।१३३) वुञ्। चशब्दो हेतौ। यस्मादेवं प्रकृतानामप्रकृतानाञ्च बाहुलकेन व्यत्ययः सिध्यति तस्माद् बहुलग्रहणं कृतमिति।

८६ । लिङ्याशिष्यङ् ।

अपोऽपवाद इति । ननु चाशिषि यो लिङ् विहितस्तस्य लिङाशिषी-(३।४।११६) त्यार्द्धधातुकसंज्ञा । सार्वधातुके च अङ् विहितः । तत् कथं अपोऽपवाद इत्याह च्छन्दस्युभयथेत्यादि । स्थादिभ्य एवाङ् दृश्यते । नान्येभ्य इत्यभिप्रायेणाह स्थागागमीत्यादि । उपस्थेयमिति । उपपूर्वात् तिष्ठते राशिषि लिङ् । मिप् । तस्य तस्थेत्यादिनाऽमादेशः (३।४। ०१) । यासुट् । उभय-संज्ञात्वेन सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपोऽनन्तस्येति (७।२।७९) सलोपः । अतो येय (७।२।८०) इतीयादेशः । आद् गुणः (६।१।८७) । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । क्वचिदुपस्थेषमिति पाठः । तत्रार्द्धधातुकत्वात् सलोपाभावः । वलि यलोपः । उपगेयमिति । गै शब्दे । आदेच (६।१।४५) उपदेशेऽशितीत्यात्त्वम् । शेषं पूर्ववत् । गमेम इति । गमेः परस्य लिङो मस् । नित्यं ङित इति (३।४।९९) सलोपः । यासुड़ादि सर्वं पूर्ववत् । वोचेयमिति । वच भाषणे । मिप् । तस्याम् । अङ् । अङि परतो वच उम् (७।४।२०) । या इत्यस्य इय् । उभयत्राद् गुणः (६।१।८७) । विदेयमिति । विद ज्ञाने (६।१।८७ । शकेयमिति । शक्लृ शक्तौ । आरुहेयमिति । रुह जन्मनि । इयादेशादि सर्वं पूर्ववत् । दृशेरग् वक्तव्य इति । अङि हि सति ऋदृशो ऽङि गुण इति (७।४।१६) गुणः स्यात् । तथाच दृशेयमिति न सिध्येत् । अकि तु सति कित्त्वाद् गुणाभावो भवति । तस्मादग् वक्तव्यो व्याख्येयः । व्याख्यानन्तु बहुल-ग्रहणानुवृत्तेर्वक्तव्यम् ।

८७ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ।

कर्मवदिति । तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः (५।१।११५) । ननु तत्र तस्येवेति (५।१।११६) । तुल्यक्रिय इति प्रथमानिर्देशात् । अन्यथा तुल्यक्रिये तुल्यक्रियस्येति सप्तम्या षष्ठ्या वा निर्देशं कुर्यात् । तुल्या क्रियाऽस्येति तुल्य-क्रियः । केन तुल्यक्रियः ? कर्मणा । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । तुल्य-शब्दोऽयं सदृशवचनः । न च साधनस्य कर्मणः क्रियया सादृश्यमुपपद्यते । अत्यन्तभेदात् । तथाहि कर्मद्रव्यं परिनिष्पन्नम् । तद्विपरीतस्वभावा क्रिया ।

तस्मात् कर्मणेति कर्मशब्दोऽयं गौणस्तात्स्थ्यादुपचारेण कर्मस्थायां क्रियायां वर्त्तते यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । अत्र मञ्चशब्दः पुरुषेषु । उपचारस्तु कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणाञ्च कर्मवद्भावो यथा स्यात् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणाञ्च मा भूदित्येवमर्थः । एतत् सर्वं चेतसि कृत्वाह कर्मणि क्रिया-कर्मेति । एतेन कर्मशब्दोऽयं कर्मस्थक्रियावाचीत्याचष्टे । कर्मस्थक्रियावाचिनि च कर्मशब्दे यः सूत्रार्थः सम्पद्यते तं दर्शयितुमाह कर्मस्थयेत्यादि । एवं स्थिते सूत्रार्थे तुल्यशब्दोऽयं साधारणवचन इति मन्यमानो यो देशयेद् यदि कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः साधारणक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति तदा पचत्योदनं देवदत्त इत्यत्रापि स्यात् । यस्मादिहापि यासौ प्रधानक्रिया तामुद्दिश्य सर्वाणि कारकद्रव्याणि प्रवर्त्तन्ते । तया कर्मस्थया साधारणक्रियः कर्त्ता भवति । यथैव ह्यसावन्येषां कारकाणां सम्बन्धिनी तथा कर्त्तुरपीति तं प्रत्याह यस्मिन् कर्मणीत्यादि । तद्द् यथाशब्दो सादृश्यार्थौ प्रयुञ्जानः सदृशवचनोऽयं तुल्यशब्दो न साधारणवचन इत्याचष्टे यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि-कर्त्रवस्थायां प्रतिपन्नेऽपि तादृशी क्रिया लक्ष्यते यादृशी कर्मावस्थायां स कर्त्ता कर्मवद्भवति । सादृश्यञ्च किञ्चिद् भेदाधिष्ठानमित्यसाधारण एवाधिश्रयणादिलक्षणः कर्तृव्यापारो गृह्यते । ननु साधारणो विक्लेदादिलक्षणः । स ह्यसाधारणः पचत्योदनं देवदत्त इत्यत्र कारकान्तरव्यापारविसदृशो देवदत्तस्य कर्त्तुर्व्यापार इति न भवति कर्मवद्भावः । अथवा कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवतीत्युक्ते सदृशवचनस्तुल्यशब्द इति मन्यमानो यो देशयेद् यद्येवं भिद्यमानैः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीत्यत्रापि प्राप्नोति । तथाहि यादृशी पात्रेष्ववयवविभागात्मिका क्रिया तादृश्येव कुसूले कर्त्तरि लक्ष्यत इत्यस्मिन् पूर्वपक्ष इदमाह यस्मिन् कर्मणीत्यादि । स इत्यनेन यस्मिन्नित्यनेन योऽर्थो निर्दिष्टः स एव प्रत्यवमृश्यते । एतेनैकद्रव्याधारयैव कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवतीति दर्शयन् पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति । एतच्च प्रत्यासत्तेर्न्यायाल्लभ्यते । एकद्रव्यसमवायिनो हि क्रिया प्रत्यासन्ना । द्रव्यान्तरसमवेता तु विप्रकृष्टा । ननु च शक्तिः कारकमिति दर्शनम् । न च कर्मशक्तिः कदापि कर्तृभावमापद्यते । तदयुक्तमुक्तं यस्मिन् कर्मणि

कर्तृभूतेऽपीति । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षायां शक्त्याधारं द्रव्यमेवैतदुक्तमित्यदोषः । इदं तर्ह्ययुक्तमुक्तम् । तद्वत् क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणीति । यस्माद् य एव कर्मावस्थायां व्यापारः स एव कर्त्रवस्थायामपीति सादृश्यं नोपपद्यते । तस्य भेदाधिष्ठाने सति सत्त्वात् । नैष दोषः । अवस्थाभेदेन क्रियाभेदाद् यद्यप्यवस्थावद् द्रव्यमभिन्नं तथाप्यवस्थाभेदोऽस्ति । अन्यैव हि कर्त्रवस्था । अन्या च कर्मावस्था । अवस्थाभेदेन क्रियाभेद इति तदधिष्ठानं सादृश्यं भवति । इहातिदेशो निमित्तव्यपदेशशास्त्रकार्यभेदादनेकविधः । तत्रेह निमित्तातिदेशो न भवति । नहि कर्मणो यन् निमित्तं कर्तुरीप्सिततमत्वं तत् कर्त्तर्यतिदेष्टुं शक्यते । वस्त्वन्तरधर्म्माणां वस्त्वन्तरेण विरुद्धधर्मिणा सम्बन्धाभावात् । व्यपदेशातिदेशस्तु संज्ञापक्षान्न भिद्यते । संज्ञापक्षे तु वक्ष्यमाणो दोषः । वतिग्रहणस्यानर्थकं स्यात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु शास्त्रमतिदिश्यते । तस्मिन्नतिदिष्टे तैरेव शास्त्रैर्यगादयः प्राप्यन्ते । ततश्च यद्ययं शास्त्रातिदेशः स्यात् कर्मकर्त्तरि परत्वाच्छबादयो बाधकाः स्युः । तत्र प्रतिविधेयं स्यात् । कार्य्यातिदेशे त्वनेनैव यगादयो विधीयन्ते । तेन येन कर्त्राश्रयाः कर्मकर्त्तरि शबादयः प्राप्नुवन्ति ते परत्वाद् यगादिभिर्बाध्यन्त इति न किञ्चित् प्रतिविधातव्यम् । प्रधानन्तु कार्य्यातिदेशः । तदर्थत्वादतिदेशशास्त्राणाम् । अतः कार्य्यातिदेशतामस्य दर्शयन्नाह कर्माश्रयाणीत्यादि । ननु च तुल्यक्रिय इति प्रथमानिर्देशात् तदन्तस्य कर्तुरतिदेशो विज्ञायते । न च सूत्रे कर्तृग्रहणमस्ति । यदपि च प्रकृतं तदपि सप्तम्यन्तम् । प्रथमानिर्दिष्टेन चेहार्थः । तत् कथं प्रथमान्तकर्तृग्रहणमन्तरेण शक्यतेऽतिदेशः कर्तुमित्याह कर्त्तरीत्यादि । किं पुनरस्यातिदेशस्य प्रयोजनमित्याह यगात्मनेपदेत्यादि । भिद्यत इति यक उदाहरणम् । अभेदीति चिणः । कारिष्यत इति चिण्वद्भावस्य । कर्मणि हि स्यसिच्सीयुट्तासिष्वित्यादिना (६।४।६२) चिण्वद्भावो विहितः । आत्मनेपदस्य तु सर्वाण्येवैतान्युदाहरणानि । स्वाश्रयमपीत्यादि । यद्विनाप्यतिदेशो न भवति तत् स्वाश्रयम् । तद् यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम् । असति हि तस्मिन् संज्ञासूत्रमिदं स्यात् । ततश्च कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्म-

संज्ञकः स्यात् । एवञ्च सति सकर्मकत्वान्नः कर्म्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति (३।४।६९) भावे लकारो न स्यात् । वत्करणे तु सत्यतिदेशो भवति । तेन चाप्राप्तमेव कर्त्तुः कर्म कार्य्यं भवति न स्वाश्रयं कर्तृत्वम् । अकर्मकस्वभावत्वमपनीयते । तत्र तस्या व्यापारात् । एतेनाकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति भिद्यते कुसूलेनेति । अथ भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र कस्मात् कुसूलशब्दाद् द्वितीया न भवति ? एतदपि कर्म कार्य्यं भवत्यत आह लिङ्याशिष्यङितीत्यादि । द्वौ लकारौ यस्मिन् स द्विलकारको निर्देशः । यदि द्विलकारको निर्देशस्तदा किमित्याह तत्रेत्यादि । कार्य्यं प्रतीत्यध्याहार्य्यम् । द्विलकारनिर्देशे सति लिङ्याशिष्यङित्यतो (३।१।८६) लानुवृत्तेर्लान्तस्यैव कार्य्यं प्रति कर्त्ता कर्मवद्भवति । नतु प्रातिपदिकस्य । इतिकरणो हेतौ । यत एवं तस्मात् कुसूलाद् द्वितीया न भवति । करणाधिकरणाभ्यामिति । कर्मणेत्यसत्यस्मिन् करणाधिकरणस्ययापि क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति । साध्वसिश्छिनत्तीति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां करणस्ययापि क्रियया छेद्यद्रव्यान्तःप्रवेशलक्षणया तुल्यक्रियोऽत्रासिः कर्त्ता । साधु स्थाली पचतीति । अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षायामधिकरणस्थया क्रियया सम्भवति धारणात्मिकया तुल्यक्रियः कर्त्ता । अथेह कस्मान्न भवति । पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेवेति । भवति ह्यत्रापि कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता । तथाहि यादृश्योदने कर्मभूते क्रिया विक्लेदनलक्षणा लक्ष्यते तादृश्येव कर्तृभूतेऽपि । पचेतिराध्यत्योरेकार्थत्वादित्याह धात्वधिकारादित्यादि । समानशब्दोऽयमेकपर्य्यायो यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोः समाना मातेति । एका मातेति गम्यते । धातोरेकाच इत्यतो (३।१।२२) धातुग्रहणमनुवर्त्तते । कर्मादिशब्दाश्च सम्बन्धिशब्दाः । ये च सम्बन्धिशब्दा स्ते प्रकृत्यैव नियतरूपं सम्बन्धिनमुपस्थापयन्ति । तथाहि मातरि भक्त्या प्रवर्त्तितव्यमित्युक्तेऽन्तरेणापि स्वस्यामिति वचनं स्वस्यां मातरीति गम्यते । तेन यं धातुमपेक्ष्य तस्य कर्मणः कर्तृत्वं तमेव धातुं सन्निधापयति । भाष्यम् । ततश्च धातुग्रहणेऽनुवर्त्तमाने सत्ययमर्थो लभ्यते । यस्मिन् धातौ कर्मणोपस्थापिते यत्

कर्म्म तस्मिन्नेव धातौ स यदि कर्त्ता भवत्येवं सत्ययमतिदेशः। नान्यथा। तेन पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेत्यत्र न भवति। भिन्नयो-र्धात्वो रोदनस्य कर्म्मकर्त्तृत्वासम्भवात्। अथवा धातोरिति येयमेका संख्या सा विवक्षिता। तेनैकस्मिन्नेव धातौ कर्मवद्भावो भवति। कर्मस्थ-भावकानामित्यादिना न्यायप्राप्तमेवार्थं दर्शयति। तथाहि कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियस्य कर्त्तुः कर्म्मवद्भावो भवति। नच कर्त्तृस्थभावकानां कर्त्तृस्थक्रियाणां कर्त्ता तथाविधोऽस्ति। यद्यपि क्रियाभावशब्दयोरेक एवार्थः प्रतीयते तथाहि यस्य च भावेन (२।३।३७) भावलक्षणमित्यत्र क्रियाप्युपादीयते। लक्षणहेत्वोः क्रियाया (३।२।१२६) इत्यत्र च भावोऽपि परिगृह्यते। तथापीह द्वयोरुपादानसामर्थ्यादर्थभेदो द्रष्टव्यः। स परिस्पन्दनसाधनसाध्या क्रिया क्रियाशब्देनोच्यते। अपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु भावशब्देन। येषां कर्मस्थो भावः कर्मस्था च क्रिया येषां कर्त्तृस्थो भावः कर्त्तृस्था च क्रिया तेषामु-दाहरणं दर्शयितुमाह कर्मस्थः पचते र्भाव इति। पच्यते घटः स्वयमेवेत्यत्र यदा तद्देशस्थघटकर्मकपाको निष्पद्यते तदाऽपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्वभावः पाकः कर्त्तृस्थो भवति। यदा तु देशान्तरं गच्छतः पाकद्रव्यस्य पाकाभि-निर्वृत्तिर्भवति तदा कर्मस्थैव पचेः क्रिया यथा पच्यत ओदन इत्यत्रोदाहरणे। कर्मस्था च भिदेः क्रियेति। भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति। अवयवविभागलक्षणा हि भिदेः क्रिया। सा च देशान्तरप्राप्तौ सत्यां भवतीति भिद्यते परिस्पन्दः। तेन कर्मस्था क्रिया भवति। मासास्ति भावः कर्त्तृस्थ इति। आसि र्धातोर्भाव आसिभावः। आसनं हि भावः। तस्याः परिस्पन्दनसाधनसाध्यत्वात्। तथाहि व्यापारोपरतावास्त इति प्रयुज्यते। माससहचरित आसिभावः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः। मासासिभावः। कदा स माससहचरित आसिभावो भवति? यदा मासमास्ते इति प्रयुज्यते। मासमिति कर्मणि द्वितीया। कर्मसंज्ञा तु कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति (१।४।५१, वा) वचनात्। मासासिभावः कर्त्तृस्थो भवति। आसितरि समवायात्। तेनास्यते मासः स्वयमेवेति न भवति। कर्त्तृस्था च गमेः क्रियेति। गमनं पादविहरणात्मकम्।

तच्च परिस्पन्दनसाधनसाध्यत्वाच्च क्रिया। सा च गन्तरि देवदत्तादौ समवेता। न कर्मणि ग्रामादौ। तेन कर्मस्थक्रियाभावाद् गम्यते ग्रामः स्वयमेवेति न भवति।

८८। तपस्तपःकर्मकस्यैव।

तपःकर्मकस्यैवेति। एवकार विस्पष्टार्थः। व्यवच्छेदफलत्वात्। सर्ववाक्यानामित्येवं तदर्थस्य लब्धत्वात्। यदि ह्यतपः कर्मकस्यापि स्यात् तपः-कर्मग्रहणमनर्थकं स्यात्। नान्यकर्मकस्येत्यवधारणेन यद्व्यवच्छिन्नं तद्दर्शयति। क्रियाभेदादिति। क्रियाविसदृशत्वादित्यर्थः। पूर्वं हि क्रियासादृश्ये कर्मवद्भावो विहित इति वैसदृश्येन प्राप्नोति। अतो विध्यर्थमेतत्। अतएव कर्मस्थया क्रियया तुल्यत्वं न सम्भवतीति कर्मणा तुल्यक्रिय (३।१।८७) इत्येतन्नानुवर्त्तते। उपवासादीनीत्यादिना तमेव क्रियाभेदं दर्शयति। उपवासादिशब्देन तपःशब्दस्यार्थमाचष्टे। दुःखयन्तीत्यर्थ इत्यनेन तापसस्य कर्मावस्थायां तपि दुःखने मर्थ इति दर्शयति। स्वर्गाय तपस्तप्यत इति। तपः शब्दोऽत्र ज्ञानविशेषे स्वर्गाद्यवाप्तिहेतौ वर्त्तते। अर्जयतीत्यर्थ इत्यनेन तापसस्य कर्त्रवस्थायां तपिरर्जने वर्त्तत इति दर्शयति। निवर्त्तयतीत्यर्थ इति। न दुःखयतीति। तपसोऽचेतनत्वाद् दुःखासम्भवात्। उत्तपति सुवर्णमित्यादौ सुवर्णकर्मकत्वात् तपेः कर्मवद्भावो न भवति।

८९। न दुहस्नुनमां यक्चिणौ।

कर्मकर्त्तरि यक्चिणावुपदिष्टौ न भवत इति। कर्मकर्त्तरीति विशेषणम्। कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय इति (३।१।८७) प्राप्तयो यक्चिणोरयं प्रतिषेधो नतु चिण्वद्भावकर्मणोः। सार्वधातुके यगिति (३।१।६७) च। शुद्धे कर्मणि यौ प्राप्तौ तयोरपीति दर्शनार्थम्। एतच्चानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति परिभाषया (प, ६२) लभ्यते। दुग्ध इति। यकि प्रतिषिद्धे शप्। तस्यादादित्वाल्लुक्। पूर्ववद् घत्वधत्वजश्त्वानि। अदुग्धेति। लुङ्। चिणि प्रतिषिद्धे क्सः। तस्य लुग्वेत्यादिना (७।३।७३) लुक्। प्रस्नुत इति। स्नु प्रस्रवणे। पूर्ववच्छपो लुक्। प्रास्नोष्टेति। लुङ्। नमत इति। नम

प्रह्वत्वे शब्दे। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः कर्मणि वर्त्तत इति वेदितव्यम्। एवं हि कर्मस्थक्रियो भवति। अन्यथा कर्त्तृस्थक्रियत्वात् प्राप्तिर्नास्त्येवेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। अन्तर्भावितण्यर्थस्तु कर्मस्थक्रियो भवति। नमति दण्डं देवदत्तः। नमते दण्डः स्वयमेवेति। यथा ण्यन्तावस्थायाम्। यक्चिणोः प्रतिषेध इत्यादि। यक्चिणोः प्रतिषेधे कर्त्तव्ये ग्रन्थ्यादीनामपि तस्य प्रतिषेधस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। प्रतिपादनन्तु नेति योगविभागादिष्टसिद्ध्यर्थात् कर्त्तव्यम्। णीति हेतुमण्णिच इतरस्य च णेर्ग्रहणम्। हेतुमण्णिच्। कारयति कटं देवदत्तः। कारयते कटः स्वयमेवेति। यकि प्रतिषिद्धे शप्। अचीकरत कटः स्वयमेवेति। चिणि प्रतिषिद्धे णिश्रीत्यादिना (३।१।४८) चङ्। णौ (७।४।१) चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वः। चङीति (६।१।११) द्विर्वचनम्। अभ्यासकार्य्यम्। इतरो णिः। पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् (३।१।२०)। उत्पुच्छयति गां गोपः। उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव। यकि प्रतिषिद्धे शप्। एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम्। उदपुपुच्छत गौः स्वयमेवेति। चिणि प्रतिषिद्धे पूर्ववच्चङ्। एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम्। ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे। चुरादौ ग्रन्थिग्रन्थी पठ्यते। आधृषाद्वेति (ग,सू, २०४२) विभाषाणिचौ। तयोर्यदा णिज् नास्ति तदोदाहरणे। अन्यथा णीत्येवं सिद्धिः। ग्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः। ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव। अग्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव। श्रन्थति मेखलां देवदत्तः। श्रन्थते मेखला स्वयमेव। श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे इति क्र्यादावपि पठ्यते। तयोरप्ययं प्रतिषेधः। श्रथ्नाति मेखलां देवदत्तः। श्रथ्नीते मेखला स्वयमेव। ई हल्यघोरितीत्त्वम् (६।४।११३)। अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव। ग्रथ्नाति ग्रन्थं देवदत्तः। ग्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव। अग्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव। ब्रूते कथां देवदत्तः। ब्रूते कथा स्वयमेव। पूर्ववच्छपो लुक्। अवोचत कथां देवदत्तः। अवोचत कथा स्वयमेव। ब्रुवो (२।४।५३) वचिरिति वच्यादेशः। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽ (३।१।५२) ङ्लेरङादेशः। वच (७।४।२०) उम्। अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् कर्मस्थक्रियत्वं वेदितव्यम्। आत्मनेपदाकर्मकाणामिति। आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो दृश्यन्ते त आत्मनेपदाकर्मकाः। विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेवेति। आत्मनेपदेष्वनत

(७।१।५) इत्यदादेशः । व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेवेत्यत्रापि कृषो विपूर्वादकर्मकाच्चेत्या(१।३।३५)त्मनेपदविधानादात्मनेपदाकर्मकत्वम् । तत्रापि वल्गने वर्त्तमानः करोतिरन्तर्भावितण्यर्थः कर्मस्थक्रियो भवति ।

९० । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च ।

रजेः कृतानुनासिकलोपनिर्देशो लाघवार्थः । यगात्मनेपदयोरपवादाविति । श्यन् यकोऽपवादः । परस्मैपदन्त्वात्मनेपदस्य । रज्यतीति । अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४) । प्राग्ग्रहणं विकल्पार्थमिति । एतेन पूजार्थतामपनयति । पूजार्थे तस्मिन् विकल्पो न लभ्येत । कुष्यत इत्यादिना विकल्पार्थे प्राग्ग्रहणे यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति । स्यादिविषये चेत्यादि । आदिशब्देन तासिप्रभृतीनां ग्रहणम् । चुकुषे ररञ्ज इति लिट् । आत्मनेपदम् । तप्रत्ययः । तस्यैशादेशः । कोषिषीष्टेत्याशिषि लिङ् । सीयुट् । सुट् तिथोरिति (३।४।१०७) सुट् । लघूपधगुणः । षत्वम् । ष्टुत्वञ्च । रङ्क्षीष्टेति । एकाच इतीट् प्रतिषेधः (७।२।१०) । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं गकारः । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं ककारः । अकोषि । अरञ्जीति । लुङ् । चिण् ।

९१ । धातोः ।

यङ्विधौ धातोरित्यधिकारादिति । धातोरेकाच (३।१।२२) इति यङ्विधौ यद् धातुग्रहणं तस्येहाधिकारादित्यर्थः । इयञ्च धातुग्रहणस्यानर्थकत्वे युक्तिः । कृदुपपदसंज्ञार्थन्त्विति । आनर्थक्यमपाकरोति । ननु च पूर्वेणापि धातुग्रहणेन कृदुपपदसंज्ञे सिध्यत एव । किं पुनर्धातुग्रहणेनेत्यत आह अस्मिन्नित्यादि । अस्मिन्नेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । यदि पूर्वत्रापि धात्वधिकारे कृदुपपदे स्यातामिह करिष्यतीति स्यप्रत्ययस्य कृदतिङिति (३।१।९३) कृत्संज्ञा स्यात् । ततश्च कृत्तद्धितसमासाश्चेति (१।२।४६) प्रातिपदिकसंज्ञा प्रसज्येत । तस्याञ्च सत्यां सुबुत्पत्तिः । च्लि लुङीत्यत्र (३।१।४३) च तत्रोपपद(३।१।९२)मिति लुङोऽप्युपपदसंज्ञा स्यात् । ततश्च लुङ्युपपदे च्लिरित्ययमर्थश्च सम्भाव्येत । तस्मादिह धात्वधिकारे कृदुपपदसंज्ञे यथा स्यातां पूर्वत्र मा भूतामिति

पुनर्धातुग्रहणम्। अथाधिकारेणैते संज्ञे विधास्येते प्रत्ययसंज्ञावत्। तेन पूर्वत्र न भविष्यतीति चेत्? नहि। सिंहावलोकितन्यायोऽप्यस्ति। अधिकारेण विधाने पूर्वत्रापि सम्भाव्येयाताम्। तत्र व्याख्यानं कर्त्तव्यम् भवेत्। व्याख्यानाच्च लघु धातुग्रहणं भवति। अवश्यञ्चान्यार्थं धातुग्रहणं कर्त्तव्यम्। तदन्यार्थं क्रियमाणं कृदुपपदसंज्ञाविधावपि विस्पष्टार्थं भविष्यति। तामेव चान्यार्थतां दर्शयितुमाह आर्धधातुकसंज्ञार्थमित्यादि। चशब्दाद्वाऽसरूपविधानार्थञ्चेत्ययमत्रार्थो वेदितव्यः। वाऽसरूपोऽस्त्रियामित्यस्मिन् (३।१।९४) धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादो बाधको यथा स्यात्। पूर्वत्र मा भूत्। तेन क्सादिभिः सिचः समावेशो न भवति। ननु च पूर्वेणापि धातुग्रहणेनार्द्धधातुकसंज्ञा सेत्स्यति। किं द्वितीयधातुग्रहणेनेत्यत आह धातोरित्येवमित्यादि। धातोरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य्य विहितस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं पुनर्धातुग्रहणमित्यर्थः। किमर्थं पुनर्धातोरित्येवं विहितस्यार्धधातुकसंज्ञोच्यत इत्याह इह मा भूदिति। असति द्वितीये धातुग्रहणे लूभ्यां लूभिरित्यत्रार्धधातुकसंज्ञा स्यात्। भवति ह्यत्र धातोः परः प्रत्ययः क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति कृत्वा। आर्धधातुकत्वे सत्यार्धधातुकलक्षण इट् प्रसज्येत। द्वितीयं तु धातुग्रहणं क्रियमाणं सामर्थ्याच्छब्दपदात्मकं भवतीति। तेनायमर्थो लभ्यते। धातोरित्येवं धातुसंशब्दनेन यो विहितः स आर्धधातुकसंज्ञो भवतीति। तेन लूभ्यामित्यादावार्धधातुकत्वं न भवति। नह्यत्र धातोरित्येवं प्रत्ययो विहितः। किं तर्हि? प्रातिपदिकादित्येवम् (४।१।१)।

९२। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्।

सप्तम्या निर्दिष्टमित्यनेन सप्तमीस्थमित्यस्यार्थमाचष्टे। शब्दस्य ह्येयं संज्ञा विधीयते। स च कः सप्तमीस्थो भवति? यस्याः सप्तम्या निर्देशः। कुम्भकार इत्युपपदसंज्ञायामुपपदमतिङिति (२।२।१९) समासः। गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदस्य (६।२।१३९) प्रकृतिस्वरत्वं भवति। स्थग्रहणमित्यादि। निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः। सप्तमी निर्देशो यस्य स सप्तमीनिर्देशः। तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्थग्रहणम्। एतदुक्तं भवति। सूत्रे यत् सप्तम्या निर्दिष्टं तस्य

संज्ञित्वेन प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं स्वग्रहणम्। यदि पुनः स्वग्रहणं न क्रियेत ततः किं स्यादित्यत आह इतरथा हीत्यादि। इतरथा ह्यक्रियमाणे स्वग्रहणे संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति सैव सप्तम्युपपदसंज्ञां प्रतिपद्येत। नचासतः संज्ञिनः संज्ञा युक्तेति यत्र श्रूयते सप्तमी स्तम्बेरम इत्यादौ तत्रैव स्यात्। स्यादेतत्। नैतत् प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि? सप्तमीशब्दस्य स्वरूपस्य ग्रहणमित्यत आह यत्रेत्यादि। गतार्थम्। स्वग्रहणात् लिङ्त्यादि। स्वग्रहणे तु क्रियमाणे ग्रन्थाधिक्यात् सूत्रे यस्य सप्तम्या निर्देश-स्तत् संज्ञित्वेन निर्दिश्यते। तेन सर्वं सिद्धं भवति। येषामियं संज्ञेष्यते तेषां सर्वेषामेव सूत्रे सप्तमीनिर्देशात्। तथाहि स्तम्बकर्णयोरित्यत्र (३।२।१३) स्तम्बकर्णशब्दौ सूत्रे सप्तम्या निर्दिष्टौ। सप्तम्यां जनेर्ड (३।२।९७) इत्यत्राप्युपसरादयः। कर्मण्यणित्यत्रापि (३।२।१) कर्माभि धायिनः कुम्भप्रभृतयः। ननु च लाघवार्थं संज्ञाकरणम्। तत् किमर्थं गुर्वी संज्ञा क्रियत इत्याह गुरुसंज्ञाकरणमित्यादि। उपशब्दः सामीप्ये। उपोच्चारितं पदमुपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारो यथा स्यादित्येवमर्थं गुरुसंज्ञाकरणम्। समर्थपरिभाषोपस्थाने सति यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयितुमाह पश्य कुम्भमित्यादि। अन्वर्थसंज्ञायां हि सत्यामुप-पदाश्रयः प्रत्ययः पदविधिर्भवति। यत्र च पदशब्दोऽप्यस्ति तत्र समर्थपरि-भाषोपतिष्ठते। तेन पश्य कुम्भं करोति कटमित्यत्र कर्मण्यण् न (३।२।१) भवति। नहीह कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यम्। किं तर्हि? पश्येत्यनेन। पदशब्दो-ऽप्यत्रान्वर्थ एव। न पारिभाषिकः। तथाहि सुबन्तस्य पदसंज्ञा चोपपद-संज्ञाविधानकाले सुबन्ततयास्ति। यस्मादुपपदसंज्ञायां विहितायामुपपदा-श्रयेऽपि प्रत्यय उपपदसमासोऽपि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति (प,७६) सुबुत्पत्त्या भवितव्यम्। तस्मादन्वर्थोऽयं पदशब्दः। पद्यते गम्यतेऽर्थो येन तत् पदमिति। तत्रग्रहणं सप्तमीस्थस्य प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तभावे सत्युपपदसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थम्। असति हि तत्रग्रहणे कर्मण्युपपदेऽनुपपदेऽपि प्रत्ययः स्यात्। यस्तु कर्मणीति सप्तम्या निर्देशः स यदा सप्तम्यन्तः सम्भवति तदा तस्योपपदसंज्ञार्थः स्यात्। ननु तस्मिन् सत्येव

प्रत्ययेन भवितव्यमित्येषोऽर्थो लभ्यते । तस्माद् यथोक्तप्रयोजनार्थं तत्र ग्रहणम् । ननु चानन्तरस्य धात्वधिकारस्य निर्देशार्थं तत्रग्रहणं कस्मान्न भवति ? तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारेऽनन्तर उपपदसंज्ञा यथा स्यादिति । नैतदस्ति । अधिकारादप्येतत् सिद्धम् । उपपदसंज्ञाधिकरिष्यते । तेन वक्ष्यमाणेषु संज्ञिषु संज्ञा भविष्यतीति नार्थ एतदर्थेन तत्रग्रहणेन । तत्रैतस्मिन्नित्यादिस्तु वृत्तिग्रन्थ एव सुनीयते । एतस्मिन् धात्वधिकारे यत् सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । तत्र च निमित्ते प्रत्यय इत्येषोऽर्थः सोपस्कारत्वाद् वृत्तिग्रन्थस्य लभ्यते ।

९३ । कृदतिङ् ।

कर्त्तव्यमिति । कृत्संज्ञायां सत्यां कृत्तद्धितसमासाश्चेति (१।२।४६) प्रातिपदिकसंज्ञा । चीयादिति । आशिषि लिङ् । लिङाशिषीत्यार्द्धधातुकसंज्ञा (३।४।११६) । अतिङिति यदि नोच्येत तिङोऽपि कृत्संज्ञा स्यात् । ततः कृत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घत्वं न भवेत् । अतिङिति तु सत्यकृद्यकारत्वाद् भवति ।

९४ । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।

अपवादविषयमुत्सर्गो नाभिनिविशत इत्येष उत्सर्गधर्मः । कृत्सु क्वेषाञ्चिदुत्सर्गाणामपवादविषये प्रवृत्तिरिष्यते । सा च वचनमन्तरेण न सिध्यतीति तदर्थमिदम् । ननु चारभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् नैवायमर्थः सम्पद्यते । तथाह्यस्योत्सर्गेण वा सम्बन्धः स्यादपवादेन वा । उभाभ्यां वा । तत्र यदि पूर्वकल्प आश्रीयेत तदा वाशब्देन विकल्पार्थेनोपस्थापितयोर्भावाभावयोरस्यायमर्थः स्यात् । उत्सर्गोऽसरूपोऽस्त्रियां पक्षे भवतीति पक्षे न भवतीति । तथा चापवादस्य स्वस्मिन् विषये नित्याप्राप्तिः स्यात् । नह्यनेनापवादस्य किञ्चित् कृतम् । तेन सहास्यासम्बन्धात् । न च बाधकेऽपवादेऽविकल्पां प्रवृत्ति अनुभवति सति तत्रोत्सर्गः प्रवर्त्तितु मुत्सहत इति स्वविषय एव विकल्पः प्रवर्त्तेत । अथ द्वितीयस्तदायमर्थः स्यात् । असरूपोऽपवादोऽस्त्रियां विकल्पेन भवतीति । एवमपि नैवोत्सर्गस्यापवादविषये प्रवृत्तिर्लभ्यते ।

उत्सर्गोऽपवादविषयं परिहरति। तदपवादस्य बाधकत्वात्। तच्च बाधकत्व-मस्मिन्नपि पक्षे तदवस्थमेव। नह्यनेन तदपनीतम्। किं तर्हि? स्वस्मिन् विषये तस्य भावाभावौ प्रतिपादितौ। पक्षे भवति पक्षे न भवति। नचान्य-द्वचनमस्ति यतोऽपवादविषयमुत्सर्गोऽध्यास्ते। अपवादस्याभावपक्षे प्राप-कवचनमन्तरेणापि उत्सर्गो भविष्यति। प्रतिबन्धाभावादिति चेत्? सत्यमेतत् कार्य्यबाधायाम्। शास्त्रबाधायान्तु यत् कार्य्यस्य विधायकं तदपवादेन बाध्यमानं तद्विषयपरीहारेणैव प्रवर्त्तेत। तस्मिन् प्रवृत्ते पश्चादपवादे विकल्पेन प्रवृत्तिमनुभवत्यपि तद्विषय उत्सर्गप्रवृत्तिर्न सम्भवति। सामान्य-शास्त्रस्यातद्विषयत्वात्। अस्तु कार्य्यबाधापक्ष इति चेत्? न। अयुक्त-त्वात्। न ह्यबाधिते विधायके शास्त्रे तत्कार्य्यबाधा युज्यते। निदानो-च्छेदेन हि निदानिन उच्छेदः शक्यते कर्त्तुम्। नान्यथा। नहि प्रदीपे ऽनुच्छिन्ने तत्प्रभोच्छिद्यते। तस्मादपवादः शास्त्रमेव बाधते। तस्मिंश्च बाधिते सत्यपवादाभावपक्षेऽपि नैवोत्सर्गस्यापवादविषये प्रवृत्तिः स्यात्। अथ तु तृतीयः पक्षस्तदायमर्थः स्यात्। उत्सर्गोऽसरूपोऽस्त्रियां वा भवति। अपवादोऽपीति। एवमपि तयोः स्वस्मिन् विषये विकल्पेन प्रवृत्तिः स्यात्। नतूत्सर्गस्यापवादविषये। पूर्वोक्तादेव हेतोः। तस्मात् क्रियमाणेऽप्येतस्मिन् नैवाभिमतोऽर्थः सम्पद्यत इति यो दर्शयेत् तं प्रत्याह असरूपोऽपवाद-प्रत्ययो वा बाधको भवतीति। एतेनापवादस्यानेन सम्बन्धो नतु भावा-भावौ विकल्प्येते। किं तर्हि? पक्षे बाधकत्वमिति दर्शयति। एवञ्च यस्मिन् पक्षेऽपवादो बाधको न भवति तस्मिन् विषये प्रतिबन्धाभावादुत्सर्गः प्रवर्त्तेत इति सिध्यति समावेशः। स्त्र्यधिकारविहितं प्रत्ययं वर्जयित्वेति। कथं पुनरस्त्रियामिति वचनादेषोऽर्थो लभ्यते? एवम्मन्यते। स्त्रीग्रहणमिह स्वर्य्यते। स्वरितेन चाधिकारावगतिर्भवति (१।३।११)। तेन स्त्र्यधिकारविहितमाश्रित्य यावुत्सर्गापवादौ विहितौ तद्विषये प्रतिषेधो विज्ञायत इति। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामसरूपोऽपवादो बाधको वा न भवतीति? एवमशक्यं विज्ञातुम्। एवं हि विज्ञायमाने लव्या लवितव्येति यद्विषये तव्यौ न स्यात्। एवं तर्हि कस्मान्न विज्ञायते? स्त्रियामित्येवं स्त्रीशब्द-

संशब्देन यः प्रत्ययो विहितः स इह स्त्रीशब्देनोक्तः । तत्र स्त्रियामित्येवं विहितेऽसरूपोऽपवादो बाधको वा न भवतीति ? एवमशक्यं विज्ञातुम् । एवं हि विज्ञायमाने व्यावक्रोशी व्यावक्रुष्टिरिति णचो विषये क्तिनः प्रवृत्तिर्न स्यात् । यस्मात् कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रियामिति (३।३।४३) णज् विहितः । स्त्रियां क्तिन्नपि । तस्मात् पूर्वोक्त एवार्थः । यद्येवं क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेष्विति (प,६८) परिभाषा न प्राप्नोति । तेषामस्त्र्यधिकारविहितत्वात् । नपुंसके भावे क्तः (३।३।११४) । ल्युट् च (३।३।११५) । हसितं हसनम् । तयोर्विषये भाव इति (३।३।१८) घञपि प्राप्नोति । समानकर्तृकेषु (३।३।१५८) तुमुन् । इच्छति भोक्तुम् । तस्य विषय इच्छार्थेषु लिङ्लोटावपि (३।३।१५७) प्राप्नुतः । आतो (३।३।१२८) युच् । ईषत्पानम् । तस्य विषय ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु (३।३।१२६) खलिति खलपि प्राप्नोति । वावचनस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्न भवतीत्यदोषः । ण्वुल्(३।१।१०३)तृचाविल्युत्सर्गाविति । सामान्यविहितत्वात् । इगुपधज्ञाप्रीकिरः (३।१।१३५) क इत्यपवादः । विशेषविहितत्वात् । कर्मण्यणित्युत्सर्गः (३।२।१) । आतश्चोपसर्ग इति(३।१।१३६) कप्रत्ययोऽपवादः । ननु चानुबन्धकृतेनासारूप्येण सोऽप्यसरूप इत्याह । नानुबन्धकृत इत्यादि । अत्र ददातिदधात्योर्विभाषेति (३।१।१३९) विभाषाग्रहणं ज्ञापकम् । यदि ह्यनुबन्धकृतमसारूप्यं स्याद् विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनुबन्धकृतादसारूप्यादेव हि श्याद्व्यधेत्यादि (३।१।१४१)सूत्रेण पक्षे णो भविष्यति ।

९५ । कृत्याः प्राङ् ण्वुलः (M) ।

कृत्या इति बहुवचनेन निर्देशो बहुत्वात् संज्ञिनाम् । अथवा ऽनुक्तकृत्प्रत्ययसंग्रहार्थं बहुवचनम् । तेन केलिमर उपसंख्यानमित्येतत् कर्तव्यन्न भवति । ण्वुल्तृचाविति वक्ष्यतीति । अथ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलमित्यस्य (३।३।१०८) ण्वुलोऽवधित्वं कस्मान्न विज्ञायते ? ज्ञापकात् । यदयं मर्हे कृत्यतृचश्चेति (३।३।१६९) कृत्यग्रहणं कृत्वा तृज्ग्रहणं करोति ततो ज्ञायते

(M) The real Rule is कृत्याः । The portion प्राङ् ण्वुलः is inserted by the वृत्तिकार । Says हरदत्तमिश्र "कृत्या इत्येतावदेव सूत्रं पठितं सूत्रकारेण । वृत्तिकारस्तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठितं सूत्रे प्रचिक्षेप । विचित्रा हि वृत्तेः कृतिर्वृत्तिकारेण ।" भट्टोजि too supports हरदत्त ।

नाख्यावधित्वमिति। अन्यथा ह्वचोऽपि कृत्यत्वाद् भेदेनोपादानमनर्थकं स्यात्। यद्येवं प्राग्वचनमनर्थकं स्यात्। अतएव ज्ञापकात् ह्वच इयं संज्ञा न भविष्यति। नैतदस्ति। असति ह्येतस्मिन् ज्ञापकात् ह्वच एव न स्यात्। ण्वुलस्तु स्यादेव। स्यादेतत्। योगापेक्षं ज्ञापकम्। एतस्मिन् योगे कृत्यसंज्ञा भवतीत्येषोऽर्थस्तृजग्रहणेन ज्ञाप्यते। तेन ण्वुलोऽपि न भविष्यतीति। एवमन्येषामजादीनां स्यात्। प्रतिपत्तिगौरवञ्च स्यात्। योगापेक्षस्य ज्ञापकस्य दुर्विज्ञानत्वात्।

९६। तव्यत्तव्यानीयरः।

तकाररेफौ स्वरार्थाविति। तकारस्तित् (६।१।१८५) स्वरितमिति स्वरितार्थः। रेफ उपोत्तमं रितीति (६।२।२१७) मध्योदात्तार्थः। वसे स्तव्यत् कर्त्तरि णिच्चेति। वस निवास इत्यस्मात् कर्त्तरि तव्यत्प्रत्ययो भवति। स च णिद् भवतीति। नचैतद् वक्तव्यम्। कृत्यल्युटो (३।३।११३) बहुलमिति सिद्धत्वात्। वसतीति वास्तव्यः। णित्त्वाद्वृद्धिः। केलिमर उपसंख्यानमिति। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। प्रतिपादनन्तु प्रागेव कृतम्। पुनरपि क्रियते। कृत्यल्युटो बहुलमिति (३।३।११३) बहुलवचनात् केलिमरप्रत्ययोऽपि कृत्यो भविष्यति। ककारः कित्कार्य्यार्थः। रेफः स्वरार्थः। स्वयमेव पच्यन्ते पचेलिमा माषाः। शब्दशक्तिस्वाभाव्यादत एव बहुलवचनाच्च कर्मकर्त्तर्येव भवति। नान्यत्र।

९७। अचो यत्।

तकारो यतोऽनाव इति (६।१।२१३) विशेषणार्थ इति। आद्युदात्तार्थः। गेयमिति कै गै शब्दे। आदेच (६।१।४५) उपदेशेऽशितीत्यात्वम्। ईद् (६।४।६५) यतीत्त्वम्। गुणः। यातव्यादि। इह द्विविधा धातवः। हलन्ता अजन्ताश्च। तत्र ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ण्यतं हलन्ताच्छति। अतः पारिशेष्यादेवाज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यद् भविष्यतीत्यतोऽज्ग्रहणमपार्थकमित्यभिप्रायः। अजन्तभूतपूर्वादिति। अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्चेति कर्मधारयः। यः प्रागजन्त आसीत् संप्रति तु हलन्त स्ततोऽपि यथा स्यादित्ये-

वमर्थमज्ग्रहणम् । दित्स्यम् । धित्स्यम् । दाञो धाञश्च सन् । द्विर्वचनं त्येतम् । सनि (७।४।५४) मीमितीस् । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः (७।४।५८) । सः (७।४।४९) स्यार्द्धधातुक इति तत्त्वम् । अनुत्पन्न एवार्धधातुके विषयभावेन विवक्षिते ऽतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । अस्यामवस्थायामसत्यज्ग्रहणे न स्यात् । अनजन्तत्वात् । तस्मिंस्तु सति भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य भवति । पाक्षिकश्चैतत् प्रयोजनं वेदितव्यम् । क्व तस्मिन् पक्षे ? यदार्धधातुके विषयभावेन विवक्षिते ऽतो लोपो (६।४।४८) विधीयते । यदार्धधातुके भस्तदा नेदं प्रयोजनम् । विस्पष्टार्थन्त्वज्ग्रहणं वेदितव्यम् । तकिशसीत्यादि । तक सहने । शसु हिंसायाम् । चते चदे याचने । यती प्रयत्ने । तजनी प्रादुर्भावे । एषां यत्प्रत्ययस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । प्रतिपादनन्तु बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । हनो वा वध चेति । हन्तेर्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । वावचनात् पक्षे ण्यद् भवत्येव । यत्प्रत्ययस्तु तत एव बहुलवचनाल्लभ्यते । यदा यद् भवति तदा हन्तेर्वधादेशः । सोऽपि हनो (२।४।४२) वध लिङीत्यत्र बहुलं (२।४।३९) छन्दसीत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । घातय इति । हनस्त इति (७।३।३९) तत्वम् । हो हन्तेरिति (७।३।५४) कुत्वम् ।

९८ । पोरदुपधात् ।

पाक्यम् । वाक्यमिति । चजोरिति (७।३।५४) कुत्वम् । कोप्यम् । गोप्यमिति । कुप क्रोधे । गुप गोपनकुत्सनयोः । गुप व्याकुलीकरणे । आप्यमिति । आप्लृ व्याप्तौ ।

९९ । शकिसहोश्च ।

१०० । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।

अनुपसर्ग इति । सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अतएवाह अनुपसर्गेभ्य इति । अविद्यमानोपसर्गेभ्य इत्यर्थः । अथैवं कस्मान्न विज्ञायत उपसर्गादन्यो ऽनुपसर्ग इति । अशक्यमेवं विज्ञातुम् । एवं हि विज्ञायमाने केतलेभ्यो न स्यात् । नञिवयुक्तन्यायेनोपसर्गसदृशस्य सुबन्तस्य ग्रहणे सति

वदः सुपि क्यप् चेतत्र (३।१।१०६) पुनः सुब्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। असेवानुपसर्गस्य तत्रानुवृत्तेः। तस्मात् पूर्वोक्त एवार्थो युक्तः। नियमार्थमिति। अनुपसर्गादेव यथा स्यात्। सोपसर्गान्मा भूदिति। चरेरित्यादि। सोपसर्गार्थमिदम्। चरेर्धातोराङि चोपपदे यद्भवतीति। अगुरावभिधेये। स तु ज्ञापकादेव सिध्यतीति नोपसंख्येयः। यदयमाश्चर्य्यमनित्ये (६।१।१४७) सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणेत्यादि (१।३।३६) करोति ततो ज्ञायते चरेराङि चागुरौ यद् भवतीति। आचर्य्यो देश इति। गन्तव्य इत्यर्थः। गुरु रुपनेता।

१०१। अवद्यपण्यवर्य्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु।

अवद्यमिति। वदेर्नञुपपदे वदः सुपि क्यप् चेति (३।१।१०६) यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव निपात्यते। अनुद्यमिति। यजादित्वात् संप्रसारणम्। नलोपो (६।३।७३) नञः। तस्मान्नुडचीति (६।३।७४) नुट्। पण्यमिति। पणेर्व्यवहारार्थस्य ण्यति प्राप्ते यन्निपात्यते। पाण्यमिति। स्तोतव्यमित्यर्थः। वर्य्येति। वृञो ण्यति प्राप्ते यन्निपात्यते। स्त्रियामित्यनेन सूत्रे लिङ्गनिर्देशस्य तन्त्रतां दर्शयति। अप्रतिबन्ध इति। अनेनानिरोधशब्दस्यार्थमाचष्टे। अप्रतिबन्धः प्रसराविघात इत्यर्थः। वृत्येति निरोधनीया। प्रसरविघातोऽस्याः कर्त्तव्य इत्यर्थः। एतच्च वृञ एतिस्तुशास्विति (३।१।१०९) क्यपि कृते ह्रस्वस्य पिति कृतीति (६।१।७१) तुकि च रूपम्। वार्य्या ऋत्विज इति। वृङ एतद् रूपम्। ऋत्विजो हि धनेन संविभक्तव्या इत्यस्त्यनिरोधः। स्त्रीलिङ्गता तु नास्तीति। ण्यदेव भवति। नन्वेतिस्तुशास्विति (३।१।१०९) क्यपा भवितव्यम्। नैतदस्ति। वृञो हि तत्र ग्रहणम्। वृङश्चातोदाहरणम्।

१०२। वह्यं करणम्।

१०३। अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः।

वह्यमिति। व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। तन्त्रेणेह द्वावर्य्यशब्दावुच्चारितौ। तत्रैक आद्युदात्तः। अपरोऽन्तोदात्तः। य आद्युदात्तः स वैश्ये निपात्यते। इतरस्तु स्वामिनीति।

१०४ । उपसर्य्या काल्या प्रजने ।

प्राप्तकाला काल्येति । तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तमाने (५।१।१०४) कालाद् (५।१।१०७) यदिति यत् । प्रजननं प्रजनः । भावे घञ् । जनिवध्योश्चेति (७।३।३५) वृद्धिप्रतिषेधः । उपसार्य्येति । उपसंक्रमणीयेत्यर्थः ।

१०५ । अजर्य्यं सङ्गतम् ।

जीर्य्यतेरिति । जृष् झृष् वयोहानौ । सङ्गमन इति । सङ्गमनं सङ्गतिः । ल्युट् चेति (३।३।११५) ल्युट् । एतेन सङ्गतमित्यत्र नपुंसके भावे क्त (३।३।११४) इति दर्शयति । कर्त्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यत इति । वृजादीनामपवादः । अजरितेति तृच् ।

१०६ । वदः सुपि क्यप् च ।

अनुपसर्ग इति वर्त्तत इति । ननु च सत्सूद्विषेत्यादौ (३।२।६१) सूत्रे वक्ष्यतेऽतदुपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्र सुब्ग्रहण उपसर्गग्रहणं न भवतीति । एवञ्च तत एव ज्ञापकादुपसर्गे न भविष्यतीति किमिहानुपसर्गग्रहणानुवृत्त्या ? विस्पष्टार्थमित्येके । तत्र वाज्ञापनार्थमुपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह वानुपसर्गमनुवर्त्त्यमिति विकल्पदर्शनार्थमित्यपरे । ब्रह्मोद्यमिति । ब्रह्मणो वदनमित्यर्थः । भावे क्यप् । पूर्ववत् संप्रसारणम् । आद् गुणः (६।१।८७) । उपपदसमासः ।

१०७ । भुवो भावे ।

यत् तु नानुवर्त्तत इति । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । ब्रह्मभूयं गत इति । ब्रह्मत्वं प्राप्त इत्यर्थः । ननु च तयोरेव कृत्यक्तखलर्था (३।४।७०) इति भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते । अनुपसर्ग इति चानुवर्त्तते । अनुपसर्गश्च भवति रकर्मक इति सामर्थ्याद् भाव एव भविष्यति । न कर्मणि । किं भावग्रहणेनेत्याह भावग्रहणमुत्तरार्थमिति । एतेन हनस्त (३।१।१०८) चेत्यत्रोपयोगमाह तत्र भाव एव यथा स्यात् । भव्यमिति । अचो (३।१।९७) यत् । धातोर्गुणः । धातो (६।१।८९) स्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः ।

१०८। हनस्त च।

ब्रह्महत्येति। ब्रह्मणो हननमित्यर्थः। घात इति। पूर्ववत् तत्वकुत्वे। किमर्थं पुनर्यच् प्रत्युदाक्रियते ? न ण्यदित्याह ण्यस्त्वित्यादि। तत्रैव युक्तिमाह अनभिधानादिति। अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा भवन्ति। नच हन्तेर्विहितेन ण्यता भावः शक्यतेऽभिधातुम्। तथाहि घात्य इत्युक्ते कर्मैव प्रतीयते। न भावः।

१०९। एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्।

शिष्य इति। शासु अनुशिष्टौ। शास इदङ् (६।४।३४) हलोरितीत्त्वम्। शासिवसीति (८।३।६०) षत्वम्। आदृत्य इति। दृङ् आदरे। आङ्पूर्वः। जुष्य इति। जुषी प्रीतिसेवनयोः। अथ किमर्थं क्यब्ग्रहणम् ? याधता वदः (३।१।१०६) सुपि क्यप् चेत्यतः क्यब्ग्रहण मनुवर्त्तत एवेत्यत आह क्यबिति वर्त्तमान इत्यादि। बाधकबाधनार्थमिति। एतद् विस्पष्टीकर्त्तुमाह ओरावश्यक (३।१।१२५) इति। स्तुग्रहणस्यावकाशो यत्रावश्यकं न विवक्ष्यते स्तुत्य इति। ओरावश्यक (३।१।१२५) इत्यस्यावकाशोऽन्यो धातुः। अवश्यलाव्यमिति। इहोभयं प्राप्नोति। अवश्यस्तुत्य इति। परत्वाद् बाधको ण्यत् स्यात्। पुनः क्यब्ग्रहणात् तमपि बाधित्वा क्यब् भवति। वृग्रहणेन वृञो ग्रहणमिष्यते। न वृङ इति। तत् कथम् ? क्रुधिरञो रित्यादेः (३।१।९०) सूत्रादिह परस्मैपदग्रहणमनुवर्त्तते। तेन वृशब्दो विशिष्यते। परस्मैपदस्य यो वृशब्द इति। कश्च परस्मैपदस्य वृशब्दः ? यस्य परस्मैपदं प्रति निमित्तभावो दृष्टः। वृञ एवोभयपदिनः स दृष्टः। न वृङः। तस्य नित्यात्मनेपदित्वात्। तेन वृञ एव ग्रहणं भवति। न वृङः। शंसि दुहीत्यादि। एभ्यः शंसिप्रभृतिभ्यो वा क्यब् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानन्तु तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। शस्यमिति। शन्सु स्तुतौ। अनिदितामिति (६।४।२४) न लोपः। गुह्यमिति। गुहू संवरणे। आङ्पूर्वादञ्जेरित्यादि। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तच्च पूर्ववत्। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। पूर्ववन्नलोपः। इयञ्च सर्पिषः

संज्ञा । कथमुपेयमिति ? इण एतद्रूपमिति मन्यमानस्य प्रश्नः । ईङ एतद्रूपमिति । ईङ् गतावित्यस्याचो यदिति (३।१।९७) यति सत्येतद्रूपम् । नत्विणः । तस्य हि क्यपि सत्युपेत्यमिति भवितव्यम् ।

११० । ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ।

क्लृपिचृती वर्जयित्वेति । कृपू सामर्थ्ये चृती हिंसाग्रन्थनयो रि[त्येतौ] त्यक्त्वा । कृपि र्लत्वस्यासिद्धत्वादृदुपधत्वम् । कल्प्यमिति । लत्व[स्या]सिद्धत्वादृकारस्यैवाकारो गुणः । ण्यदेव भवति । कीर्त्यमिति । [अ]आर्धधातुकविवक्षायां चुरादिणिचो णेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपे[कृ]ते हलन्ततोपजायत इति कृत्वा ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ण्यदेव भ[व]ति । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः । ननु चाचो (३।१।९७) यदित्यत्राज्ग्र[हण]स्य प्रयोजनमुक्तम् । अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यमिति । एवञ्चेहापि णिचि लुप्ते यतैव भवितव्यम् । एवं तर्ह्यनित्यण्यन्ताश्चुरादय इतरण्यन्तादेवात्र ण्यद् भवतीत्यदोषः । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानन्तु पूर्ववत् । पाणिभ्यां सृष्टव्या पाणिसर्ग्या रज्जुः । [उ]पपदमतिङिति (२।२।१९) समासः । समवपूर्वाच्चेति । सृजेर्ण्यद् भवतीति सम्बध्यते । चकारः समुच्चये । न केवलं पाणावुपपदे ण्यद्वक्तव्योऽपि तु समवपूर्वाच्च ।

१११ । ई च खनः ।

खेयमिति । खनु अवदारणे । नकारस्य ईकारः । आद् (६।१।८७) गुणः । अथ किमर्थं दीर्घ आदिश्यते ? यावता ह्रस्वेऽपि कृते आद् गुणेन भवितव्यम् । न च ह्रस्वस्याद् गुणे कृते कश्चिद् विशेषः । स्यादेतत् । एकादेशस्तु तुग्विध्यवसिद्धो वक्तव्यः । तत्र यदि ह्रस्व आदिश्यते तदा ह्रस्वस्याद् गुणे कृते तुग्विधावसिद्धत्वाद् ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात् । दीर्घादेशे तु न भवति । अतो दीर्घादेशो वक्तव्य इति । एतच्च नास्ति । यस्मात् पदान्तपदाद्यो र्य एकादेशः स तुग्विधावसिद्धो वक्तव्यः । न सर्वत्रेत्याह दीर्घनिर्देश इत्यादि । अकः (६।१।१०१) सवर्णदीर्घत्वेन द्वयो रिवर्णयोः प्रश्लेषो यथा स्यादित्येवमर्थो

दीर्घनिर्देशः। किमर्थं पुनर्द्वितीय इवर्णः? यावतैकेनैव खेयमिति रूपं सिध्यतीत्यत आह तत्रेत्यादि। द्वयोरिकारयोः प्रश्लेषनिर्देशः। तत्र यो द्वितीय इवर्णः स ये (६।४।४३) चेत्यात्त्वबाधा यथा स्यादित्येवमर्थः। ये (६।४।४३) विभाषेत्यस्यावकाशः खायते खन्यत इति। अस्यादेशस्यावकाशो यस्मिन् पक्ष आत्त्वं नास्ति। आत्त्वपक्षे तूभयं प्राप्नोति। उभयप्राप्तावसतीकारे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्त्वं स्यात्। अस्मिंश्च सत्यात्त्वं बाधित्वेकार एव भवति। अन्तरङ्गत्वं पुनरात्त्वस्य यकारसामान्यमाश्रित्य विधानात्। इत्वस्य बहिरङ्गत्वम्। क्यब्विशेषमाश्रित्य विधानात्।

११२। भृञोऽसंज्ञायाम्।

भर्त्तव्या इत्यर्थ इति। एतेन क्रियाशब्दत्वं भृत्यशब्दस्य दर्शयन् संज्ञाशब्दत्वमपाकरोति। संपूर्वाद्विभाषेति। असंज्ञायामेवायं क्यपो नित्यं प्रसक्तस्य विकल्पः। एतद् वक्ष्यमाणस्य विभाषाग्रहणस्योभयोरपि योगयोः शेषभूतत्वाद् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते। संज्ञायां पुंसीत्यादि। असंज्ञायामित्यस्य प्रतिषेधस्येति शेषः। एतेन पुंसि प्रतिषेधस्य चरितार्थतामाह यत एवं पुंसि चरितार्थः प्रतिषेधस्ततो न ते भार्या प्रसिध्यति। भार्याशब्दस्तव सूत्रकारस्य मते न प्रसिध्यतीत्यर्थः। पुंसि प्रतिषेधे हि चरितार्थे स्त्रियां क्यपा भवितव्यम्। ननु चासंज्ञायामित्युच्यते। संज्ञाशब्दश्च भार्याशब्दः। तथाहि अविभ्रत्यपि देवदत्ते तस्य पत्नी भार्येत्युच्यते। तत् कुतः क्यप्प्रसङ्गः? न ब्रूमोऽनेन सूत्रेण क्यपा भवितव्यमिति। किं तर्हि? संज्ञायां समजनिषदेत्यनेन (३।३।९९)। तत्र उत्तरमाह स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति। भावाधिकारशब्देनात्र भावस्याभिधेयभावोपगमलक्षणो व्यापारो विवक्षितः। ननु शास्त्रीयोऽधिकारः। स्त्रियां स्त्रीप्रकरणे संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना (३।३।९९) क्यपि विधीयमाने भावस्याधिकारः। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्। तत्र क्यब् विधीयमानो भाव एव भवति। न कर्मणि। तेन भार्या प्रसिध्यतीति। कर्मणीत्यभिप्रायः। यस्मात् स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति। भाव एव वाच्यत्वेन व्याप्रियते। न कर्म। तेन कर्मणि भार्याशब्दः

प्रसिध्यति । स्त्रियां भावाधिकारे हि भाव एव क्यपा भवितव्यम् । कर्मणि तु ण्यतैव ।

११३ । मृजेर्विभाषा ।

ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति (३।१।११०) व क्यपो विधानात् । परिमार्ग्य इति । पूर्ववत् कुत्वम् । मृजेर्वृद्धिः (७।२।११४) । मा

११४ । राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ।

राज्ञा सोतव्य इति । वाक्यविशेषेण राजनि तृतीयान्त उपपदे कर्मणि निपातनमिति दर्शयति । राजा वेह सूयत इत्यनेनापि राजनि प्रथमान्त उपपदेऽधिकरणे निपातनमिति । षुञ् अभिषव इत्यस्मात् क्यप् । तत्र चास्य तुगभावो दीर्घत्वञ्च निपात्यते । सूसर्त्तिभ्यामिति । षू प्रेरणे । सृ गतौ । आभ्यां यथाक्रममचो (३।१ ९७) यदिति यति प्राप्त ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) च क्यब् निपात्यते । सुवतीति । कर्मणि । कर्त्तर्य्ये लोकान् प्रेरयतीति । तस्मिन् ह्युदिते लोकस्य क्रियाप्रवृत्तिः । पचे यति प्राप्त इति । वदः सुपि (३।१।१०६) क्यप् चेत्यनेन । मृषावदनं मृषोद्यम् । क्यप् । संप्रसारणम् । आद् गुणः (६।१।८७) । उपपदसमासः । रोचतेऽसाविति कर्तृप्रत्ययान्तेनार्थमुपदर्शयन् कर्त्तरि निपातनं दर्शयति । ण्यदादौ प्राप्ते क्यम् निपात्यते । गुपेरिति । गुप गोपने । गुपू रक्षण इत्यस्य वा । अव्यथ्य इति । व्यथ भयचलनयोः । अस्मात् कर्त्तरि ण्यदपवादः क्यप् निपात्यते ।

११५ । भिद्योद्ध्यौ नदे ।

उज्झेश्चेति । उज्झ उत्सर्गे । कर्त्तरि क्यब् निपात्यत इति । ण्यदादेरपवादः ।

११६ । पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे ।

पुषेः सिधेश्चेति । पुष पुष्टौ । सिधु संराद्धौ । अधिकरणे क्यब् निपात्यत इति । ल्युटोऽपवादः ।

११७। विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु।

विपूर्वात् पवतेरिति। पूङ् पवने। नयतेश्चेति। विपूर्वादित्यपेक्षते। यति प्राप्त इति। त्रयाणामप्यजन्तत्वात्। विपूयते विपूयः। विनीयते सिद्धत्वं प्राप्यते विनीयः। तैलेन घृतेन वा त्रिफलादिद्रव्यसमवेतेन साध्यः कश्चिदौषधविशेषः कल्क इत्युच्यते। जेतव्यो जित्यः। वृहद्धलं हलिः।

११८। प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि।

प्रतिगृह्यमिति। ग्रहिज्येत्यादिना (६।१।१६) संप्रसारणम्। कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासः।

११९। पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च।

अस्वैरीति। ईर गतौ। स्वेन स्वयमीरितुं गन्तुं शीलमस्येति ताच्छीलिको णिनिः। निपातनाद्वृद्धिः। स्वैरी स्वतन्त्रः। अस्वैरी परतन्त्र उच्यते। बाह्यायामिति बहिर्भूतायामित्यर्थः। बहिषष्टिलोपश्चेत्युपसंख्यानाद् (४।१।८५, वा) यञ्। तत्र च टिलोपः। पक्षे चार्थ इति। पक्षशब्दो वर्गमाचष्टे। पक्षे भवः पक्ष्य इति दिगादित्वाद् (४।३।५४) यत्। प्रगृह्यत इति प्रगृह्यं पदम्। असन्निकर्षोऽत्र गृह्णातेरर्थः। स्वरा हि तत्र न सन्निकृष्यन्ते सन्निधीयन्त इत्यसन्निकर्षः। अवगृह्यत इत्यवगृह्यम्। यस्यावग्रहः क्रियत इति। तत्र समुदायपदे ऽवयवपदानि विविधान्यवगृह्य विच्छिद्याख्यायन्ते। तेनावयवानामवगृह्यत्वादवगृह्य मित्युच्यते। गृह्यका इति। अनुकम्पायामिति (५।३।७६) कन्। गृहीतका इति। संयताः परतन्त्रीकृता इति यावत्। अन्यत्रेति पुंसि नपुंसके च। वासुदेवगृह्या इति। षष्ठीसमासः।

१२०। विभाषा कृवृषोः।

वृषेश्चेति। वृषु मृषु सेचने।

१२१। युग्यञ्च पत्रे।

पतन्त्यनेनेति पत्रमिति। दाम्नीशसेत्यादिना ष्ट्रन् (३।२।१८२)।

युग्यमिति । युजिर् योगे । योजनीये । युज्यते वाहनेन गमनमिति युग्यम् ।

१२२ । अमावस्यदन्यतरस्याम् ।

अमावस्यदिति । ण्यत्प्रत्ययान्तमेतन्निपातनम् । न क्यप्प्रत्ययान्तमिति ज्ञापनार्थं तकारानुबन्धोच्चारणम् । अन्यथा क्यपः प्रकृतत्वात् क्यप्प्रत्ययान्तमेतदिति सम्भाव्येत । स चापि तित्प्रत्ययो ण्यदिहाभिप्रेतः । न यत् । अन्यथा हि निपातनमनर्थकं स्यात् । यत्प्रकरणे ऽमावसेरन्यतरस्यामित्येव ब्रूयात् । दोषवत्त्वाच्च यत्प्रत्ययान्तनिपातनस्य । दोष स्तूत्तरत्राविष्करिष्यते । यश्च यत्प्रत्ययान्तनिपातने दोषः स क्यबन्तेऽपि । संप्रसारणाभावश्च निपातयितव्यतामापद्येत । तस्माण्ण्यत्प्रत्ययान्तमेतन्निपातनमिति मत्वाह कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवतीति । एकदेशविकृतत्वादिना ण्यत्प्रत्ययान्तनिपातनस्य गुणं दर्शयति । वृद्ध्यभावो हि ण्यति निपातितोऽमावस्याशब्द एव । अमावास्याशब्दे नात्रोपतिष्ठते वृद्ध्यभावपक्षे । ततश्चैकदेशविकृतमनन्यवद्भवती(प, ३८) त्यमावस्याशब्दे गृह्यमाणे ऽमावास्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति । तेन पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्नित्य (४।३।२८) नुवर्त्तमाने ऽमावास्याया वेत्य (४।३।३०) मावास्याशब्दे वुन्नणौ विधीयमानवमावस्याशब्दस्यापि सिध्यतः । अमावसेरित्यादि । एकस्या अपि प्रकृते र्द्विभाक्त्वा द्वृद्धिभाक्त्वधर्मभेदेन भेदस्य विवक्षितत्वाद् द्विवचने निर्देशः । अहमित्या ज्ञानं व्यपदेशयत्नपरेऽन्यथा कुर्वन्तीति सूचयति । ण्यतोरिति । ण्यत्प्रत्ययान्तयोरित्यर्थः । निपातयाम्यवृद्धितामिति । अन्यतरस्यामिति शेषः । तेन किं सिध्यतीत्याह तथैकवृत्तिता तयो रितीति । प्रसिध्यतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । क्वचित् तथैकवृत्तिता मिति पाठः । तत्र निपातयामीतिप्रकृतेन सम्बन्धः । निपातयामीत्यस्य च साधयामीत्येषोऽर्थः । तयोरिति । अमावास्याऽमावस्ययोः प्रत्यवमर्शः । वृत्तिः पुनर्वुन्नणोः प्रत्ययोरुत्पत्तिः । एका तुल्या ययोर्वृत्तिस्तावेकवृत्ती । तद्भाव एकवृत्तिता । सा ण्यत्प्रत्ययमुत्पाद्य तत्र वृद्ध्यभावनिपातनेन सिध्यतीति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ।

स्वरश्च मे प्रसिध्यतीति । तित् स्वरितमिति (६।१।१८५)। अन्तस्वरितत्वञ्चेष्टम् । सिध्यतीति । ये त्वमापूर्वस्य वसेर्यतं निपातयन्ति । अन्यतरस्यांग्रहणाच्च पक्षे ण्यतमिच्छन्ति तेषां यद्यप्यमावस्येति रूपं सिध्यति तथापि यत्प्रत्ययपक्षे स्वरो न सिध्यति । यतोऽनाव (६।१।२१३) इति स्वरितत्वापवाद आद्युदात्तत्वं वस्या-शब्दस्य प्राप्नोति । अमाशब्देनापि समासे कृते गतिकारकोपपदात् (६।२।१०८) कृदिति कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरे कृते वस्याशब्द एवाद्युदात्तः स्यात् । अन्तस्वरितश्चेष्यते । एकवृत्तितापि पूर्वोक्ता न सिध्यति । शब्दान्तरत्वात् । एको हि यत्प्रत्ययान्तः । अपरश्च ण्यत्प्रत्ययान्त इति ण्यति वृद्ध्यभावो निपात्यते ।

१२३ । छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य्य-स्तर्य्याध्वर्य्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ता-व्योपचाय्यपृडानि ।

क्यपि प्राप्त इति । ऋदुपधत्वात् । आद्यन्तविपर्य्यय इति । ककार-स्यादेरन्तत्वं निपात्यते । तकारस्यान्तस्यादित्वम् । ह्वयतेरित्यादि । यदा ह्वेञ् स्पर्द्धायामित्यस्मात् क्यप् तदा यजादित्वात् (६।१।१५) संप्रसारणम् । हल (६।४।२) इति दीर्घः । यदा तु हु दान इत्यस्मात् तदा तुगभावो निपात्यते । दीर्घत्वञ्च । देवा हूयन्तेऽस्मिन्निति देवहूयः । उच्छिष्य इति । शिष्लृ विस्मरणे । शश्छोऽटीति (८।४।६३) छकारः । स्तोः श्चुना श्चुरिति (८।४।४०) श्चुत्वम् । आभ्यां यत्प्रत्यय इति । ऋकारान्तत्वात्प्रति प्राप्ते । स्त्रियामेव निपातनमिति । अन्यथा स्तर्य्येति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो-ऽपार्थकः स्यात् । आपृच्छ्य इति । ग्रह्यादिना (६।१।१६) संप्रसारणम् । प्रतिषीव्य इति । हलि (८।२।७७) चेति दीर्घः । वदेर्ण्यदिति । वदः सुपि क्यप् चेति (३।१।१०६) क्यपि यति च प्राप्ते । भाव्य स्ताव्य इति । भवतेः स्तौतेश्च यदपवादो ण्यत् । निष्टर्क्य इत्यादि । सुखोपग्रहणार्थौ संग्रह-श्लोकौ । व्यत्ययमिति । आद्यन्तविपर्य्ययमित्यर्थः । ण्यदेकस्मादिति । कर्मणि ल्यब्लोप एषा पञ्चमी । एकं निष्टर्क्यशब्दमुद्दिश्य ण्यद् भवति ।

एकं शब्दं साधयितुं ण्वद् भवतीति यावत् । चतुर्भ्यः क्वबिति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । ये देवद्वयादयोऽनन्तराश्चत्वारस्तदर्थं तत्सिद्ध्यर्थं क्वब् भवतीति । चतुर्भ्यश्च यतो विधिरिति । एषापि तादर्थ्ये एव चतुर्थी । तदनन्तरा ये चत्वारो मर्य्यादयः खान्यपर्य्यन्ता स्तदर्थं तत्सिद्ध्यर्थं यतो विधिर्भवति । ण्वदेकस्मादिति । एषापि ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । खान्यमेवं शब्दमुद्दिश्य ण्वद् भवति । खान्यशब्दं साधयितुमित्यर्थः । यशब्दश्चेति । एकस्मादित्यनुकर्षणार्थः । देवयज्याशब्दमुद्दिश्य यशब्दो भवति । द्वौ क्वपाविति । आपृच्छ्यप्रतिषीव्यशब्दयोः सिद्धये द्वौ क्वपौ भवतः । ण्वद्विधिश्चतुरिति । चतुरो वारान् ण्वद् भवतीत्यर्थः । स पुनः परिशिष्टेषु ब्रह्मवाद्यादिषु । अथवा ण्वदेकस्मादित्येकस्माद् धातोरित्यर्थः । चतुर्भ्यः क्वबिति । चतुर्भ्यो धातुभ्यः क्वब् भवतीति । ननु च नयति रेक एव धातुः । तत् कथं चतुर्भ्यो धातुभ्य इत्युच्यते ? " उपसर्गभेदादेकस्यापि भेदो विवक्षित इत्यदोषः । चतुर्भ्यश्च यतो विधिरिति । तदनन्तरेभ्यश्चतुर्भ्यो धातुभ्यो यतो विधिरित्यर्थः । ण्वदेकस्मादिति । ण्वन एकस्माद्धातोर्ण्वद् विधिः । यशब्दश्चेति । देवयज्याशब्द एकस्माद्धातोर्यशब्दो भवति । द्वौ क्वपाविति । आपृच्छ्यप्रतिषीव्यशब्दयोः सिद्धय आपृच्छिप्रतिसिवशब्दाभ्यां द्वौ क्वपौ भवतः ।

१२४ । ऋहलोर्ण्यत् ।

पञ्चम्यर्थे षष्ठीति । व्यत्ययो (३।१।८५) बहुलमित्यनेन । कस्याः पुनः पञ्चम्या अर्थे षष्ठी ? दिग्योगलक्षणायाः । प्रत्ययविधौ हि परश्चेति (३।१।२) सम्बन्धात् पञ्चम्या भाव्यम् ।

१२५ । ओरावश्यके ।

अवश्यम्भाव आवश्यकमिति । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । एतदेव ज्ञापकमव्ययानां भमात्रे टिलोपो भवतीति । अत्र द्वयं सम्भाव्यते । उपपदत्वम् । आवश्यक उपपद इति । उपाधिकत्वञ्च । आवश्यके द्योत्य इति । तत्र यद्येवं ज्ञायत आवश्यक उपपद इति तदोपपदरहितादावश्यके द्योत्ये न

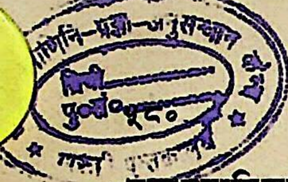
स्यात् । लाव्यं पाव्यमिति । आवश्यके ण्योत्य इत्येवं विज्ञायत इतराह आवश्यके ण्योत्य इति । एतच्च प्रत्यासत्त्या लभ्यते । उपाधि र्हि प्रत्ययान्तद्योतत्वादन्तरङ्गः । उपपदेन च सम्बन्धो वहिरङ्गः । तदर्थस्य पदान्तरवाच्यत्वात् । स्वरसमासानुपपत्तिरिति । उपपदे ह्यावश्यके विज्ञायमान उपपदमतिङिति (२।२।१९) समासो भवति । तस्मिंश्च सति गतिकारकोपपदात् (६।२।१३९) कृदित्युपपदाश्रय उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न तित्स्वरो भवति । द्योत्यपक्षे तु समासो न स्यात् । लक्षणाभावात् । अथापि कथञ्चिदुपपदसमासादन्यः समासः स्यात् ? एवमप्युपपदसमासाश्रयः स्वरो न स्यात् । ततश्च तित्स्वरो न लभ्येत । समासान्तोदात्तत्वं हि स्यात् । अवश्यलाव्यमिति । लुम्पेदवश्यमः कृत्य इति मलोपः । मयूरव्यंसकादित्वादितराह । मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वादवश्यलाव्यप्रभृतयस्तत्र द्रष्टव्या इति दर्शयति । स्वरः कथमित्याह उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे चेत्यादि । तत्रायं यत्नः । गतिकारकोपपदात् कृदित्यत्र (६।२।१३९) षट् च काण्डादीनीत्यत (६।२।१३५) चकारोऽनुवर्त्तिष्यते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनावश्यलाव्यमित्यादावपि प्रकृतिस्वरो भवतीति ।

१२६ । आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ।

यतोऽपवाद इति । षुञ् अभिषवे । यु मिश्रणे । अनयोरुजन्तत्वात् । डुवप बीजतन्तुसन्ताने । रप लप व्यक्तायां वाचि । त्रपुष् लज्जायाम् । चमु अदने । एषामदुपधत्वात् पवर्गान्तत्वात् । दाभ्यमिति । दभिर्धातुष्वपठित एव प्रकृत्यन्तरमस्ति चुलुम्पवत् ।

१२७ । आनाय्योऽनित्ये ।

रश्चनिपात्यत इति । यति प्राप्ते । यद्यनित्ये निपात्यते घटादिष्वप्यतिप्रसङ्गस्तेषामनित्यत्वादितराह रूढ़िरित्यादि । सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वे रूढ्या नियतविषयत्वाच्च शब्दा विशिष्ट एवार्थे वर्त्तन्ते । नाविशिष्टे । मयूरादिशब्दवत् । नहि मह्यां रौतीति सर्वो मयूर इत्युच्यते । नापि गच्छतीति सर्वो गौरित्युच्यते । किं तर्हि ? विशिष्ट एव प्राणी । तस्माद्रूढ़िशब्दाद् दक्षिणाग्नावेव वर्त्तते । न घटादिषु । नित्यमजागरणादिति । सतत-

सञ्ज्वलनादित्यर्थः। ज्वलनमेव हि तस्य जागरणम्। दक्षिणाग्नावपि विशिष्ट एवावतिष्ठते न सर्व्वत्रेति दर्शयितुमाह यश्चेत्यादि। किं पुनस्तस्य योनिविकल्पोऽस्ति येनैवं विशिष्यत इत्याह तस्य हीत्यादि। योनिः कारणमित्यर्थः। वैश्यकुलादितयादिना योनिविकल्पं दर्शयति। आनाय्यो-ऽनित्य इति चेदिति। घटादिष्वपि प्राप्नोतीति शेषः। दक्षिणाग्नौ कृतं भवेदिति। आनाय्य इत्येतस्मिन्निपातनं दक्षिणाग्नावेव विशिष्टे कृतं भवेत्। नान्यत्र। लिङ् सम्भावनायाम्। एतत् सम्भाव्यते। नान्यथेत्यर्थः। एकयोनौ च तं विद्यादिति। तमानाय्यशब्दमाहवनीयेन य एकयोनिर्दक्षि-णाग्निस्तत्र विद्याज्जानीयादित्यर्थः। चशब्दोऽवधारणे। एकयोनावेव। आनेयो ह्यन्यथा भवेदिति। घटादावनित्ये दक्षिणाग्नौ चाहवनीयेन भिन्न-योनावचो यदिति (३।१।९७) यति कृते आनेय इत्येवं भवति।

१२८। प्रणाय्योऽसम्मतौ।

अविद्यमाना सम्मतिरित्यनेन वाक्यविशेषेण बहुव्रीहिं दर्शयं स्तत्पुरुषा-शङ्कां निराकरोति। सम्मतिः सम्मततेति। सम्मत इति पूजित इत्युच्यते। सम्मतस्य भावः सम्मतता। एतेन सम्मतिशब्देनेह पूजिताभिधीयतेति दर्शयति। यद्येवमित्यादि। अविद्यमानपूजे चौरादौ प्रणाय्यशब्दः स्यान्ते-वासिनि प्रयोगो नोपपद्यते। नहि पूजा ऽन्तेवासिनि न विद्यत इत्यभि-प्रायः। ब्रह्मप्रब्रूयादिति ब्रह्मशब्देनात्र वेद उच्यते। सम्मतिरभिलाषोऽप्युच्यत इति। न केवलं पूजेत्यपिशब्देन दर्शयति। तदभावेनेति। अभिलाषा-भावेन। निष्कामतयेति। भवभोगाभिलाषरहिततयेत्यर्थः।

१२९। पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवासः सामिधेनीषु।

पाय्य इति। आतो (७।३।३३) युक्। हविर्विशेषेष्ववतिष्ठत इति। यत्रैवायं रूढ़स्तत्रैवावतिष्ठते। न हविर्मात्रे। धाय्येति। पूर्ववद् युक्। ऋग्-विशेषस्य वाचक इति। सर्वा ऋचो न सामिधेनीशब्देनोच्यन्ते। किं तर्हि?

समिदाधानमन्त्रः। तथाहि समिदाधानमन्त्रे सामिधेनीशब्दो व्युत्पाद्यते। सामिधेन्यपि न सर्वा ऋगभिधीयते। किं तर्हि? काचिदेवेति दर्शयन्नाह तत्रेत्यादि। कथं पुनः सामान्येन निपातनं क्रियमाणं विशेषविषयं लभ्यत इत्याह रूढ़िशब्दो ह्ययमिति। धाय्याशब्दो रूढ़िशब्द ऋग्विशेषस्य वाचकः। सैवानेनोच्यते। नान्या। कथं पुनर्ज्ञायते रूढ़िशब्दोऽयमित्यत आह तथा चेत्यादि। यदि रूढ़िशब्दोऽयं न स्यात् सामिधेन्यां निपातितत्वाद् धाय्याः शंसतीत्यत्र ऋग्विशेषे न दृश्येत। दृश्यते चासौ। तस्माद् रूढ़िशब्दोऽयमित्यवसीयते। यदि तर्ह्यसामिधेन्यामपि दृश्यते सामिधेनीग्रहण-मनर्थकं स्यात्। नानर्थकम्। रूढ़िविशेषोपलक्षणार्थत्वात्।

१३०। क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ।

पिबतेरिति। पा पाने। अधिकरणे यत्प्रत्यय इति। ल्युटि प्राप्ते। किं पुनः कारणं ण्यतं त्यक्त्वा यत्प्रत्ययान्तः कुण्डपाय्यशब्दो निपात्यते? अत आह यतोऽनाव इति (६।१।२१३) स्वर इति। यत्प्रत्ययान्तत्वे ह्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वं भवति। ण्यत्प्रत्ययान्तत्वेऽन्तस्वरितत्वं स्यात्। कुण्डपान-मिति। क्रतोरन्यत्र ल्युडेव भवति।

१३१। अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः।

संपूर्वाद्वहेरित्यादि। हलन्तत्वाण्यत् सिद्ध एव। तस्मिंस्तु सति संप्रसारणं न प्राप्नोति। अकित्त्वात्। एतः ऋतेऽपि संप्रसारणे हल इति (६ ४।२) दीर्घत्वं न प्राप्नोति। यस्मादङ्गावयवाद्धल उत्तरं यत् संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घत्वं विधीयते। न चायमेवंप्रकारोऽस्ति। अत उभयं निपात्यते। न संपूर्वाद्वहेः सामान्यविहितेन ण्यतैव सिध्यति। अग्नावेव वहेः संपूर्वाण्यद् यथा स्यात्। इह मा भूत्। संवोढव्यो ब्राह्मण इति।

१३२। चित्याग्निचित्ये च।

तेनान्तोदात्तत्वं भवतीति। यप्रत्ययान्तनिपातने हि प्रत्ययस्वरेणान्तो-

दात्तत्वं पदस्य भवति। ख्यति तु सति तित्स्वरितत्वं भवति। तस्मात् प्रकृतं त्यक्त्वा यप्रत्ययो निपात्यत इति भावः।

१३३। ण्वुल्तृचौ।

चकारः सामान्यग्रहणार्थं इत्यादि। तृच्तृणोः सामान्यग्रहणं यथा स्यादिति। असति तु तस्मिन् निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति (प०,८२) तृणो ग्रहणं न स्यात्। अथान्तोदात्तार्थः कस्मान्न भवति? तस्य प्रत्यय-स्वरेणैव सिद्धत्वात्।

१३४। नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः।

प्रत्यासत्त्या पचिनैवादिशब्दस्य सम्बन्धो मा विज्ञायीत्यत आह प्रत्येक-मित्यादि। नन्दिवाशीत्यादि। टुनदि समृद्धौ। वाशृ शब्दे। मदी हर्षे। दुष वैकृत्ये। राध साध संसिद्धौ। शुभ शुम्भ शोभायाम्। रुच दीप्तौ। एभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायां ल्युर्भवति। नन्दयतीति नन्दनमित्येवमाद्यु-दाहरणम्। दूषणमिति। दोषो (६।४।९०) णावित्यूत्त्वम्। अण्यन्तानामेषाम-संज्ञायां संज्ञायां च तृजादय एव भवन्ति। ग्रह्यादीनां नन्द्यादीनाञ्च गणे पाठस्येदमेव प्रयोजनम्। संज्ञाविशिष्टविषये तेषां साधुत्वं यथा स्यात्। अन्यथा हि प्रकृतीरेव गणे पठित्वेह चादिशब्देन ता उपलक्ष्य प्रत्ययं विदध्यात्। सहितपीत्यादि। षह मर्षणे। तप सन्तापे। दमु उपशमे। एभ्यः संज्ञायामण्यन्तेभ्यो ल्युः। जल्पन इत्यादि। जप जल्प व्यक्तायां वाचि। रमु क्रीडायाम्। दृप हर्षणमोचनयोः। क्रदि क्रदि आह्वाने रोदने च। कर्ष विलेखने। हृषु अलीके। अर्द हिंसायाम्। जनमर्दयतीति जनार्दनः। कर्मण्यणि प्राप्ते ल्युः। यु मिश्रणे। षूद चरने। मधुं सूदयतीति मधु-सूदनः। अत्रापि कर्मण्यणि प्राप्ते ल्युः। ञिभी भये। विपूर्वाद्धेतुमति चेति (३।१।२६) णिच्। भियो हेतुभये (७।३।४०) षुक्। लवण इति। लूञ्छेदने। निपातनात्त्वमिति। णत्वस्य गणे पाठो निपातनम्। णश अदर्शने विपूर्वः। दमु उपशमे। द्वावप्येतौ हेतुमण्णिजन्तौ। वित्तं विनाशयतीति वित्त-विनाशनः। कुलं दमयतीति कुलदमनः। मितां ह्रस्व (६।४।९२) इति ह्रस्वः।

कर्मण्यणि प्राप्ते लुग्रः। ग्रह इत्यादि। ग्रह उपादाने। षह मर्षणे। उत्पूर्वः। तसु चोपणे। दसु च। दसिवत् पूर्वः। भस भर्त्सनदीप्त्योः। उत्पूर्वः। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। आतो (७।३।७७) युक्। स्थायी। मन्त्रि गुप्तभाषणे। चुरादिणिजन्तः। मृद क्षोदे संपूर्वः। संमृद्नातीति संपूर्वादेव यथा स्यात्। रक्षश्रुवसवपशां नाविति। रक्ष पालने। श्रु श्रवणे। डुवप बीजतन्तुसन्ताने। शो तनूकरणे। एषां निशब्द उपपदे णिनिः। निशायीति पूर्ववद् युक्। याचीत्यादि। टुयाचृ याच्ञायाम्। हृञ् हरणे व्याङ्पूर्वः। पुनः स एव संपूर्वः। वज व्रज गतौ। वद व्यक्तायां वाचि। वस निवासे। एषां प्रतिषिद्धानां णिनिर्भवति। प्रतिषिद्धानामिति। प्रतिषिद्धार्थानामित्यर्थः। प्रतिषिद्धार्थता च नञ्पूर्वाणामेव भवतीति नञ्पूर्वेभ्यो णिनिर्विज्ञायते। कथं पुनः प्रतिषिद्धानां प्रयोगः? उपचारसत्तायामप्रतिषेधाददोषः। नहि मुख्यैव पदार्थानां सत्ता। किन्तूपचरितापि, यथोक्तमर्थद्वारेण पदार्थानामन्या सत्तौपचारिकीति। तत्र मुख्या या सत्ता तस्या एव प्रतिषेधो नतु बुद्धिस्थाया औपचारिक्या इति तन्निबन्धनप्रयोगो न विरुध्यते। अचामित्यादि। अजन्तानां धातूनामचित्तकर्तृकाणां प्रतिषिद्धानां णिनिर्भवति। अविद्यमानं चित्तमस्येति अचित्तः। स कर्ता येषां ते तथोक्ताः। अर्थद्वारकश्चेदं विशेषणम्। अर्थस्य ह्यचित्तकर्तृकत्वात् तदभिधायिनो धातव उपचारेण तथोच्यन्ते। विशयी विषयी देश इति। विशयिविषयिशब्दौ देशेऽभिधेये णिनिप्रत्ययान्तौ साधू भवतः। शीङ् स्वप्ने। षिञ् बन्धने। एतयोर्विपूर्वयो र्णिनिः। इत्वाभावश्च निपातनात्। अभिभावी भूत इति। अभिभाविशब्दो भूतकाले णिनिप्रत्ययान्तः साधुर्भवति। भवतेरभिपूर्वाण्णिनिः। अभिभूतवानित्यभिभावी। अपराधी। उपरोधीति। राध साध संसिद्धौ। रुधिर् आवरणे। आभ्यामपोपपूर्वाभ्यां णिनिः। परिभवी परिभावी। भवतेः परिपूर्वस्य। पूर्वे ह्रस्वाभावः। पचेत्यादि। डुपचष् पाके। वच परिभाषणे। डुवप बीजतन्तुसन्ताने। वद व्यक्तायां वाचि। चल कम्पने। शल गतौ। पतॢ गतौ। नदडिति। नद अव्यक्ते शब्दे। टकारानुबन्धो ङीबर्थः। भसडिति। भस भर्त्सनदीप्त्योः। अस्य च

टकारो ङीबर्थः । प्लुङ् गतौ । चर गतौ । टकारो ङीबर्थः । गॄ निगरणे । मिष स्पर्द्धायाम् । कुप क्रोधे । मिह सेचने । तॄ प्लवनतरणयोः । चुर स्तेये । गाहू विलोडने । जॄष् झॄष् वयोहानौ । मृङ् प्राणत्यागे । षमू सहने । तुद व्यथने । नुद चोदे । दिवु क्रीडादौ । वृती गात्रविक्षेपे । व्रण गात्रविचूर्णने । चुरादिः । दृशिर् प्रेक्षणे । डुभृञ् धारणपोषणयोः । अस्माज्जार शब्द उपपदेऽच् । जारं बिभर्तीति जारभरः । पचेः श्वन्युपपदे कर्मण्यणपवादोऽच् । श्वानं पचतीति श्वपचः । आकृतिगण इति । पचादिसम्बन्धिन आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् । आकृतिगणत्वे चास्य चक्रधरादयः सिद्धा भवन्ति ।

१३५ । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।

विक्षिप इति । कित्त्वाद् गुणाभावः । ज्ञ इति । आतो लोप इटि (६।४।६४) चेत्याकारलोपः । प्रिय इति । प्रीञ् तर्पणे । इयङ् । किर इति । कॄ विक्षेपे । ऋत इद्धातो (७।१।१००) रितीत्त्वम् । रपरत्वम् । अथ कथं देवादयः सिध्यन्ति ? यावता दिवादीनामिगुपधत्वात् के कृते दिवः सिव इत्येवमादिना रूपेण भवितव्यम् । अत आह देवसेवेत्यादि । पचादिशब्दः प्रकारे ।

१३६ । आतश्चोपसर्गे ।

णप्रत्ययस्यापवाद इति । श्याद्व्यधेत्यादिना (३।१।१४१) प्राप्तस्य । सुग्ल इति । ग्लै म्लै हर्षक्षये ।

१३७ । पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ।

पा पाने । घ्रा गन्धोपादाने । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धेट् पाने । एषामाकारान्तलक्षणे के णे प्राप्ते शो विधीयते । यद्युपसर्ग इत्यनुवर्त्तते तदा के । अथ निवृत्तं सोपसर्गेभ्यः के प्राप्त इत्यनुपसर्गेभ्यो णे । दृशे स्त्विगुपधलक्षणे के । उत्पिब इत्यादिषु प्रत्ययस्य शित्त्वात् सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि (३।१।६८) शप् । पाघ्रादिना (७।३।७८) यथायोगं पिबादयः । संज्ञायां प्रतिषेध

इति। प्रकृतत्वाच्छप्रत्ययस्य। तस्य प्रतिषेधस्य व्याघ्रादिभिरिति (२।१।५६) वचनं लिङ्गम्।

१३८। अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसाति साहिभ्यश्च।

अनुपसर्गादिति। सुब्व्यत्ययेन बहुवचनस्य स्थान एकवचनम्। लिम्पो विन्द इत्यादि। लिप उपदाहे। विदॢ लाभे। सनुमकयोर्ग्रहणमुपदेशावस्थाया-मेव नुम् भवतीति ज्ञापनार्थम्। धृञ् धारणे। हेतुमण्णिजन्तः। पारय इति। पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिः। अथवा पॄ पालनपूरणयोरिति हेतुमण्णिजन्तः। विद वेदनाख्याननिवासेषु। चुरादिण्यन्तः। अथवा ज्ञानाद्यर्थानां विदीनामन्यतमो हेतुमण्ण्यन्तः। एजृ कम्पने। हेतुमण्णिजन्तः। चिती संज्ञाने। चुरादिण्यन्तः। षह मर्षणे। हेतुमण्यन्तः। चुरादिण्यन्तो वा। लिम्पो विन्द इति। तुदादिभ्यः (३।१।७७) शः। शे मुचादीना (७।१।५९) मिति नुम्। प्रलिपः प्रविद इति। इगुपधलक्षणः क एव। नौ लिम्पेरित्यादि। निशब्द उपपदे लिम्पेर्धातोः शप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानन्त्वतस्यस्य चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कर्त्तव्यम्। गवादिष्वित्यादि। गवादिषूपपदेषु संज्ञायां विषये विन्देः शो भवति। कर्म्मण्यणोऽपवादः। स च चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यते।

१३९। ददातिदधात्योर्विभाषा।

णस्यापवाद इति। श्याद्व्यधेत्यादिना (३।१।१४१) प्राप्तस्य। कस्य त्वपवादो न भवति। अनुपसर्गादित्यनुवृत्तेः। ददो दध इति। शे कृते शप्। तस्य जुहोत्यादित्वाच् श्लुः। श्लाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम्। श्नाभ्यस्तयोरात (६।४।११२) इत्यकारलोपः। दाय इति। आतो (७।३।३३) युक्। प्रद इति। आतश्चोपसर्ग (३।१।१३६) इति कः। ननु च दद दाने दध धारण इत्येताभ्यामचि कृते ददो दध इति। दाधा इत्येताभ्यामपि णे कृते दायो धाय

इति भविष्यति । तत् किमित्यनेन सूत्रेण ? नैतदस्ति । अचि हि सत्यच् (६।२।१५७) कृत्यशक्तावित्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । श्रि तु नञ्स्वर एव भवति । अददो ऽदध इति ।

१४० । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।

ज्वलिति । ज्वल इत्यादि येषामिति बहुव्रीहिः । विभक्तेः स्वश्रवणं सुपां सुलुगिति (७।१।३७) लुप्तत्वात् । कसन्तेभ्य इति । कसोऽन्ता इति तत्पुरुषः । अन्तशब्दः समीपवाची । अथवा कसोऽन्त एषामिति बहुव्रीहिः । अन्तशब्दः समीपवाची मर्य्यादावाची वा । ज्वल दीप्ताविति हिष्यव्यते । घटादिषु परस्ताच्च । तेभ्य इति । तत्रासत्यस्मिन् विशेषणे सन्देहः स्यात् केभ्यो ज्वलादिभ्य इति । अतस्तन्निरासार्थं ज्वलादयो विशिष्यन्ते । कसन्ता ये ज्वलादय इति । न घटाद्यन्तर्गणः पर्य्युदस्तो भवति । कसेः परत्वाद् ये पठ्यन्ते तन्निवृत्त्यर्थं कसग्रहणं न भवति । कसमधीत्य हदिति पाठात् । ननु च घटादिषु ज्वलादीनां पाठो मित्संज्ञार्थः । तत्र विनापि कसन्तग्रहणं कसन्ता एव ग्रहीष्यन्ते । तदनर्थकमिदं विशेषणम् । नैतदस्ति । असति हि तस्मिन् पूर्वेषां ज्वलादीनामुभयार्थः पाठः स्यात् । मित्त्वार्थः प्रत्ययार्थश्च । इतरेषान्तु प्रत्ययार्थ एव । तस्मात् कसग्रहणं कर्त्तव्यम् । अचोऽपवाद इति । ज्वलादीनां पचाद्यन्तःपातित्वात् । तनोतेर्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । णे विधातव्ये तनोतेरपि णस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । प्रतिपादनन्तूत्तरत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कर्त्तव्यम् ।

१४१ । श्याऽऽद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ।

श्यैङ् गतौ । आदित्याकारान्तानां दाधाप्रभृतीनां ग्रहणम् । व्यध ताडने । स्रु गतौ । आङ्पूर्वः । पुनः स एव संपूर्वः । इण् गतौ । अतिपूर्वः । षोऽन्तकर्मणि । अवपूर्वः । हृञ् हरणे । अवपूर्वः । लिह आस्वादने । श्लिष आलिङ्गने । श्वस प्राणने । अत्र ये सोपसर्गाः पठितास्तेभ्यः सोपसर्गेभ्य एव भवति । शेषेभ्यस्तु सोपसर्गेभ्योऽनुपसर्गेभ्यश्च । आदेस्तुप-

सर्गादिति निवृत्तमिति। पुनरुत्तरत्वानुपसर्गग्रहणात्। विभाषेति चेति। निवृत्तमिति सम्बध्यते। विभाषाग्रहणं ह्यनुपसर्गेण सम्बद्धम्। अतस्तन्नि-वृत्तौ तस्यापि निवृत्तिर्भवति। बाधकबाधनार्थमिति। आतश्चोपसर्गे इति (३।१।१३६) विशेषविहितत्वात् कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः। अतस्त-द्बाधनार्थम्। अवस्यतेरप्युपादानस्यैतत् प्रयोजनं वेदितव्यम्। अथवोपसर्ग-नियमार्थं तस्य ग्रहणम्। अवपूर्वादेव यथा स्यात्। अवश्याय इति। आतो (७।३।३३) युक्।

१४२। दुन्योरनुपसर्गे।

दुन्योरिति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी। अनुपसर्ग इत्यपि पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अत एवाह दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गादिति। दाव इति। टु दु उपतापे। नाय इति। णीञ् प्रापणे। प्रदवः प्रणय इति। पचाद्यच्। उपसर्गादसमासेऽपीति (८।४।१४) णत्वम्।

१४३। विभाषा ग्रहः।

व्यवस्थितविभाषा चेयमिति। एतज्जलचर इत्यादिना स्पष्टीकरोति। भवतेश्चेति वक्तव्यमिति। भवतेश्च विभाषा णो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम्। व्याख्यानन्तु विभाषेति योगविभागात् कर्त्तव्यम्।

१४४। गेहे कः।

गेहे कर्त्तरीति। एतेन गेह इति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपाधिरयं न तूपपद-मिति दर्शयति। एतच्चाश्वपत्यादौ गृहपतिशब्दपाठाद् विज्ञायते। तात्-स्थ्याद्दाराश्चेति। गेहमिति प्रकृतेन सम्बन्धः। एतेन गौणेऽपि गेहे प्रत्ययो भवतीत्याचष्टे। एतच्च तन्त्रेण गेहशब्दस्य द्वितीयस्योच्चारणाल्लभ्यते। गृह-मिति। ग्रह्यादिना (६।१।१६) संप्रसारणम्।

१४५ । शिल्पिनि ष्वुन् ।

शिल्पिनि कर्त्तरीति । पूर्ववदुपोधित्वं दर्शयन्नुपपदत्वमपाकरोति । एतच्च रजकस्य वस्त्रं ददातीति भाष्यकारप्रयोगाल्लभ्यते । नृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनमिति । एतच्च विभाषेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषात्वाल्लभ्यते । रञ्जेरनुनासिकलोपश्चेति । एषोऽपि तत एव भाष्यकारप्रयोगाल्लभ्यते । किञ्च जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति (ग, सू,१८८) यद् रञ्जेर्मित्त्वं शास्ति तज् ज्ञापयत्यक्ङित्यपि रञ्जेरनुनासिकलोपो भवतीति । मित्त्वस्य ह्येतदेव प्रयोजनम् मितां ह्रस्व इति (६।४।९२) ह्रस्वत्वं यथा स्यात् । नचासत्यस्मिन्ननुनासिकलोपे वृद्धिरस्ति । न चासत्यां वृद्धौ ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । तेन घौ रञ्जेर्यथानुनासिकलोपो भवति तथा ष्वुनि च । परिगणनाद् ध्याता ध्यायक इत्यत्र न भवति । ष्वुनौ नित्करणमाद्युदात्तार्थम् । षकारो ङीषर्थः ।

१४६ । गस्थकन् ।

ग इति । आतो (६।४।१४०)धातोरित्याकारलोपं कृत्वा गै शब्द इत्यस्यायं निर्देशः । अतएवाह गायतेरिति । ननु च गामादाग्रहणेष्वविशेष (परि,११५) इति गाङ् गतावित्यस्यापि ग्रहणेन भवितव्यम् । नैतत् । यस्माद् गायक इति थकन्प्रत्ययान्तेन गायत्यर्थविशेष एव शिल्पिनि कर्त्तृत्वं विज्ञायते । ननु गाङर्थविषये । थकनो नकार आद्युदात्तार्थः ।

१४७ । ण्युट् च ।

गायन इति । आतो युक् चिण्कृतोरिति (७।३।३३) युक् । गायनी । टित्त्वान् ङीप् । योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र चकारेण ण्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । थकनो मा भूदिति । गो ण्युट्थकना विति एकयोगे थकनप्यनुवर्त्येत ।

१४८ । हश्च व्रीहिकालयोः ।

जहातेरिति । ओहाक् त्यागे । जिहातेश्चेति । ओहाङ् गतौ । असात

ग्रहणमिष्यते। तयोः सामान्यग्रहणार्थं एव ककारो जहाते निर्दिश्यते। असति हि तस्मिन् यदीदमेकानुबन्धग्रहणं तदुपादाने ह्यनुबन्धकस्य जिहाते र्न स्यात्। अथ ह्यनुबन्धकस्य जहातेर्न स्यात्। ककारे तु सति द्वयोरपि सानुबन्धकत्वात् सामान्येन ग्रहण मुपपद्यते। व्रीहौ काले च कर्त्तरीति। एतेन व्रीहिकालयोः प्रत्ययार्थविशेषणं दर्शयति। उपपदत्वन्तु निरस्यति। एतच्च दामहायनान्ताच्चेति (४।१।२७) निर्देशाद् विज्ञायते। हायना इति। आतो युक् चिण्कृतो (७।३।३३) रिति युक्। जहत्युदकमिति कृत्वेति। व्रीहिषु हायनशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति। जिहीते भावानिति। एतेनापि संवत्सरे।

१४९। प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्।

प्रुसृल्व इति समाहारं कृत्वा निर्देशः। नुमागमस्तु सत्यपि नपुंसकत्वे न कृतः। अनित्यत्वादागमशासनस्य। समभिहारे वुन्निति। अन्यत्र समभिहार-शब्दस्य पौनःपुन्यादिकमर्थं इति। इहापि स एवार्थ इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्तान्निराकर्त्तुमाह समभिहारग्रहणेनेत्यादि। लक्ष्यते प्रदर्श्यत इत्यर्थः। एतच्चानेकार्थत्वाद्धातूनां लभ्यते। शिल्पिनीत्यनुवृत्तेरित्यपरे। शिल्पी साधुकारी। साधुकारिणि वुन्विधानमिति। साधुकारित्वोपलक्षणस्य फलं दर्शयति। सकृदपीत्यादि। अनन्तरस्यैव स्पष्टीकरणम्।

१५०। आशिषि च।

आशिषि गम्यमानायामिति। न वाच्यायाम्। कर्त्तरि कृदिति (३।४।६७) कर्त्तुरेव प्रत्ययान्तवाच्यत्वात्। धातुमात्रादिति। धातुसामान्यविवक्षितत्वात्। प्रुसृल्वाद्य निवर्त्तितत्वात्। अन्यस्य चेह धातुविशेषस्यानाश्रयणात्। धातु-मात्राश्रयो भवति नतु कुतश्चिदेव विशेषात्। जीवतात्। नन्दतादिति। आशिषि लोट्प्रयोगेण जीवकनन्दकयोस्तत्समानार्थतां दर्शयति। का पुनरियमाशीर्नामेत्याह आशीः प्रार्थनाविशेष इति। अप्राप्तस्याभीष्टस्य वस्तुनः

प्रार्थनाशीः। सा चेह क्रियाविषयेति। क्रिया विषयोऽस्या इति बहुव्रीहिः। एष चार्थो धातुग्रहणात्। धातोश्च क्रियावाचित्वाद् विज्ञायते। अमुष्याः क्रियाया इति। जीवनक्रियाया नन्दनक्रियायाश्च कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते। जीवनं नन्दनञ्च ते भूयादिति।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां तृतीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ॥३।१॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

——:०:——

तृतीयोऽध्यायः।

द्वितीयः पादः।

१। कर्मण्यण्।

कर्मणीति। नेदं स्वरूपग्रहणम्। अशब्दसंज्ञेति (१।१।६८) प्रतिषेधात्। यदि च कर्मप्रदेशेषु स्वरूपमेव गृह्यते तदा संज्ञाविधानमनर्थकं स्यात्। नापि क्रियाग्रहणम्। तस्य हि ग्रहणे कर्त्रभिप्राय इति (१।३।७२) निर्देशो नोपपद्यते। क्रियाकर्मणो हि ग्रहणे क्रियावाच्युपपदे प्रत्ययेन भवितव्यम्। नचेह क्रियावाच्युपपदमस्ति। तस्मात् कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मेति (१।४।७९) कर्म गृह्यते। तस्य प्रभेदं दर्शयितुमाह त्रिविधमित्यादि। तत्र निर्वर्त्त्यं यदसदेवोत्पद्यते यथा, कुम्भं करोति नगरं करोतीति। कुम्भादिकं ह्यविद्यमानमेवोत्पद्यत इति निर्वर्त्त्यं कर्म। विकार्य्यं यस्य सत एव कश्चिद्विकारो विधीयते। तद् यथा काण्डं लुनाति नगरं लुनातीति। सत एव काण्डादेर्लवनेन विकारो विधीयत इति विकार्य्यं कर्म। प्राप्यं नासत एवोत्पादनं क्रियते नापि सत एव विकाराधानम्। केवलं क्रियासम्बन्धमात्रं प्रतीयते। तद्यथा वेदमधीते चर्चां पारयतीति। अत्र ह्यध्ययनादिना वेदादेः सम्बन्धमात्रं प्रतीयते। नत्वसत एवोत्पादनम्। नापि सत एवान्यथालक्षणो विकार इति प्राप्यमेतत् कर्म। सर्वत्रेत्यादि। त्रिप्रकारे विशेषानुपादानात्। कर्मण्युपपद इति नाभिधाने कुतो मा भूत्। कर्त्तरि कृदित्यस्य (३।४।६७) बाधा इति। शीलिकामीत्यादि। शील समाधौ चुरादिर्ण्यन्तः। कमु कान्तौ।

कमिर्णिङन्तः। भक्ष अदने। चुरादिर्ण्यन्तः। चर गत्यर्थः। आङ्पूर्वः। इकारोऽस्य धातुनिर्देशार्थः। एभ्योऽपि प्राप्ते णो वक्तव्यो व्याख्येयः। तत्रेदं व्याख्यानम्। ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः इत्यतो (३।१।१४०) मण्डूकप्लुतिन्यायेन णोऽनुवर्त्तते विभाषा ग्रह (३।१।१४४) इत्यतश्च विभाषाग्रहणम्। द्वावपीह कर्मण्युपपदे णाणौ विधीयेते। अत्र विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच् शीलीत्यादिभ्यो णएव भविष्यतीति। परिशिष्टेभ्यस्त्वणेवेत्येतयोस्तु स्त्रियां विशेषः। अणि हि ङीब् भवति। णे तु टाप्। णकारोऽचो ञ्णिति (७।२।११५) वृद्ध्यर्थः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेति। गतिकारकोपपदानां (६।२।१३९) कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यं व्याख्येयम्। तत्रेदं व्याख्यानम्। तत्पुरुषे तुल्यादौ (६।२।२) सूत्रे तत्पुरुषे इति योगविभागः कर्त्तव्यः। तेन मांसशीलादिभ्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च भविष्यतीति। मांसशब्दोऽन्तोदात्तः। वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः स (उण् ३।३४२) इत्यनुवर्त्तमाने मनेर्दीर्घश्चेति (उण्, ३।३४४) सप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरेण। कल्याणशब्दो मध्योदात्तः। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरित्यनेन (फिट्, ।४२)। अस्यायमर्थः। अन्ते लघौ परतो द्वयोश्चान्तयोर्लघ्वोः परतो बह्वच् शब्दस्य यो गुरुः स उदात्तो भवति। बह्वषिति बह्वजित्यर्थः। ननु च शीलादिभ्यः कर्मणि घञं कृत्वा तदन्तेन बहुव्रीहौ कृते सिध्यत्येव मांसशीलादि। तत् किं णविधानेन? नैतदस्ति। बहुव्रीहौ सति बहुभक्षा इत्यत्र बह्वोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं (६।२।१७५) स्यात्। अवश्यञ्चाण्बाधनार्थो णो वक्तव्यः। अन्यथा हि यदा मांसं कामयत इतीदं वाक्यं भवति तदाऽणपि स्यात्। ईक्षिक्षमिभ्याञ्चेति। ईक्ष दर्शने। क्षमु सहने। आभ्यां णो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानन्तु पूर्ववदेव कर्त्तव्यम्।

२। ह्वावामश्च।

ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्। वेञ् तन्तुसन्ताने इति। अथ वा गतिगन्धनयोरित्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति? अकर्मकत्वात्। कर्मणि चेहानुवर्त्तते। माङ् मान इति। ङकारानुबन्धवतो मा इत्यस्योपलक्षणार्थमेतत्। मेङ् प्रणिदाने इत्य-

स्यापि ग्रहणमिष्यते। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति (प, ११५) वचनात्। ननु यदि गामादाग्रहणेष्वविशेषस्तदामीञ् हिंसायां डुमिञ् प्रक्षेपण इत्येतयोरपि ग्रहणं प्राप्नोति। यस्मान् मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि (६।१।५०) चेति तयोर प्येज्विषय आत्त्वे कृते मेत्येतद्रूपं सम्पद्यते। भवत्येताभ्यामणेवेति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य। स्वर्गह्वाय इति। आतो युक् (७।३।३३) चिण्कृतोरिति युक्।

३। आतोऽनुपसर्गे कः।

अनुपसर्ग इति। व्यत्ययेन पञ्चमीप्रसङ्गेऽपि सप्तमी। धातुविशेषणञ्चैतत्। अतएवाह आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्य इति च। गोद इति। पूर्ववदाकारलोपः। पार्ष्णित्रमिति। त्रैङ् पालने।

४। सुपि स्थः।

सुपीति ग्रहणात् कर्मणीति न सम्बध्यते। तिष्ठतेरकर्मकत्वाच्च। समस्थ इत्यादौ सप्तम्यन्त उपपदे कः प्रत्ययः। अत्रेत्यादि। सुपीत्येको योगः। तत्र चात इत्यनुवर्त्तते। सुपीत्यादिनाऽस्य योगस्यार्थमाचष्टे। ततःस्थ इति द्वितीयो योग इति। स्थश्च सुपीति विवरणम्। किमित्यादि। पूर्वेण सिद्धमिति मन्यमानस्य प्रश्नः। भावेऽपि यथा स्यादिति। आरम्भसामर्थ्यात् कर्त्तरि तावन्न भविष्यति। नचार्थान्तरं निर्दिश्यते। तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति भाव एव स्यात्। स एव हि धातूनां स्वार्थः। आखूत्थमिति। उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्येति (८।४।६१) पूर्वसवर्णः।

५। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः।

परिमृजापनुदोरिति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी। मृजू शुद्धौ। परिपूर्वः। नुद प्रेरणे। अपपूर्वः। आलस्येत्यादि। प्रत्ययार्थोपाधिरयम्। अलस एवालस्यम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। आहरतीत्याहरणः। कृत्यल्युटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्त्तरि ल्युट्। सुखस्याहरणः सुखाहरणः। आलस्यकर्त्तरि सुखस्याहरणेऽनेन को भवति। नान्यत्रेत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः।

तत्रेदं व्याख्यानम्। अत्रापि पूर्ववद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थित-विभाषा। तेनालस्यसुखाहरणयोरेव अर्त्तोः को भवति। नान्यत्रेति। तुन्दपरिमार्ज एवान्य इति। अनालस्ये ल्यण् भवति। मृजेर्वृद्धिः (७।२।११४)। शोकापनोद इति। यः प्रतिपच्चोपदेशेन शोकं केवलमपनुदति। न तु सुख-मुत्पादयति। अत्राणेव तु भवति। कप्रकरण इत्यादि। मूलविभुजादिभ्य-स्तदर्थे चतुर्थी। आदिशब्दः प्रकारवचनः। मूलविभुजाद्यर्थं मूलविभुजादयः साधवो यथा स्युरित्येवमर्थं कप्रत्ययस्योपादानं प्रतिपादनं कर्त्तव्य मित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। ह्वावामश्चेत्यत (३।२।२) आतोऽनुपसर्गे क (२।२।३) इत्यत्र चकारोऽनुवर्त्तते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन मूलविभुजादिभ्यः कप्रत्ययो भविष्यतीति। मूलं विभुजति। भुज कौटिल्ये। नखानि मुञ्चन्तीति नखमुचानि। मुच्ल मोचने। काकगूहा स्तिला इति। गुहू संवरणे। काकेभ्यो गूहितव्याः। तव्यदाद्यपवादः। कर्मणि कः। कौ मोदते कुमुद-मिति। टजाद्यपवादः।

६। प्रे दाज्ञः।

सोपसर्गार्थ आरम्भ इति। अनुपसर्गादातोऽनुपसर्गे क (३।२।३) इत्येवं सिद्धत्वात्। ददातेरिति। दारूपाणां धातूनामुपलक्षणमेतत्। अन्येषामपि दारूपाणां ग्रहण मिष्यते। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति (प,११५) वचनात्। प्रेणोपसृष्टादिति। प्रेणोपसर्गेण सम्बद्धादित्यर्थः। सूत्रे प्र इति सुप् व्यत्ययेन तृतीयार्थे सप्तमी वेदितव्या। पथिप्रज्ञ इति। पन्थानं प्रजानातीत्यर्थः।

७। समि ख्यः।

गां सञ्चष्ट इति। वाक्यविशेषेण चक्षिङः ख्याञिति (२।४।५४) ख्याञा-देशस्य ग्रहणम्। न ख्या प्रकथन इत्येतस्येति दर्शयति। एतच्च संपूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगासम्भवाल्लभ्यते।

८। गापोष्टक्।

लुग्विकरणालुग्विकरणयोर्लुग्विकरणस्यैव (प,९१) ग्रहणमिति। पा इति पानार्थस्य ग्रहणम्। रक्षणार्थस्य न। यद्यपि गामादाग्रहणेष्वविशेष

उच्यते तथापि पिबतिना साहचर्य्याद् गा इत्यस्यालुग्विकरणस्य ग्रहणम्। न गत्यर्थस्येत्याह गायतः 'पिबतेश्चेति'। टकः कित्करणमातो लोपार्थम्। टित् करणं ङीबर्थम्। नत्वाद्यन्तौ टकितौ (१।१।४६) वित्येवमर्थम्। कुतएतत्? आद्यन्तयोरवयवत्वात्। नच प्रत्ययोऽवयवो युज्यते। परश्चेति (३।१।२) वचनात्। ननु च गापोरिति षष्ठी टकोऽवयवत्वञ्च बोधयिष्यति। नैतदस्ति। पञ्चम्यर्थे त्वेषा षष्ठी। कर्त्तृविशेषणार्थौ वा गापोः कर्त्तरीति। युक्तञ्चैतत्। एवं हि प्रत्ययपरत्वं बाधितं न भवति। कित्वादित्वे हि टकः कित्करणमनर्थकं स्यात्। पिबते रुपपदान्तरस्य निवृत्त्यर्थं माह सुराशीध्वोरित्यादि। तत्र पिबते रिह ग्रहणं न पाते रित्येतत् प्रागेव व्यवस्थापितम्। इह विभाषेत्यनुवर्त्तते। सा तु व्यवस्थितविभाषा। तेन सुराशीध्वोरुपपदयोर्भविष्यति। नान्यत्र। क्षीरपेति। स्त्रीलिङ्गोदाहरणं स्त्रियां विशेष इति प्रदर्शनार्थम्। बहुलमित्यादि। पिबतेश्छन्दसि बहुलं टग् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानन्तु तस्यैव विभाषाग्रहणानुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। तस्य तु फलं सुरापेति पक्षे कप्रत्ययो भवति।

९। हरतेरनुद्यमनेऽच्।

अनुद्यमनमुत्क्षेपणमिति। अधःस्थितस्य वस्तुन ऊर्द्ध्वं नयन मित्यर्थः। अंशहर इति। अंशं स्वीकरोतीत्यर्थः। ननूत्क्षेपयति। अच्प्रकरण इत्यादि। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि (प,७२) ग्रहणमिति घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तस्य तु प्रयोजनं दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः (४।१।८५) इत्यत्र वक्ष्यते। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादन मित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन शक्त्यादिषूपपदेषु ग्रहेरज् भविष्यति। सूत्रे चेत्यादि। धारेरर्थो ग्रहेरर्थः। तत्र वर्त्तमानाद् ग्रहेः सूत्रे चोपपदेऽच उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्। प्रतिपादनं तावत्तदेव। सूत्रग्राह एवान्य इति। यः सूत्रं केवलमुपादत्ते न धारयति तत्राणेव भवति।

१० । वयसि च ।

उद्यमनार्थोऽयमारम्भ इति । अनुद्यमने पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । अस्थिहर इति । अस्थ्युत्क्षेपणसमर्थे वयसि वर्त्तत इत्यर्थः ।

११ । आङि ताच्छील्ये ।

अनुद्यमनमिति निवृत्तम् । तेनाविशेषाल्लभ्यत उद्यमने चायं विधिरिति । ननु चानुद्यमने पूर्वेणैव सिद्धम् । परत्वाद्धि ट्वन् प्राप्नोति । वासरूपविधानादजपि भवति । नैतदस्ति । वक्ष्यति ह्येतत् ताच्छीलिकेषु वासरूपेण ट्वजादयो न भवन्तीति । ताच्छील्यं तत्स्वभावतेति । तत् पुनर्मानसो धर्म्मः । फलनिरपेक्षया प्रवृत्तिरनुमीयते । पुष्पाहर इत्यादिना ताच्छील्यमुदाहरति ।

१२ । अर्हः ।

स्त्रियां विशेष इति । अणि हि सति ङीप् भवति । अचि तु सति टाप् ।

१३ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।

जपेः शब्दकर्मकत्वादिति । गायत्रीं जपति । अनुवाकं जपतीत्यत्र शब्दकर्मकस्यैव प्रयोगदर्शनात् । कर्म न सम्भवतीति । कर्णस्याशब्दात्मकत्वादित्यभिप्रायः । इतिकरणो हेतौ । यत एव कर्णशब्दः कर्म न सम्भवति तेन सुपीत्येतदिह सम्बध्यते । न कर्मणीति । हस्तिसूचकयोरित्यादि । हस्तिसूचकग्रहणं प्रत्ययार्थस्यैव कर्त्तुर्विशेषणम् । स्तम्बकर्णयो रमिजपोरिति योऽयमज्विधिः स हस्तिसूचकयोः कर्त्रोर्भवतीत्येदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु तस्यैव विभाषाग्रहणानुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । स्तम्बेरमः । कर्णेजप इति । तत्पुरुषे कृति (६।३।१४) बहुलमिति सप्तम्या अलुक् । सूचक इति । पिशुनक इत्यर्थः ।

१४ । शमि धातोः संज्ञायाम् ।

धातुमात्रादिति । धातुमात्रग्रहणेनापवादविषयेऽपि विधानं दर्शयति । एवं हि धातुमात्राद्भवति यद्यप्यपवादं बाधित्वा तद्विषयेऽपि भवति । एष

चार्थौ धातुग्रहणाल्लभ्यते। शमि संज्ञायामित्यादिना धातुग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयन् धातुप्रतिपादितमर्थं स्पष्टीकरोति। शमि संज्ञायामिति। सूत्रोपलक्षणमेतत्। शमि धातोः संज्ञायामित्यस्मिन् सूत्र इत्यर्थः। हेत्वादिष्विति। आदिशब्देन ताच्छील्यानुलोम्ययोर्ग्रहणम्। शम्युपपदे करोतेः संज्ञायां हेत्वादिषु विवक्षितेषु कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति (३।२।२०) टः प्राप्नोति। अतस्तद्बाधनार्थं धातुग्रहणम्। शमि धातोरित्यस्यावकाशः करोतेरन्यो धातुः शम्युपपदः सम्भवति। शंवद इति। कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्ये (३।२।२०) त्यस्यावकाशः करोतिः शब्दान्तरोपपदः श्राद्धं करोतीति श्राद्धकर इति। करोतेः शम्युपपदे संज्ञायामुभयमेव प्राप्नोति। शङ्करा नाम शकुनिकेति। सा हि तच्छीला। तत्संज्ञा च। तत्र परत्वाट्टः प्राप्नोति। पुनर्धातुग्रहणाद् धातुमात्राद् विधीयमानं टं बाधित्वाऽजेव भवति।

१५। अधिकरणे शेतेः।

सुपीति सम्बध्यत इति। शेतेरकर्मकत्वात्। अधिकरणस्य चाकर्मकत्वे सम्भवति सुपीतीहं सम्बध्यते। न कर्मणीति। पार्श्वादिषूपसंख्यानमिति। आरम्भोऽयमनधिकरणार्थः। पार्श्वाभ्यामिति तृतीयान्तमुपपदं दर्शयति। उरःशयः पृष्ठशय [illegible] वेदितव्यम्। दिग्धसहशय [illegible] सह शेत इति तृतीयेति (२।१।३०) [illegible] समासः। इति [illegible] सहेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पश्चादुपपदसमासः। गिरावित्यादि। दिग्ध[illegible] उपपदे शेतेश्छन्दसि विषये डो भवति। गिरिश इति। डित्त्वाट्टिलोपः। गिराउपप[illegible] सर्वं व्यतयो बहुलमिति (३।१।८५) बहुलवचनात् सिद्धम्।

एतत् षु

सव

१६। चरेष्टः।

ली प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थमिति। टित्त्वान् ङीब् भवति।

न

१७। भिक्षासेनादायेषु च।

टो

श्च अनधिकरणार्थं आरम्भ इति। अधिकरणे पूर्वेणैव सिद्धम्। भिक्षाञ्चरन् भिक्षाचरः। सेनाञ्चरतीति सेनाचरः। आदायेति ल्यबन्तमेतत्।

तीरि

आदाय चरतीत्यादायचरः । अत्रादातव्यकर्मणोऽविवक्षितत्वात् पूर्वकालमात्रे विवक्षिते प्रत्ययः । आदानं कृत्वा चरतीति यावत् । तेन सापेक्षत्वाद-सामर्थ्ये सति प्रत्ययो न सिध्यतीत्येतदचोद्यम् । अथापि कर्मापेक्षत एवमपि न दोषः । वचनसामर्थ्यादसामर्थ्येऽपि प्रत्ययो भवति ।

१८ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ।

पुरःशब्दः पूर्वाधरावराणामसि च (५।३।३९) पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः । अग्रतःशब्दोऽपि तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति (५।४।४४,वा) तसिप्रत्ययान्तः । अग्रे इति । अग्रशब्दस्यैकारान्तत्वं निपात्यते ऽग्रेसर इत्येतद्रूपं यथा स्यात् । ननु च सप्तम्या अलुकाप्येतत् सिध्यति । सत्यम् । यदा सिध्यति तदा सप्तम्यन्त उपपदे प्रत्ययः । यदाग्रं सरती त्यग्रेण वा सरतीत्यसप्तम्यन्तस्तदा न सिध्यति । तदर्थमेकारान्तत्वं निपात्यते ।

१९ । पूर्वे कर्त्तरि ।

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे प्रत्यय इति । एतेन कर्त्तरीत्यनेनोपपदं विशिष्यते । न कर्त्ता । प्रत्ययार्थो निर्दिश्यत इति दर्शयति । तत्र कर्त्तरि कृदित्यनेनैव (३।४।६७) निर्देशात् । अयुक्तत्वादिह निर्देशस्येत्यभिप्रायः । ननु च पूर्वः सरतीत्यत्रासामर्थ्यमस्ति । तथा हि पूर्वशब्दोऽयं व्यवस्थावचनः । [illegible] कल्पेऽवधिरपेक्षणीयः । अस्मादयं पूर्व इति । इतरस्मिं स्त्ववयवी पदार्थः । यथा पूर्वं कायस्येति । उभयो[illegible] सापेक्षित-त्वात् । असामर्थ्ये सति प्रत्ययानुपपत्तिः । नैष दोषः । पूर्वशब्दः सम्बन्धि-शब्दः । सापेक्षेऽपि ह्यस्ति नैव भवत्येव यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति ।

२० । कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।

हेत्वादय एते नोपपदानि । यदि ह्युपपदानि स्युः शमिधातोः (३।२।१४) संज्ञायामित्यत्र धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् । तद्धि कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थं कृतम् । यद्येषामुपपदत्वं स्यात् टप्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नास्तीति धातुग्रहण-मनर्थकं स्यात् । अतो नैषामुपपदत्वं नापि प्रत्ययार्थत्वम् । कर्त्तरि (३।४।६७) कृदिति कर्त्तुः प्रत्ययार्थत्वात् । न च ते बाधा युक्ता । विरोधाभावात् । तस्मात्

प्रत्ययार्थविशेषणत्वमेषां युक्तम्। तत्र कर्त्तरि प्रत्ययो भवति यस्मिन्नभिधीयमाने तद्विशेषो हेत्वादयो गम्यन्ते। अतएवाह हेतौ ताच्छील्य आनुलोम्ये च गम्यमान इति। हेतुरैकान्तिककारणमिति। एतेन लौकिकहेतोर्ग्रहणम्। न पारिभाषिकस्येति दर्शयति। पारिभाषिको हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः प्रयोजकः। यदि तस्येह ग्रहणं स्यात् कृञ इति नोपपद्यते। नह्यण्यन्तात् प्रयोजककर्त्तरि प्रयोजक उत्पद्यते। अपि तु ण्यन्तादन्तर्भावितण्यर्थात् प्रत्यय उत्पद्यत इति चेत्? नैतदस्ति। टप्रत्ययान्तात् ण्यर्थस्याप्रतीतेः। ननु च लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणे सति निमित्ततया कर्त्ता विशिष्यते। तच्चायुक्तम्। नहि कर्त्तुरनिमित्तत्वमस्ति यद्विशेषणेन व्यावर्त्येत। नैष दोषः। सिद्धे कर्त्तुर्हि निमित्तत्वे पुनर्हेतुशब्द उपादीयमान ऐकान्तिकत्वं बोधयति। यः कर्त्ता यस्याः क्रियाया ऐकान्तिको हेतुरिति। अतएवोक्तं हेतुरैकान्तिककारणमिति। आनुलोम्यमनुकूलयामीत्याराध्यचित्तानुप्रवर्त्तनम्। यशस्करीति। अतः कृकमिकंसेत्यादिना (८।३।४६) विसर्जनीयस्य सत्वम्।

२१। दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु।

यथायोगमिति। दिवाशब्दस्य सुपीति सम्बन्धः। तस्याधिकरणस्य प्रधानत्वात् कर्मत्वानुपपत्तेः। शेषाणान्तु सत्त्वप्रधानत्वात् करोतिसम्बन्धेन कर्म चोपपद्यत इति कर्मणीत्यनेन सम्बन्धः। अहेत्वाद्यर्थ आरम्भ इति। हेत्वादिषु पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। भास्कर इति। कथं पुनरत्र सकारः? यावता सकारस्य रुत्वविसर्जनीययोः कुप्वोः ᳲकपौ चेति (८।३।३७) विसर्जनीयजिह्वामूलीययोरन्यतरेण भवितव्यमित्याह सकारस्य निपातनादित्यादि। भास्करान्तेति यत् सकारस्योच्चारणं तदेव निपातनम्। बहुकर इति। बहुशब्दो वैपुल्यवाची। अहस्कर इति। अहन्नित्यस्य रोऽसुपीति (८।२।६९) नकारस्य रेफः। तस्य विसर्जनीयः। तस्मात् कृकमीत्यादिना (८।३।४६) सत्वम्। धनुष्करः। अरुष्कर इति। इसुसोः सामर्थ्ये (८।३।४४)। नित्यं

समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति (८।३।४५) षत्वम्। अथानन्तग्रहणं किमर्थम्? अन्तग्रहणादेवानन्तशब्देऽपि तदन्तविधिना भविष्यति। नैतदस्ति। सर्वस्मिन्नुपपदविधौ नहि तदन्तविधिरिष्यते। तथाहि पदकारः (A) पठत्युपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयतीति(१।१।७२,वा)। एवन्तर्हि नान्तकरोऽनन्तकर इत्यन्तशब्देनापि नञ्समासो भविष्यति। नैवं शक्यम्। स्वरे दोषः स्यात्। सति शिष्टे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना(६।२।२)प्रकृतिस्वरे हि नञ्स्वरः प्रसज्येत। तथाचानन्तकरशब्द आद्युदात्तः। निपाता आद्युदात्ता (फिट्,४।८०) इति नञ उदात्तत्वात्। इष्यते च गतिकारकोपपदानां (६।२।१३९) कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। तस्मादनन्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। किंयत्तद्बहुष्वञ्विधानमित्यादि। किमित्यादिषूपपदेष्वञ्विधानं कर्त्तव्यम्। तत् कथमिह टोऽप्यनुवर्त्तते? मण्डूकप्लुतिन्यायेनाऽपि विभाषाग्रहणमपि। तद् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् किंयत्तद्बहुषु कृञोऽजेव भवति। शेषेषु दिवादिषु ट एव। अहेत्वाद्यर्थत्वाच्चारम्भस्य यदा हेत्वादयो विशेषा न विवक्ष्यन्ते तदा किंयत्तद्बहुषु कृञोऽञ्विधानम्। तेषु विवक्षितेषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति। तथायं प्रयोग उपपन्नो भवति जातिरियं किंकरीति। किंकरणशीला किंकरी। न किञ्चिदपि करोति। निष्प्रयोजनेति यावत्।

२२। कर्मणि भृतौ।

कर्मणीति स्वरूपग्रहणमिति। कुत एतत्? कर्मग्रहणसामर्थ्यात्। यदि पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणमिह स्यात् कर्मग्रहणमनर्थकं स्यात्। कर्माधिकारात्। करोतेश्च सकर्मकत्वात् तेनैव सम्बन्धो भविष्यति। तथाच प्रागुक्तं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्त्तते। तत्र सकर्मकेषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते। अन्यत्र सुपीति। तस्मात् स्वरूपग्रहणमेवैतत्। कर्म निर्वेश इति। कर्म व्यापारः। तस्य निर्वेशो मूल्यम्।

२३। न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु।

हेत्वादिषु टप्राप्त इति। कृञो (३।२।२०) हेत्वादिना।

(A) Hence the पदकार is the वार्त्तिककार।

२४। स्तम्बशकृतोरिन्।

व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यमिति। कर्तृविशेषणं व्रीहिवत्सग्रहणम्। अनेन सूत्रेण य इन् विधीयते स व्रीहिवत्सयोः कर्त्रोर्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। इहापि विभाषेत्यनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन व्रीहिवत्सयोः कर्त्रोरेव भविष्यति। नान्यत्र। नित्त्वादुत्तरपदाद्युदात्तत्वम्।

२५। हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ।

पशौ कर्त्तरीति। एतेन पशुग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणमिति दर्शयति। प्रत्ययार्थत्वन्तु कर्त्तरि (३।४।६७) कृदिति वचनात्। कुतः पुनरेतदवसितम् प्रत्ययार्थस्य विशेषणमेवेति? न पुनर्बाधकमेवेति? तदुच्यते। धातोः प्रत्ययस्य विधानात् तदर्थस्य येन सम्बन्ध स्तत्र वाच्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। धात्वर्थः क्रिया। तस्याश्च साधनेन सम्बन्धो न वस्तुस्वरूपेण। साधनञ्च शक्तिः। न वस्तुस्वरूपम्। पशुशब्देन वस्तुस्वरूपेण स्वार्थमाचष्टे। न शक्तिस्वरूपेणेति। तेनाशक्तिस्वरूपे प्रत्याय्यमानः पशुर्नार्हति प्रत्ययार्थो भवितुम्। सोऽप्रत्ययार्थः सन्नशक्तित्वात् कथमिमं प्रत्ययार्थं बाधेत। तस्मात् प्रत्ययार्थस्तेन कर्त्तरि विशिष्यत इति युक्तमुक्तम् पशौ कर्त्तरीति। एष न्यायोऽन्यत्रापि प्रत्ययार्थविशेषणे द्रष्टव्यः।

२६। फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च।

२७। छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्।

ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमिति। ब्रह्म वनति क्षत्रं वनतीत्यर्थविवक्षायामिन्प्रत्ययः। तदन्ताद्द्वितीया। तस्याः सुपां (७।१।३७) सुलुगिति लुक्। युष्मच्छब्दाद्द्वितीयाविभक्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति (८।१।२३) त्वादेशः। गोसनिमिति। गां सनतीत्यर्थ इन्प्रत्ययः। तदन्तादमि परे पूर्वरूपत्वम्। पन्थानं रक्षत इति पथिरक्षी। द्विवचनमेतत्। पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। हविर्मथीनामिति। हविर्मथ्नन्तीति विगृह्य प्रत्ययः। तदन्तात् षष्ठ्या बहुवचनम्।

२८। एजेः खश्।

खन्तादिति। एतेन प्रकृत्यन्तरस्यायमेजेरिका निर्देश इत्याशङ्कां निरस्यति। कुतः पुनर्खन्तमवसितम्? खशः शित्करणात्। प्रकृत्यन्तरस्य ग्रहणे शित्करणमनर्थकं स्यात्। तद्धि सार्वधातुके सति तदाश्रयस्य शपो विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते। नचैजेः प्रकृत्यन्तरस्य सत्यसति वा शपि कश्चिद् विशेषोऽस्ति। खग्रहणे तु सति शित्करणमर्थवद् भवति। असति तस्मिन्णिलोपः स्यात्। तस्मिंस्तु सति सार्वधातुकनिबन्धने शपि णिलोपो न भवति। आर्धधातुकत्वं णिलोप इत्येके। एतच्चायुक्तम्। उत्तरार्थं हि शित्करणं स्यात्। असति हि तस्मिन्नुत्तरसूत्रे धेट आत्त्वं स्यात्। ध्मश्च धमादेशो न स्यात्। तथाच स्तनन्धयो नासिकन्धम इति न सिध्येत्। तस्माद् व्याख्यानादेव खन्तत्वमवसेयम्। खकारोऽयं मुमर्थ इति। खित्यनव्ययस्ये (६।३।६६) त्यधिकृत्यारुर्द्विषदजन्तस्येति (६।३।६७) मुमागमो यथा स्यात्। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थ इति। तिङ्शित् सार्वधातुकमिति (३।४।११३) सार्वधातुकसंज्ञा यथा स्यात्। अङ्गमेजय इति शप्। गुणायादेशौ। खश्प्रकरण इत्यादि। वातादिषूपपदेष्वजगतिक्षेपणयो र्धेट् पानि तुद व्यथन ओहाक् त्याग इत्येभ्यो धातुभ्यः खश्प्रकरण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उपसंख्यानशब्दश्च प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। नाडीमुष्ट्योश्चेत्यत्र (३।२।३०) चकारः। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन वातादिषूपपदेष्वजादिभ्यो धातुभ्यः खश् भविष्यति। शुनिन्धय इति। खित्यनव्ययस्येति (६।३।६६) ह्रस्वत्वम्। शर्द्धञ्जहा इति। जुहोत्यादिभ्यः शपः श्लुः। श्लाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम्। श्नाभ्यस्तयोरात (६।४।११२) इत्याकारलोपः।

२९। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः।

स्तने धेट इत्यादिना यथायोगमुपपदसम्बन्धं दर्शयन्नुदाहरणानि दर्शयति। नासिकन्धम इति। पाघ्रादिसूत्रेण (७।३।७८) धमादेशः। तौ चैतदित्यादि। यथासंख्याभावे हेतुमाह। स्तनशब्दो हि नासिकापेक्षयाल्पान्तरः।

तस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये योऽयमपूर्वनिपातः कृतः स लक्षणव्यभिचारं सूचयति। यथेह पूर्वनिपातशास्त्रं व्यभिचरन्ति स्वविषये न प्रवर्त्तते तथा यथासंख्यलक्षणमपीति। अतोऽस्माल्लक्षणव्यभिचारचिह्नाद् यथासंख्याभावो लभ्यते।

३०। नाड़ीमुष्ट्योश्च।

अत्रापीत्यादिना नाड़ीमुष्टिशब्दो हि घ्यन्तः। तस्य हि द्वन्द्वे घी(२।२।३२)-ति पूर्वनिपाते प्राप्ते योऽयमपूर्वनिपातः कृतः स पूर्व्वनिपातलक्षणव्यभिचार-चिह्नम्। अत इहापि संख्यातानुदेशो न भवतीत्यपि सूचयति। अथ प्रत्येक-मुपपदाभ्यां धातोः प्रत्येकं सम्बन्धः। स चोदाहरणेनैव वृत्तावभिव्यक्तः। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार इति। तेन घटीखारीवातशब्देष्वप्युपपदेषु ध्माधेटोः खश् भवति। यद्येवं वैषम्यादेव संख्यातानुदेशो न भविष्यतीति निरर्थक-स्तदभावार्थः व्यन्तस्यापूर्वनिपात उच्यते। वाक्ये भेदेन द्वे ह्यत्र। एकेन वाक्येन नाड़ीमुष्टी इत्येतयो ध्माधेटोः खश् भवतीति। अतो नाड़ीमुष्ट्योरितेत्रकं वाक्यम्। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् घटीखारीवातशब्देष्वप्युपपदेषु ध्माधेटोः खश् भवतीति द्वितीयम्। तत्र पूर्वस्मिन् वाक्ये समानत्वमस्तीति स्यादेव संख्यातानुदेशः।

३१। उदि कूले रुजिवहोः।

उदीति। सत्सप्तमीयम्। उदि सति। तत्रोत्कूलशब्दयोर्विषयव्यवस्था द्रष्टव्या। ते प्राग्धातोरिति (१।४।८०) वचनाद् धातोरनन्तर मुत्शब्दः। तस्मात् पूर्वः कूलशब्द इति। अथवोदिति परसप्तमी। उदि परतः कूलशब्द-स्योपपदत्व इति। अथोच्छब्दस्याप्युपपदसंज्ञा कस्मान् न भवति? प्रत्येकं सप्तम्युच्चारणात्? एषा ह्याचार्य्यस्य शैली यत्र प्रत्येकमुपपदत्व मस्ति तत्र समुदायात् सप्तमीमुच्चारयति यथा नाड़ीमुष्ट्योरिति (३।२।३०)। इह तु विपर्य्ययः कृत इति न भवत्युपपदत्वम्। अपिच रुजिवहोः सकर्मकत्वात् कर्मणीतीहोपतिष्ठते। न चोच्छब्दस्य कर्मत्वं सम्भवति। असत्त्ववाचित्वात्। कुतस्तस्योपपदत्वम्? कूलमुद्रुज इति। तुदादित्वाच्छः। कूलमुद्वह इति। शप्।

३२। वहाभ्रे लिहः।

वहंलिह इति। लिह आस्वादने। अदादित्वाच्छपो लुक्। सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) ङित्त्वाद् गुणाभावः।

३३। परिमाणे पचः।

प्रस्थम्पचा। द्रोणम्पचेति। प्रस्थद्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ प्रस्थद्रोणशब्दावुपचारेण वर्त्तेते। न प्रस्थादावेव परिमाणविशेषे काष्ठादिमये। क्लेदवाची ह्यत्र पचिः। न च मुख्यस्य प्रस्थादे र्विक्लेदः सम्भवति। अतो न तस्य सम्बन्ध उपपद्यते। स्वरूपग्रहणमप्यत एव न भवति। नहि स्वरूपप्रधानेन परिमाणेन विक्लेदवचनस्य पचेः सम्बन्धः सम्भवति। यद्यपि हि प्रस्थादिशब्दः परिमेये वर्त्तते तथापि परिमाणव्यपदेशो न तस्य विरुध्यते। प्रथमं परिमाणवृत्तित्वात्।

३४। मितनखे च।

अपरिमाणार्थ आरम्भ इति। परिमाणे पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। मितनखशब्दयोरपरिमाणवचनत्वात्। सर्वदैव हि मितशब्दः परिमेयद्रव्यवचनः। नखशब्दो हि प्राण्यङ्गवचनः।

३५। विध्वरुषो स्तुदः।

अरुन्तुद इति। अरुष्शब्दस्यारुर्द्विषदजन्तस्येत्यु (६।४।६७) का रात् परो मुमागमः। संयोगान्तलोपः (८।२।२३)। मोऽनुस्वारः। अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति (८।४।५८) परसवर्णः।

३६। असूर्य्यललाटयोर्दृशितपोः।

असूर्य्यम्पश्या इति। पाघ्नादिसूत्रेण (७।४।५८) पश्यादेशः। दृशिना नञः सम्बन्धादिति। असामर्थ्यहेतुः। अत्र हि दर्शनं प्रतिषिध्यते। नतु सूर्य्य एव। तस्माद् दृशिनैव नञः सम्बन्धः। न सूर्य्येणेत्यसामर्थ्यम्। सूर्य्यं न पश्यन्तीति दृशिना नञः सम्बन्धं दर्शयति। यदा सूर्य्यः प्रतिषिध्यते तदा न भवितव्यमेव प्रत्ययेन। अनभिधानात्। समासस्त्वायमसामर्थ्येऽपि भवति।

गमकत्वात्। अस्मादेव वचनाद्वा। ननु च यथा राजदाराः सूर्यं न पश्यन्तीति तथान्यदपि परपुरुषादिकम्। तत्रायुक्तं सूर्य्यैकेन विशेषणेनेत्यत आह गुप्तिपरञ्चैतदिति। यदेतदसूर्य्यम्पश्या राजदारा इति वचनमेतद् गुप्तिप्रधानम्। गुप्तिप्रतिपादनाय प्रयुक्तत्वात्। एवं नामेत्यादिना गुप्तिपरत्वमस्य दर्शयति।

३७। उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च।

उग्रंपश्येति। कर्मण्यणि (३।२।१) प्राप्ते दृशेः खश् निपात्यते। पूर्ववत् पश्यादेशः। इरम्मद इति। इरया माद्यतीति। मदी हर्षे। हजादिषु प्राप्तेषु खश् निपात्यते। तत्र दिवादित्वाच्छनि प्राप्ते तदभावो निपात्यते। पाणिन्धमा इति। अधिकरणे ल्युटि प्राप्ते खश् निपात्यते। पूर्ववद्धमादेशः।

३८। प्रियवशे वदः खच्।

चकारः खचि ह्रस्व (६।४।९४) इति विशेषणार्थ इति। खे ह्रस्व इत्युच्यमाने खश्यपि स्यात्। ननु चैकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येति न भविष्यति। एवं तर्हि परिभाषाश्रयणाच्चकारकरणमेव लघ्विति च मन्यते। ननु च प्रियंवदो वशंवदइति खश्यपि सिध्यति। किमर्थम् प्रत्ययान्तरकरणमित्याह प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थ मिति। द्विषत्परयोस्तापेरित्यत्र (३।२।३९) खचि ह्रस्वस्तापि यथा स्यात्। णिलोपश्चेत्याद्यर्थं प्रत्ययान्तरं क्रियते। अथोत्तरत्रैव खच् कस्मान्न क्रियते ? अत्रापि खज् भवतीति विज्ञानार्थम्। तेन गमेरपि सुप्युपपदे खच् सिद्धो भवति। यदि खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानं तत्रोपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनार्थं प्रत्ययान्तरं क्रियते। प्रतिपादनन्त्विदमेव वेदितव्यम्। विहायसो विह चेति। गमे विहायःशब्द उपपदे खच्प्रत्ययः। तत्सन्नियोगेन विहायःशब्दस्य विहादेशः। खच्च डिद्वा वक्तव्य इति। डित्त्वाट्टिलोपः स्यात्। विहायसो विह चेत्यतोऽस्य भेदेन पाठात्। डित्त्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। अन्यथा विहङ्गम इति न सिध्येत्। डित्त्वेत्यादि। डप्रत्यये च गमे विहायसो विहादेशः। विहग इति। न पुनरत्र डप्रत्ययः ? अस्मादेव वचनाद् भवति। अथवा वक्ष्यत्युत्तरतो डप्रकरणे ऽन्येष्वपि (२।३।४८ वा) दृश्यत इति।

३९ । द्विषत्परयोस्तापेः ।

द्वयोरपि ग्रहणमिति । खन्तावस्थायां विशेषाभावात् । द्वितकारको निर्देश इति । द्विषत्परयोरिति निर्देशे द्वौ तकारौ । तत्रैको द्विषच्छब्दस्यावयवः । तेन द्विषच्छब्दो विशिष्यते द्विषच्छब्द उपपदे तकारान्त इति । तेन स्त्रियां न भवति । स्त्रीप्रत्ययान्तस्तकारान्तो न भवति । असति तु द्वितीये तकारे प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति (प,८२) स्त्रियामपि स्यात् । द्विषतीति । उगितश्चेति (४।१।६) ङीप् । उगित्त्वन्तु द्विषच्छब्दस्य द्विषोऽमित्र इति (३।२।१३१) शत्रन्तत्वात् ।

४० । वाचि यमो व्रते ।

शास्त्रित इति (B) । शास्त्रे कृत इति विगृह्य शास्त्रशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् । तदन्तात् क्ते विहिते शास्त्रित इति । शास्त्रविहित इत्यर्थः । अथवा शास्त्रेण इति शास्त्रितः । शास्त्रविद इतो ज्ञातः प्रवृत्तः । अथवा शास्त्रशब्दस्तारकादिषु द्रष्टव्यः । शास्त्रमस्य सञ्जात मिति शास्त्रितः । वाचंयम इति वाचं यच्छतीति विगृह्य खचि वाचंयमपुरन्दरौ (६।३।६९) चेति पूर्वपदस्य मुमभावो निपात्यते । ननु च प्रत्ययोऽपि तेनैव निपातनेन भविष्यति । तत् किमनेन ? नैतदस्ति । यच्छतीति पचाद्यचि विहिते ततश्च वाचो यम इति षष्ठीसमासे कृते वाचंयम इति सिध्यति । सम्पद्यत एव । तत्र तु निपातनमनर्थकं स्यात् । एवञ्च सति नित्यमुपपदसमासो न स्यात् । अतः खच्प्रत्ययो विधेयः । निपातनमपि कर्त्तव्यम् ।

४१ । पूः सर्वयोर्दारिसहोः ।

दारीति । दॄ विदारण इत्यस्य णिचा निर्देशः । पुरन्दर इति । पूर्वपदे मुमभावो निपात्यते । भगे च दारेरिति वक्तव्यमिति । भगे चोपपदे दारेः खच् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् ।

(B) In the printed काशिका, the reading is शास्त्रतो नियमः । Our author reads शास्त्रितः and hence his troubles to derive it. हरदत्त too adopts this word.

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमा (३।२।३७) श्चेत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन भगे चोपपदे दारेः खञ् भवतीति।

४२। सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः।

सर्वङ्कष इति। कष खष शिष जष झष शष वष मष रुष रिष हिंसार्थाः।

४३। मेघर्त्तिभयेषु कृञः।

उपपदविधावित्यादि। ननु चाभयशब्दो नञ्समासे सिध्यत्येव। नैवं शक्यम्। सति शिष्टत्वाद्धि तत्पुरुषे तुल्यार्थे (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्युदात्तत्वं स्यात्। गतिकारकोपपदानामित्यादिना (६।२।१३९) त्वोदात्तत्वं चेष्यते। तस्मात् कर्त्तव्यम्। अपवादत्वात् खजयमणं बाधते। हेत्वादिविवक्षायाञ्च परत्वाट्टप्रत्ययमपि।

४४। क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।

अथ क्षेमप्रियमद्रे वेत्येवं कस्मान्नोक्तम्। किमण्ग्रहणेन? खचि विकल्पिते। कर्मण्यणि (३।२।१) त्यनेनैवाण् भविष्यतीत्यत आह वेति वक्तव्य इत्यादि। क्षेमप्रियमद्रे वेत्युच्यमाने पक्षे वाग्रहणाद् यथाप्राप्तमपीष्यते। ततो हेत्वादिषु विवक्षितेषु कृञो हेतुताच्छील्येत्यादिना (३।२।२०) टः स्यात्। अतस्तद्बाधनार्थम्। तेन हेत्वादिविवक्षायां टप्रत्ययं बाधित्वाण् भवति।

४५। आशिते भुवः करणभावयोः।

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते। न कर्मणीति। भवतेरकर्मकत्वात्। आशितशब्दे सुबन्त इत्यादि। अथ विपर्य्ययः कस्मान्न भवति? करणभावयोरुपपदयोराशिते प्रत्ययार्थे इति? असम्भवात्। आशित इत्यश्नातेः कर्त्तोच्यते। तस्य भवतिना सम्बन्धो नोपपद्यते। नहि योऽश्नातेः कर्त्ता स भवतेः प्रत्ययार्थो भवितुमुत्सहते। तस्मादाशितशब्दस्योपपदत्वम्। इतरयोस्तु प्रत्ययार्थत्वम्। एवञ्च घञ्ल्युटोरपवादो भवति। वासरूपविधिना ल्युडपि भवत्येव। आशितभवन ओदन इति। घञस्तु स्वरूपत्वाद् बाधक एव।

४६ । संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ।

संज्ञावशादिति । संज्ञाशब्दा हि द्विविधा भवन्ति । केचिदवयवार्थानुगता यथा सप्तपर्ण इति । केचित्तु विपरीता यथा तैलपायिकेति । तदिह यत्रावयवार्थानुगमोऽस्ति विश्वम्भरः शत्रुन्तप इत्यादिषु तत्र कर्मणीति सम्बध्यते । विश्वं बिभर्त्तीति विश्वम्भरः । यत्र त्ववयवार्थानुगमो नास्ति यथा रथन्तरं सामेति तत्र व्युत्पत्त्यर्थं सुपीति सम्बध्यते । रथेन तरतीति रथे तरतीति वा । पतिंवरेति । वृञ् वरणे । वृङ् सम्भक्तौ । पतिं वृणीते । पतिं वृणुत इति विग्रहः । शत्रुं जयतीति शत्रुञ्जयः । धारीति । धृञो ण्यन्तस्य ग्रहणम् । युगं धारयतीति युगन्धरः । पूर्ववन्नुम्त्वम् । शत्रुं सहत इति शत्रुंसहः । शत्रुं तपतीति शत्रुन्तपः । अरिं दाम्यतीति अरिन्दमः । यद्यपि दमिरकर्मकस्तथाप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात् सकर्मको भविष्यति । अरिं दमयतीत्यर्थः ।

४७ । गमश्च ।

यस्य सौतङ्गमिः पुत्र इति । पुत्रस्य सौतङ्गमित्वव्यपदेशेन पितुः सुतङ्गमसंज्ञानुमीयत इति दर्शयति । सत्यां हि पितुः सुतङ्गमसंज्ञायां तत्पुत्रस्य सौतङ्गमिशब्देनाभिधानं भवति । नासत्याम् । अथ योगविभागः किमर्थः । पूर्वसूत्र एव गमेर्ग्रहणं क्रियतामित्याह योगविभाग उत्तरार्थ इति । गमेरेवोत्तरत्रानुवृत्तिर्यथा स्यात् । भृञादीनां माभूत् । एकयोगे हि तेऽप्यनुवर्त्तेरन् ।

४८ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ।

डकार इत्संज्ञोपार्थ इति । डिति टेरिति(६।४।१४३)टिलोपो यथा स्यात् । कथं पुनः सत्यपि डकारे टिलोपो लभ्यते ? यावता भसंज्ञकस्य हि टिलोप उच्यते । नचेह भसंज्ञास्तीत्याह डित्यभस्यापीत्यादि । यदि सत्यपि डिति टिलोपो मा भूत् तदा तस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । ननु च श्रवणार्थं भविष्यति । तत् कुतो वैयर्थ्यं स्यात् ? एवं मन्यते । प्रावृट्शरत्कालदिवाञ्ज (६।३।१५) इति कृतटिलोपस्य जने ड्प्रत्ययान्तस्यायं निर्देशं करोति ततोऽवसीयते डकारस्याश्रवणार्थतेति । सर्वत्रेत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य

प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। गमश्चे (३।२।४८) त्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते। तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सर्वत्रेत्यादावुपपदे डो भविष्यतीति। सर्वत्रशब्दश्चात्र सुपीत्यनेन सम्बध्यते। न तु कर्मणीत्यनेन। तस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् कर्मत्वानुपपत्तेः। पन्नशब्दः क्रियाविशेषणत्वात् कर्मणीत्यनेन सम्बध्यते। प्रतिपादितं हि करणे च स्तोकाल्पेत्यादिसूत्रे (२।३।३३) क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम्। उरसो लोपश्चेति। अलोऽन्त्यस्येति (१।१।५२) सकारस्य। सुदुरोरधिकरण इति। ल्युडपवादो डो विधीयते। वासरूपविधिना सोऽपि भवति सुगमनम्। दुर्गमनमिति। अधिकरण इति किम्? कर्मणि मा भूत्। ईषद्दुःसुष्वित्यादिना (३।३।१२६) खलेव भवति सुगमो दुर्गम इति। निरो देश इति। निर्शब्द उपपदे गमेर्डो भवति देशेऽधिकरणे। निर्गम्यते ऽस्मिन् देशे निर्गो देशः। देशादन्यत्र ल्युडेव भवति निर्गमनमिति।

४९। आशिषि हनः।

आशिषीति। प्रत्ययार्थमेतत्। तस्मिन् कर्त्तरि प्रत्ययो भवति यस्मिन् विधीयमान आशीर्गम्यते। तिमिं वध्यादिति। आशीर्लिङ्प्रयोगवतो वाक्यस्योपन्यासस्तु समानार्थत्वात् तिमिहशब्दस्य प्रख्यानार्थः। दाराघाहन इत्यादि। टकारादेश एवोपसंख्यायते। अण्प्रत्ययस्तु कर्मण्यणित्यनेनैव (३।२।१) सिद्धः। अथान्तग्रहणं किमर्थम्? यावता ऽलोऽन्तस्येत्यन्तस्य (१।१।५२) भविष्यतीति। न। षष्ठीनिर्दिष्टस्यालोऽन्त्यविधयो भवन्ति। न चेह हन्तेः षष्ठ्या निर्देशः। किं तर्हि? पञ्चम्या। नन्वर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। हन इत्यस्याः पञ्चम्या षष्ठी सम्पद्यते। एवं तर्हि विस्पष्टार्थमन्तग्रहणम्। दार्वाहन्तीति। दारुशब्दोऽत्र द्वितीयान्तः। स्वमोर्नपुंसका (७।१।२३) दिति लुप्तत्वान्न द्वितीया श्रूयते। चारौ वेति। अत्राप्यादेशो विकल्पेन विधीयते। अण् तु कर्मण्यणिति (३।२।१) नित्यमेव सिद्धः। चार्वाघाट इति। हो हन्ते र्ञ्णिन्नेष्विति (७।३।५४) कुत्वम्। हनस्तोऽचिण्णलोरिति (७।३।३२) तत्वम्। कर्मणि समि चेत्येतद्वाक्यं कर्मण्युपपद इत्यस्यैव विशेषणम्।

५० । अपे क्लेशतमसोः ।

उदि कूले रुजिवहोरित्य(३।२।३१)त्रोच्छन्दस्योपपदत्वे यो न्याय उक्तः स इहाप्यपशब्दस्य वेदितव्यः। अनाशीरर्थं आरम्भ इति। आशिषि पूर्वेणैव सिद्धत्वात्।

५१ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।

कुमारघातीति। पूर्ववत् तत्पुरुषे। निपातनाच्छिरसः शीर्ष भाव इति। कुमारशीर्षयोरित्यत एव निपातनाच् शिरसः शीर्षभावो भवति। न पुनः शीर्षच्छन्दसीत्यनेन (६।१।६०)। तत्र हि शीर्षन्निति शिरःशब्दसमानार्थं शब्दान्तरं निपात्यते। अन्यथा शीर्षघातीति च्छन्दस्येव स्यात्। न भाषायाम्। कुमारशीर्षयोरिति च निर्देशो नोपपद्यते। स हि नकारान्तः। अकारान्तेन चायं निर्देशो भवति न नकारान्तेनेति। णिनेर्द्वितीय इकारो नकारस्येत्-संज्ञापरित्राणार्थः। णकारो वृद्ध्यर्थः।

५२ । लक्षणे जायापत्योष्टक् ।

लक्ष्यते चिह्न्यतेऽनेनेति लक्षणम्। तदस्यास्तीति तस्मिंल्लक्षणवति। एतेन मत्वर्थीयाकारप्रत्ययान्तो लक्षणशब्दः सूत्र उपात्त इति दर्शयति। स च कर्तुः प्रत्ययस्य विशेषणमिति दर्शयन्नाह लक्षणवति कर्तरीति। अथ लक्षणशब्दस्योपपदत्वं कस्मान्न भवति ? केचिदाहुः। हन्तेः सकर्मकत्वात् कर्मणीतीह्योपतिष्ठते। तत्र यदीह लक्षणस्योपपदत्वं स्यात् तत्कर्मणा विशिष्येत। न च लक्षणं हन्तेः कर्मोपपद्यते। स हि हिंसायां वर्त्तते। हिंसा च प्राणिविषया। जायापत्योः प्राणिधर्मत्वात् कर्मत्वमुपपद्यत इत्येतच्चानुपपन्नम्। मत्वर्थीयाकारप्रत्ययान्तस्य लक्षणशब्दस्य प्राणिष्वपि वृत्तेः। व्याख्यानादेव लक्षणस्यानुपपदत्वं विज्ञायते। अनभिधानाद्वा। लक्षणवत्युपपदे जायापतिभ्यां प्रत्ययार्थेन भवितव्यम्। न च लक्षणशब्दस्योपपदत्वेन हन्तिना टक्प्रत्ययान्तेन जायापत्योः कर्त्रोरभिधानं दृष्टम्। जायाघ्न इति। कित्त्वाद् गमहनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।९८)। पूर्ववत् कुलम्। पतिघ्नीति। टित्त्वान् ङीप्।

५३। अमनुष्यकर्तृके च।

अमनुष्यकर्तृक इति। अमनुष्यः कर्ता यस्य स तथोक्तः। एतच्च धात्वर्थविशेषणम्। धात्वर्थो हन्तेरित्यत आह अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थे इत्यादि। अथामनुष्यकर्तृकग्रहणमुपपदविशेषणं कस्मान्न भवति? कर्मणी-त्यनुवर्तते। कर्मणश्चामनुष्यकर्त्रा सह सम्बन्धानुपपत्तेः। साधनस्य हि क्रियायाः सम्बन्धो न कारकान्तरेण। प्रत्ययार्थस्य कर्तुरिदं विशेषणं कस्मान्न विज्ञायते? तस्यामनुष्यकर्तृकत्वाभावात्। नहि कर्तुः कर्ता सम्भवति। अपि तु क्रियायाः। ननु च कर्तृग्रहणं न कर्तव्यम्। विनापि हि तेनामनुष्यकर्तरि प्रत्ययो लभ्यत एव। नैवं शक्यम्। कर्तृग्रहणमन्त-रेणामनुष्यग्रहणं केवलमुपादीयमानमुपपदविशेषणमपि विज्ञायते। तस्मात् कर्तृग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिन् सत्यमनुष्यकर्तृग्रहणं तस्य विशेषणं न सम्भव-तीत्यतो धात्वर्थ एव तेन विशेषयितुं युक्तः। इह कस्मान्न भवतीति। हस्तिकर्तृकत्वादमनुष्यकर्तृको धात्वर्थः। एतस्माद् भवितव्यमेव टक्प्रत्ययेनेति मन्यते।

५४। शक्तौ हस्तिकपाटयोः।

शक्तौ गम्यमानायामिति। अनेनोपपदत्वं शक्तेर्निराकरोति। हस्ति-कपाटयोः कर्मणोरुपपदयोरित्यनेनापि हस्तिकपाटयोः प्रत्ययार्थविशेषण-त्वम्। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते शक्तावुपपदे हस्तिकपाटयोः कर्त्रो-रिति? आरम्भसामर्थ्यादेव हि विज्ञायमाने हस्तिकपाटयोर्मनुष्यकर्तृके धात्वर्थे वृत्तिर्वर्तते। तथाच पूर्वेणैव सिद्धेऽस्यारम्भवैयर्थ्यं स्यात्। उपपदत्वे तु तयोः शक्तौ गम्यमानायां मनुष्ये कर्तरि प्रत्ययो विज्ञायत इति न भवत्येष दोषः। विषेण हस्तिनं हन्तीति। विषेणेत्यशक्तिकत्वं दर्शयति। यो हि स्वयं हन्तुं न समर्थः स विषादिनोपायान्तरेण हन्ति।

५५। पाणिघताड्घौ शिल्पिनि।

पाणिघताड्घाविति। टप्रत्ययो घत्वं टिलोपश्च निपात्यते।

५६। आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्।

अच्वाविति। बहुव्रीहिः। न विद्यते च्विर्यस्मिंस्तत्राच्वौ। तत्पुरुषो वा। च्वेरन्योऽच्विः। अच्व्यन्त इत्यर्थः। अच्वावित्याढ्यादीनां विशेषणम्। एकवचनन्तु प्रत्येकं तैरभिसम्बध्यते। आढ्यादिष्वित्यादिना कर्त्तृविशेषणत्वमाढ्यादीनामपाकरोति। करणे कारक इत्यनेनापि करणस्योपपदत्वं निरस्यति। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते करण उपपद आढ्यादिषु कर्त्तृष्विति? तत्र केचिदाहुः। आढ्यादयोऽत्र शब्दप्रधानाः। न च तथाभूतानां कर्त्तृत्वमुपपद्यते। शब्दप्रधानत्वं पुनस्तेषां च्व्यन्तेष्वच्वाविति प्रतिषेधाद्विज्ञायते। शब्द एव हि च्व्यन्तो भवति। नार्थः। च्व्यन्तता शब्दस्यैव विद्यते। नार्थस्य। तत्र यद्येतेऽर्थप्रधानाः स्युः च्व्यर्थेष्विति विशेषणमनुपपन्नं स्यात्। अच्वाविति च प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। पर्युदासोऽप्यनर्थकः स्यात्। पर्युदसनीयाभावात्। कथं पुनः शब्दप्रधानानां प्रत्ययार्थविशेषणत्वं नोपपद्यते? शब्दस्याकर्त्तृकत्वादनुपपत्तेरिति। न। तस्याप्याढ्य इत्येवं शब्दः सुखयति सुभगशब्दः सुखयतीत्यादिप्रयोगेषु कर्त्तृत्वदर्शनात्। व्याख्यानादेवार्थनिश्चयोऽद्वेष्यः। करणस्य प्रत्ययार्थत्वेन निर्देशात् कर्त्तरि कृदिति (३।४।६७) न व्याप्रियते। ननु च ये मे च्व्यर्थाः। ते नियोगत एव च्व्यन्ताः। इह त्वच्व्यन्ता आढ्यादयो न सम्भवन्त्येव। तत् किं पर्युदस्यन्त इत्याह च्वेर्विकल्पेन विधानादित्यादि। विकल्पेन विधानन्तु समर्थानां प्रथमाद्वे (४।१।८२) त्यतो वाग्रहणानुवृत्तेः। आढ्यं तैलेन कुर्वन्तीत्यादि। नह्यसौ प्रागनाढ्यस्तैलेनाढ्यः क्रियते। किं तर्हि? आढ्यस्तैलेनाभ्यज्यते। अनेकार्थत्वाद्धातूनां करोतिरत्राभ्यञ्जने वर्त्तते। तेनाभूतप्रादुर्भावो नास्तीति भवति प्रत्युदाहरणम्। अथवा भवतु नामाभूतप्रादुर्भावः। तथापि युक्तमेवेदं प्रत्युदाहरणमिति दर्शयितुमाह प्रकृतेरविवक्षायामित्यादि। नह्यभूतप्रादुर्भाव इत्येवं सर्वोऽभूतप्रादुर्भावश्च्व्यर्थो भवति। किन्तु विशिष्ट एव। यस्मात् तत्र प्रकृतिग्रहणं दर्शयिष्यते। प्रकृतिः कार्य्यस्य पूर्वावस्था।

तेन यत्राश्रितं कार्य्यं पूर्वारम्भश्च कार्य्यस्य भाव्यमानतया विवच्यते तत्र सोऽभूतप्रादुर्भावः। स एव च्व्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यदा कार्य्यस्य पूर्वावस्था विवच्यते तदा च्व्यर्थो भवति। नाभूतप्रादुर्भावविवचायामिति। इह तु पूर्वावस्थामपरामृश्यानाश्रितपूर्वारम्भे कार्य्ये ऽभूततद्भावमात्रं विवचितम्। तेन सत्यप्यभूततद्भावे च्व्यर्थो न भवति। अतो भवत्येतत् प्रत्युदाहरणम्। आढ्रीकुर्वन्तीति। अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोग (५।४।५०) इत्यादिना च्विः। अस्य (७।४।३२) च्वाविती त्वम्। ल्युटा भवितव्यमिति। करणाधिकरणयोश्चेत्यनेन (३।३।११७) ल्युड्विधानात्। यदि ल्युटा भवितव्यं ततः किमित्याह नचेत्यादि। उभयत्रापि तदेव रूपम्। स एव स्वरः। रूपं तावदभिन्नम्। उभयत्रापि समासस्य नित्यार्थत्वात्। तथाहि ख्युनुपपदसमासेन भवितव्यम्। ल्युट्यपि गतिसमासेन। अनव्ययस्येति (६।३।६६) च प्रतिषेधान् मुमा न भवितव्यमिति रूपभेदो नास्ति। स्वरोऽपि न भवति भेदकः। ख्युनि सति यत्नेव नित्स्वरो भविष्यति ल्युट्यपि लित्स्वरस्तत्रैव। प्रतिषेधसामर्थ्यादिति। आढ्रीकरणमित्यस्य रूपस्य निरासायाच्वाविति प्रतिषेधः क्रियते। एवं तस्य निरासः कृतो भवति यदि ख्युना मुक्ते ल्युडपि भवति। अन्यथा हि स्यादेव। तदेव रूपमिति प्रतिषेधः स्यादिति वैयर्थ्यमिति भावः। अर्थत इति न शब्दतः। अर्थस्तु प्रतिषेधसामर्थ्यमेव। उत्तरार्थश्चेति। उत्तरसूत्रस्योपयोगं दर्शयति। तत्र खिष्णुच्खुकञ्भ्यां मुक्ते तृजादिभिर्भवितव्यमित्यस्ति विशेषः। ख्युनः खकारो मुमर्थः। नकारः स्वरार्थः।

५७। कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ।

कर्त्तरि कारक इति। कर्तृग्रहणं करणनिवृत्त्यर्थम्। ननु चास्वरितत्वादेवानुवृत्तिर्न स्यात्। सत्यमेतत्। एवमपि कश्चिद् विजानीयाद् यथैवाढ्यादयोऽनुवर्त्तन्ते तथा तत्सम्बन्धकरणमपीति। उत्तरार्थञ्च कर्तृग्रहणम्। उदात्तत्वादित्यादि। उदात्तादितरोऽनुदात्तः। तेन भवतेर्विहितस्यार्द्धधातुकस्यैकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधो (७।२।१०) न भवति। वलादिलक्षणेटा (७।२।३५) भवितव्यम्। ततश्च तेनैवेकारादित्वं सिद्धम्। ततो न कर्त्तव्यं खिष्णुच इकारा-

दित्वमिति भावः । इकारादित्वकरणस्य प्रयोजनमाह नञ्क्ष्णित्यादि । यदि खिष्णुच इकारादित्वं न क्रियते ततो यद्यपीटि कृते सतीकारादित्वं तस्य भवति तथापि तस्य लाक्षणिकत्वात् कृत्योकेष्णुच् (६।२।१६०) चार्वादयश्चेत्यत्रेष्णुज्ग्रहणेन न ग्रहणं स्यात् । ततश्चानाढ्यम्भविष्णुरिति नञ उत्तरस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं न स्यात् । इष्यते च । अतो नञ उत्तरस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तेनेकारादित्वमिष्णुचः क्रियते । ननु च सत्यपीकारादित्वेऽलंकृञादिसूत्रे(३।२।११६) विहितस्यैवेष्णुचः ग्रहणेन भवितव्यम् । नेतरस्य । तस्यैकानुबन्धकत्वात् । अस्य द्व्यनुबन्धकत्वात् । इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणं भविष्यतीत्यदोषः । खकारो मुमर्थः । चकारः स्वरार्थः । ञकारो वृद्ध्यर्थः ।

५८ । स्पृशोऽनुदके क्विन् ।

सुपि स्थ(३।२।४)इत्यत्रोक्तं कर्मणि सुपीति द्वयमनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु कर्मणीत्युपतिष्ठते । अन्यत्र सुपीति । स्पृशिरयं सकर्मकः । अतः स्पृशिर्धातोरनुदके सुबन्त उपपद इत्युक्ते पूर्वापरव्याहतिं मन्यमान आह ननु चेत्यादि । नैष इत्यादिना परिहारः । कथं पुनः कर्त्तृग्रहणे कर्त्तुश्च प्रचयार्थे विज्ञायमाने सुबन्त उपपदे प्रत्ययो लभ्यत इत्याह सुबन्तमात्र इत्यादि । सुबन्तमात्र उपपदे सत्येकः प्रचयार्थः कर्त्ता कर्मण्युपपदे सति भवति । अपरः करणादावुपपदे । तत्र भेदे सति तत्सम्बन्धभेदेन भिद्यमानस्य कर्त्तुः प्रचयो लभ्यते । घृतस्पृगिति । क्विन्प्रत्ययस्य (८।२।६२) कुरिति कुत्वम् । गकारे वावसान (८।४।५६) इति चर्त्वं ककारः । नकारः क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्यादि । क्विप्रत्ययस्य कुरित्युच्यमाने क्विपोऽपि ग्रहणं स्यात् । अतो नकारोऽनुबध्यते । प्रकृतेराद्युदात्तार्थो नकारो न भवति । स्पृशेरेकाच्त्वात् तत्स्वरेणैव सिद्धत्वात् । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । वकारो वेरपृक्तस्येति (६।१।६७) विशेषणार्थः ।

५९ । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।

ऋतौ यजतीति । वसन्तादिक ऋतौ यजति यस्मिन् याग ऋतुर्देवता स याग ऋतुः । तं यजतीति । ऋतुप्रयुक्तो वा यजतीति । यस्मिन् याग ऋतुः प्रयोजक स्तमृतुप्रयुक्तो यजतीति । अस्मिन् पक्षे प्रयुक्तमात्रस्य लोपो निपात्यते ।

ऋत्विगिति। यजादित्वात् (६।१।१५) संप्रसारणम्। यथाकथञ्चिदनुगन्तव्येति। येन केनचित् प्रकारेण व्युत्पादयितव्यम्। नत्ववयवार्थस्तन्त्रमिति दर्शयति। अन्तोदात्तत्वं निपात्यत इति। नियतस्वरबाधनार्थम्। दधृगिति। अभ्यासस्योरदित्यत्वम् (७।४।६६)। हलादिःशेषः (७।४।६०)। जश्त्वम्। षत्वञ्च निपात्यत इति। सात्पदाद्योरिति (८.३।१११) प्रतिषेधान्न प्राप्नोतीति कृत्वा। ष्णिह प्रीतौ। उत्स्निह्यतीत्युष्णिक्। निपातनैः सह निर्देशादित्यादिना निपातनैः सहैषां यो निर्देशः स एषामपि किञ्चिदलाक्षणिकं कार्य्यं यथा स्यादित्येवमर्थः। तेनैषु किञ्चिदलाक्षणिकं कार्य्यं भवति। इदं त्वत्रालाक्षणिकम्। यः सकर्मकस्यापि सुबन्तमात्र उपपदे भवति प्राङिति। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोरिति (७।१.७०) नुम्। हल्ङ्यादिसंयोगादिलोपौ। नकारस्य पूर्ववत् कुत्वम्। केवलादिति। सत्यपि कर्मणि सुपीत्यधिकारे निरुपपदादेव भवति। निपातनैः सहेति निर्देशात्। क्विन्विधानसामर्थ्याद्वा। उपपदे हि सदादिसूत्रेण (३।२।६२) क्विपा भवितव्यम्। सोपपदात्दित्यादि। न च सोपपदाद् युजेः क्विपि क्विनि वा विशेषोऽस्ति। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वस्य सिद्धत्वात्। अनुपपदत्वे युजेर (७।१।७१) समास इति नुमि कृते नकारस्य कुत्वार्थं क्विनो विधानं सार्थकं भवति।

६०। त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च।

अनालोचनमिह चक्षुर्ज्ञानमात्रमभिप्रेतम्। यदि तत्र दृशिर्न वर्त्तेत एवं प्रत्ययो भवति। नान्यथा। त्यादृक् त्यादृश इति। दृक्दृशवतुष्वित्यनुवर्त्तमान (६।३।८९) आ सर्वनाम्न (६।३।९१) इत्यात्वम्। कञो ञकार-ष्टिड्ढाणञिति (४।१।१५) विशेषणार्थ इति। यदि कञो ञकारो न कर्त्तव्य स्तदोदात्तार्थो नकारः कर्त्तव्यः। एवञ्च कञ्कक्विल्येवं (४।१।१५) कर्त्तव्यम्। ततश्चैवमुच्यमाने यावादिभ्यः(५।४।२९) कन् यावकेत्यत्रापि ङीप् प्रसज्येत। अतस्तद्विशेषणार्थो ञकारः कर्त्तव्य इति। ननु च दृशेर्दर्शनक्रियत्वात् तादृक् तादृश इत्यादिषु दर्शनक्रिया ऽस्त्येव। तथाह्येषां व्युत्पत्तौ तं पश्यत्येवंप्रकारं वाक्यमुपदिश्याचार्य्याः प्रत्ययं कुर्वन्ति। वाक्यसमानार्था वृत्तिर्भवति। सा च दर्शनक्रिया

ज्ञानार्थिका । तत् कथमत्र दृशिरनालोचने वर्त्तेत इत्याह तादृगादयो रूढिशब्दप्रकारा इत्यादि । रूढिशब्देषु नावयवार्थेन भवितव्यम् । किं तर्हि ? समुदायार्थेन । अतएवात्रावयवार्थो नोपादीयते । व्युत्पत्त्यर्थस्तु विद्यमानोऽप्यवयवार्थं नोपादत्ते यथा व्याजिघ्रतीति व्याघ्र इत्यादौ । तस्मादिह यद्यपि व्युत्पत्त्यर्थं वाक्यस्य दर्शनक्रियोपादीयते तथाप्यसौ वृत्तौ नास्त्येव । तथाहि तादृक् तादृश इत्यादिभ्यः शब्देभ्यः सदृशवस्तुविषये प्रत्यय उपजायते । न तु दर्शनक्रियाविषय इति युक्तैव दृशेरनालोचने वृत्तिः । समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् । समानान्ययोश्च शब्दयोरुपपदयोर्दृशेः क्विन्कञौ प्रत्ययौ भवत इतीयतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन समानान्ययोरुपपदयोर्दृशेः क्विन् कञौ प्रत्ययौ भविष्यतः । सदृश इति । समानस्येतरनुवर्त्तमाने (६।३।८४) दृग्दृशवतुष्विति (६।३।८८) सभावः ।

६१ । सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ।

कर्मग्रहणं तु सुप्योऽनुदके (३।२ ५८) क्विन्नित्यतः प्रभृति न व्याप्रियत इति । ननु सकर्मका अपि धातवः सन्ति । तत् कथं न व्याप्रियत इति ? एवं मन्यते । सुप्योऽनुदके क्विन्नित्यादिषु (३।२।५८) यत् कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते तत् कर्त्तृप्रचयार्थं विज्ञायते । तेन सुपीति व्याप्रियते । न कर्मणीति । एवं हि कर्त्तृप्रचयो लभ्यते । नान्यथा । अत उपसर्गग्रहणं किमर्थम् ? यावतोपसर्गाः सुबन्ता एव । तत्र सुब्ग्रहणेनैवोपसर्गग्रहणं सिद्धमित्याह उपसर्गग्रहणं ज्ञापकमिति । अन्यत्र सुब्ग्रहण उपसर्गग्रहणं न भवतीति । क्वान्यत्र सुब्ग्रहण उपसर्गग्रहणं न भवतीत्याह वदः सुपि क्यप् (३।१।१०६) चेति । ननु च वदः सुपि क्यप् चेत्यत्र (३।१।१०६) मृदमद्यचरयमश्चानुपसर्गे(३।१।१००)इत्यतोऽनुपसर्गग्रहणमनुवर्त्तते । एवञ्चोपसर्गे प्रत्ययो न भविष्यति । तत् किं ज्ञापनार्थेनोपसर्गग्रहणेन ? विस्पष्टार्थमुपसर्गग्रहणमित्येके । तत्रानुपसर्गग्रहणं नानुवर्त्तयितव्यमिति वा ज्ञापनार्थमुपसर्गग्रहणम् । विकल्पप्रदर्शनार्थं

कर्त्तव्यमित्यन्ये। अपरे त्वाहुः। ज्ञापकप्रयोजनद्दिगियमिति वृत्तिकारो दर्शयति। इदन्तु स्पष्टं ज्ञापकस्य प्रयोजनम्। सूत्रोऽनुदके किबित्यत्र (३ २।५९) सुपीत्यधिकारादसति ज्ञापक उपसर्गग्रहणे सुबन्तेऽप्युपसर्गे स्यादुपसृशति संस्पृशतीति। अस्माज् ज्ञापकान्न भवति। साहचर्य्यादित्यादि। यदि सू इत्ययं धातुरादादिकत्वं व्यभिचरति द्विष अप्रीतावित्येष तु न व्यभिचरति। अतोऽनेन साहचर्य्यात् सू इत्यादादिकस्य षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य ग्रहणम्। न षू प्रेरण इत्यस्य तौदादिकस्य। ननु च सद्भिना तौदादिकसाहचर्य्यादस्यापि ग्रहणं भवति। नैतदस्ति। यथैव हि सू इत्येष तौदादिकत्वं व्यभिचरति तथा सदिरपि। तस्य भ्वादिषु पाठात्। तत् कथं तेन साहचर्य्यात् तौदादिकस्येह ग्रहणं स्यात् ? न सुवतेरिति। अनादादिकस्वरूपस्य धातोरुपलक्षणमेतत्। षूञ् प्राणिप्रसव इत्येतस्यापि दैवादिकस्य ग्रहणं न युक्तम्। न्यायस्य च तुल्यत्वात्। द्वयोरपि ग्रहणमिति। विशेषानुपादानात्। न लाभार्थस्येति। विद्ल्ट लाभ इत्येतस्य। अकारस्य विवक्षितत्वादिति। इह लाभार्थस्यानुपादाने हेतु र्विदेति सूत्रे(३।२।६२) ऽकारान्तोच्चारणं विवक्षितमिति। तेन विदेरकारान्तस्य गणे पाठात् स एव गृह्यते। न ऌकारान्तः। शुचिषदिति। सद्ल्ट विशरणार्थः। मित्रध्रुगिति। द्रुह जिघांसायाम्। वा द्रुह मुहेत्यादिना (८।२।३३) घत्वम्। झलाञ्जशोऽन्त इति (८.२।३९) गकारः। तस्य वावसान इति (८।४।५६) ककारः। एकाचो बशो भषित्यादिना (८.२।३७)भष्भावः। गोधुगिति। दुह प्रपूरणे। दादेर्धातो र्घ इति (८.२ ३२) घत्वम्। अश्वयुगिति। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं गकारः। तस्य पूर्ववत् ककारः। शत्रुजिदिति। ह्रस्वस्य (६।१।७१) पिति कृति तुक्। कथमत्र णत्व मिति ? पूर्वपदात् संज्ञायामग (८।४।३) इति संज्ञायां विधीयमानेन णत्वेनासंज्ञायामिह न भवितव्यमिति भावः। सम्राडिति। राजृ दीप्तौ। व्रश्चभ्रस्जेत्यादिना(८।२।३६)षत्वम्। झलाञ्जशोऽन्त इति (८।२।३९) जश्त्वं षकारस्य डकारः। तस्य वावसान इति(८।४।५६)चर्त्वं टकारः। मो राजि समः(८।३।२५) क्वाविति मकारः। क्विपः ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः। पकारस्तुगर्थः। वेरपृक्तस्येति(६।१।६७)वकारलोपः। इकारो वेरपृक्तस्येति(६।१ ६७)सामान्यग्रहणार्थः।

६२। भजो ण्विः ।

अर्द्धभाग्निति । वेरपृक्तस्येति (६।१।६७) वकारलोपः। प्रत्ययलोपलक्षणेनात उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिः । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । णकारो वृद्ध्यर्थः । इकारो वेरपृक्तस्येति (६।१।६७) सामान्यग्रहणार्थः ।

६३। छन्दसि सहः ।

जलाषाड़िति । हो ढ इति (८।२।३१) ढत्वम् । तस्य जश्त्वम् । डकारः। तस्य वावसाने इति (८।४।५६) टकारः ।

६४। वहश्च ।

पृष्ठवाड़िति । पूर्ववद्वृद्धिः । ढत्वजश्त्वचर्त्वानि । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र वहेरनुवृत्तिर्यथा स्यात् । सहे र्मा भूत्। एकयोगे हि सति द्वयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् ।

६५। कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ।

पूर्वेण ण्वौ प्राप्ते ञ्युड् विधीयते। टकारो ङीबर्थः। ञकारः स्वरार्थो वृद्ध्यर्थश्च । युमात्रं प्रत्ययः । तस्य युव्वोरनाकावित्यनादेशः (७।१।१) ।

६६। हव्येऽनन्तःपादम् ।

अनन्तःपादमिति । अन्तःशब्दो मध्यशब्देन समानार्थः । अन्तःपादमिति पादस्य मध्य इत्यर्थः । अव्ययं (२।१।६) विभक्तीत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । न अन्तःपादमनन्तःपादमिति । एतच्च वहेः प्रकृतत्वात् तस्यैव विशेषणं विज्ञायत इत्यत आह अनन्तःपादश्चेद् वहिर्वर्त्तत इति । छन्दसीत्यनुवृत्तेः पादशब्द ऋकपादं बोधयति । ऋक्पादमध्ये वहि र्न वर्त्तत इत्यर्थः । प्रत्युदाहरणे पादमध्ये वहिर्वर्त्तत इति तेन वहश्चेति (३।२।६४) ण्विरेव भवति ।

६७। जनसनखनक्रमगमो विट् ।

द्वयोरपि ग्रहणमिति । विशेषानुपादानात् । तथेत्यादि । यथानन्तरयोक्तयोर्धात्वोरुभयोर्ग्रहणमिति तथानयोरपि सम्भक्तार्थयोरित्यर्थः । टकारः

सामान्यग्रहणाविघातार्थं इति। असति टकारे वेरपृक्तस्येत्यत्रे (६।१।६७) वानुबन्धपरिभाषया ऽस्यैव ग्रहणं स्यात्। न विजादीनाम्। टकारे त्वस्यापि द्व्यनुबन्धकत्वात् सर्वेषां ग्रहणमुपपद्यते। विशेषणार्थश्चेति। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यत्र (६।४।४१) विशेषणार्थष्टकारः। विवनोरित्युच्यमाने हि क्विबादीनामपि ग्रहणं स्यात्। वकारो वेरपृक्तस्येति (६।१।६७) विशेषणार्थः। अपृक्तस्येत्येतस्मिन्नुच्यमाने तकारादीनामपि ग्रहणं स्यात्। तथा चाकरोदित्येवमादौ लोपः स्यात्। अब्जा इति। अप्सु जायत इति अब्जाः। एवं गोजाः। गां सनोतीति गोषाः। सनोतेरन (८।३।१०८) इति षत्वम्। नरं सनोतीति नृषाः। बिलं खनतीति बिलखाः। दधि क्रामतीति दधिक्राः। अग्रे गच्छतीत्यग्रेगाः। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति (६।३।१४) सप्तम्या अलुक्। सर्वत्र वेरपृक्तस्येति (६।१।६६) लोपः। विड्वनोरित्यात्त्वं (६।४।४१)।

६८। अदोऽनन्ने।

६९। क्रव्ये च।

पूर्वेणैव सिद्ध इति। क्रव्यशब्दस्यानर्थकत्वात्। कथन्तर्हि क्रव्याद इति। यदि वचनं वासरूपविधिबाधनार्थमिति भावः। कृत्तविकृत्तेत्यादिना कृत्तविकृत्तशब्द उपपदे ऽत्राण्। न तु क्रव्यशब्द इति दर्शयति। यदि तर्हि कृत्तविकृत्तशब्द उपपदे ऽण् कथं क्रव्यादशब्दः सिध्यति? कृत्तविकृत्ताद इति भवितव्यमित्याह तस्य चेत्यादिना। ननुच कृत्तविकृत्तशब्द उपपदे ऽणि कृते तत्र चोपपदस्य क्रव्यभाव इति रूपं भवति। क्रव्यशब्द उपपदे ऽणि कृते तदेव। कात्र विशेषः? यतः क्रव्यशब्द उपपदे ऽण् प्रतिषिध्यत इत्यत आह कृत्तविकृत्त इत्यादि। एतेनार्थभेदं दर्शयति। यो हि कृत्तविकृत्तशब्देन पक्वमांसभक्षः स एव क्रव्याद उच्यते। यस्त्वपक्वमांसभक्षः स क्रव्यादुच्यते।

७०। दुहः कब् घश्च।

कामदुघा। घर्मदुघा। कामं दोग्धीति कामदुघा। घर्मं दोग्धीति घर्मदुघा।

७१ । मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ।

एतेभ्य इति । श्वेतव इत्येवमादिभ्यः प्रकृत्युपपदसमुदायेभ्यः । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्त इति । श्वेतव इत्येवमादयः । किं पुनः कारणं धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते ? न पुनः पृथगेवोपपदानि धातवश्च निर्दिश्यन्त इत्याह अलाक्षणिककार्य्यसिद्ध्यर्थमिति । श्वेतवा इत्येवमादिष्ववयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति रुत्वं निपात्यते । उक्थशा इति । ससजुषो रुरिति (८।२।६६) रुत्वमस्त्येव । शंसतेरिति । शनृस स्तुतावित्यस्य । ण्विनो नित्करणमाद्युदात्तार्थम् । णित्करणं वृद्ध्यर्थम् । इकारो वेरपृक्तस्येति (६।१।६७) विशेषणार्थः । श्वेतवाहादीनामित्यादि । यदि तर्हीदमुच्यते नार्थोऽवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेत्यनेन वचनेन । रुत्वार्थेन तस्य दीर्घत्वात् । ननु चात्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घत्वं सिद्धमेव । यत्र तर्हि तेन न सिध्यति तदर्थं यथा स्यात् । क्व पुन स्तेन न सिध्यति ? सम्बुद्धौ । यदि तर्हि तदुच्यते तदा डस्न वक्तव्यः । तेनैव निपातनेन श्वेतवहादीनामसन्तता निपातयिष्यते । नैतदस्ति । सम्बुद्धौ दीर्घत्वं न स्यादित्युक्तम् । अथासन्तता निपातयिष्यत इति वक्तव्यम् । तथाच सति श्वेतवोभ्यामित्यत्रोत्वं स्यात् । तस्मात् डस् वक्तव्यो निपातनमपि कर्त्तव्यम् ।

७२ । अवे यजः ।

योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे यजेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ।

७३ । विजुपे छन्दसि ।

उपयड्भीरिति । व्रश्चादिना (८।२।३६) षत्वम् । पूर्ववज् जश्त्वम् । डकारः । उपयट्त्वमिति । त्वप्रत्यये परतः खरि(८।४।५५) चेति चर्त्वं टकारः । ननु च मन्त्र इत्यनुवर्त्तिष्यते । मन्त्रश्च छन्द एव । तत् किमर्थं छन्दसिग्रहणं क्रियत इत्याह छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थमिति । असति छन्दोग्रहणे मन्त्रग्रहणानुवृत्तेरपि ब्राह्मणे न स्यात् । नहि मन्त्रग्रहणेन ब्राह्मणं गृह्यते । तस्य ग्रन्थान्तरत्वात् । मन्त्रव्याख्याने ग्रन्थविशेषे ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते । नतु मन्त्रे । तस्माद् ब्राह्मणेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं छन्दसीत्युक्तम् ।

विचश्चित्करणमित्यादि। असति चित्करण एष स्रकानुबन्धः स्यात्। ततश्च वेरपृक्तस्येत्य (६।१।६७) नैकानुबन्धकपरिभाषया ऽस्यैव ग्रहणं स्यात्। न क्विबादीनाम्। चित्करणे तु सत्येकानुबन्धो न कश्चिदस्तीति सर्वे गृह्यन्ते।

७४। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च।

मनिनो नकार आद्युदात्तार्थः। क्वनिब्वनिपोः पकारावनुदात्तार्थौ। इकार उच्चारणार्थः। क्वनिपः पकारः पित्कार्य्यार्थः। चकारो विचोऽनुकर्षणार्थः। शोभनं ददातीति सुदामा। सर्वनामस्थाने चेत्यादिना (६।४।८) दीर्घः। अश्व इव तिष्ठतीत्यश्वत्थामा। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सकारस्य तकारः। शोभनं दधातीति सुधीवा। शोभनं पीवतीति सुपीवा। घुमादिनेत्त्वम् (६।४।६४)। भूरि ददातीति भूरिदावा। घृतं पिबतीति घृतपावा। कीलालं पिबतीति कीलालपाः।

७५। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते।

सुशर्मेति। शॄ हिंसायाम्। शोभनं शृणातीति विग्रहः। प्रातरित्वा इति। इणः प्रातःशब्द उपपदे क्वनिप्। ह्रस्वस्य पिति कृतीति (६।१।७१) तुक्। विजावा इति। जनी प्रादुर्भावे। विजायत इति वनिप्। विड्वनोरनुनासिकस्येत्यात्त्वम्(६।४।४१)। अग्रेगावा इति गमॢ सृॢ गतौ। पूर्ववदात्त्वम्। रेड़सीति। रिष हिंसायाम्। पूर्ववज् जग्ल डकारः। दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थमिति। तेन प्रयोगे गम्यमाने यत्र दृश्यन्ते मनिन्नादयस्तत्रैवेति साधवः। अतो नापूर्वतमः क्रियते। एतेन ते न सर्वतो विधेया इत्युक्तं भवति। यद्यन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते पूर्वसूत्रमनर्थकम्। मनिन्नादयः सर्वधातुभ्यो दृश्यन्त इत्येवं वाच्यम्। नैतदस्ति। आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो नियोगतस्ते भवन्ति। अनाकारान्तेभ्यः क्वचिदेव। अपि तु पूर्वयोगश्छन्दसि। अयन्तु भाषायामपि।

७६। क्विप् च।

निरुपपदेभ्यश्चेति। एतदपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थस्यानुवृत्तेर्लभ्यते।

उखास्रत् । पर्णध्वदिति । स्रन्सु ध्वन्सु अवस्रंसने । अनिदिता (६।४।२४) मित्यादिनानुनासिकलोपः । वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहान्द (८।२।७२) इति दत्वम् । वावसान (८।४।५६) इति चर्त्वम् । वाहाभ्रड़िति । भ्रन्सु अधःपतने । व्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । पूर्ववज् जश्त्वम् । चर्त्वञ्च । अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७) दीर्घः ।

७७ । स्थः क च ।

बाधकबाधनार्थमित्यादि । कक्विपोर्बाधकोऽच् । तस्यापि बाधनार्थम् । अचस्तु बाधकत्वं शमिधातोः संज्ञायामित्यत्र (३।२।१४) धातुग्रहणात् । तद्धि यतोऽपवादो विहितस्ततोऽपि शम्युपपदे संज्ञायामजेव यथा स्यादित्येवमर्थं कृतम् । एवञ्च स्थः क चेत्येतद् यदि नोच्येत ततो यथा कृञो हेत्वादिषु ट-प्रतिषेधार्थं धातुग्रहणं तथा तिष्ठतेरपि कक्विपोर्बाधनार्थं विज्ञायते । तथाच सति शम्युपपदे संज्ञायां तिष्ठतेरजेव स्यात् । न कक्विपौ । अस्मिंस्तु योगे स-त्यचं बाधित्वोभावेव भवतः । शंस्थ इति । आतो लोप इटि चेत्याकार-लोपः (६।४।६४) ।

७८ । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।

ब्राह्मणानामन्त्रयितेति । मत्रि गुप्तभाषणे । इदितो नुम् धातोरिति (७।१।५८) नुम् । चुरादिणिच् । ततस्तृन्निति (३।२।१३५) ताच्छीलिके तृन् । सुपीत्यादि । ननु च सुपीत्यनुवर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । पूर्वकं हि सुब्ग्रहणमुपसर्गेण सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । अत उपसर्गनिवृत्त्यर्थं पुनः सुब्ग्रहणं क्रियते । उत्प्रतिभ्यामित्यादि । सुब्-ग्रहणस्य चोपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादुपसर्गे न प्राप्नोतीति वचनम् । उत्प्रतिभ्यां परो य आङ् तस्मिन्नुपपदे सर्तेर्धातोरुपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त (३।२।७५) इत्यतोऽत्रापिशब्दः सर्वोपाधिव्य-भिचारार्थोऽनुवर्त्तते । तेनोदासारिण इत्यत्रोपसर्गे णिनि भवति । साधुका-रिणि चेति । अताच्छील्यार्थ आरम्भः । चकारेणोपसंख्यानमित्यनुकृष्यते । तस्य प्रतिपादनमेवार्थः । प्रतिपादनन्तु पूर्ववदपिशब्दं सर्वोपाधिव्यभि-

चारार्थमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अथवा यदयं तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्विति (३।२।१३४) तच्छीलेत्यभिधाय तत्साधुकारिग्रहणं करोति तज् ज्ञापयति साधुकारिण्यताच्छील्येऽपि णिनिर्भवतीति। ब्रह्माणि वद इति। अयमप्यताच्छील्यार्थ आरम्भः। जात्यर्थो वा। ताच्छील्येऽजातौ पूर्वेणैव सिद्धत्वाद् वासरूपनिवृत्त्यर्थो नहि भवति। ब्रह्माणं वदति ब्रह्मवादीति। णिनि णकारो वृद्धयर्थः। द्वितीय इकारो नकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः।

७९। कर्त्तर्य्युपमाने।

धातोः कर्त्तरि प्रत्ययविधानात् तस्यैवोपपदकर्त्तोपमानं विज्ञायत इत्याह उपपदकर्त्तेत्यादि। उपपदवाच्यः कर्त्ता उपपदकर्त्ता। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपी समासः। उष्ट्रक्रोशीति। क्रुश आह्वाने रोदने च। ध्वाङ्क्षराविीति। रु शब्दे। अताच्छील्यार्थ आरम्भो जात्यर्थो वेति। ताच्छील्ये ऽजातौ च पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। भक्षयतीति। भक्ष अदने चौरादिकः।

८०। व्रते।

समुदायोपाधिश्चायमिति। प्रत्ययार्थविशेषणशङ्कां निराकरोति। प्रत्ययार्थविशेषणे हि तस्मिन् व्रत एव कर्त्तरि प्रत्ययः प्रसज्येत। न तद्वति देवदत्ते। धातूपपदेत्यादिना समुदायोपाधित्वं व्रतस्य दर्शयति। कामचारप्राप्तौ नियम इति। कामचार इच्छाप्रवृत्तिः। तत्प्राप्तौ सत्यां नियमः। अनियमत्वाद् यथेष्टं सामान्येन शयने भोजने च प्रवृत्तौ प्राप्तायामयमर्थान्तराद्यत्रात्तत्र विशेषे स्थण्डिलादौ न प्राप्नोति। तस्माद् व्यवस्थाप्यते। नियमश्चात्र द्विविधः सम्भवति। स्थण्डिले शेत एवाश्राद्धं भुङ्क्त एवेत्येवंरूपो वा स्यात् स्थण्डिल एवं शेते ऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते इत्येवंरूपो वा? तत्र पूर्वक्ते नियमे यदेव स्थण्डिले न शेते ऽश्राद्धञ्च न भुङ्क्ते तदेव व्रतलोपः प्राप्नोति। तस्माद् द्वितीयो नियमो युक्त इति मन्यमान आह सति शयन इत्यादि।

८१। बहुलमाभीक्ष्ण्ये।

आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यमिति। पुनः पुनर्भावः पौनःपुन्यमिति। अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। तात्पर्य्यमासेवैवेति। तदेवाभीक्ष्ण्यम्। पर्य्यायान्तराभ्यां

स्पष्टीकरोति । ताच्छील्यादन्य इति । एतेन सुप्यजातावितग्रादिना (३।२।७८) ऽभीक्ष्णेग्र न सिध्यतीत्यसामर्थ्यमुद्भावयन्नस्य योगस्य फलं दर्शयति । कषायपायिण इति । यत्र देशे कषायं पुनः पुनः पिबतामारोग्यं भवति । अतस्ते कषायं पिबन्तीति । नतु ताच्छील्यात् । क्षीरपायिण इति । तेऽपि तथोक्तादेव कारणात् पानान्तराभावाद्वा ताच्छील्याभावेऽप्यगत्या क्षीरं पिबन्ति । सौवीरपायिण इति । अत्राप्येतदेवानन्तरोक्तं पुनः पुनः सौवीरपाणस्य कारणम् । सर्वत्रातो युक् चिण्कृतो (७।३।३३) रिति युक् । प्रातिपदिकान्तनुमित्यादिना (८।४।११) णत्वम् । कुल्माषखाद इति । कर्मण्यण् (३।२।१) ।

८२ । मनः ।

मन्यतेर्ग्रहणमिति । मन ज्ञान इत्येतस्य दैवादिकस्य । न मनुतेरिति । मनु अवबोधन इत्येतस्य तानादिकस्य ग्रहणं न भवति । ननु च यदेव मन्यते णिनिप्रत्यये कृते दर्शनीयमानीतिरूपं भवति तदेव मनुतेरपि । तत् कोऽत्र विशेषो यतो मन्यतेर्ग्रहणमिष्यते ? न मनुतेरित्यत आह उत्तरसूत्रे हीत्यादि । यद्यपीह विशेषो नास्त्युत्तरसूत्रे तु विकरणकृतो विशेषोऽस्ति । तत्र हि मन्यतेः खशि कृते दिवादित्वाच्छ्यन् भवति । मनुते स्तु तनादित्वादुप्रत्ययः ।

८३ । आत्ममाने खश् च ।

आत्ममान इति । मननं मानः । भावे घञ् । आत्मनो मानः आत्ममानः । कर्तृकर्मणोः कृतीति (२।३।६५) षष्ठी । कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति (२।२।८, वा) समासः । अथ कर्तरि षष्ठी कस्मान्न भवति । आत्मग्रहणसामर्थ्यात् । नह्यात्मनोऽन्यस्य पदार्थस्य मतिः सम्भवति । तस्या आत्मगुणत्वात् । अथात्मशब्दोऽयं न सुखादिगुणमाचष्टे । किं तर्हि पराभावम् । परो यो न भवति स आत्मेति । तथाप्यात्मग्रहणमनर्थकम् ! एवं हि मन्तु र्या मतिस्तत्र वर्त्तमानादित्येषोऽर्थः स्यात् । स चायुक्तः । सर्वा हि मतिः परमपि मन्यमानस्य मन्तुरेव भवति । तस्मात् कर्मण्येव षष्ठी । यदा प्रत्ययार्थः कर्त्रेतग्रादि । कथं पुनरेष एवार्थः । कर्म कर्त्ता च युज्यते । शक्तिभेदाद्

यथा पीयमानं मधु मदयतीति। खशः खकारोऽरुर्द्विषदजन्तस्येति (६।३।६७) मुमर्थः। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः।

८४। भूते।

भूतशब्दोऽयमतिक्रान्तवचनः। अस्ति च स्वरूपवचनः। तेन न ज्ञायते कस्मिन् भूते प्रत्यय इति। अतस्तत्परिज्ञानायाह धात्वधिकाराच्चेत्यादि। चशब्दो हेतौ। यस्माद् धातोरिति वर्त्तते तस्माद्धात्वर्थभूत इति विज्ञायते। ननु च धात्वधिकाराद्धातोरेव भूत इत्येतद् विशेषणं युक्तम्। न। असम्भवात्। धातो ह्यस्मिन्नभिधेये गुणीभूतस्य भूत इत्येतद् विशेषणमनुपपन्नम्। अतस्तचा-सम्भवात् तदर्थस्यैव तद्विशेषणं विज्ञायते।

८५। करणे यजः।

णिनिरनुवर्त्तते न खशिति। णिनेरेव स्वरितत्वात्। क्व पुन-र्यागः करणमित्याह अग्निष्टोमफलभावनायामित्यादि। फलं स्वर्गः। तस्य या भावनोत्पादना यजमानसम्बन्धी व्यापारस्तत्राग्निष्टोमयागः करणं भवति। ननु चाग्निष्टोमव्यतिरेकेण यजमानस्य व्यापारो भावनाख्यो नास्त्येव यत्र यागः करणमिष्यते। तथाह्यग्निष्टोमाख्येनैव ह्यसौ यागेन स्वर्गाख्यं फलमुत्पादयति। नैतदेवम्। विशेषव्यापारे हि सामान्यव्यापारो-ऽस्ति। विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात्। सामान्यव्यापार एव ह्यादौ फलार्थिनो बुद्धौ सन्निविशते। तथाहि प्रतिपत्ता फलं समीहमानः स्वयमेव फलकामः सन् स्वर्गं मनसि कर्त्तव्य इति सामान्यव्यापारं बुद्धावारोपयति। ततोऽग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजत इति शास्त्रस्याग्निष्टोमेन करणेन स्वर्गं भावयेदितीममर्थं प्रतिपद्य स्वर्गभावनां प्रति करणत्वेनाग्निष्टोममाश्रयति। तस्मात् सामान्यव्यापारे स्वर्गस्योत्पादो विशेषव्यापारोऽग्निष्टोमाख्यो यागः स्वर्गभावनायां करणं भवति। ननु चानुष्ठीयमानत्वाच्चास्य कर्मत्वमिति। तत् कथं करणत्वमुपपद्यते? नैतदस्ति। यद्यप्यसौ स्वर्गभावनां प्रति साध्यत्वेनेप्सिततमत्वादनुष्ठीयमानः कर्मत्वमनुभवति तथापि तस्य शक्ति-भेदात् करणत्वं न विरुध्यते यथा निपीयमानेन मधुना मत्त इत्यत्र

कर्मभावमनुभवतोऽपि मधुनः करणभावो भवति। तदेवमग्निष्टोम-याजीत्यस्यायमर्थः। अग्निष्टोमेन करणेन स्वर्गं भावितवानिति। स्वर्गशब्दस्तु वृत्तावन्तर्हितत्वान्न प्रयुज्यते।

८६। कर्म्मणि हनः।

पितृव्यघातीति। हनस्तोऽचिण्णलोरिति (७।३।३२) तत्वम्। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेष्विति (७।३।५४) घत्वम्। सौ चेति (६।४।१३) दीर्घत्वम्। कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमिति। कुत्सिते इति प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्। तत् पुनर्व्याख्यानम्। एतदुक्तं भवति। येन कुत्सितः कर्त्ता प्रत्ययार्थो गृह्यते तद् व्याख्यानं कर्त्तव्यमिति। तत्रेदं व्याख्यानम्। वक्ष्यमाणबहुलग्रहणमपकृष्येह सम्बन्धः क्रियते। तेन पितृव्यवधादिकां प्रतिषिद्धां क्रियां कुर्वाणो यः कर्त्ता कुत्स्यते तत्रैव। नान्यत्र।

८७। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्।

ब्रह्महेति। पूर्ववद्दीर्घत्वम्। सर्वधातुभ्यः क्विब् विहित एवेति। क्विप् चेत्यनेन (३।२।७६)। चतुर्विधश्चात्र नियम इति। धातुनियम उपपदनियमः प्रत्ययनियमः कालनियमः। चकारोऽवधारणे। चतुर्विध एव। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपद इति। धातुनियमं दर्शयति। अतएव यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति। उपपदेभ्यः पर एवकारः प्रयुज्यमानो हन्तिं नियमयति। प्रायिकश्चायं नियमः। क्वचिदन्यस्मिन्नुपपदे दृश्यते मधु-हेति। प्रायिकत्वञ्च तस्य वक्ष्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्यते। ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मादिति। उपपदनियमः। अत्र हि हन्तेः पर एवकारः श्रूयमाण उपपदं नियमयति। ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेव। नान्यः प्रत्यय इति। कालनियमः। ब्रह्माद्युपपदे हन्तेः क्विपि विहिते भूतकालस्य नियमितत्वात्। यदि ब्रह्मादिषु क्विबेव नान्यः प्रत्यय इति तदा निष्ठापि न प्राप्नोति ब्रह्माणं हतवानिति। नैष दोषः। मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्य(प,६१)णादय एव बाध्यन्ते। न निष्ठा। एवमपीह वृत्रस्य हन्तुरिति तृज् न प्राप्नोति। प्रायिकत्वान्नियमस्य न दोषः।

तथा भूतकाल एव नान्यस्मिन्निति प्रत्ययनियमः। भूतकाले प्रत्ययो नियम्यत इति कृत्वा। कथं पुनरेकदा चत्वारो नियमा लभ्यन्त इत्याह तदेतदित्यादि। बहुलं छन्दसीति (३।२।८८) वक्ष्यमाणं बहुलग्रहणं पुरस्तादपकृष्यानेन योगेन सम्बध्यते ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विब् बहुलमिति। तेनायं चतुर्विधो नियमो लभ्यते।

८८। बहुलं छन्दसि।

८९। सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः।

सुशब्दं वर्जयित्वेति। तस्यासत्त्ववचनात् कर्मत्वानुपपत्तेः। स्वादिषु कर्मस्विति। बाहुल्यमाश्रित्योक्तं यथा ब्राह्मणग्रामो भद्दग्राम इति। कुत एतत्? सुशब्दं वर्जयित्वेत्यनन्तराणामेवाभिधानात्। त्रिविधश्चात्र नियम इति। एतदपि बहुलग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते। कालोपपदप्रत्ययविषय इति। कालोपपदप्रत्यया विषया यस्य स तथोक्तः। स पुनः कालनियम उपपदनियमः प्रत्ययनियमश्चेति। तत्र कालनियमः स्वादिषु कृञो भूत एव क्विबेव भवति। नान्यः प्रत्यय इति न भवति कर्म कृतवान् कर्मकार इति। उपपदनियमः। स्वादिषु कृञ एव। नान्यस्माद्धातोरिति नहि भवति क्विप्। मन्त्रमधीतवानित्यणेव भवति मन्त्राध्याय इति। प्रत्ययनियमः। स्वादिषु कृञो भूत एव क्विप्। न वर्त्तमाने भविष्यति वा। तेन मन्त्रं करोति मन्त्रं करिष्यतीति वेत्यर्थविवक्षायां मन्त्रकृदिति न भवति। शास्त्रकृदिति। क्विप् चेति (३।२।७६) क्विप्।

९०। सोमे सुञः।

धातुकालोपपदप्रत्ययविषय इति। पूर्ववद् बहुव्रीहिः। कालादिनियमोऽन्यपदार्थः। तत्र कालनियमः। सोमे सुनोतेः क्विबेव भूते। नान्यः प्रत्ययः। नहि भवति सोमं सुतवान् सोमसाव इति। धातुनियमः। सोम एव सुनोतेः क्विप्। नान्यस्मिन्नुपपद इति। इह न भवति सुरां सुतवान् सुरासुदिति। उपपदनियमः। सोमे सुनोतेरेव। नान्यस्माद्धातोरिति। इह न भवति क्विप् सोमं क्रीतवानिति। सोमक्राय इत्यणेव तु भवति। प्रत्यय-

नियमः । सोमे सुनोतेर्भूत एव क्विप् । नान्यत्रेति । तेन सोमं सुनोति सोष्यति वेत्यर्थविवक्षायां सोमसुदिति न भवति ।

९१ । अग्नौ चेः ।

अत्रापि पूर्ववदित्यादि । तत्र कालनियमः । अग्नौ चिनोतेर्भूते क्विबेव । नान्य इति । तेनाग्निं चितवानित्यर्थविवक्षायामग्निचाय इति न भवति । धातुनियमः । अग्नावेव चिनोतेर्नान्यस्मिन्नुपपद इति । तेनेष्टकाचिदिति न भवति । उपपदनियमः । अग्नौ चिनोतेरेव नान्यस्माद्धातोरिति । तेनाग्निक्षदिति न भवति । प्रत्ययनियमः । अग्नौ चिनोते र्भूत एव क्विप् । नान्यस्मिन् काले । तेन वर्त्तमानभविष्यतोरग्निचिदिति न भवति ।

९२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।

कर्मणि हन (३।२।८६) इत्यत उपपदविशेषणे कर्मग्रहणेऽनुवर्त्तमाने यत् पुनरिह कर्मग्रहणं तस्य प्रत्ययार्थत्वं विज्ञायत इत्याह कर्मण्येव कारक इति । धातूपपदेत्यादिना समुदायोपाधित्वमेतदग्न्याख्याग्रहणस्य दर्शयति । आख्याग्रहणं रुढिसंप्रत्ययार्थमित्यादि । अग्निशब्दोऽयमग्निसामान्यवाची । अत्रासत्याख्याग्रहणे विशेषो न विज्ञायते कस्येह ग्रहणमिति रुढिसंप्रत्ययार्थमाख्याग्रहणं क्रियते । किं पुनः कारणं तदर्थमाख्याग्रहणं क्रियत इत्याह अग्न्यर्थो हीत्यादि । अग्न्यर्थो य इष्टकानां रचनाविशेषः स श्येनचिदित्युच्यते । तत्रैवायं प्रत्यय इष्यते । स कथं तत्रैव लभ्यते ? यस्य ग्रहणं क्रियते तस्मिंश्च सति प्रसिद्धो गृह्यमानोऽग्न्यर्थो य इष्टकानां रचनाविशेषः स एव प्रत्ययार्थो वाच्यतया विज्ञायते । नान्यः ।

९३ । कर्मणीनि विक्रियः ।

कर्मणीति वर्त्तमान इत्यादि । कर्मणि हन (३।२।८६) इत्यतः । पुनः कर्मग्रहणमित्यादि । यत् कर्म क्रियासम्बन्धमनुभवत् कर्त्तुः कुत्सामावहति तत् कुत्सानिमित्तं कर्म यथा स्यादित्येवमर्थम् । कर्मग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनः कर्मग्रहणमनन्तरसूत्रे यत् कर्मप्रत्ययार्थत्वेऽनिष्टं कर्मग्रहणं तन्निवृत्त्यर्थम् ।

कर्मग्रहणं कस्मान्न भवति? तस्य स्वरितत्वादेवानुवृत्तेः। सोमविक्रयीति। सोमविक्रयणं शास्त्रे प्रतिषिध्यत इति सोमाख्यं कर्म विक्रयणक्रियया सम्बध्यमानं विक्रेतुः कुत्सामावहति। धान्यविक्राय इति। (३।२।१) कर्मण्यण्।

९४। दृशेः क्वनिप्।

प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमिति। प्रत्ययान्तरमणादि। तस्य निवृत्त्यर्थम्। निवृत्ते सत्यपि प्रत्ययः प्रत्ययान्तरत्वे भवत्येव परलोकं दृष्टवानिति। अत्र च कारणं ब्रह्मभ्रूणसूत्र (३।२।८७) एवं उक्तम्।

९५। राजनि युधिकृञः।

ननु च युधिरयमकर्मकः। तत् कथं तस्य कर्मणोत्युपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह अन्तर्भावितण्यर्थ इत्यादि। अन्तर्भावितोऽनुप्रवेशितो णिअर्थो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। राजा युध्यते। तं प्रयुङ्क्ते पुरुषो योद्धुं वेति। तत्रासौ पुरुषस्य व्यापारः प्रेषणादिको ऽर्थो ण्यर्थो यदा बुद्ध्या युध्यतेरन्तर्भाव्यते तदासौ प्रयोज्यकर्मणा सकर्मको भवति। योधितवानिति। ण्यन्तस्य प्रयोगः। निष्ठायां सेटीति (६।४।५२) णिलोपः।

९६। सहे च।

असत्त्ववाचित्वान्नोपपदं कर्मणा विशेष्यत इति। तदर्थस्य कर्मत्वानुपपत्तेः।

९७। सप्तम्यां जने र्डः।

सप्तमीति प्रत्ययग्रहणम्। तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं भवतीत्याह सप्तम्यन्त उपपद इति। स्वरूपग्रहणमत एव न भवति। उपसरज इति। डित्करणसामर्थ्यादभसंज्ञकस्यापि टिलोपः। मन्दुरज इति। ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति (६।३।६३) ह्रस्वः।

९८। पञ्चम्यामजातौ।

बुद्धिज इति। जनिकर्त्तुः प्रकृतिरिति (१।४।३०) बुद्धेरपादानत्वादपादाने पञ्चमी। तदस्योपपदत्वम्। बुद्ध्यादिशब्दा जातिशब्दा न भवन्ति। बुद्ध्यादीनामात्मगुणत्वात्।

९९ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ।

समुदायोपाधिरिति । धातूपसर्गप्रत्ययसमुदायेन यदि संज्ञा गम्यत एवं प्रत्ययार्थो भवति । नान्यथेति दर्शयति प्रजेति । प्राणिसमुदायस्यैषा संज्ञेति । यद्यस्य सूत्रस्य प्रजेत्येतदेवोदाहरणं तदा प्रे जनः संज्ञायामिति वक्तव्ये प्रजेति सिध्यत्येव । किमुपसर्गग्रहणेन ? उपसर्गग्रहणमुत्तरार्थम् । अनौ कर्मणीत्युपसर्गे (३।२।१००) यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीये मा भूत् । अथानन्यस्य प्रयोगविषयस्यान्यस्मिन्नुपपदे कदाचित् प्रत्ययो दृश्यते यदि तद्येतदर्थमपि ।

१०० । अनौ कर्मणि ।

अनुपूर्वाज्जनेरित्यादि । अथानुशब्दस्योपपदत्वं कस्मान्न भवति ? यतो न भवति स हेतुरदि कूले रुजिवहोरित्यत्र (३।२।३१) व्याख्यात इति पुनर्नाख्यायते । पुमनुज इति । लुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वम् । तेन संयोगान्तलोपो भवति ।

१०१ । अन्येष्वपि दृश्यते ।

अपिशब्द इत्यादि । सर्वं उपाधय उपपदादयः । तेषां व्यभिचारो यथा स्यादित्येवमर्थोऽपिशब्दः । धात्वन्तरादपीति । खलु अवधारणे इतेरतस्मात् । कारकान्तरेऽपीति । कर्त्तुरन्यस्मिन् कारके कर्मणि ।

१०२ । निष्ठा ।

क्तमिति । अत्र कित्त्वाद् गुणाभावः । क्तवानिति । उगिदचामिति (७।१।७०) नुम् । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । निष्ठायामित्यादि । निष्ठासंज्ञके प्रत्यये विधातव्ये ऽप्रसिद्धनिष्पत्तिकस्य निष्ठासंज्ञकस्य प्रत्ययस्य निष्ठेति चास्याः संज्ञाया अप्रसिद्धिः । कुतः ? इतरेतराश्रयत्वात् । कथमितरेतराश्रयत्वमित्याह संज्ञायामित्यादि । निष्ठेत्येवं संज्ञामुच्चार्य्य क्तक्तवत्वोरिह भूते विधानम् । विद्यमानयोश्च तयोः संज्ञया भवितव्यमितीतरेतराश्रयत्वम् । इतरेतराश्रयाणि कार्य्याणि शास्त्रे न प्रकल्प्यन्ते । यदि तौ क्तक्तवतू स्वरूपेण विज्ञातौ भवत एवञ्च क्तक्तवतू

निष्ठेत्यन्यस्य (१।१।२६) संज्ञा विधातुं शक्यते । नान्यथा । अतः संज्ञाया अप्रसिद्धिः । तस्याश्चाप्रसिद्धौ तयोरप्रसिद्धिः । भाविनीति । भविष्यन्तीत्यर्थः । यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । भाविनीशब्दोऽयं गमेरिनिः (उण्, ४।४४६) । आङि णित् (उण्, ४।४४७) । भुवश्च (उण्, ४।४४८) तौनिप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः । स च भविष्यति गम्यादय इति (३।३।३) भविष्यत्काले विहितः । तेन भाविनीतरस्य भविष्यन्तीत्येवार्थो लभ्यते । सामर्थ्यादितरादि । स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । न चान्यस्योत्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । अपि तु क्तक्तवत्वोरेवेति सामर्थ्यम् । आदिकर्मणीत्यादि । कर्मशब्दोऽत्र क्रियावाची । आदिभूते क्रियारम्भादिभूते प्रथमे क्रियालक्षण इत्यर्थः । यावत् क्रियालक्षणैः सकलः कटः परिसमाप्तिमुपैति क्रियालक्षणानां तावतामपवर्गे भूतकालो भवति । आद्ये क्रियालक्षणे समुदायस्यापरिनिष्पन्नत्वात् । वर्त्तमानकाल एवेति । तत्र वर्त्तमाने निष्ठा न प्राप्नोति । अतो वक्तव्यो व्याख्येयः । तत्रेदं व्याख्यानम् । यदयमुदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् (१।२।२१) मितरादिकर्मणि निष्ठायाः कित्त्वं विकल्पयति यच्चा ऽदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चेत्यादि (३।४।७१) तज् ज्ञापयत्यादिकर्मणि निष्ठा भवतीति । प्रकृतः कटमिति । प्रशब्दोऽत्रादिकर्म द्योतयति । य एवार्थः प्रकरोति कटं देवदत्त इति स एवार्थः प्रकृतः कटं देवदत्त इति ।

१०३ । सुयजोर्ङ्वनिप् ।

सुत्वेति । ह्रस्वस्य पिति कृतीति (६।१।७१) तुक् । सर्वनामस्थाने (६।४।८) चेत्यादिना दीर्घः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।८) नकारलोपः ।

१०४ । जीर्यतेरतृन् ।

जरन्निति । अतृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं भवति । उगिदचामिति (७।१।७०) नुम् ।

१०५ । छन्दसि लिट् ।

ददर्शेति । दृशेर्लिट् । णल् । द्विर्वचनम् । उरदित्यत्वम् (७।१।७०) ।

रपरत्वम् । हलादिशेषः । लघूपधगुणः । आततानेति । तनु विस्तारे । आङ्पूर्वः । अत उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिः। धातुसम्बन्धे स विधिरिति । धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्यतो (३।४।१) धातुसम्बन्धग्रहणानुवृत्तेः । अयन्त्वविशेषेणेति । भूतमात्रे । लिट इकारटकारावुत्तरसूत्रे विशेषणार्थौ । लः कानज् वेत्युच्यमाने ऽन्येषामपि लकाराणां ग्रहणं स्यात् । टकारष्टेरेत्वार्थः ।

१०६ । लिटः कानज् वा ।

कानचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । कित्करणं कित्कार्य्यार्थम् । तत् पुनर्बन्ध बन्धन इत्येवमादयः संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । नान्ये । असंयोगान्तेभ्योऽसंयोगाल्लिट् किदिति (१।२।५) सिद्धः । संयोगान्ता अपि कित्त्वं भाषायां प्रयोजयन्ति । न च्छन्दसि । तत्राह च्छन्दस्युभयथेति (३।४।११७) लिटः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) ङित्त्वमस्त्येव । न कित्त्वे ङित्त्वे वा च्छन्दसि कश्चिद् विशेषो ऽस्ति । भाषायान्तु यद्यसंयोगान्तेभ्यः कित्त्वं न स्याद् योऽयमृच्छत्यृतामिति (७।४।११) गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथेह न भवति निपपरतुर्निपपरुरिति तथेहापि स्यान् निपपुराण इति । कित्त्वे च सति न भवति । भाषायान्तु कित्त्वमर्थवद् भवति । पॄ पालनपूरणयोः । निपूर्वाद् कानच् । द्विर्वचनात् परत्वादुदोष्ठ्यपूर्वस्ये(७।१।१०२) त्युत्त्वम् । रपरत्वञ्चेति । द्विर्वचनेऽचीति (१।१।५९) स्थानिवद्भावात् पॄशब्दो द्विरुच्यते । उरत्व-रपरत्व-हलादिशेषाः । अट्कुप्वादिना (८।४।१) णत्वम् । भाषायां कानज् भवतीत्यस्मादेव ज्ञापकादवसीयते । चिक्यान इति । अभ्यासादुत्तरस्य चिनोतेश्चकारस्य विभाषा चेरिति (७।३।५८) कुत्वम् । एरनेकाच (८।४।८२) इत्यादिना यणादेशः । सुषुवाण इति । सुनोतेरिति । अचि श्नुधात्वादिनोवङादेशः (६।४।७७) । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५९) षत्वम् । विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति । यद्यपि लिड़िति प्रथमान्तं प्रकृतं तथाप्यर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । आदेशसम्बन्धादुत्तरस्य लिटः षष्ठ्यन्तता भविष्यति । तस्मादन्तरेणापि लिड्ग्रहणं प्रकृतत्वाल्लिट एव कानजादेशो भविष्यतीति लिड्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः । योऽपीत्यादि ।

योऽपि परोक्षे लिडित्यनेन(३।२।११५)लिड् विहित स्तस्यापि लिड्ग्रहणे सति कानजादेशो भवति। असति तु तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वे (प,६२) त्यस्यैव स्यात्। न परोक्षे लिटः। अथासति लिड्ग्रहणे प्रत्ययान्तरं कानच् कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यमेवं विज्ञातुम्। प्रत्ययान्तरे हि न लोकाव्ययनिष्ठा-खलर्थतृनामिति (२।३।६९) षष्ठीप्रतिषेधो न स्यात्। ततश्चाग्निं चिक्यान इत्यत्राग्निशब्दात् षष्ठी स्यात्।

१०७। क्वसुश्च।

क्वसौ उगित्करणं नुमर्थम्। कित्करणं कानच इव द्रष्टव्यम्। असति हि तस्मिन्नृच्छत्यॄतामिति (७।४।११) यथेह गुणो न भवति तेरतु स्तेररिति तथेहापि तितीर्वानिति। तॄ प्लवनतरणयोः। ऋत इद्धातोरितीत्त्वम्(७।१।१००)। हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः। द्विर्वचनमभ्यासकार्यम्। जक्षिवानिति। लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेशः (२।४।४०)। वस्वेकाजाद्घसामितीट् (७.२।६७)। घसिभसो हलि चेत्युपधालोपः (६।४।१००) (C)¹ खरि चेति (८।४।५५) घकारस्य ककारः। शासिवसिघसीनाञ्चेति (८।३।६०)षत्वम्। कुहो (७।४।६२) श्चुरित्यभ्यासस्य चुत्वं झकारः। अभ्यासे चर्चेति (८।४।५४) झकारस्य जकारः। पपिवानिति। पा पाने। पूर्ववदिट्। आतो लोप (६।४।६४) इटि चेत्याकारलोपः (६।४।६४)। योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरसूत्रे क्वसोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात्। कानचो मा भूत्।

१०८। भाषायां सदवसश्रुवः।

ननु चेह प्रकरणे भूतसामान्ये लिड् विहितः। तेनासौ भाषायां नास्त्येव। तदसतस्तस्य कथं क्वस्वादेशः शक्यते विज्ञातुमित्याह आदेश-विधानादेवेत्यादि। यदेतद् भाषायां लिटः क्वसोरादेशविधानमत एव विज्ञानाद् भूतसामान्ये भाषायां लिड़ित्यनुमीयते। अन्यथा ह्यादेश-विधानमनर्थकं स्यात्। न ह्यविद्यमानस्य स्थानिन आदेश उपपद्यते। यदि

(C) According to भट्टोजिदीक्षित, the rule is गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि (6. 4. 98) by which elison of the उपधा takes place.

तच्चादेशविधानाल् लिड् भाषायामनुमीयते ततश्च सदादिभ्यो भाषायां नित्यं लिट् प्राप्नोति। तस्य विभाषा क्वसुरिति पक्षे तिङः श्रवणं प्रसज्येत। लुङादेशश्च स्वविषये पाक्षिको न स्यात्। नित्यत्वाल्लिटः। नैष दोषः। आदेशेन हि लिङ्गेन लिड़नुमीयते। तेन यदादेशो नास्ति तदा तदनुमानमपि नास्त्येव। तदसत्त्वे लिटः कुत आदेशा येषां श्रवणं प्रसज्येत। यत्र पक्षे लिड् नास्ति तत्र स्वविषये लङादयो भवन्तः केन निवार्य्यन्ते? उपसेदिवानिति। षदॢ विशरणे। अत एकहल्मध्य (६।४।१२०) इत्यादिनैत्वाभ्यासलोपौ। वस्वेकाजाद्‌घसामितीट् (७।२।६७)। नुम्। सान्तमहतः संयोगान्तस्येति (६।४।१०) दीर्घः। हल्ड्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यादिसंयोगान्तलोपौ। उपासददिति। वाग्रहणाद् यस्मिन् पक्षे लिड् नास्ति तस्मिन् पक्षे भूतसामान्ये लुङ्। तिप्। इतश्चेतीकारलोपः (३।४।१००)। पुषादिना (३।१।५५) च्लेरङ्। उपासीददिति। अनद्यतने लङ् (३।२।१११)। पाघ्रादिसूत्रेण (७।३।७८) सीदादेशः। उपससादेति। परोक्षे लिट् (३।२।११५)। तिप्। णल्। अत उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिः। अनूषिवानिति। वस निवासे। लिटः क्वसुर्द्विर्वचनम्। वचादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम्। लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति (६।१।१७) त्वभ्यासस्य संप्रसारणम्। शासिवसिघसीनाञ्चेति (८।३।६०) षत्वम्। अकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१)। अनुशब्देन सह पुनर्दीर्घः। अन्ववात्सीदिति। लुङ्। अस्तिसिचोऽपृक्त इतीट् (७।३।९६)। एकाच (७।२।१०) इतीट्प्रतिषेधः। सः स्यार्द्धधातुक इति (७।४।४९) तत्वम्। वदव्रजेत्यादिना (७।२।३) वृद्धिः। अन्ववसदिति। लङ्। अनूवासेति। लिट्। पूर्ववत् संप्रसारणादिकार्य्यम्। उपशुश्रुवानिति। श्रु श्रवणे। लिटः क्वसुः। द्विर्वचनम्। उपाश्रौषीदिति। लुङ्। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति (७।२।१) वृद्धिः। पूर्ववदिट्प्रतिषेधः। अस्तिसिचोऽपृक्त (७।३।९६) इतीट्। उपसर्गेणाकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१)। उपाशृणोदिति। लङ्। श्रुवः शृ चेति (३।१।७४) श्नुप्रत्ययः शृभावश्च। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति (७।३।८४) गुणः। उपशुश्रावेति। लिट्। तिप्। णल्। अचो ञ्णितीति (७।२।११५) वृद्धिः। आवादेशः। इहानेन सूत्रेण यत् कार्य्यं विधीयते तद् भूतसामान्ये। लुङित्यनेन (३।२।११०) लुङ्। अनद्यतने लङित्यनेन

(३।२।१११) लङ्। परोक्षे लिङित्यनेन (३।२।११३० लिट्। भूतानद्यतनपरोक्षे परौ च लङ्लिटौ भवतः। विशेषविहितत्वाच्च लङ्लिटोरस्य सदादिकार्य्यस्य बाधकौ प्राप्नुतः। तस्य कार्य्यस्य भूतसामान्यमवकाशः। लङ्लिटोः सदादिभ्योऽन्येभ्यो धातुभ्यः। सदादिभ्यो भूतविशेषे भूतानद्यतनपरोक्षे। भूतानद्यतने चोभयप्राप्तौ यथोक्तकारणद्वयात् लङ्लिटौ स्याताम्। न चैतत् सूत्रविहितं कार्य्यमपीति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह लुङ्लङ्विषयेऽपीत्यादि। लिङ्ग्रहणस्य वाग्रहणस्य चास्य सूत्रे पुरस्तादनद्यतने लङ् (३।२।१११) परोक्षे लिडित्यत्र(३।२।११५)चानुवृत्तिः क्रियते। तत्र चानुवृत्तिसामर्थ्यात् लङ्य प्येतत् सदादिकार्य्यं भवति। अत्रैवं सम्बन्धः कर्त्तव्यः। अनद्यतने लङ् भवति। सदादिभ्यो वा लिट्। लिटश्च क्वसुरादेशो नित्यमिति। परोक्षे लिड् भवति। सदादिभ्यो वा। लिटः क्वसुरादेशो नित्यम्। परोक्षे लिङित्यस्य (३।२।११५) तु लिटः क्वसु र्न भवति। यस्मात् सदादिसूत्रे विहितस्य लिटः क्वसुरिष्यते। सूत्रान्तरविहितश्चायम्।

१०९। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च।

उपपूर्वादिणः क्वसुरिति। लिङादेश इति वेदितव्यः। अभ्यासदीर्घत्वमिति। दीर्घ इणः कितीत्यनेन (७।४।६९)। तत्सामर्थ्यादित्यादि। दीर्घत्वविधानसामर्थ्यादकः सवर्णे दीर्घत्वमेकादेशः प्रतिषिध्यते। प्रवृत्तिविघातोऽस्य क्रियत इत्यर्थः। यदि ह्येकादेशः स्याद् दीर्घत्वविधानमनर्थकं स्यात्। एकादेशेनैव दीर्घत्वसिद्धेः। ननु चाभ्यासदीर्घस्येयतुरीयुरित्ययमवकाशः स्याद् यत्र धातुरूपस्येणो यश्चिति (६।४।८१) यणादेशः क्रियते। नैषोऽस्यावकाशः। अच ह्यचः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावेन भवितव्यम्। कथम्? सवर्णदीर्घत्वे हि पूर्वापरविधित्वात् पूर्वविधिरिति शक्यते व्यपदेष्टुम्। यो ह्युभयस्थानी निष्पद्यते लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशम्। न चात्र न पदान्तादिसूत्रेण (१।१।५८) दीर्घत्वविधिं प्रति स्थानिवद्भावप्रतिषेधोऽस्ति। यस्मात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदेवेति (१।१।५८, वा) स्थानिवद्भावादकः सवर्णे दीर्घत्वेनात्र भवितव्यम्। तदेतदभ्यासदीर्घत्वमनवकाश-

त्वात् सवर्णदीर्घत्वं बाधत 'इति स्थितमेतत्, सामर्थ्यादेकादेशः प्रतिषिध्यत-इति । तत्रेत्यादि । एकादेशप्रतिबन्धके हि सत्येनेकाच्त्वं भवति । तेन वस्वेकाजाद्घसामित्य(७।२।६७)नेनेड़ागमो न प्राप्नोतीति स निपात्यते । धातुरूपस्य यणादेश इति । इणो यणित्यनेन (६।४।८१) । तर्हीदं निपातनमेव । सत्यजादावपि परतो वसोः सम्प्रसारणमिति । सम्प्रसारणे कृते सतीट् प्राप्नोति । विशेषानुपादानादित्याह क्रादिनियमादित्यादि । यस्मात् सस्वृद्भृस्तुद्रुस्रुश्रुव इत्यादिना (७।२।१३) य इट् प्राप्नोति स वस्वेकाजाद्घसा-मिति (७।२।६७) प्रतिषिद्धः । स एवानेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते । प्रतिषिद्धः स पुनः प्रवर्त्तते । नत्वपूर्वं विधीयते । तेनाजादौ न भवतीति । अपि पूर्वस्य हि विधानेन विशेषानुपादनादजादावपि प्रसङ्गः स्यात् । नतु लक्षणप्रतिषेधस्येटः प्रसवे । तस्य वलादित्वात् । उपेयुषेति । सम्प्रसारणे कृते धातोर्यणादेशः । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५९) षत्वम् । न चाचोपसर्ग-स्तन्त्रमिति । उपसर्गोऽत्र न प्रधानमित्यर्थः । तन्त्रत्वं तस्य बहुलं छन्दसीत्यतो (३।२।८८) बहुलग्रहणानुवृत्ते र्लभ्यते । उपागादिति । लुङ् । इणो गा लुङीति (२।४।४५) गादेशः । गातिस्थेत्यादिना (२।४।७७) सिचो लुक् । उपैदिति । लङ् । तिप् । अदादित्वाच्छपो लुक् । आड़जादीना-मित्याट् (६।४।७२) । आटश्चेति (६।१।९०) वृद्धिः । उपेयायेति । लिट् । तिप् । णल् । अचो ञ्णितीति (७।२।११५) वृद्धिः । आयादेशः । स्थानि-वद्भावाद्द्विर्वचनमिकारस्येति । अभ्यासस्यासवर्णे (६।४।७८) इतीयङ् । इकारेण सहाट् गुणः । अनाश्वानिति । अश भोजने । लिट् । क्वसुः । द्विर्वचनम् । अत इत्यस्यात आदेरित्यभ्यासस्य (७।४।७०) दीर्घत्वम् । इड़भावश्च । वस्वेकाजाद्घसामित्यनेन (६।२।६७) प्राप्तस्येटोऽभावो निपात्यते । न आश्वान् अनाश्वान् । नञ्समासः । नलोपो नञ इति (६।३।७३) नलोपः । तस्मान्नुड़-चीति (६।३।७४) नुड़ागमः । नाशीदिति । लुङ् । च्लेः सिच् (३।१।४४) । इट ईटीति (८।२।२८) सिचो लोपः । पूर्ववदाट् । वृद्धिः । नञा सह सवर्णदीर्घत्वम् । नाश्नादिति । लङ् । क्र्यादित्वाच् श्ना । अडागमः । नाशेति । लिट् । तिप् । णल् । द्विर्वचनम् । पूर्ववदभ्यास-

दीर्घत्वम्। धातुना नञ्। सहाकः सवर्णे दीर्घत्वम् (६।१।१०१)। वचेरित्यादि। वच परिभाषणे इत्यस्मात् ब्रुवो वचिरिति (२।४।५३) वचादेशाद्वा वचेरनुपूर्वात् कानच् कर्त्रर्थात्मनेपदसंज्ञको न प्राप्नोति। परस्मैपदित्वात्। इतरस्मात् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलस्य विवक्षितत्वात्। अतः स निपात्यते। वचादिसूत्रेण (६।१।१५) धातोः संप्रसारणम्। लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य (६।१।१७)। पश्चादनुशब्देन सहाकः सवर्णे दीर्घत्वम् (६।१।१०१)। अन्ववोचदिति। लुङ्। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति (३।१।५२) च्लेरङ्। वच उम् (७।४।२०)। आद् गुणः (६।१।८७)। अन्वब्रवीदिति। ब्रुवो लङ्। शपो लुक्। ब्रुव ईट् (७।३।९३)। अनूवाचेति। लिट्। णल्। अत उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिः। पूर्ववदभ्यासस्य संप्रसारणमिकादेशः।

११०। लुङ्।

ङकारो नित्यं ङित इति (३।४।९९) विशेषणार्थः। उकारो लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति (६।४।७१) विशेषणार्थः। भूतसामान्ये चायं लुङ् वेदितव्यः। भूतविशेषेऽनद्यतन्यां लङ्लिटोर्विधानात्। अकार्षीदिति। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति (७।२।१) वृद्धिः। पूर्ववदीट्। वसेरित्यादि। वस निवास इत्यस्मादनद्यतने लङि प्राप्ते लुङ् वक्तव्यः। दिवसः सकलोऽतिक्रान्तायाः रात्रेश्चतुर्थो याम आगामिन्याश्च प्रथमो याम इत्येषोऽनद्यतनः कालः। तत्र रात्रिविशेषेऽतिक्रान्तायाश्च रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रत्युत्थितः क्व भवानुषित इति केनचित् पृष्टः कश्चित्। स तस्मिन् रात्रिविशेषे दिवा वा प्रतिवचनं प्रयच्छन् लुङं प्रयुङ्क्ते। अहमत्रावात्समिति। स च न प्राप्नोति यस्मादसौ ततो रात्रिविशेषात् पूर्वभागं प्रहरत्रयलक्षणमधिशयितः। सोऽस्यानद्यतनकालः। ततश्चानद्यतने लङ् स्यात्। तस्माल्लुङ् वक्तव्यो व्याख्येयः। व्याख्यानन्त्विहापि बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। जागरणसन्ततावितिं। यद्यसौ रात्रिशेषं सकलं सन्तत्याऽविच्छेदेन जागरितवानेवं लुङ् भवति। मुहूर्त्तमपि यद्यस्मिन् रात्रिविशेषे शयितवांस्ततो लङेव। अहमत्रावसमिति। अवात्समिति। लुङ्। मिप्। तस्थेत्यादिनामभावः (३।४।१०१)। वदव्रजेत्यादिना (७।२।३) वृद्धिः। सः स्यार्धधातुक इति (७।४।४९) सकारस्य तत्वम्।

१११ । अनद्यतने लङ् ।

अनद्यतन इति । यद्ययं तत्पुरुषः स्यात् तदा पर्य्युदासो वा स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधो वा । तदा पूर्वस्मिन् पक्षेऽद्यतनाद् योऽन्यस्तस्मिन् भवितव्यम् । एवञ्चाद्य ह्यो वाभुक्ष्महीत्यत्राप्यद्यतनव्यामिश्रे प्राप्नोति । अस्ति ह्यद्यतनानद्यतनसमुदायोऽनद्यतनादन्यः । इतरस्त्वद्यतने न भवती त्येषोऽर्थो जायते । ततश्च भूतसामान्ये स्यात् । अनद्यतन इति । अद्यतन-भूतविशेषे प्रतिषेधो न भूतसामान्ये । नहि भूतसामान्यं भूतविशेषः । तस्मात् तत्पुरुषपक्षो दोषवानिति मत्वाह अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्दि-ष्ट इति । अविद्यमानोऽद्यतनो यस्मिन्निति । सोऽनद्यतनभूतधात्वर्थः । अत्र वर्त्तमानाल्लङ् भवति । स त्वद्यतनानद्यतनसमुदाये । तत्राद्यतनैक-देशस्य सद्भावाद् । भूतसामान्येऽपि न भवत्येव । विद्यते हि सामान्ये विशेषः । तस्यान्तर्भूतविशेषत्वाद् । यत्राद्यतनगन्धोऽप्यस्ति तत्र लङा न भवितव्य-मित्येषोऽर्थो बहुव्रीहौ सति लभ्यते । यदि तर्हि बहुव्रीहिरयमेवं स-त्यद्यतनेऽपि प्राप्नोति । न ह्यद्यतने द्वितीयोऽद्यतनोऽस्ति । नैतदेवम् । अद्यतनसामान्ये मुहूर्त्तादिरद्यतनविशेषस्य विद्यमानत्वात् । तस्मादद्यतनो-ऽविद्यमानाद्यतन इति न शक्यते वक्तुम् । अद्य ह्यो वाभुक्ष्महीति । लुङ् । भुजोऽनवन (१।३।६६) इत्यात्मनेपदम् । महिङ् । लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति (७।२।४२) सिचः कित्त्वाद् गुणाभावः । चोः कुरिति कुत्वं जकारस्य गकारः (८।२।३०) । तस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं ककारः । पूर्ववत् षत्वम् । परोक्षे चेत्यादि । परोक्षशब्दो रूढिशब्द इन्द्रियातिक्रान्तेऽर्थे वर्त्तते । तत्र परोक्षे लोकविज्ञाते लोकप्रसिद्धे प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङन्तस्य शब्दरूपस्य यः प्रयोक्ता तस्य दर्शनविषये लङ् वक्तव्यो व्याख्येयः । व्याख्यानन्तु तस्यैव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । ननु च विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते परोक्षेऽर्थे दर्शनविषय इति । परोक्षो ह्यर्थोऽतीन्द्रिय उच्यते । इन्द्रियविषयभावापन्नस्तु दर्शनविषयः । ततो यदि परोक्षः कथं दर्शनविषयः ? यदि दर्शनविषयः कथं परोक्षः ? नैतदस्ति । शक्यदर्शनविषय इत्युक्तम् । अननुभूतत्वात् परोक्ष इत्यविरोधः । अरुणदिति । रुधिर् आवरणे । रुधादित्वात् श्नम् । तिप् ।

हल्ङ्यादिना (६।१।६८) तिलोपः। साकेतावरोधस्तदानीन्तनप्रयोक्तुर्दर्शनविषयत्वात्। लोकप्रसिद्धं च। कार्य्यव्यासङ्गादननुभूतत्वात् परोक्षं च। परोक्ष इति किम्। उदगादादित्यः। गातिस्थेत्यादिना (२।४।७७) सिचो लुक्। पूर्ववदादेशादि कार्य्यम्। लोकविज्ञात इति किम्? चकार कटं देवदत्तः। प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किम्? जघान कंसं किल वासुदेवः। हन्तेः परोक्षे लिट्। द्विर्वचनम्। अभ्यासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वं हकारस्य घकारः। कंसवधश्चिरकालवृत्तत्वादिदानीन्तनप्रयोक्तुर्दर्शनविषयो न भवति। यस्तु कंसवधेन तुल्यकालः प्रयोक्ता स लङमेव प्रयुक्तवान् अहन् कंसं वासुदेव इति। मूलोदाहरणेऽपि प्रयोक्ता साकेतावरोधतुल्यकालो वेदितव्यः। तस्यैव ह्यसौ दर्शनविषयः। नान्यस्य।

११२। अभिज्ञावचने लृट्।

वत्स्याम इति। लृट्। मस्। स्यतासी लृलुटोरिति (३।१।३३) स्यः। पूर्ववत् सकारस्य तत्वम्। अतो दीर्घो यञीति (७।३।१०१) दीर्घः। वचनग्रहणमित्यादि। असति हि वचनग्रहणे ऽभिज्ञाशब्द एवोपपदे स्यात्। तस्मिंस्तु यावन्तोऽभिज्ञावचनास्तेषु सर्वेषु भवति।

११३। न यदि।

यदीति। सती सप्तमीयम्। अभिज्ञावचनञ्चानुवर्त्तते। तेन यत्र यच्छब्दोऽस्ति तत्र नियोगतोऽभिज्ञावचनं तत्सहितं न भवतीत्याह यच्छब्दसहित इत्यादि। अवसामेति। वसेर्लङ्। नित्यं ङित इति (३।४।९९)सलोपः। पूर्ववद्दीर्घः। वासमात्रमित्यादिनोत्तरसूत्रस्य नायं विषय इति दर्शयति। यदि हि तत्रापरं लक्षणमपेक्ष्यते तदोत्तरसूत्रे पाक्षिको विधिः स्यात्। स नेष्यते। तस्मान्नापेक्ष्यते।

११४। विभाषा साकाङ्क्षे।

उभयत्र विभाषेयमिति। प्राप्ते चाप्राप्ते च। असति हि यच्छब्दे ऽभिज्ञावचने लृङिति (३।२।११२) प्राप्ते। सति यच्छब्दे न यदीति (३।२।११३) प्रतिषेधादप्राप्ते। आकाङ्क्षणमाकाङ्क्षा। आकाङ्क्षया सह वर्त्तते साकाङ्क्षः।

साकाङ्क्षा च सम्बन्धज्ञानमुच्यते । तच्चेतनावतो धर्मः । तस्मात् साकाङ्क्ष इति प्रयोक्तुर्विशेषणं विज्ञायत इत्याह साकाङ्क्षश्चेत् प्रयोक्तेति । अस्यैवार्थं स्पष्टीकर्त्तुमाह लक्ष्यलक्षणयोरित्यादि । तत्र यदि ह्येतदपेक्ष्यत एतदुक्तं भवति लक्ष्यलक्षणयोर्यः सम्बन्धस्तद्विषयज्ञानं यदि प्रयोक्तुरुपपन्नं भवति । यदि प्रयोक्ता लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धमपेक्षत इति यावत् । भोक्ष्यामह इति । भुजः पूर्ववदात्मनेपदम् । स्यप्रत्ययश्च । टेरेत्वम् । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं जकारस्य गकारः । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं ककारः । सकारस्य षत्वम् । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणञ्च ययोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षेत्याह । वासो लक्षणमिति । परिज्ञातत्वात् लक्षणम् । तेन हि जनो लक्ष्यते । भोजनन्तु लक्ष्यम् । अपरिज्ञातत्वात् । ननु लक्षणं परिज्ञातं ह्यपरिज्ञातस्य लक्षणमिति भवति यथाग्नेर्धूम इति ।

११५ । परोक्षे लिट् ।

ननु चेत्यादि । धात्वर्थो हि पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमाना क्रिया । यच्च साध्यमानं तदसत् । तच्चासदिन्द्रियाणामविषयः । तेषां सद्विषयत्वात् । यच्चेन्द्रियाणामविषयं तत् परोक्षमिति । स एव हि धात्वर्थः परोक्षः । ततः परोक्षग्रहणमनर्थकम् । व्यवच्छेद्याभावादिति भावः । सत्यमेतदिति । यदनन्तरमुक्तम् । यदि सत्यमेतत् तदा कस्य व्यवच्छेदार्थं परोक्षग्रहणं कृतमित्याह अस्ति त्वित्यादि । यत्र साध्यानि प्रत्यक्षाणि ततःनिष्पन्ने क्रियात्मनि धात्वर्थे प्रत्यक्षाभिमानो लोकस्य भवति । ननु च साधनान्यपि नैव प्रत्यक्षाणि । शक्तिस्वभावत्वात् । शक्तेश्च कार्य्यानुमेयत्वात् । न ह्यशक्तो कार्य्यं करोतीति कार्य्यकरणे शक्तिरनुमीयते । तत् किमुच्यते साधनानि प्रत्यक्षाणि ? नैष दोषः । द्रव्याश्रिता हि शक्तय इति द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वादाश्रयधर्ममाश्रितेषु शक्त्यात्मकेषूपचार्य्याण्येतान्यपि प्रत्यक्षाणीत्युच्यन्ते । अथवा तदपि साधनाश्रयं द्रव्यशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् साधनशब्देनोच्यते । तदनेन परोक्षग्रहणेन प्रत्यक्षाभिमानोऽस्ति । स एव परोक्ष इत्युच्यते । तदात्र स एव नास्तीति । आत्मविषय उत्तमस्य च धात्वर्थस्य परोक्षत्वं नोपपद्यते । तत्साधनानां प्रत्यक्षत्वात् । तत्र लोकस्य प्रत्यक्षत्वात्

ततश्चोत्तमेन सिध्यतीति चोद्यमाशङ्क्याह उत्तमविषयेत्यादि। आत्मसाध्या हि क्रिया यत्र चित्तविक्षेपान्नोपपद्यते तदासौ परोक्षा भवति। तेनोत्तम-विषयेऽपि परोक्षभावः। तद् भवत्येव विललापेति। लपे विपूर्वस्योत्तमे णलि रूपम्। अत्यन्तापह्नव इत्यादि। प्रत्यक्षमेतत्। अपह्नवो ऽपलापः। स क्वचिदत्यन्तो भवति यः सर्वापह्नवः। क्वचिदनत्यन्तो य एकदेशापह्नवः। तत्र योऽत्यन्तः स सर्वापह्नवः। तत्र लिड् वक्तव्यः। व्याख्येय इत्यर्थः। व्याख्यानन्त्विहापि बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। कश्चित् केनचित् पृष्टः कलिङ्गेषु प्रस्थितोऽसीत्यादि। स एवाह नाहं कलिङ्गाञ्जगामेति। अत्र केवलं न कलिङ्गविषयस्यापह्नवोऽपितु गमनस्यापीति विद्यते ऽत्यन्तापह्नवः। यस्तु स्थानमात्रस्यापह्नवो न गमनस्यापि तदानत्यन्तापह्नवे लङेव भवति नहि कलिङ्गेषु प्रत्यतिष्ठ इति। तथा कश्चित् केनचित् पृष्टो दक्षिणापथं प्रविश्य त्वयेदं कार्य्यं कृतमिति। स एवाह नाहं दक्षिणापथं प्रविवेशेति। अत्रापि विद्यते ऽत्यन्तापह्नवः। तथाहि न केवलं दक्षिणापथविषयं कार्य्यं प्रतिषिध्यते ऽपितु प्रवेशनमपि।

११६। ह्यशश्वतोर्लङ् च।

११७। प्रश्ने चासन्नकाले।

प्रष्टव्यः प्रश्न इत्यनेन प्रश्नशब्दं कर्मसाधनं दर्शयति। करणसाधने हि पृच्छ्यतेऽनेनेति शब्दः प्रश्नशब्देनोच्यते। तथाच सति तस्योच्चार्य्यमाणत्वा-दात्मलाभस्य सर्वदैवासन्नकाल इत्यासन्नकालग्रहणमनर्थकं स्यात्। भाव-साधनेऽप्यर्थान्तरवाचिभ्यो धातुभ्यो न स्यात्। अगच्छदिति। गम्लृ सृप्लृ गतौ। इषुगमियमाञ्छ इति (७।३।७७) छत्वम्। इयाजेति। लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति (६।१।१७) संप्रसारणम्। जघानेति। कंसवधोऽत्र पृच्छ्यमानः। स चेदानीन्तन-प्रयोक्तुरपेक्षया विप्रकृष्टकालः। पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकाल इति नैयायिका वर्णयन्ति। पञ्चवर्षातीतस्तु विप्रकृष्ट इति भवति। कंसवधोऽत्र विप्र-कृष्टकालः।

११८। लट् स्मे।

नड़ेन स्म पुराधीयत इति। इङोऽधिपूर्वाल्लट्। भावकर्म्मणोरित्या(१।३।१३) त्मनेपदम्। टेरेत्वम्। सार्व्वधातुके यक्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घः। उपसर्गेण सहाकः सवर्णे दीर्घत्वम् (६।१।१०१)। अथवा कर्त्तर्य्यात्मनेपदम्। अदादित्वाच्छपो लुक्। आत्मनेपदेष्वनत (७।१।५) इत्यदादेशः। धातोरियङ् यथायोगं पूर्ववत्।

११९। अपरोक्षे च।

ब्रवीतीति। ब्रूव ईट् (७।३।९३)। कथयतीति। कथ वाक्यप्रबन्धे। चुरादावदन्तः। तस्माण्णिच्। अतो लोपः (६।४।४८)। अचः परस्मिन् पूर्व्वविधाविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावादत उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिर्न भवति। अथ किमर्थं पुनरिदमारब्धम्? पूर्व्वेण परोक्षे विधानादपरोक्षे न प्राप्नोति। अतस्तत्रापि यथा स्यादित्येवमर्थम्। ननु च पूर्व्वयोगे परोक्षग्रहणं निवर्त्तिष्यते। तस्मिन् निवृत्ते पूर्व्वेणैव परोक्षे चापरोक्षे च भविष्यति। सत्यमेतत्। चोद्यमपि कश्चिद् विजानीयाद् यदि परोक्षग्रहणं निवृत्तं तत्सम्बद्धमनद्यतनग्रहणमपि निवृत्तमिति। तदन्यथा मा विज्ञायीति पूर्व्वसूत्रे परोक्षग्रहणमनुवर्त्तते। तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने कर्त्तव्यमेतत्। अन्यथा ह्यपरोक्षे न स्यात्।

१२०। ननौ पृष्टप्रतिवचने।

पृष्टप्रतिवचन इति। प्रश्नः पृष्टम्। भावे निष्ठा। पृष्टपूर्व्वकप्रतिवचनं पृष्टप्रतिवचनम्। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः। अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तमिति। अस्वरितत्वात्। अकार्षीः कटं देवदत्त इत्येष प्रश्नः। ननु करोमि भो इत्येतत् प्रश्नपूर्व्वकं प्रतिवचनम्। अवोच स्तत्र किञ्चिद्देवदत्तेत्येष प्रश्नः। ननु ब्रवीमि भो इत्येतत् प्रश्नपूर्व्वकं प्रतिवचनम्। नन्वकार्षीदिति। प्रश्नपूर्व्वकं प्रतिवचनं न भवतीति लुङेव भवति। ननुच प्रतिवचनं सर्व्वं प्रश्नपूर्व्वकमेव। तदनर्थकं पृष्टग्रहणम्। व्यवच्छेद्याभावात्। नैतदिष्टम्।

प्रतिवचनशब्दोऽयमस्त्येव पृष्टान्वाख्याने यः प्रश्नमन्तरेण न भवति। अस्त्य-व्ययीभावे वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनम्। यथार्थेऽव्ययमिति (२।१।६) वीप्सायामव्ययीभावः। अस्ति समाधिवचनः। प्रतिपूर्वस्य वचेः समाधा-विति दर्शनात्। तथाहि वक्तारो वदन्ति यदनेनाभिहितं तन्मया प्रत्युक्त-मिति। परिष्कृतमित्यर्थः। तदेवमनेकार्थे प्रतिवचनशब्दः। यदि स्पष्टग्रहणं न क्रियते सर्वेष्वर्थेषु स्यात्। अस्मिंस्तु क्रियमाणे प्रश्नपूर्वो यः प्रतिवचनशब्दः स एव गृह्यते। नान्य इति न भवत्यानर्थक्यम्।

१२१। नन्वोर्विभाषा।

नाकार्षमिति। पूर्ववदम्भावः।

१२२। पुरि लुङ् चास्मे।

पुराशब्द इति। एतेन पुराशब्द इहोपपदत्वेनोपात्तो न पूरिति दर्शयति। यद्येतदेवास्याकारान्तत्वात् पुरीति सप्तम्यन्तो निर्देशो नोपपद्यते। आतो धातोरिति (६।४।१४०) योगविभागादाकारलोपाददोषः। अथ पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात् भ्राजादिसूत्रेण (३।२।१७७) क्विपि विहित उदोष्ठ्य-पूर्वस्ये तुरत्वे (७।१।१०२) रपरत्वे च कृते यः पूःशब्दः सम्पद्यते तस्ये-हाप्युपपदत्वेनोपादानमिति कस्मान्न विज्ञायते ? तस्यानद्यतनवृत्त्यसम्भ-वात्। पुरीशब्दस्तु तत्रैव वर्त्तत इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्। लुङ् चेति चकारेण लङनुकृष्यत इति दर्शयति। यथाविषयमिति। यथाऽसादृश्ये इति (२।१।७) वीप्सायामव्ययीभावः। अन्येऽपीति। लङादयः। वसन्तीति। लट्। अवात्सुरिति। लुङ्। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०९) झेर्जुसादेशः। वदव्रजेत्यादिना (७।२।२) वृद्धिः। पूर्ववत् सकारस्य तत्वम्। अवसन्निति। लङ्। ऊषुरिति। लिट्। परस्मैपदानामित्या-दिना (३।४।८२) झेर्जुस्। द्विर्वचनम्। वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम्। लिट्यभ्यासस्योभयेषा, (६।१।१७) मित्यभ्यासस्य च। शासिवसिघसीनाञ्चेति (८।३।६०) षत्वम्।

१२३ । वर्त्तमाने लट् ।

प्रारब्धोऽपरिसमाप्तश्चेति । प्रारब्धो यः साधयितुं प्रस्तुतो न च समाप्ति-मुपगतः स वर्त्तमान इत्युच्यते । वर्त्तमानग्रहणं धात्वधिकारात् तदर्थस्यैव विशेषणं विज्ञायत इत्याह वर्त्तमान इत्यादि । नह्यधात्वर्थे धातोर्वृत्तिः सम्भवति । लटष्टकारष्टित आत्मनेपदानां टेरेति (३।४।७९) विशेषणार्थः । अकारो विदो लटो वेति (३।४।८३) विशेषणार्थः । इकारे ह्युच्चारिते लिडा-दीनां ग्रहणं स्यात् ।

१२४ । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ।

शतृशानचोः शकारौ सार्वधातुकार्थौ । ऋकार उगित्कार्य्यार्थः । अप्रथमासमानाधिकरण इति । पर्य्युदासोऽयम् । प्रथमाशब्दोऽयं विभक्ति-विशेषे सोरौजस्पर्य्यन्ते शास्त्रे रूढ़ः । प्रथमाया अन्या द्वितीयादिका विभक्तिरप्रथमा । समानशब्दोऽयं साधारणवचनो यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ समानधनाविति । अधिकरणशब्दोऽयमभिधेयवचनः । समानञ्च तदधि-करणञ्चेति कर्म्मधारयः । अप्रथमया समानाधिकरणमप्रथमासमानाधि-करणम् । तृतीयेति (२।१।३०) योगविभागात् समासः । ततो यस्य च भावेन भावलक्षणमिति (२।३।३७) सप्तमी । अप्रथमासमानाधिकरणभावेन शतृशान-चोर्भावो लक्ष्यते । अप्रथमेति पर्य्युदासवृत्त्या द्वितीयादेर्विभक्तेर्ग्रहणम् । तेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याह अप्रथमान्तेन चेत्यादि । तस्येति । लटः । सामानाधिकरण्यमिति । समानाभिधेयमिति । यदि द्वितीयान्तेन शब्देन सामानाधिकरण्यं समानाभिधेयत्वं सम्भवत्येवं शतृशानचौ भवतः । नान्यथेति वाक्यार्थः । एवं विवृण्वताऽप्रथमासमानाधिकरणेऽत्र पर्य्यु-दास आश्रितः । न प्रसज्यप्रतिषेध इति दर्शयते । अन्यथा हि यदि प्रसज्य-प्रतिषेध आश्रितः स्यात् प्रथमान्तेन चेत् सामानाधिकरण्यं न भवतीत्येवं ब्रूयात् । किं पुनः स्याद् यदि प्रसज्यप्रतिषेध आश्रितः ? प्रथमासामानाधिकरण उत्तरपदे शतृशानचौ न स्याताम् । भज्यत इति भक्तिः । कुर्वन् भक्तिरस्य कुर्व्वद्भक्तिः । कुर्वाणो भक्तिरस्य कुर्वाणभक्तिः । ये च प्रथमासमानाधिकरण-

प्रत्ययस्तद्धिता स्तेषु न स्याताम्। प्रशंसायां रूपप् (५।३।६६)। कुर्वद्रूपम्। कुर्वाणरूपमिति। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ५।३।६७)। कुर्वत्कल्पः। ननु पर्य्युदासेऽपि भवत्येष दोषः। नह्यत्राप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्य-मस्ति। नैष दोषः। वक्ष्यति ह्येतल् लडित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिक-विधानार्थम्। तेन क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवत इति। प्रसज्य-प्रतिषेधे तु प्रतिषेधं विधाय प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधानमयुक्तम्। पचन्तं देवदत्तं पश्येति। द्वितीयान्तेन सामानाधिकरण्यं दर्शयति। पचतेति। तृतीयान्तेन। विभक्तेर्विपरिणामं कृत्वा देवदत्तेनेति सम्बन्धात्। ननु च लड़ादेशस्यात्राप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यम्। न लटः। तस्य प्रयोगा-भावात्। आदेशधर्मस्य स्थानिन्युपचाराल् लटोऽप्युपचारितं सामानाधि-करण्यं भवतीत्यदोषः। अथ लड्ग्रहणं किमर्थम्? यावतानन्तरसूत्रेण लड़ित्यनुवर्त्तत एव। स्यादेतत्। प्रथमान्तञ्चैतत्। षष्ठीनिर्देशेन चेहार्थः। तस्मात् षष्ठीनिर्देशार्थं पुनर्लड्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति। एतच्चायुक्तम्। प्रथमान्तस्यापि लड्ग्रहणस्यार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति षष्ठ्यन्तं विज्ञास्यत इत्यत आह लड़िति वर्त्तमान इत्यादि। अप्रथमासमानाधि-करणे शतृशानचो र्विधानम्। ततोऽधिके ह्यधिकार्थे प्रथमासमानाधि-करणेऽपि क्वचित् तयोर्विधानं यथा स्यादित्येवमर्थं पुनर्लड्ग्रहणम्। तेन क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणे भवतः कुर्वन् ब्राह्मणः सन् ब्राह्मण इति। अस भुवि। अदादित्वाच्छपो लुक्। श्नसोरल्लोप (६।४।१११) इत्यकार-लोपः। विद्यमान इत्यादौ सर्वत्र ब्राह्मण इत्यपेक्षते। विद सत्तायाम्। दिवादिरात्मनेपदी। श्यन्। जुह्वदिति। हु दाने। हुश्नुवोः सार्वधातुक इति (६।४।८७) यणादेशः। नाभ्यस्ताच्छतुरिति (७।१।७८) नुमागमाभावः। अधीयान इति। इङ् अध्ययने। अधिपूर्वः। पूर्ववदचिश्नुधातुभ्रुवामिति यणादेशे निबनातिदिने (६।४।७७) यङ्। माङ्याक्रोश इति। माङ्युपपद आक्रोशे गम्यमाने लटः शतृ-शानचौ भवतः। मा पचन्। मा पचमान इति। ननु चात्रैव माङि लुङा भवितव्यम्। एतस्मादेवाधिकविधानात्। पुनर्लड्ग्रहणादाक्रोशे न भवतीत्यदोषः। माङि लुङित्यस्य (३।३।१७५) यत्राक्रोशो नास्ति सोऽवकाशः।

केचिद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्तीति । सन् ब्राह्मणोऽस्ति ब्राह्मण इत्यादौ विकल्पेन शतृशानचौ यथा स्यातामित्येवमर्थम् । केचिदिति वचनात् केचिन्नानुवर्त्तयन्तीत्युक्तं भवति । तेषामयमभिप्रायः । यदि प्रथमा-समानाधिकरणे नित्यं तौ भवतस्तदाऽप्रथमासमानाधिकरणग्रहणं न कुर्य्यात् । शतृशानचावित्येवं ब्रूयात् । तत्राप्ययमर्थः । सामान्येन प्रथमा-समानाधिकरणेऽन्यत्र शतृशानचोर्विधानात् पुनर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तस्मादप्रथमासमानाधिकरणग्रहणसामर्थ्याद्प्रथमासमानाधिकरण एव नित्यौ तौ भवतः । प्रथमासमानाधिकरणेष्वन्यथेति । यदि तर्हि विभाषाग्रहण-मनुवर्त्तयन्ति यथा सन् ब्राह्मणोऽस्ति ब्राह्मणो विद्यमानो ब्राह्मण विद्यते ब्राह्मण इत्यादौ विकल्पो भवतस्तथा कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरित्येव-मादावपि स्यातामित्यत आह सा चेत्यादि । तत्रेति । व्यवस्थितविभाषायां सत्यां । यथादर्शनमिति । यथा लक्ष्यस्य दर्शनं तदनुरूपाः प्रयोगा उन्नेयाः । एतदुक्तं भवति लक्ष्यदर्शनवत् स्यात् । क्वचिन्नित्यं तौ शतृशानचौ वेदितव्यौ । क्वचित् पाक्षिकौ । क्वचिदविद्यमानाविति । तत्र कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः कुर्वन्तरः कुर्वन्तम इत्यादौ नित्यम् । सन् ब्राह्मणोऽस्ति ब्राह्मण इत्यादौ पाक्षिकौ । तरप्तमबादिप्रत्यये परे तावविद्यमानावेव । पचतितरामिति । पचतिशब्दात् तिङश्चेति (५।३।५६) तरप् । किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे (५।४।११) इति न भवतः ।

१२५ । संबोधने च ।

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भ इति । अवधारणमिह द्रष्टव्यम् । पूर्वः योगो ह्यप्रथमासमानाधिकरणार्थः क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणार्थश्च । अयन्तु प्रथमासमानाधिकरणार्थ एव । यदि तर्हि पूर्वसूत्रं प्रथमासमाना-धिकरणार्थमपि तर्ह्येवं सति तौ यथाऽन्यत्र प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवत-स्तथा सम्बोधनेऽपि भविष्यत इत्यपार्थकम् । नापार्थकम् । तस्यैव प्रपञ्चार्थ-त्वात् । हे पचन्निति । न ङिसम्बुद्ध्योरिति (८।२।८) नलोपप्रतिषेधान्नलोपा-भावः (D) । हे पचमान इति । एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेरिति (६।१।६९) सुलोपः ।

(D) संयोगान्तस्य लोप इति (८।२।२३) तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपाभाव इत्यन्ये ।

१२६। लक्षणहेत्वोः क्रियायाः।

धात्वर्थविशेषणञ्चैतदिति। धात्वधिकारात्। अथोपपदे कस्मान्न भवतः? क्रियाया इति वचनात्। यद्युपपदे स्यातां तदा क्रियाग्रहणमनर्थकं स्यात्। उपपदं हि धातोर्भवति। स च क्रियावचन इत्यन्तरेणापि क्रिया ग्रहणं लक्षणहेतू क्रियाविषयौ विज्ञास्येते। तत् क्रियाग्रहणेन धात्वर्थविशेषणत्वे हि तयोः क्वचिद् धात्वर्थो द्रव्यस्य हेतुर्भवति लक्षणं वा क्वचिद् गुणस्य क्वचिद् क्रियायाः। अतो द्रव्यादिनिवृत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं युक्तम्। अतः क्रियाया इति वचनम्। क्रियाविषयाविति क्रियाया इत्येतद् विवरणम्। क्रिया विषयो ययो स्तौ तथोक्तौ। एतेन क्रियाया इति येयं षष्ठी सा सुब्व्यत्ययेन सप्तम्याः स्थाने विहितेति सूचयति। शयाना भुञ्जत इति। शीङोऽदादित्वाच्छपो लुक्। शीङः सार्वधातुक इति (७।४।२१) गुणः। अत्र शयनं लक्षणं भुजिः क्रियाविषयः। तेन हि भुजिक्रिया लक्ष्यते। तत्र शीङ् वर्त्तते। तिष्ठन्तोऽनुशासतीति। तिष्ठतेः पाघ्रादिसूत्रेण (७।३।७८) तिष्ठादेशः। अत्रावस्थानं लक्षणम्। तेनानुशासनक्रिया लक्ष्यते। अर्जयन् वसतीति। अर्ज प्रतियत्ने। चौरादिकः। अत्रार्जनं वासस्य हेतुः। अधीयानो वसतीति। अत्राध्ययनम्। पचति पठतीति। नात्र क्रियाया लक्ष्यलक्षणभावो विवक्षितः। यः कम्पते सोऽश्वत्थ इति। अत्र हि कम्पनं लक्षणं भवतीति। तेनाश्वत्थो लक्ष्यते। नतु क्रियाविषयम्। किं तर्हि? द्रव्यविषयम्। अश्वत्थस्य द्रव्यविषयत्वात्। यदुत्प्लवते तल्लघ्विति। अत्रोत्प्लवनेन लघुसंज्ञको गुणो लक्ष्यत इति गुणविषयं तत्। नतु क्रियाविषयम्। वर्षतीति धावति हन्तीति पलायत इत्यत्र यद्यपि वर्षणहननाभ्यां धावनपलायनक्रिये लक्ष्येते तथापि शतृशानचौ न भवतः। नन्वो र्विभाषेत्यतो (३।२।१२१) व्यवस्थित-विभाषेत्यनुवर्त्तते। इतिकरणेन हेतुभावस्य द्योतितत्वात्। पूर्वनिपात-लक्षणव्यभिचारलिङ्गमिति। द्वन्द्वे घीत्यनेन (२।२।३२) घ्यन्तस्य यः पूर्वनिपातः क्रियते तस्य व्यभिचारः। स्वविषये सत्यपि तस्य क्वचिदभावः। तस्य व्यभि-चारस्य लिङ्गमयं निर्देशः। यदि ह्यव्यभिचारी घ्यन्तस्य निपातः स्याद् हेतु-

लक्षणयोरिति निर्देशं कुर्य्यात् । व्यभिचारे तु सति धूमाग्नी इतेग्रवमादय उपपन्ना भवन्ति ।

१२७ । तौ सत् ।

ननु च प्रकृतत्वादेव शतृशानचोरियं संज्ञा स्यात् । तत् किं तौग्रहण-मित्याह तौग्रहणमित्यादि । उपाधिना विशेषणेनासंसर्गार्थं तौग्रहण-मित्यर्थः । उपाधिस्तु वर्त्तमानकालः । तत्र शतृशानचोर्विहितत्वात् । उपाध्यसंग्रहार्थे तौग्रहणे सति किं भवतीत्याह शतृशानच्मात्रस्येत्यादि । मात्रग्रहणमुपाधिसंग्रहव्यवच्छेदार्थम् । असति हि तौग्रहणे यादृशी प्रकृती तादृशयोरेव संज्ञा स्यात् । कीदृशौ च तौ ? वर्त्तमानकालविहितौ । ततश्च लृडादेशयोर्भविष्यत्कालविहितयोः सदिति संज्ञा न स्यात् । ननु च लृटः सद्वेति (३।३।१४) सच्छब्देन तौ विधीयेते । ततो वचनसामर्थ्यात् तु भवि-ष्यतः । न ब्रूमो विधानं तयो र्न सिध्यतीति । किं तर्हि ? विहितयोस्सत्-कालसंज्ञा न सिध्यति । ततश्च ब्राह्मणस्य करिष्यन् ब्राह्मणस्य करिष्यमाण इत्यत्र पूरणगुणेत्यादिना (२।२।११) षष्ठीसमासप्रतिषेधो न स्यात् । सद्ग्रहणन्तु सच्छब्देनैव वर्त्तमानशतृशानजन्ते षष्ठीसमासप्रतिषेधार्थं स्यात् । तौग्रहणे शतृशानचोर्विशेषणमनपेक्ष्य रूपमात्रे संज्ञाऽख्यायत इति वर्त्तमानकाले विधानासंसक्तयोरपि संज्ञा सिध्यतीति ।

१२८ । पूङ्यजोः शानन् ।

वर्त्तमानविहिताः शतृशानच्प्रभृतयः । एते लादेशा वा स्युः प्रत्यया वा ? तत्र यदि इमं लट इत्यनुवर्त्तते तदा लादेशाः । अथ नानुवर्त्तते ततः प्रत्ययाः । तस्यादेशाः क्रियेरं स्तदा नन्वोर्विभाषेत्यतो (३।२।१२१) विभाषाग्रहणमनु-वर्त्तयितव्यं जायेत । अन्यथा पवते देवदत्तो यजते देवदत्त इति तिङ्श्रवणं कुर्य्यात् । प्रत्ययपक्षे तु वासरूपविधिना यदा लड् भवति तदा प्रत्ययश्रवणं तिङ्श्रवणमुपपद्यते । किञ्चादेशपक्षे लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति (३।४।६९) भावकर्मणोरपि शानन्नादयः स्युः । कर्त्तर्य्येव चेष्यन्ते । प्रत्ययपक्षे तु कर्त्तरि कृदिति (३।४।६७) कर्त्तर्य्येव भवन्ति । न भावकर्मणोः । इह कतीह-

मण्डयमाना इत्युत्तरसूत्रे चानशि कृते तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुक-मनुदात्तमह्न्विङोरिति (६।१।१८६) निघातः स्यात्। प्रत्ययपक्षे तु न भवति। अलसार्वधातुकत्वात्। चानशो लः परस्मैपदम् (१।४।९९)। तङानावात्मनेपदमित्यात्मनेपदसंज्ञा (१।४।१००) प्रसज्येत। ततश्चात्मनेपदिभ्य एव स्यात्। कतीह निघ्नाना इति। प्रत्ययपक्षे ललादेशात्र भवत्यात्मनेपद-संज्ञाप्रसङ्गः। तदेवमादेशपक्षे बहवो दोषाः प्रतिविधेयाः। प्रति-विधानेऽपि तेषां प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति मत्वा प्रत्ययपक्षमाश्रित्याह शानन्प्रत्ययो भवतीति। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः। पवमान इति। पूङ् पवने। शप्। आने मुक् (७।२।८२)। यदीत्यादि। न लोकाव्ययेत्यादौ (२।३।६९) तृन्निति तृणएव प्रत्ययस्य निर्देश इति मन्यमानस्य प्रश्नः। तृन्निति प्रत्याहारनिर्देशादिति। सोमं पवमानो नड़माघ्नान इति। षष्ठीप्रतिषेध इत्यनेन सम्बन्धनीयम्। यदि तृन्निति प्रत्ययग्रहणं स्यात् तदा शानन्प्रभृतीनां प्रत्ययार्थे सति सोमं पवमान इत्यादौ षष्ठीप्रतिषेधो न स्यात्। नच तृन्निति प्रत्ययस्य ग्रहणम्। किं तर्हि? प्रत्याहारस्य। तत्र च शानन्नादयोऽन्तर्भूता इति भवत्येव षष्ठीप्रतिषेधः। द्विषः शतुर्वा वचनमिति। द्विषोऽमित्र इत्यनेन (३।२।१३१) यः शता विधीयते तस्य प्रत्याहारेऽस्मिन्नन्तर्भावात् तद्योगे षष्ठीप्रतिषेधः स्यात्। ततश्चौरस्य द्विषन्निति पक्षे षष्ठी न स्यात्। तस्माद् द्विष अप्रीतावित्यस्य शत्रन्तस्य प्रयोगे द्वितीयायां प्राप्तायां वा षष्ठी वक्तव्या।

१२९। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्।

मण्डयमाना इति। मडि भूषायाम्। इदित्वान्नुम्। हेतुमण्णिच्। भूषयमाना इति। भूष अलङ्कारे। चुरादिणिच्। कवचं पर्यस्यमाना इति। दिवादित्वाच्छ्यन्। तदेव वयो गम्यते यत्र स्थिताः कवचं पर्यस्यन्ते। कवचं सन्नाहम्। शिखण्डं वहमाना इति। अत्रापि तथाविधं वयो गम्यते यत्र वर्त्तमानाः शिखण्डं वहन्ति। शिखण्ड चूडा। वचनग्रहणं वैचित्र्यार्थम्। विनापि हि तेन वयसि गम्यमाने प्रत्ययो लभ्यत एव यथाच वयसि चेत्यत्र (३।२।१०)। निघ्नाना इति। हननशक्तिरिति गम्यते।

१३० । इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणि ।

अकृच्छ्रिणि कर्त्तरीति । एतेनाकृच्छ्रिणीति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरेतद् विशेषणमिति दर्शयति । अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य धात्वर्थः सोऽकृच्छ्रीति । अत इनिठनाविनीनिः (५।२।११५) । अधीयन्निति । पूर्ववदियङ् । धारयन्निति । धृङ् अवस्थाने । चुरादिणिच् ।

१३१ । द्विषोऽमित्रे ।

अमित्रः शत्रुरिति । शत्रावेवामित्रशब्दस्य रूढत्वात् । द्वेष्टीति । अदादित्वाच्छपो लुक् ।

१३२ । सुञो यज्ञसंयोगे ।

यज्ञसंयोग इति । कर्मसाधनः संयोगशब्दः । अतएव ह्यसावाह यज्ञ-संयुक्तोऽभिषव इति । संयुक्तः सम्बद्धः । यज्ञेन संयुक्तो यज्ञसंयुक्तः । कदा चाभिषवो यज्ञसंयुक्तो भवति ? यदा यज्ञाङ्गं भवति । सुन्वन्त इत्यादि । स्वादिभ्यः श्नुः (३।१।७३) । सर्वे यजमाना इति । सुन्वन्त इत्यनेन यजमानाः सत्रिणो यज्ञस्य ये स्वामिनस्तेऽभिधीयन्ते नतु याज्ञिका इति दर्शयति । कथं पुनरेषोऽर्थो लभ्यते ? यावता यथाभिषवस्य यजमानाः कर्त्तारस्तथा याजका अपीत्याह संयोगग्रहणमित्यादि । इह सुञो यज्ञ इत्येतद् वेदितव्यम् । एवमपि ह्युच्यमाने यज्ञसंयुक्तताभिषवस्य लभ्यत एव । यज्ञविषयस्यैष सुनोत्यर्थो भवतीत्यर्थस्य प्रतिपत्तेः । तस्मात् संयोगग्रहणमिति न कर्त्तव्यमेतत् । क्रियते प्रधानकर्त्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । यागस्य ये कर्त्तारो भूत्वा फलं प्राप्नुवन्तः सुन्वन्तस्ते प्रधानकर्त्तारः । ते पुनर्यजमानाः । न याजकाः ।

१३३ । अर्हः प्रशंसायाम् ।

१३४ । आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।

तच्छीलादिषु कर्त्तृष्विति । अनेन तच्छीलादीनां प्रत्ययार्थविशेषणतां दर्शयति । अभिविधौ चायमाङिति । अभिविधिरभिव्याप्तिः । अत्राङ्

न मर्य्यादायाम्। तेन वक्ष्यमाणस्य क्विपोऽप्ययमर्थनिर्देश इति। सोऽपि तच्छीलादिष्वेव भवति। तदित्यादि। धातोरिति वर्त्तते। न च धातोः शीलादिविशेषणमुपपद्यते। तस्मात् तस्य योऽर्थः स शीलादीनां त्रयाणां विशेषणभावेन तच्छीलादिशब्देन निर्दिश्यते। स धात्वर्थः शीलं यस्य स तच्छीलः। स एव धर्मो यस्य स तद्धर्मा। साधु करोतीति साधुकारी। तस्य धात्वर्थस्य साधुकारीति यावत्। स्वभावत इति। भवत्यस्मात् फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिरिति भावः। स्वभावश्चैतन्निको धर्म्मः। स पुनः शीलमेव। फलनिरपेक्ष इति फलाकाङ्क्षारहितः। तत्रेति। धात्वर्थे। तदाचार इति। धर्म्मशब्दोऽत्राचारे वर्त्तत इति दर्शयति। स धात्वर्थ आचारो यस्य स तथोक्तः। विनापि शीलेनेति। तच्छीलात् तदाचारस्यान्यथात्वं दर्शयति। यो धात्वर्थं साधु करोतीति। अत्रापि विना शीलेनेति सम्बध्यते। साध्विति। प्रशस्तमित्यर्थः। क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम्।

१३५। तृन्।

मुण्डयितार इति। मुण्डं कुर्वन्तीति मुण्डमिश्रेत्यादिना (३।१।२१) णिच्। इष्ठवद्भावेन टिलोपः। वधूमूढ़ां आविष्टायना मुण्डयन्तीत्येतेषां कुलधर्म्मः। आन्नरकाः श्राद्धे सिद्धेऽन्नमपहरन्तीत्येतेषामाचारः। यः कटं साधुः करोतीति स कर्त्ता कटमिति। खेटं यो लीलया गच्छति स साधु गच्छति। तृन्विधावित्यादि। अतौच्छील्यार्थ आरम्भः। अस्मिंस्तृन्विधावनुपसर्गस्य धातोस्तृन् वक्तव्य ऋत्विक्ष्वभिधेयेषु। होतेति। हु दाने। पोतेति। पूङ् पवने। उद्गातेति। कै गै शब्दे। स्वरे विशेष इति। तृचि सति गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३९) प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं भवति। तृणि तु सति गतिरनन्तर (६।२।४९) इत्यनुवर्त्तमाने तादौ च निति कृत्यताविति (६।२।५०) पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः प्रसज्येत। नयतेः षुक् चेति। कृते गुणे षुगागमो वेदितव्यः। अन्यथा ह्यलघूपधत्वाद् गुणो न स्यात्। गुणोऽपि वा वक्तव्यः। अत्र ऋत्विगिति वर्त्तते। अयमप्यताच्छील्यार्थ

आरम्भः । त्विषेरित्यादि । त्विष दीप्तावितस्मात् देवतायामभिधेयायां त्वन् वक्तव्यः । अकारश्चोपधाया आदेशो भवति । अनिट्त्वञ्चेति । एतस्य सर्वशेषत्वे (E) चास्य पोतेत्यत्रानिट्त्वम् सिद्धं भवति । क्षदेरितयादि । क्षद इति सौत्रो धातुः । गुध्रुवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यः त्र (उण्, ४।१०६) इत्याद्युणादिसूत्रपाठात् । अस्मान्नियुक्तेऽधिकृते वाच्ये त्वन् वक्तव्यः । अनिट्त्वञ्च । क्वचिदिति । द्वारे रथे वा । छन्दसि त्वचेति । चकारात् त्वंश्च । स्वरे विशेष इति । त्वचन्तोदात्तत्वम् भवति । त्वनि तु सत्याद्युदात्तत्वम् । उणादिषु निपातितत्वाद् होत्रादय इति सिद्धम् । तत्र हि नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ इत्येते (उण्, २।२५२) निपातिताः ।

१३६ । अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ।

अलम्पूर्वः करोतिः । पुनः स एव निराङ्पूर्वः । जनी प्रादुर्भावे । प्रपूर्वः । पच व्यक्तीकरणे । पद गतौ । पतिमन्ये पठन्ति । शल हुल पतॢ गतौ । मदी हर्षसाधने । एते पदादय उत्पूर्वाः । रुच दीप्तौ । त्रपूष् लज्जायामपपूर्वः । वृतु वर्त्तने । वृधु वृद्धौ । षह मर्षणे । चरगत्यर्थः । एभ्य इष्णुज् भवति । तृणोऽपवादः । यदात्वलम्पूर्वः करोतिर्मण्डने वर्त्तते तदा क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति (३।२।१५१) युच् प्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्यः । अन्यथा मण्डनादन्यत्र सावकाशमिष्णुचं परत्वाद् बाधते । येऽत्र सोपसर्गाः पठ्यन्ते तेभ्य एतदुपसर्गपूर्वेभ्य एव भवति । अन्येभ्यस्त्वनियमेन ।

१३७ । णेश्छन्दसि ।

धारयिष्णवः पारयिष्णव इति । धृङ् अवस्थाने । पॄ पालनपूरणयोः । हेतुमण्णिच् । अयामन्तेत्यादिनायादेशः (६।४।५५) ।

(E) एतस्यानिट्त्वञ्चेत्यंशस्य सर्वशेषत्वं सर्वेषामुपसंख्यानानामस्मिन् सूत्रे निबद्धानां शेषत्वेऽस्य त्वनः स्वत एवानिट्त्वात् पोतेत्यत्रानिट्त्वमित्यर्थः

१३८। भुवश्च।

योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरसूत्रे भवतेरेवानुवर्त्तनं यथा स्यात्। अन्यथा यदि णिभूभ्याञ्चेत्येको योगः क्रियेत तदा णिग्रहणमप्यनुकृष्येत। भ्राजिष्णुरित्यादि। लौकिकप्रयोगः। तस्योपन्यासो भाषायामपि भ्राजृ दीप्तावित्येतस्मादिष्णुच्प्रदर्शनार्थः।

१३९। ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः।

अथ स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थागापेत्यादिसूत्रेण (६।४।६४) कस्मादीत्त्वं न भवतीत्याह गिच्चायमित्यादि। ईत्वं क्ङिति। तत्र दीङो युड्चि क्ङितीत्यनुवृत्तेः (६।४।६३)। न चायं कित्। न चायं ङित्। किं तर्हि? गित्। गकारस्य त्वश्रवणम्। चर्त्वभूतस्य निर्देशात्। यदि तर्हि गिदयं जिष्णुरित्यत्र गुणः प्राप्नोति। यस्मात् क्ङिति चेति(१।१।५)क्ङितिप्रत्यये गुणः प्रतिषिध्यते। न गितीत्यत आह क्ङिति चेत्यादि। नहि क्ङिति चेत्यत्र (१।१।५) ककारङकारावेव निर्दिश्येते। किं तर्हि? गकारोऽपि कृतचर्त्वः। तेन गित्यपि गुणो न भवति। भूष्णुरित्यत्र तर्हि श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेध-(७।२।११) उच्यमानो गिति न स्यादित्यत आह श्र्युकः क्कितीत्यादिना गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यत इति प्रकृतेन सम्बन्धः। तेनेति। गकारस्य चर्त्वभूतस्य निर्देशेनेति। क्स्नोरित्वादित्यादि। गकार इत्संज्ञको यस्य स गित्। तद्भावो गित्त्वम्। तस्माद् गित्त्वान्न स्थास्नुरित्यत्रेकारः। तिष्ठते रीकारो न भवति। कस्मात् पुनर्गित्त्वादीकारो न भवतीत्याह क्ङितोरीत्वशासनादित्यादि। ककारेऽकार उच्चारणार्थः(F)। यस्मात् क्ङितीत्वमुच्यते। अयन्तु गित्। तस्मात् क्ङिति विधीयमानमीत्वं गित्त्वादिह न प्राप्नोति। यद्येवं जिष्णुरित्यत्र गुणः प्राप्नोतीत्यत आह गुणाभाव इत्यादि। त्रिषु ककारगकारङकारेष्वित्संज्ञकेषु यो गुणप्रतिषेधः स स्मर्त्तव्यो ज्ञातव्यः। क्ङिति चेत्यत्र (१।१।५) गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिष्टः। यदि तर्हि गिद्वयं भूष्णुरित्यत्र श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधो (७।२।११) न स्यादित्यत आह श्र्युकोऽनिट्त्वमित्यादि। गकारोऽपि ततश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते।

(F) किन्ङितोरीत्वशासनादिति पाठान्तरम्। स एव च मुद्रितकाशिकापुस्तके लभ्यते।

तेन ककारगकारयोर्द्वयोरपीत्संज्ञकयोः श्र्युकोऽनिट्त्वमिट्प्रतिषेधो भवतीति वेदितव्यम् । यदि गकारश्चर्त्वभूतः श्र्युकः कितीत्यत्र (७।२।११) निर्दिश्यते हशि चेत्युत्वं(६।१।११४)प्राप्नोति । तस्यासिद्धत्वात् । सौत्रत्वान्निर्देशस्यासंहितया पाठान्न भविष्यतीत्यदोषः । वामनस्य त्वेतत् सर्वमनभिमतम् । यथा नाभिमतं तथा क्ङिति चेत्यत्र (१।१।५) प्रतिपादितम् । दंशेरित्यादि । उपसंख्यानशब्दः प्रतिपादने वर्त्तते । दन्श दंशन इत्येतस्मादपि क्नुप्रत्ययस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्त्विदं प्रतिपादनम् । पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन दंशेरपि भविष्यतीति । दंक्ष्णव इति । व्रश्चादिना (८।२।३६) षत्वम् । षढोः कः सीति (८।२।४१) कत्वम् । अनिदिता मित्यनुनासिकलोपो (६।४।२४) न भवति । क्नोर्गित्त्वात् । ये तु कित्त्वमिच्छन्ति तैरिह नकारलोपप्रतिषेधो नाञ्चेः पूजायामित्यत (६।४।३०) नेति योगविभागेन कर्त्तव्यः । यत्नान्तरं वा तैरास्थेयम् । नकारस्यानुस्वारः । तस्य परसवर्णः ।

१४० । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।

त्रसी उद्वेगे । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । क्षिप प्रेरणे । त्रस्नुरिति । नेड्वशिकृतीतीट्प्रतिषेधः (७।२।८) । गृध्नुरिति । क्ङिति चेति (१।१।५) गुणाभावः ।

१४१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।

शमु उपशमे । तमु काङ्क्षायाम् । दमु उपरमे । श्रमु तपसि खेदे च । भ्रमु अनवस्थाने । क्षमु सहने । क्लमु ग्लानौ । मदी हर्षे । उत्तरत्र कुत्वार्थ इति । संपर्कीत्यादौ चजोः कुघिण्ण्यतोरिति (७।३।५२) यथा स्यात् । उकार उच्चारणार्थ इति । अनुबन्धत्वमस्य निरस्यति । अनुबन्धत्वे सति शमिनौ शमिन इत्युगिदचामिति (७।१,७०) नुम् प्रसज्येत । इह शमिनितरां शमिनितमामिति नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति (६।३।४४) वर्त्तमान उगितश्चेत्यन्यतरस्यां (६।३।४५) ह्रस्वत्वं स्यात् । अन्यथा ह्यस्यानुबन्धकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुच्चारणार्थ एवोकारो भवति । ह्रस्वत्वञ्च घरूपकल्पचेलड्ब्रुव-

गोत्वमतइतेष्वितरनेन (६।७।४३) नित्यं भवति। रमोति। अत उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिर्न भवति। नोदात्तोपदेशेतरादिना (७।३।३४)। प्रतिषिद्धत्वात्। सौ चेति (६।४।१३) दीर्घः। असु क्षेपणे। असितेति। इण भवति।

१४२। संपृचानुरोधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेवि-संज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीड़विविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च।

पृची संपर्के। संपूर्वः। रुधिर् आवरणे। अनुपूर्वः। यम उपरमे। यसु प्रयत्ने। आङ् पूर्वः। सृज विसर्गे। ज्वर रोगे। संपूर्वः। क्षिप प्रेरणे। रट परिभाषणे। वद व्यक्तायां वाचि। दह भस्मीकरणे। मुह-वैचित्त्ये। परिपूर्वः। दुष वैकृत्ये। द्विष अप्रीतौ। द्रुह जिघांसायाम्। दुह प्रपूरणे। क्रीड़ विहारे। आङ् पूर्वः। विजिर् पृथग्भावे। विपूर्वः। त्यज वयोहानौ। रञ्ज रागे। भज सेवायाम्। चर गत्यर्थः। अतिपूर्वः। स एवानुपूर्वः। मुष स्तेये। आङ् पूर्वः। हन हिंसागत्योः। अभ्याङ् पूर्वः। शेषा वृत्तावेव निर्दिष्टाः। नत्वदादिरिति। गृह्यत इति सम्बध्यते। आदादिकः कस्मान्न गृह्यत इत्याह लुग्विकरणत्वादिति। लुग्विकरणालुगविकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं (प, ९१) युक्तम्। आदादिकस्तु लुग्विकरणः। तस्मात् स न गृह्यते। परिदेविर्भ्वादिरिति। गृह्यत इति सम्बन्धः। अथ परिदिवेः क्रीड़ाद्यर्थस्य ण्यन्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति। अण्यन्तैरितरैः साहचर्यात्। सामान्येन गृह्यत इति। विशेषाभावात्। द्वयोरपि ग्रहणमिति। तत एव हेतोः। निपातनादनुनासिकलोप इति। त्यजरजेति सूत्रे निरनुनासिकस्योच्चारणमेव निपातनम्। सम्पर्कीति। लघूपधगुणः। आयामीति। अत उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिः। परिसारीति। अचाप्यचो ञ्णितीति (७।२।११५) वृद्धिः। अभ्याघातीति। पूर्ववद् घत्वतत्वे।

१४३ । वौ कषलसकत्थस्रम्भः ।

१४४ । अपे च लषः ।

१४५ । प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ।

प्रलापी प्रसारीति । लप व्यक्तायां वाचि । सृ गतौ । प्रद्रावी प्रमाथीति । द्रु द्रु गतौ । मथ विलोड़ने । नाच्छादनार्थस्येति । न वस आच्छादन इत्येतस्य ।

१४६ । निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ।

णिदि कुत्सायाम् । अर्द हिसि हिंसायाम् । खाद्द भक्षणे । णश अदर्शने । विपूर्वः । हेतुमण्ण्यन्तः । क्षिपिः पूर्वोक्त एव । एवं रटिर्वदिः परिपूर्वौ हेतुमण्ण्यन्तः । भाष व्यक्तायां वाचि व्याङ्पूर्वः । असूय इति कण्ड्वादियगन्तस्य ग्रहणम् । अत्र क्लिशेरुपतापार्थस्य भाषतेश्चानुदात्तेतश्च हलादेरिति (३।२।१४९) युचि प्राप्ते वुञ्विधानम् । शेषेभ्यस्तु तृणि । ननु परश्चेति (३।१।२) दिग्योगलक्षणया पञ्चम्या भवितव्यं यथा वृत्तौ निन्दादिभ्यो धातुभ्य इति । तत् कथं सूत्रे प्रथमेत्यत आह पञ्चम्यर्थे प्रथमेति । व्यत्ययो बहुलमिति(३।१।८५)सुब्व्यत्ययेनेति भावः । समाहारद्वन्द्वाच्च प्रथमैकवचनम् । पुंलिङ्गं तु व्यत्ययेन । असूयक इति । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । अथ किमर्थं निन्दादिभ्यो धातुभ्यो वुञ् विधीयते । यावता वासरूपविधिनैव निन्दकादयः सिद्धाः । तदेव हि रूपम् । स एव स्वरः । इहैवैकत्र स्वरविशेषोऽस्त्यसूयक इति । अत्र वुञि सति ञित्वादादेरुदात्तत्वं भवति । ण्वुलि तु सति लित्प्रत्ययात् पूर्वस्य स्यात् । तस्मादसूयतेरेवैकस्माद् वुञ् विधातव्यः । नेतरेभ्यो निन्दादिभ्य इत्यत आह ण्वुलैव सिद्ध इत्यादि । यदि तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयोऽपि स्युर्निन्दादिभ्यो वुञ् न विदध्यात् । विहितश्चासौ । अतएव वुञ्विधानं ज्ञापयति तच्छीलादिषु वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंकारको निराकर्त्रीत्यादीनां तच्छीलादिषु साधुत्वं न भवति ।

१४७। देविक्रुशोश्चोपसर्गे।

आदेवक इति। दिवेः क्रीडाद्यर्थाद् ण्यन्ताद्युच्। आक्रोशक इति। क्रुश आह्वाने। क्रोष्टेति। व्रश्चादिना (८।२।३६) षत्वम्।

१४८। चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्।

चलनं देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रियाविशेषः। शब्दः श्रोत्रविषयोऽर्थः। चलनश्चोपन इति। चल कम्पने। चुप मन्दायां गतौ। शब्दन इति। शब्द शब्दने। उपसर्गाविष्कारे चेति चौरादिकः। अथवा प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमित्यादिना (ग,२०३) णिच्। शब्दवैरकलहेत्यादिना(३।१।१७)णिजन्ताद् युच्। रवण इति। रु शब्दे।

१४९। अनुदात्तेतश्च हलादेः।

एधितेति। एध वृद्धौ। जुगुप्सनो मीमांसन इति। गुप्तिज्किद्भ्यः सन् (३।१।५)। मानवधेत्यादिना (३।१।६) सनि दीर्घे च कृते भवतः। अत्र तदन्तौ समुदायावनुदात्तेतौ। अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति। तथाच यद्यादिग्रहणं न क्रियते तदा ताभ्यां न स्यात्। यस्मादसत्यादिग्रहणे हला तु तदन्तविधिर्विज्ञायतेऽनुदात्तेतो हलन्तादिति। न च जुगुप्समीमांसशब्दौ हलन्तौ। किं तर्हि? अजन्तौ। आदिग्रहणे सत्यहलन्तेभ्योऽपि भवतीत्यादिग्रहणं कर्त्तव्यम्। तच्च तदा कर्त्तव्यं यदातो लोप आर्धधातुके परतो भवतीत्ययं पक्षः। ननु यदार्धधातुके विषयभूत इत्येष पक्षः। तदा ह्यार्धधातुकविवक्षायां प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरलोपे कृते जुगुप्समीमांसशब्दावपि हलन्तौ भवतः। तत्रानुदात्तेतोऽजन्तस्याभावात् तदन्तविधौ विज्ञायमाने हलन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्। व्यावर्त्याभावात्। तस्माद् हल्ग्रहणसामर्थ्यादादेर्विशेषणं विज्ञास्यत इत्यादिग्रहणं न कर्त्तव्यमेव। अतादिग्रहणं विस्पष्टार्थमेव व्याख्येयम्। वसितेति। वस आच्छादने।

१५०। जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः।

जवन इति। जु सौत्रो धातुर्गतौ वर्त्तत इत्येके। विशेषहेतौ वेग इत्यपरे।

चंक्रमणो दन्द्रमण इति। क्रमु पादविक्षेपे। द्रम हम्म गतौ। नित्यं कौटिल्ये गतौ कृति (३।१।२३) यङ्। द्विर्वचनम्। नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति (७।४।८५) नुक्। अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः। यस्य हल इति (६।४।४९) यकारलोपः। ज्वलनः शोचन इति। ज्वल ह्वल सञ्चलने। शुच शोके। ननु चात्र शुचंक्रम्यदन्द्रम्यप्रभृतय अचलनार्थाः। पदिस्त्वनुदात्तेत्। हलादिश्च। तस्मादेतेभ्यो यथायोगं पूर्वयोगाभ्यां युच् सिद्धः। ततः किमर्थमिह ग्रहण-मित्याह चलनार्थानामित्यादि। असति तेषां ग्रहण इह चंक्रमणो ग्रामस्ये-त्येवमादौ न स्यात्। ग्रामादेः कर्मणो विवक्षितत्वात्। तस्मात् सकर्म-केभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेषां ग्रहणम्। ज्ञापकार्थमित्यादिना मतान्तरं दर्शयति। अलंकृञस्तृन्न भवतीति। अनेनापि ज्ञापकस्य प्रयोजनम्। अलंकर्त्तेति साधुर्न भवतीत्यध्याहार्यम्। कथं पुनः पदिग्रहणं ज्ञापक-मित्याह तथाहीत्यादि। विशेषविहितेनोकञा बाधा मा भूत् समाविश एव यथा स्यादित्येवमर्थमिह पादिग्रहणं क्रियते। यदि ताच्छीलिके वासरूप-विधिः स्यात् ततोऽसरूपत्वादेवोकञा समावेशः स्यादिति पदे युज्विधान-मनर्थकं स्यात्। तस्माज् ज्ञापनार्थमेवैतद् विशेषविहितत्वम्। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति (३।२।१४९) सामान्यलक्षणेन विहितत्वात्। यदि तर्हि वासरूप-विधेरभावो ज्ञाप्यते गन्तेति न सिध्येत्। गमिर्लषपतपदेत्यादिना (३।२।१५४) बाधकस्योकञो विधानात्। विकत्थन इति ह्यानुदात्तेतश्च हलादेरिति (३।२।१४९) युज् न सिध्यति। वौ कषेत्यादिना (३।२।१४३) घिनुणो विधाना-दित्यत आह प्रायिकश्चेत्यादि। प्रायिकत्वञ्चोत्तरसूत्रे प्रतिपादयिष्यते।

१५१। क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च।

तृन्निति (३।२।१३५) तृणि प्राप्ते युज् विधीयते। इहोत्तरेऽपि प्रत्ययो यत्र विशेषो न विवक्ष्यते तत्र तृण एवापवादो वेदितव्यः। रोषण इति। रुष रोषे।

१५२। न यः।

पूर्वेणेति। अनुदात्तेतश्च हलादेरित्यादिना (३।२।१४९) सिद्धत्वात्। अथाय वय रय णय गतावित्यस्माद्धातोर्युचो विधानार्थञ्चैतत् कस्मान्न विज्ञायते?

अयक्तमेवं विज्ञातुम् । यस्माद्वयतेरनुदात्तेतश्चेत्यादिनैव (३।२।१४८) सिद्धत्वात् । तस्मात् प्रतिषेधार्थमिदम् । क्नूयिता॰क्ष्मायितेति । क्नूयी शब्द उन्दे च । क्ष्मायी विधूनने ।

१५३ । सूददीपदीक्षश्च ।

षूद क्षरणे । दीपी दीप्तौ । दीक्ष मौण्ड्ये । ननु चेत्यादि देश्यम् । वासरूपेणेत्यादि परिहारः । स्यादेतत् । वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापितमेतत् । ततो नास्ति युच्प्राप्तिरित्यत आह ताच्छीलकेत्यादि । प्रायिकत्वस्य चायमेव लिङ्गम् । यदि हि सर्वत्र वासरूपविधेरभावः स्यात् ततो विशेषविहितेनैव प्रत्ययेन बाधितत्वादेव युज् न भविष्यतीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तथा चेत्यादिना ताच्छीलिकप्रत्ययेन समावेशं दर्शयन् प्रायिकत्वमेव ज्ञापकस्य द्रढ़यति । कम्रेति । नमिकम्पीत्यादिना (३।२।१६७) रप्रत्ययः । कमनेति । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति (३।२।१४९) युच्प्रत्ययः । कम्पेति । कपि चलने । सूदेरित्यादि चोद्यम् । अनित्यमित्यादि परिहारः । योगविभागाद् विज्ञायत इति । अनित्यत्वे साध्यनं नयसूददीपदीक्षइत्येकयोगे कर्त्तव्ये यद् योगविभागं करोति तज् ज्ञापयति पूर्वस्मात् प्रतिषेधादस्य कश्चिद् विशेषोऽस्तीति । स पुनर्विशेषोऽनित्यत्वमेव । यद्यपि दीपदीक्षतिभ्यामपि युच् प्राप्नोत्यनभिधानान्न भवति ।

१५४ । लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।

उपस्थायुक इति । आतो युगित्यादिना (७।३।३३) युक् । प्रवर्षुक इति । वृषु मृषु सेचन इति । कामुक इति । कमु कान्तौ । नोदात्तोपदेशेत्यादिना (७।३।३४) वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्तेऽनाचमेरित्यत्र चमिकमिवमीनामिति वक्तव्यमिति (७।३।३४,वा) वृद्धिरेव भवति । शारुक इति । शॄ हिंसायाम् । अपपूर्वाल्लषेरपे च लष (३।२।१४४) इति घिनुण् भवति । उक्तं हि प्राक् ताच्छीलिकेषु समावेशः क्वचिद् भवतीति । पतिपदिभ्यां जुचंक्रम्येत्यादिना (३।२।१५०) युजपि भवत्येव । तिष्ठतेरिति स्थाजिस्थश्च क्स्नुरिति (३।२।१३९) वचनसामर्थ्यात् । गमेश्छन्दस्याङ्गमेत्यादिना (३।२।१७१) किकिनावपि भवतः ।

भाषायामपि । भाषायां धाञ्कृञ्सृजनिगमिनमिभ्य (३।२।१७१, वा) इत्युपसंख्यानात् । कमेर्नमिकम्पीत्यादिना (३।२।१६७) रप्रत्ययः ।

१५५ । जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।

जप जल्प व्यक्तायां वाचि । भिक्ष याच्ञायाम् । कुट्ट च्छेदने । लुण्ट स्तेये । चौरादिकावेतौ । वृङ् संभक्तौ । जल्पेरकर्मकत्वविवक्षया चलनशब्दार्थाद-कर्मकाद् युजिति (३।२।१४८) युचि प्राप्ते । भिक्षेरप्यनुदात्तेतश्च हलादेरिति (३।२।१४९) युच्येव । कुट्टिलुण्टिभ्यां णिश्छन्दसीतीष्णुचि (३।२।१३७) । वृङोऽप्याद्दगमहनेत्यादिना (३।२।१७१) किकिनोः प्राप्तयोस्तदपवादः षाकन् विधीयते । वराकीति । षित्वात् ङीष् ।

१५६ । प्रजोरिनिः ।

जुचंक्रम्येत्यादिना (३।३।१५०) युचि प्राप्त इनिः विधीयते । इकारो नकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः ।

१५७ । जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।

जि जये । दृङ् आदरे । श्रिञ् सेवायाम् । विपूर्वः । इण् गतौ । टुवम उद्गिरणे । व्यथ भयचलनयोः । नञ्पूर्वः । अम रोगे । अभिपूर्वः । षू प्रेरणे । प्रपूर्व इत्यस्य ग्रहणम् । न षूङ् प्राणिगर्भविमोचने षूङ् प्राणि-प्रसव इत्येतयोः । निरनुबन्धकपरिभाषयेति (प,८२) भावः । इण्जिभ्या-मित्यत्रेण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरविति (३।२।१६३) वचनात् क्वरप् भवति ।

१५८ । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।

चुरादावदन्ताः पठ्यन्त इति । तेनातो लोपे कृतेऽचः परस्मिन् पूर्वविधौ स्थानिवद्भावाद् वृद्धिगुणौ न भवत इत्यभिप्रायः । एतेभ्य श्छन्दसि पूर्ववदिष्णु-चि प्राप्ते द्रातेर्धातेश्च किकिनोः प्राप्तयोरालुज् विधीयते । स्पृहयालुरिति । अयामन्तेत्यादिना (६।४।५५) ऽयादेशः । आलुचीत्यादि । शीङ् गृह्यते । येन तत् शीङ्ग्रहणं तत् पुनर्व्याख्यानमित्येतदुक्तं भवति । तद् व्याख्यानं कर्त्तव्यं येनालुचि विधातव्ये शीङोऽपि ग्रहणं भवति । तत्रेदं व्याख्यानम् ।

पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन गौङपि प्रकृतित्वेन गृह्यत इति।

१५९। डुधेट्सिशदसदो रुः।

डुदाञ् दाने। दो अवखण्डने। देङ् रक्षणे। त्रयाणामिह ग्रहणम्। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति (प,११५) वचनात्। धेट् पाने। षिञ् बन्धने। शदॢ शातन। षदॢ विशरणगत्यवसादनेषु। अथ धारुर्वत्सो मातरमिति कथमत्र द्वितीया? यावता कर्तृकर्मणोः कृतीति (२।३।६५) षष्ठ्या भवितव्यमित्यत आह न लोकाव्ययनिष्ठेति (२।३।६९)। उको य उकारस्तेन सहाकः सवर्णदीर्घत्वेन प्रश्लिष्टः। तेन तदन्तविधौ विज्ञायमान उकारान्तस्य प्रत्ययस्य प्रयोगे षष्ठी न भवति। तेन द्वितीयैव भवतीति न षष्ठी। नन्विह तर्हि कटं चिकीर्षुरिति प्रतिषेधो न स्यात्। उप्रत्ययस्यानुकारान्तत्वात्। घिनुणपि भवति। छन्दस्यृकारान्तत्वादादृगमहनेत्यादिना (३।२।१७१) किकिनावपि भवतः।

१६०। सृघस्यदः क्मरच्।

१६१। भञ्जभासमिदो घुरच्।

भञ्ज आमर्दने। भासृ दीप्तौ। ञिमिदा स्नेहनमोचनयोः। भङ्गुरमिति। चजोः कुघिण्ण्यतोरिति (७।३।५२) कुत्वम्। कर्मकर्त्तरि प्रत्यय इति। भज्यते स्वयमेवेत्यर्थः। कुतः पुनः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययो लभ्यत इत्यत आह स्वभावादिति। प्रकृत्यैव प्रत्ययः कर्मकर्त्तारमभिधत्ते। न कर्तृमात्रम्। अतः कर्मकर्त्तर्य्येव।

१६२। विदिभिदिच्छिदेः कुरच्।

ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणमिति। विद ज्ञान इत्येतस्य। न लाभार्थस्येति। विदॢ लाभ इत्येतस्य। अज्ञानार्थस्य विदेरुपलक्षणमेतत्। तेन सत्ताविचारणार्थौ यौ विदी तयोरपि ग्रहणं न भवत्येव। क्वचित्त्वनयोरादिशब्देनोपसंग्रहाय लाभार्थस्येति पाठः। कस्मात् पुनर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणमित्याह स्वभावादिति। विदेरुत्पन्नेन प्रत्ययेन स्वभाव एव ज्ञानक्रियाया यः कर्त्ता

स एव प्रतीयते । नान्यः । तस्माज् ज्ञानार्थस्य ग्रहणम् । नान्यस्य । कर्मकर्त्तरि प्रत्यय इति । स्वयमेव च्छिद्यत इत्यर्थः । तत्र स्वभावादिति । पूर्वोक्त एव हेतुः ।

१६३ । इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।

इत्वर इति । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६।१।७१) । इत्वरीति । टिड्ढाणञित्यादिना (४।१।१५) ङीप् ।

१६४ । गत्वरश्च ।

१६५ । जागुरूकः ।

जागरूक इति । जागृ निद्राक्षये । वासरूपविधिना तृन्नपि । जागरितेति भवति ।

१६६ । यजजपदशां यङः ।

दंशेर्ग्रंथ्यनिदितामित्यादिनानुनासिकलोपो (६।४।२४) लुप्तेऽपि यङि प्रत्ययलक्षणेन सिध्यति तथापि लाघवार्थं कृतानुनासिकलोपो द्रष्टव्यो निर्दिष्टः । यायजूक इति । यजेर्यङ् । दीर्घोऽकित (७।४।८३) इति दीर्घः । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । जञ्जपूको दन्दशूक इति । लुपसदेत्यादिना (३।१।२४) यङ् । जपजभेत्यादिना (७।४।८६) ऽभ्यासस्य नुक् ।

१६७ । नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ।

नम प्रह्वत्वे शब्दे । कपि चलने । ष्मिङ् ईषद्धसने । कमु कान्तौ । तृहि हिसि हिंसायाम् । दीपी दीप्तौ । कम्पेश्चलनार्थत्वात् कमिदीपिभ्याञ्चानुदात्तेत्त्वाद् युचि प्राप्ते रो विधीयते । क्रियासातत्यमिति । क्रियमाणानामविच्छेदेन प्रवृत्तिः क्रियासातत्यम् । तत्र स्वभाव एव प्रत्ययान्तो वर्त्तते ।

१६८ । सनाशंसभिक्ष उः ।

सन्प्रत्ययो गृह्यत इति । गुप्तिज्किद्भ्य (३।१।५) इत्यादिना यो विहितः । न सनिर्धातुरिति । षणु दाने । वन षण सम्भक्ता इति न गृह्यते ।

एतच्च गर्गादिषु जिगीषुशब्दपाठाद् विज्ञायते। स हि प्रत्ययग्रहणे चोपपद्यते। नतु धातुग्रहणे। आङ् शासु इच्छायामित्यादि। एतदप्याङा सह निर्देशाद् विज्ञायते। इच्छार्थो ह्याङ्सहितः पठ्यते। न खल्वर्थः। आशंसुः। भिक्षुरिति। अत्रानुदात्तेतश्च हलादेरिति (३।२।१४९) युचि प्राप्त उप्रत्ययस्य विधानम्।

१६९। विन्दुरिच्छुः।

विदेरिति। विद ज्ञाने। इतरेषां त्वनभिधानाद् निपातनसामर्थ्याद्वा ग्रहणं न भवति। इषेरिति। इषु इच्छायामित्येतस्य। इष गतावित्यादीनान्त्विषीणां पूर्ववद् ग्रहणं न भवति। इच्छुरिति। छकारादेशो निपात्यते। छे चेति (६।१।७३) तुक्। स्तोः श्चुना श्चुरिति (८।४।४०) श्चुत्वम्।

१७०। क्याच्छन्दसि।

मित्रयुरिति। मित्रमिच्छतीति सुप आत्मनः क्यजिति (३।१।८) क्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घत्वम् प्राप्नोति। क्यचि चेतीत्त्वञ्च (७।४।३३)। एतदुभयमपि न च्छन्दस्यपुत्रस्येति (७।४।३५) प्रतिषेधान्न भवति। संखेदयुरिति। लोहितादित्वात् क्यष्। सुम्नयुरिति। देवसुम्नयोरिति (७।४।३८) प्रतिषेधः। सुम्न इवाचरतीति कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेति (३।१।११) क्यङ्।

१७१। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।

परपदार्थेषु प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति यथा गौर्वाहीकः सिंहो माणवक इति। गौर्वाहीकइत्युक्ते गोशब्दोऽर्थान्तरे प्रयुक्तो विनापि वतिना गौरिवायमिति तुल्यशब्दरूपे वाहीके प्रतीयते। इह लिडिति स्वार्थादन्यत्र किकिनोः प्रयुक्तः। तस्मादसत्यपि वतिना योगे ऽतिदेशो गम्यत इत्याह लिड्वच्च तौ भवत इति। लिटा तुल्यौ तुल्यधर्माणौ भवत इत्यर्थः। द्विर्वचनादिकं यल्लिटः कार्य्यं तत् किकिनोर्भवतीति भावः। कार्य्यातिदेशोऽयम्। न शास्त्रातिदेशः। कार्य्यातिदेशापेक्षया शास्त्रातिदेशस्याप्राधान्यात्। अप्राधान्यन्तु शास्त्रातिदेशस्य कार्य्यार्थत्वात्। यदि तर्हि कार्य्यातिदेशोऽयं लः परस्मैपदमिति(१।४।९९)परस्मैपदसंज्ञापि किकिनोः

प्राप्नोति । ततश्चात्मनेपदिभ्यस्तौ न स्याताम् । नैष दोषः । लादेशस्य हि परस्मैपदसंज्ञा । न लकारस्य । ल इति ह्यादेशापेक्षया तत्र षष्ठी । लादेशः परस्मैपदसंज्ञको भवतीति यावत् । नच क्विक्विनौ लादेशौ । तत् कुतः परस्मैपदसंज्ञायाः प्रसङ्गः । तिबादयस्तर्हि कस्मान्न भवन्ति ? तयोर्विधानसामर्थ्यात् । यदि तर्हि तिबादयः स्युः क्विक्विनोर्विधानमनर्थकं स्यात् । लिटमेव विदध्यादिति । न च तिबादिभि स्तच्छीलादयो विधीयन्ते । अनभिधानान्न भविष्यन्ति । क्वसुकानचौ कस्मान्न भवतः ? नच तयो र्भाव आनर्थक्यं क्विक्विनोरुपपद्यते । लिटः कानज् वा (३।२।१०६) क्वसुश्चेति (३।२।१०७) विकल्पेन क्वसुकानचोर्विधानात् । अनभिधानादेव तावपि न भविष्यतः । नहि ताभ्यां तच्छीलादयो विधीयन्ते । अतएवानभिधानात्तः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य (३।४।६९) इति भावकर्मणोरपि क्विक्विनौ न भवतः । यथैव हि भञ्जभासमिदो घुरजिति (३।२।१६) भञ्जेरुत्पन्नेन च घुरचा स्वभावात् कर्मकर्त्तैवाभिधीयते न कर्तृमात्रं तथा क्विक्विन्भ्यामपि धातोरुत्पन्नाभ्यां स्वभावादेव कर्त्तैवाभिधीयते । न भावकर्मणी । आदिति दकारो मुखसुखार्थ इति । तपरत्वनिरासार्थमेतत् । अतएवाह नत्वयं तपर इति । किं पुनः कारणं तपरो नेष्यत इत्याह मा भूदित्यादि । तपरस्तत्कालस्येति (१।१।७०) तादपि पर इति पञ्चमीसमासोऽप्याश्रितः । वृद्धिरादैजित्यत्र (१।१।१) त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरैचा वृद्धिसंज्ञा मा भूदित्येवमर्थम् । ततश्च यद्येवं तपरः स्यात् तदा ऋकारोऽपि तपर एव स्यात् । ततश्च ऋकारेण तत्कालानां मात्रिकाणामेतद् ग्रहणं स्यात् । न पुनर्दीर्घाणाम् । तत्र को दोषः ? दधिश्चक्रिरित्येवमादावेव स्यातां ततुरिर्जगुरिरित्येवमादौ च न स्याताम् । तस्माद् मा भूदित्येष दोष इति तपरत्वमत्र नेष्यते । पपिः सोममिति । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः(६।४।६४) । द्विर्वचनमभ्यासस्य ह्रस्वः । न लोकाव्ययनिष्ठेत्यादिना (२।३।६९) षष्ठीप्रतिषेधः कार्य्य इति सोमशब्दात् कर्मणि द्वितीयैकवचनं भवति । ददिरिति । डुदाञ् दाने । ततुरिरिति । बहुलं छन्दसीत्युत्त्वम् (७।१।१०३) । रपरत्वञ्च । द्विर्वचनेऽचीति (१।१।५९) स्थानिवद्भावात् तृशब्दो द्विरुच्यते । उरदि (७।४।६६)

त्वंत्वम्। रपरत्वम्। हलादिशेषः। जगुरिरिति। गॄ निगरणे। जग्मिर्जघ्नि-रिति। गमहनेत्यादिनो(६।४।९८)पधालोपः। जनेर्नकारस्य स्तोः श्चुना श्चुरिति (८।४।४०) श्चुत्वं ञकारः। अथेत्यादि चोद्यम्। ऋच्छत्यृतामित्यादिना (७।४।११) परोच्चारः। उत्सर्गंश्छन्दसीत्यादि। सामान्येन विधानमुत्सर्गः। एतदुक्तम्भवति। प्रकृतिविशेषमनुपादाय धातुमात्रात् किकिनोरुत्पादौ द्रष्टव्याविति। धातुमात्राद् विधातव्याविति यावत्। कुतो हेतोरित्याह सदादिभ्योऽपि दर्शनादिति। सदादिभ्योऽपि सूत्रानुपात्तेभ्यः किकिनौ यस्माद्दृश्येते तस्मादुत्सर्गः कर्त्तव्यः। सेदिर्नेमिरिति। पूर्ववदेत्त्वाभ्यासलोपौ। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। णम प्रह्वत्वे शब्दे। अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटी (६।४।१२०) त्वेत्वाभ्यासलोपौ। दधिश्चक्रिरिति। धाञः पूर्ववदाकारलोपः। चक्रिः सस्निरिति। करोतेः सर्त्तेश्च यणादेशः। जज्ञिरिति। जनेः पूर्ववच्चुत्वोपधालोपौ। नेमिरिति। पूर्ववदेत्त्वाभ्यासलोपौ। सह्विवहीतत्यादि। भाषायामपि वर्त्तते। सासह्वीत्यादि। सहादिभ्यो यङ्। द्विर्वचनम्। पूर्ववदकारयलोपौ।

१७२। स्वपितृषोर्नजिङ्।

स्वप्नक् तृष्णगिति। ञिष्वप् शये। ञितृषा पिपासायाम्। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं गकारः। तस्य वावसाने इति (८।४।५६) चर्त्वं ककारः। नजिङो ङकारं तृषेश्च गुणप्रतिषेधार्थः। इकार उच्चारणार्थः।

१७३। शॄवन्द्योरारुः।

शृणोतेर्लषपतेत्यादिनोकञपि (३।२।१०२) भवति। वन्दतेरनुदात्तेतश्चेत्यादिना (३।२।१४९) युचि प्राप्ते वचनमिदम्।

१७४। भियः क्रुक्लुकनौ।

क्रुकन्नपि वक्तव्यमिति। क्रुकन्नित्यपरः प्रत्ययो वाच्यो व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। आदृगमहनेत्यादेः (३।२।१७१) सूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन क्रुकन्नपि भविष्यतीति।

१७५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ।

स्थावर इति । एकाचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः (७।२।१०) । ईश्वर इत्यादावपि नेड् वशि कृतीति (७।२।८) । तिष्ठतेः पूर्वसूत्रविहितौ क्क्नुकावपि वचनाद् भवतः । ईश्वरासोः पूर्ववद् युचि प्राप्त इदं वचनम् ।

१७६ । यश्च यङः ।

यायावर इति । पूर्ववदकारयलोपौ ।

१७७ । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ।

भ्राज दीप्तौ । भासृ दीप्तौ । उर्वी तुर्वी थुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः । द्युत दीप्तौ । ऊर्ज बलप्राणनयोः । पॄ पालनपूरणयोः । जु इति सौत्रो धातुः । ष्टुञ् स्तुतौ । ग्रावपूर्वः । विभ्राड़िति । व्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । पूर्ववज् जश्त्वं चर्त्वं च । धूरिति । राल्लोप (६।४।२१) इति वकार लोपः । र्वोरुपधाया दीर्घ इक इति (८।२।७६) दीर्घः । पूरिति । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वम् (७।१।१०१) । रपरत्वञ्च । पूर्ववद्दीर्घत्वम् । जवतेर्दीर्घश्चेति । कथम् ? केचिदाहुः । सूत्रे जू इति दीर्घः पठितव्य इति । अपरे त्वाहुः । उत्तरसूत्रे 'दृश्यत इत्युभयोरपि योगयोः शेषः । तच्च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । अतो जवते दीर्घो विधीयत इति। ग्रावाणं स्तौतीति ग्रावस्तुत् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६ १।७१) । किमर्थ मिदमित्यादि चोद्यम् । ताच्छीलिकैर्बाध्यत इति परीहारः । स्यादेतत् । वासरूपविधिना क्वचिदपि भविष्यतीत्याह वासरूपविधिश्चेति । एतत् तु निन्दहिंसेत्यादौ(३।२।१४६)सूत्र उक्तम् । ननु च सृदिदीपदीक्षश्चेति(३।२।१५३) सूत्रे प्रायिकत्वं ज्ञापकस्य प्रतिपादितम् । वासरूपविधिश्चात्र नास्तीत्याह तस्यैवेति । अनेभ्योऽपि दृश्यन्ते (३।२।७५) । क्विप् चे (३।२।७६) त्यस्यैव । भ्राजिद्युतोः पूर्ववद् युचि प्राप्तेऽयं प्रत्ययः । भासेर्वरजपि स्थेशभासेत्यादिना (३।२।१७५) भवति ।

१७८ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

ननु चानेभ्योऽपीत्येतावतैव सिद्धम् । तत् किमर्थं दृशिग्रहणमित्यादि । क्वचिदित्यादिना येषामुपसंग्रहार्थं दृशिग्रहणं तानि विध्यन्तराणि दर्शयति ।

यस्मात् विध्यन्तराणामुपसंग्रहार्थं दृशिग्रहणमेवञ्च कृत्वा वृत्तिकारः क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिकं वाक्यं पठति। दृशिग्रहणोपात्तानि तान्येव विध्यन्तराणि दर्शयितुमितत्रभिप्रायः। कथं पुनर्दृशिग्रहणेन विध्यन्तरोपसंग्रहः? दृशिग्रहणे हि सति यथा दृश्यन्ते क्विबन्ता धातवस्तथैव तेऽनुगन्तव्या इत्येषोऽर्थो लभ्यते। तस्मिंश्चार्थे लभ्यमाने द्विर्वचनादिविधयः संगृहीता भवन्ति। एवं हि ते यथा दृश्यन्ते तथानुगता भवन्ति। यदि यथायोगं द्विर्वचनादयो विधीयन्ते तदा क्विबन्तेषु क्वचिद्द्विर्वचनं दृश्यते। क्वचिदपि संप्रसारणमिति युक्तमुक्तं दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थमिति। वागिति। वचेर्वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) प्राप्तस्य संप्रसारणस्याभावः क्रियते। शब्दप्राड़िति। प्रच्छेरपि ग्रह्यादिसूत्रेण (६।१।१६) संप्रसारणस्य। व्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम्। पूर्ववज्जश्त्वं चर्त्वञ्च। आयतं स्तौतीत्यायतस्तूः। ष्टुञ् स्तुतौ। कटं प्रवते इति कटप्रूः। प्रुङ् गतौ। श्रीरिति। श्रिञ् सेवायाम्। दिद्युदिति। द्युत दीप्तौ। द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणमि (७।४।६७) त्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। जगदिति। गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः (६।४।४०)। ददृदिति। उरदित्यत्वम् (७।४।६६)। रपरत्वम्। हलादिशेषः। धीरिति। ध्यै चिन्तायाम्। हल इति दीर्घः (६।४।२)।

१७९। भुवः संज्ञान्तरयोः।

धनिकाधमर्णयोरित्यादि। धनिको यस्मा ऋणं धार्यते। अधमर्णो यो धारयति। तदन्तरे मध्ये यस्तिष्ठत्यात्मपक्षपतितः संप्रत्ययहेतुः स प्रतिभूशब्देनोच्यते। न सर्वः। तेन ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र प्रत्ययो न भवति। एतच्च शब्दशक्तिस्वाभाव्याल् लभ्यते। दृश्यत इत्यस्यानुवृत्ते र्वा। अस्य ह्यनुवृत्तौ सत्यां यत्र लोके दृश्यते तत्रैव प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र प्रत्ययो दृश्यते। ननु प्रतिभूरिति संज्ञेयम्। तत् किमन्तरग्रहणेन? संज्ञायामित्येव वक्तव्यम्। नैतदस्ति। द्रव्यताविघाता हि संज्ञाशब्दा भवन्ति। न चैवं प्रतिभूशब्दः। तथापि सत्यपि देवदत्ते कदाचिदसौ न प्रवर्त्तत एव।

१८० । विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ।

विभुरिति । पूर्वेण क्विबेव भवति । मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमिति । अविशेषेण । संज्ञायामसंज्ञायाञ्च । मितद्र्वादिभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । मितद्र्वादयो डुप्रत्ययान्ताः साधवो यथा स्युरित्येवमर्थः । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तच्च प्रतिपादनं प्रकृतत्वाड्डुशब्दस्य । तत्रेदं प्रतिपादनम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यत (३।२।१७८) इत्यतोऽपिशब्दोऽत्रानुवर्त्तते । तेन मितद्र्वादिभ्यो डुप्रत्ययो धात्वन्तरादपि भवति । पदान्तरे चेति ।

१८१ । धः कर्मणि ष्ट्रन् ।

धयतेरिति । धेट् पाने । दधातेरिति । डुधाञ् धारणपोषणयोः । कर्मणि कारक इति । एतेन कर्मणः प्रत्ययार्थतां दर्शयन्नुपपदत्वमपाकरोति । यदि हि कर्मण उपपदत्वं स्यात् कर्मण्यणित्यस्मिन्नेव (३।२।१) प्रकरणे विदध्यात् । एवं हि द्विष्कर्मग्रहणं न कर्त्तव्यम् भवति । ननु च यद्यपि द्विः कर्मग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तदाप्युत्तरसूत्रेण ष्ट्रन्ग्रहणं कर्त्तव्यं जायते । जायतां नाम । लघीयो हि कर्मग्रहणात् ष्ट्रन्ग्रहणम् । नन्विह वर्त्तमान इत्यनुवृत्तेर्वर्त्तमानप्रत्ययो भवति । तत्र तु क्रियमाणे नैतल्लभ्यते । नैतदस्ति । इहापि क्रियमाणे नैव वर्त्तमाने प्रत्ययो भवति । नहि धात्रीत्युक्ते काप्यविशेषा प्रतीयते । किं तर्हि ? क्रियाकारकसम्बन्धमात्रविशिष्टा स्त्री प्रतीयते । आमलकी च दधति तां भैषज्यार्थमिति कृत्वा । तस्मात् कर्मणीति प्रत्ययार्थ एव । नोपपदम् ।

१८२ । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।

दाप् लवन इति । यथा दाधा घ्वदाबिति सूत्रे (१।१।२०) । दैप् शोधन इत्यस्यापि ग्रहणम् । तर्हीहापि कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् । प्रकृत्यैव हि दात्रमिति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तेन लवनस्य करणमुच्यते । न शोधनस्य । करणकारक इति । एतेन करणप्रत्ययार्थतां दर्शयन्नुपपदत्वं निराकरोति । यद्युप-

पदत्वमस्य स्यात् तदाजादिषु दंष्ट्राशब्दस्य पाठो नोपपद्यते। योक्त्रमिति। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम्। मेढ्रमिति। हो ढ इति (८।२।३१) ढत्वम्। झषस्तथोर्धोऽध इति (८।२।४०) धत्वम्। ष्टुना ष्टुरिति (८।४।४१) ष्टुत्वम्। ढो ढे लोपः (८।३।१३)। दंष्ट्रेति। अजादित्वाट्टाप्। दंशेरित्यादि। ननु च यथा त्यजरजेति (३।२।१४२) रञ्जेरननुनासिकनिर्देशे घिनुण्प्रत्यये रागीत्यनुनासिकलोपो भवति तथा दंशेः ष्ट्रन्प्रत्यये नलोपो भविष्यति। तत् कथमस्य ज्ञापकतोपपद्यते ? नैष दोषः। यद्ययं निर्देशो दंशेः ष्ट्रन्प्रत्ययेऽनुनासिकलोपार्थः स्यात् तदा दंष्ट्राशब्दस्याजादिपाठो विरुध्यते। तस्माज्ज्ञापकार्थत्वम्। नद्धीति। नहो ध इति (८।२।३४) धत्वम्। झषस्तथोर्धोऽध इति (८।२।४०) तकारस्य धत्वम्। धकारस्य झलाञ्जश् झशीति (८।४।५३) जश्त्वम्। षिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीष्। येऽत्र सेटो धातवः शसप्रभृतयस्तेषां ह्रि तितुत्रतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः (७।२।९)।

१८३। हलसूकरयोः पुवः।

तच्चेत् करणं हलसूकरयोरवयवो भवतीति। एतेन हलसूकरयोरित्येषाऽवयवषष्ठी। नत्वभिधेयसप्तमीति दर्शयति। मुखमेवोच्यत इति। नान्यः कर्णाद्यवयवः। एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्यात्।

१८४। अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः।

धू विधुनने। षू प्रेरणे इत्यनयोर्ग्रहणम्। धूञ् कम्पने षूञ् प्राणिगर्भविमोचने षूङ् प्राणिप्रसव इत्येतेषां निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति (प,८२) परिभाषया ग्रहणं न भवति।

१८५। पुवः संज्ञायाम्।

बर्हिष्पवित्रमिति। पवतेः पुनातेर्वा। अनेन पवित्रं बर्हिषा कृतम्। बर्हिष्पवित्रं कुशविकारः। प्रदेशिन्या (E) अङ्गुलेर्वेष्टनमुच्यते।

(E) अन्येषां मते अनामिकाया वेष्टनम्।

१८६ । कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ।

१८७ । भीतः क्तः ।

मित्र इति । आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः (७।२।१६) । रदाभ्यामिति (८।२।४२) नत्वम् । एवं च्विस इत्यत्रापि । अट्कुप्वाङ्नित्यादिना (८।४।२) णत्वम् । घृष्ट इति । घृषिशसी वैयात्य इतीट्प्रतिषेधः (७।२।१९) । ष्टुना ष्टुरिति (८।४।४१) ष्टुत्वम् ।

१८८ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।

मत इति । मन ज्ञाने । इट्प्रतिषेध एकाच्इत्यादिना ७।२।१०) । अनुदात्तोपदेश (६।४।३७) इत्यादिनानुनासिकलोपः । इष्टमिति । इषु इच्छायाम् । उदितो वेति (७।२।५६) विभाषितत्वान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः (७।२।१५) । बुद्ध इति । बुध अवगमने । पूर्ववत्त्वम् । तकारस्य जश्त्वम् । धकारस्य दकारः । पूजितः । अर्चित इति । पूज पूजायाम् । अर्च पूजायाम् । भ्वादी । एतौ चुरादौ च । तत्र यदा चुरादिभ्यां प्रत्ययस्तदा निष्ठायां सेटीति (६।४।५२) णिलोपः । शीलित इत्यादौ शील समाधौ रक्ष पालने क्षमूष् सहने क्रुश आह्वाने जुषी प्रीतिसेवनयो रुष रोषे ह्वृञ् हरणे हृष तुष्टौ हृषु अलीके तुष तुष्टौ कमु कान्तौ यम उपरमे कष हिंसायाम् मृङ् प्राणत्याग इत्येतेषां धातूनां यथाक्रमेणैतानि रूपाणि । तत्राद्यौ सेटौ । यश्चात्र कश्चिदुदि दूदिच्च तस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः (७।२।१५) । यस्त्वीदित् तस्यापि श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः (७।२।१४) । हृषेरेव हृषेर्लोमस्वित्यनेन (७।२।२९) । कषेरपि कृच्छ्रगहनयोः कष इत्यनेन (७।२।२२) । शेषेभ्य एकाजित्यादिना (७।२।१०) । रुष्यमत्वरसंघुषास्वनामिति (७।२ २८) विभाषितेट् । कान्तः क्षान्त इति । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति (६।४।१५) दीर्घः । आक्रुष्टेति । व्रश्चादिना (८।२।३६) षत्वम् । संयत इति । पूर्ववदनुनासिकलोपः । अमृत इति । गत्यर्थादीनां कर्त्तरि क्तः । पूर्ववद् यथा शीलादिषु वर्त्तमाने निष्ठा तथामृतशब्दस्यापीत्यर्थः । सुप्त इति । स्वपेः

संप्रसारणम् । शयित इति । निष्ठा शीङित्यादिना (१।२।१९) किंत्त्वप्रतिषेधाद् गुणः । आशित इति । अश भोजने । आङ्पूर्वः । लिप उपदेहे । तृप प्रीणने । अत्र अशिशीङौ सेटौ । शेषास्त्वनिटः । एकाजित्यादिनेट्-प्रतिषेधः (७।२।१०) । यद्यपि शीलादयो वर्त्तमानकाले व्युत्पाद्यन्ते तथापि शीलितो देवदत्तेन रक्षितो देवदत्तेनाक्रुष्टो देवदत्तेनेत्यत्र क्तस्य च वर्त्तमाने (२।३।६७) इति षष्ठी न भवति । यथा न भवति तथा तत्रैव प्रतिपादितम् ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायां तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥३।२॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

---:o:---

तृतीयोऽध्यायः।

तृतीयः पादः।

१। उणादयो बहुलम्।

वर्त्तमान इत्येवेति। वर्त्तमाने लडित्यतो (३।२।१२३) वर्त्तमानग्रहणमनुवर्त्तत इति दर्शयति। संज्ञायामिति। वर्त्तत इति पुवः संज्ञाया (३।२।१८५) इत्यतः। बाहुलकमित्यादि। ला आदाने। बहूनर्थाल्लातीति बहुलम्। आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३)। बहवः पुनरर्थाः क्वचित् प्रवृत्त्यादयः। तथाचोक्तं—

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥ १॥ इति।

बहुलस्य भावो बाहुलकम्। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति (५।१।१३३) मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। बह्वर्थादानं बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्रैवायं भावप्रत्ययः। तद् बाहुलकं प्रकृते स्तनुदृष्टेरुक्तम्। प्रत्ययमनादिं कृत्वा यः पूर्वमुपादीयते शब्दः सा प्रकृतिरित्युच्यते। प्रत्ययात् पूर्वं क्रियत इति प्रकृतिः। प्रकर्षेण नियमेन प्रत्ययः क्रियते तस्या इति वा प्रकृतिः। प्रकृतेरिति। जातौ षष्ठेरकवचनम्। तनुदृष्टेरिति। कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी। तनुदृष्टिं प्रेक्ष्य बाहुलकमुक्तमिति। विभाषा गुणेऽस्त्रिया (२।३।२५) मित्यनेन त्विह पञ्चमी न भवति। अस्त्रियामिति प्रतिषेधात्।

अथवा विभाषा गुण इति योगविभागादिह पञ्चमी वेदितव्या। तनुशब्दः शरीरवचनोऽप्यस्ति। गुणवचनोऽपि। इह तु गुणवचनः। प्रकृतेरल्पत्वं नाम यो गुणस्तस्य वाचकः। दर्शनं दृष्टिरुपलब्धिः। तनोर्गुणस्य दृष्टिस्तनुदृष्टिः। ततो गुणो नित्यं गुणिनमपेक्षत इति गमकत्वात् तनुशब्दस्य प्रकृतिमपेक्षमाणस्यापि दृष्टिशब्देन समासो भवति। अयं त्वर्थः प्रकृतेर्गुणस्य। तयोर्दर्शनादिति। अथवा तनुर्दृष्टिर्यस्याः प्रकृतेः सा तनुदृष्टिः। अत्र पक्षे यद्यपि तनुगुणो दृष्टेर्विशेषणं तथाप्यसौ दृष्टेः प्रकृतेरपि विशेषणत्वेन प्रतीयत एव। प्रकृतेस्तनुत्वादेव हि तद्दृष्टितनुत्वम् भवति। उणादिषु पञ्चपाद्यां स्वल्पाः प्रकृतयो दृश्यन्ते। ततोऽन्याभ्योऽपि च प्रकृतिभ्यः प्रत्यया दृश्यन्ते। तस्माद् बहुलग्रहणाद् भवन्ति। यथाहि हृषेरुलजिति हृषु अलीक इत्यस्मादुलजुक्तस्तथा शकि शङ्कायामित्यतोऽपि भवति शङ्कुलेति। किञ्च प्रायसमुच्चयनादपि तेषां तदुक्तमिति सम्बन्धः। तदिति बाहुलकं परामृशति। तेषामुणादीनां प्रायेण बाहुल्येन समुच्चयनं ग्रहणं विधानं वा प्रायसमुच्चयनम्। तृतीयेति योगविभागात् (२।१।३०) समासः। अपिशब्दः समुच्चये। न केवलं प्रकृतेस्तनुदृष्टेस्तद् बाहुलकमुक्तमपि तु प्रायसमुच्चयनादपि तेषामेतदुक्तम् भवति। न केवलं प्रकृतयस्तन्वः पठिता अपि तु प्रत्यया अपि प्रायेण समुच्चिताः। न सर्वे। तदर्थं बाहुलकमिति। बाहुलकाश्रयविहिता अपि ते चेत् प्रत्यया उन्नीय विधीयन्ते। तथाह्यर्त्तेः क्युरुचेत्यर्त्तिधातुः (उण्, ५।६९५) पठितः। फिडफिड्डौ तु प्रत्ययौ न विहितौ। तथापि ऋफिडऋफिड्डशब्दयोर्दर्शनात् तावपि च विधीयेते। कार्य्यसशेषविधेश्च तदुक्तमिति। चशब्दः समुच्चये। पूर्वोक्तकारणद्वयादेतस्मात् तद्बाहुलकमुक्तम्। विधानं विधिः करणम्। सह शेषेण वर्त्तते यो विधिः स सशेषः। सशेषश्चासौ विधिश्च सशेषविधिः। कार्य्याणां सशेषविधिः कार्य्यसशेषविधिः। तस्माच्च बाहुलकमुक्तम्। एतदुक्तं भवति। प्रकृतेः प्रत्ययाश्रितानि कार्य्याणि न निःशेषाणि पञ्चपाद्यां दर्शितानि। दृश्यन्ते चादर्शितान्यपि तानि। अतस्तत्सिद्ध्यर्थं तद् बाहुलकमुक्तम्। तेन ऋफिडऋफिड्ड इत्यत्र गुणप्रतिषेधः सिद्धो भवति। एवमादि तावत्

प्रत्ययाश्रितं कार्य्यं सिद्धम् भवति । षणु दाने । जमन्ताड्ड (उण्, १।११८) इति षण्डः । अत्र धात्वादेः षः स इति (६।१।६४) सत्वं न भवति । सत्यपि वा सत्वे पुनः षत्वमेव क्रियत इत्येवमादि प्रकृत्याश्रितमपि कार्य्यं बाहुलकाद्भवति । नैगमरूढ़िभवं हि सुसाध्विति । निगमश्छन्दः । तत्र भवा नैगमाः । ऋगयनादिपाठादण् । निगमस्य वेमे नैगमाः । रूढिः प्रसिद्धिः । भवन्तीति भवाः । रूढौ भवाः । सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । लोकप्रसिद्धा इत्यर्थः । नैगमाश्च रूढ़िभवाश्च नैगमरूढ़िभवम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः (प, ३६) । स नपुंसकमिति (२।४।१७) नपुंसकलिङ्गता । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादेतदेव बाहुलकमनेकार्थस्य साधकं तस्मान्नैगमं रूढ़िभवं सुष्ठु साधु भवति । व्याकरणे बहुलग्रहणेन संस्कृतत्वात् । अन्यथाऽसंस्कृतत्वाद् गाव्यादिशब्दानामिव तस्यासाधुत्वं स्यात् । अन्यैरपि प्रमाणपुरुषैर्नैगमरूढ़िभवानां व्युत्पाद्यत्वमभ्युपेतमिति दर्शयितुमाह नाम च धातुजमित्यादि । निरुक्त इति । निरुक्ते शास्त्रे । नामेति । प्रातिपदिकम् । तस्य ह्मीयमन्याचार्य्यसंज्ञा । धातोर्जातत्वाद्धातुजम् । धातुग्रहणमुपलक्षणम् । प्रत्ययागमादयोऽपि गृह्यन्ते । निरुक्तकारः स्वशास्त्रे निरुक्ते प्रातिपदिकं धातुजमाह । धातुप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादितत्वात् । चशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च । धातुजमेवेत्येवं द्रष्टव्यम् । न केवलं निरुक्तकार एवेहापितु व्याकरणे शकटस्य तोकम् । तोकशब्दोऽपत्यपर्य्यायः । व्याकरणेऽपि यः शकटस्य पुत्रः शाकटायनः सोऽपि नाम धातुजमेवाह । तदेवं निरुक्तकारशाकटायनदर्शनेन त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दा इति । अथवा जातिगुणशब्दानामपि क्रियाशब्दत्वमेव । धातुजत्वात् । ततश्चैकैव शब्दानां प्रवृत्तिः क्रियाशब्दा इति । अथ यदि प्रकृतिविशेषं प्रत्ययविशेषञ्चोपादाय न व्युत्पादितं शब्दरूपं तस्य कथं धातुजत्वं वेदितव्यम् ? नहि प्रकृतिप्रत्ययानवधारणे धातुजत्वं शक्यं निश्चेतुमित्यत आह यन्नेत्यादि । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । पदमर्थः प्रयोजनं यस्य प्रकृत्यादेः स पदार्थः । कथं पुनः पदमर्थः प्रकृत्यादे-

भवति ? तदुद्दिश्य तदुपादानात्। पदं हि व्युत्पादयिष्यामीत्येवमर्थं प्रकृत्यादेरुपादानम्। कस्मात् ? प्रकृतिप्रत्ययस्य पदार्थः। तस्य विशेषः पदार्थविशेषः। समुत्थानं समुत्थः प्रादुर्भावः। सुपि स्थ (३।२।४) इत्यत्र योगविभागेन भाव एव कप्रत्ययः। पदार्थविशेषात् समुत्थः प्रादुर्भावो यस्य तत् पदार्थविशेषसमुत्थम्। यदेवंविधं न भवति शब्दरूपं प्रत्ययतः प्रकृतितश्च तदूह्यम्। धातुजत्वेनापि तदुक्तं भवति। यस्य प्रतिपदोक्ता प्रकृतिप्रत्ययविशेषानासादितात्मा निर्वृत्तिस्तस्य प्रकृतिविशेषात् प्रत्ययविशेषाच्च धातुजत्वं निश्चेतव्यमिति। ननु च तथाविधस्य प्रकृतिप्रत्ययविशेषस्यापरिज्ञानादेवाशक्यं धातुजत्वं निश्चेतुमिति मत्वा परेण चोदितम्। तत् कथं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमित्युक्तं युज्यते ? नैष दोषः। एवं हि ब्रुवतानेन प्रकृतिप्रत्ययावेवं तावदूहितव्यौ। ततस्ताभ्यां तच्छब्दरूपमितेरतदप्यर्थादुक्तं भवति। नह्यनवधारिताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां शक्यं धातुजत्वं कस्यचिन्निश्चेतुमिति किमत्रायुक्तम् ? यत्र प्रसिद्धप्रत्ययावयवेन शब्दान्तरेण कस्यचिद् भागस्य सारूप्याधिगमोऽस्ति तत्र प्रत्ययं दृष्ट्वा परिशिष्टो भागः प्रकृतित्वेनोत्प्रेक्षितव्यः। यथोषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन्निति (उण्, २।१६१) थन्प्रत्ययान्तमोष्ठादिकं प्रसिद्धप्रत्ययावयवम्। तेन च डित्थडवित्थशब्दयोः किञ्चित् सारूप्यमस्ति। तथैषामिव हि तेषां थशब्दोऽवयवो विशिष्टदेशवर्त्ती विद्यते। तत्र थन्प्रत्ययान्ते शब्दरूपे यो दृष्टस्थशब्दः प्रत्ययसंज्ञकस्तत्साहश्याड् डित्थडवित्थशब्दस्थे थशब्दं प्रत्ययमवधार्य्य ततः परिशिष्टस्तयोर्भागो डिड्डविदिति च धातुत्वेनोह्यः। ततश्चैवं सूत्रं कर्त्तव्यं डीङस्थण् डिड्डविश्चेति। डीङ् विहायसा गतावित्यस्मात् थन्प्रत्यय। डीङश्च डिड्डविदित्येतावादेशौ भवतः। यत्र तु शब्दरूपे निर्ज्ञातधात्ववयवेन शब्दान्तरेण किञ्चिद् भागगतं सारूप्यमस्ति तत्र प्रकृतिं दृष्ट्वा परिशिष्टो भागः प्रत्ययत्वेनोहितव्यः। यथा ऋतमिति दृष्टं शब्दरूपं प्रसिद्धप्रकृत्यवयवम्। तेन ऋफिडशब्दस्य ऋफिड्डशब्दस्य च किञ्चिद् भागगतं सारूप्यमस्ति। उभयेषां (A) तेषामृकारादि-

---

(A) अत्र तेषामिति बहुवचनमृतऋफिडऋफिड्डशब्दत्रयपरामर्शात्। उभयेषामिति च तेषां पक्षद्वयावस्थितत्वात्।

त्वात्। तत्र निष्ठाप्रत्ययान्त ऋतशब्दे य ऋकारावयवो धातुसंज्ञकस्तत्साहचर्याद्दृफिडदृफिड्डशब्दस्थञ्च ऋवर्णं धातुमवधार्य्य ततः परिशिष्टस्तयोर्भागः फिड इति फिड्ड इति च प्रत्ययत्वेनोह्यः। ततश्चैवं सूत्रं कर्त्तव्यम्। ऋतेः फिडफिड्डाविति। ऋ गतावित्यस्मात् फिडफिड्डौ प्रत्ययौ भवतः। ऋफिड ऋफिड्डः। गुणः पूर्वोक्तात् कारणान्न भवति। अथवा कितावेवैतौ प्रत्ययौ निधातव्यौ। एवं प्रकृतिप्रत्ययावूहित्वा तस्य शब्दरूपस्य धातुत्वमूहितव्यम्। यत् प्रकृतिप्रत्ययविशेषावयवानुगतं न तद्धातुत्वं व्यभिचरति यथा कर्त्तव्यं करणीयमित्येवमादयः शब्दाः। ऊह्यमित्यनुज्ञातव्यम्। न यत्र क्वचिदूह्यः कर्त्तव्योऽपितु विशिष्ट एव विषय इति दर्शयन्नाह संज्ञास्वित्यादि। य एते निरूढाः साधुत्वेन शब्दास्तेष्वेव संज्ञातः सूहः कर्त्तव्यो नान्यत्र। धातुरूपाणीति। कल्पयितव्यानीति शेषः। प्रत्ययाश्च ततः पर इति। कल्पयितव्या इति शेषः। कार्य्याद् गुणाभावादिकाद् विद्याज्जानीयादनूबन्धं ककारादिकम्। एतदनन्तरोक्तं शास्त्रमुणादिषु। शास्त्रोपनिबन्धनत्वाच्छास्त्रविषयत्वाद्वा शास्त्रमित्युक्तम्। यदि तर्ह्यत्र सूत्रे संज्ञायामित्यनुवर्त्तते वर्त्तमान इति च बहुलग्रहणं च क्रियते तत् किमर्थमुणादिषु वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति (उण्, २।२४१) वर्त्तमानग्रहणम्? कृषेर्धिष् च संज्ञायां (उण्, २।२४०) मिति संज्ञाग्रहणम्? बहुलमन्यत्रापीति (उण्, २।१९५) बहुलग्रहणञ्च क्रियते? भूतेऽपि दृश्यन्त इति (३।३।२) वचनाद् भूतेऽपि पृषदादयो भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। वर्त्तमानग्रहणं प्रकृताया एव संज्ञाया अनुवृत्तेर्दृढीकरणार्थम्। पुनः संज्ञाकरणं बहुलवचनादसंज्ञायामपि भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं वा। अस्यैव बहुलस्य स्मरणार्थं पुनर्बहुलग्रहणम्। एवं हि विस्मरणशीलानामनुग्रहः कृतो भवति।

२। भूतेऽपि दृश्यन्ते।

पूर्वत्र वर्त्तमानादिति। अथ पूर्वत्र वर्त्तमानग्रहणं कस्मान्न निवर्त्तितम्? युक्तं हि तत् तत्र निवर्त्तयितुम्। तथाहि तस्मिंस्तत्र निवृत्ते सतीदं न

कर्त्तव्यम्। नैतदस्ति। अवश्यमेतत् कर्त्तव्यम्। यस्मात् केचिद् भूत एवेष्यन्ते। यदि च पूर्वत्र वर्त्तमानग्रहणानुवृत्तेर्न स्याद् भविष्यत्यग्युणादयो न स्यात्। भविष्यति गम्यादय (३।३।३) इतीयकं तु नियमार्थं विज्ञायेत भविष्यत्येव गम्यादय इति। तस्मात् पूर्वत्रानुवर्त्तयितव्यं वर्त्तमानग्रहणम्। वर्त्मेति। आतो मनिन्नित्यनुवर्त्तमाने (३।२।७४) ऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (३।२।७५) मनिन्प्रत्ययः। नेड् वशिकृती- (७।२।८) तीट्प्रतिषेधः। भस्मेति। भस भर्त्सनदीप्त्योः। दृशिग्रहणमित्यादि। विशिष्टप्रयोगमनुसृत्य यत्र शिष्टाः प्रयुञ्जते तत्र भूते प्रत्ययः कर्त्तव्यः। ननु सर्वत्रेति दृशिग्रहणेनायमर्थः प्रतिपादित इति दर्शयति।

३। भविष्यति गम्यादयः।

प्रत्ययस्यैवेत्यादि। एवं हि भविष्यति गम्यादयः साधवो भवन्ति यदि प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते। अथ तु प्रत्ययस्यान्यकालता स्यान्न ते भविष्यति साधवः स्युः। तस्मात् प्रत्ययस्यैवानेन प्रकारेण भविष्यत्कालता विधीयते। ग्रामं गमीति। गमेरिनिरितीनिप्रत्ययः (उण्, ४।४४६)। सावेति (६।४।१३) दीर्घः। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो (२।३।७०) रिति षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायां ग्रामशब्दात् कर्मणि द्वितीया (२।३।२)। आगामीति। गमेरिनिरिति (उण्, ४।४४६) वर्त्तमान आङि णिदितीनिः (उण्, ४।४४७)। णित्त्वादुपधावृद्धिः। प्रस्थायीत्यादि। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। बुध बोधने। युज समाधौ। या प्रापणे। एभ्यः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य इति (३।२।७८) णिनिः। यातितिष्ठत्योरातो युक् चिण्कृतो (७।३।३३) रिति युक्। युजभजोः कु घिण्ण्यतो (७।३।५२) रिति कुत्वम्। भावीति। आङि णिदिति (उण्, ४।४४७) वर्त्तमाने भुवश्चेतीनिः (उण्, ४।४४८)। णित्त्वाद् वृद्धिः। अनद्यतन उपसंख्यानमिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति? भविष्यतीति ऌटायं निर्देशः क्रियते। तेन च ऌट एव विषये भविष्यत्सामान्ये स्यात्। न भविष्यदनद्यतने। ततो लुटो न विषयः। ऌटा बाधितत्वात्। तस्माद-

नद्यतन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उपसंख्यानशब्दस्य चेह प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। बहुलग्रहणमिहानुवर्त्तते। तेनानद्यतनेऽपि भविष्यतीति। एते च गम्यादयो लुड्लृटोरुभयोरपि बाधकाः। अपवादत्वात्। अपवादत्वं तु येन नाप्राप्तिन्यायेन (प, ५८)। ननु च वासरूपविधिना लुड्लृटावपि प्राप्नुतः। तद्विधौ भविष्यति गम्यादय इत्यनुवृत्तेः। सत्यम्। अस्यामप्यनुवृत्तौ पक्षे प्राप्नुत एवेति चेत्? नैतदस्ति। एवं ह्यनुवृत्तिरपार्थिका स्यात्।

४। यावत्पुरानिपातयोर्लट्।

यावद् भुङ्क्त इति। भुजोऽनवन (१।३।६६) इत्यात्मनेपदम्। श्नसोरल्लोप (६।४।१११) इत्यकारलोपः। यावद् दास्यति तावद् भोक्ष्यत इति। यत् परिमाणमस्य तत् परिमाणमस्येति यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५।२।३९)। दृग्दृशवतुष्वित्यनुवर्त्तमान (६।३।८९) आ सर्वनाम्न (६।३।९१) इत्यात्वम्। पुरा व्रजिष्यतीति। पॄ पालनपूरणयोः। भ्राजभासेत्यादिना क्विप् (३।२।१७७)। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वम् (७।१।१०२)। करणे तृतीयैकवचनम्। ननु चाव्युत्पन्नाविव यावत्पुराशब्दौ निपातौ। तौ च व्युत्पादितौ। तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव (प,११४) तयोर्निपातयोर्ग्रहणं भविष्यति। तत् किमर्थं निपातग्रहणम्? मन्दबुद्धीनां प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थमित्येके। अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमित्यपरे। अनित्यत्वज्ञापनस्य तु प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते।

५। विभाषा कदाकर्ह्योः।

कदा भोक्तेति। लुट्। ननु च भविष्यतीत्यनुवृत्तेर्लृट एव विषये भवितव्यम्। न लुटः। ततो लृडेव पक्षे युक्त उदाहर्त्तुम्। तत् कथं लुड्प्युदाहृतः? एवं मन्यते। अनद्यतने लुडित्यत्र (३।४।१५) विभाषा कदाकर्ह्योरित्यस्यानुवृत्तेर्लुटो विषये विभाषा लुटा भवितव्यमिति। कर्हि भोक्ष्यत इति। लृट्। ननु च कर्हिशब्दोऽनद्यतने र्हिलन्यतरस्या- (५।३।२१) मित्यनद्यतने व्युत्पादितः। तदसौ यत्र प्रयुज्यते तत्रानद्यतन

एवं कालः सम्भवति। तत् कुतो लृटः प्राप्तिः? अनद्यतने लुडिति (३।३।१५) लुटैव पक्षे भवितव्यम्। नैतदस्ति। यस्माद् भोक्ष्यन्त इत्येतत् पदं भविष्यत्काल एव वर्त्तते। अनद्यतनकालावगतिस्तु कश्चिच्छब्दसन्निधाने सति वाक्याद् भवति। न च वाक्यगम्येऽर्थे लृड् भवति। तथाहि पदमिह संस्क्रियते। न च पदसंस्कारे वाक्यगम्योऽर्थ उपयुज्यते। तस्माद् भविष्यत्सामान्ये विवक्षिते लृड् भवति। भविष्यति विशेषेऽप्यनद्यतने विवक्षिते लुडिति।

६। किंवृत्ते लिप्सायाम्।

किमो वृत्तमित्यादि। किं पुनः किमो वृत्तमित्याह वृत्तग्रहणेनेत्यादि। तदित्यनेन किंशब्दः सम्बध्यते। किमितच्छब्दरूपं विभक्त्यन्तं वृत्तग्रहणेन प्रतीयात्। डतरडतमौ च। किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच् (५।३।९२) वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतम (५।३।९३) जितेर्यतौ प्रत्ययौ किंशब्दसम्बन्धिनावेव वृत्तग्रहणे प्रतीयात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चेह डतरडतमान्तं प्रतीयादितिशेषोऽर्थो वेदितव्यः। परिसंख्यानमिति। नियम इत्यर्थः। तेन किंतरां किंगोः किंपुरुष इत्येवमादिषु पदेषु न भवति। तेषां किंवृत्तत्वस्य परिगणनेन निरस्तत्वात्। भोजयन्तीति। हेतुमण्ण्यन्ताल्लट्। भोजयितार इति। लुट्। लुटः प्रथमस्य डारौरस (२।४।८५) इति भे रसादेशः। रि चेति (७।४।५१) सकारलोपः। लब्धुकामः पृच्छतीति। उदाहरणेषु लिप्साया गम्यमानत्वात्।

७। लिप्स्यमानसिद्धौ च।

लिप्सायामेव सत्यां सम्भवति। नासत्याम्। अतो यत्र लिप्स्यमानसिद्धिर्गम्यते तत्रावश्यं लिप्सया भवितव्यम्। तथाच पूर्वेणैव सिद्धम्। तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भ इति। यद्येवं पूर्वसूत्र एव किंवृत्तग्रहणमकृत्वा प्रत्ययो विधेयः। एवं हीदं नारब्धव्यम् भवति। नैतदस्ति। एवं हि यथा लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च भवति तथा यत्रापि लिप्स्यमानसिद्धिरविवक्षितं लिप्स्यमानं गम्यं तत्रापि

स्यात् । किंवृत्त एव तत् लप्स्यते । तस्मात् पूर्वयोगे किंवृत्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च सतीदमप्यकिंवृत्तार्थमारब्धव्यम् । दातारं प्रोत्साहयतीति । भक्तदान-विषयेऽस्य प्रोत्साहं जनयतीत्यर्थः ।

८ । लोड़र्थलक्षणे च ।

प्रैषादिरिति । आदिशब्देन विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टादयो गृह्यन्ते । आगच्छतीति । इषु गमियमाञ्छ इति (७।३।७७) च्छत्वम् । अध्ययन-प्रैषश्चेति । अध्ययनविषयः प्रैषोऽध्ययनप्रैषः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तर-पदलोपी समासः । अथ त्वं छन्दोऽधीष्वेति । अत्र प्रैषातिसर्गप्राप्त-कालेषु कृत्याश्चेति (३।३।१६३) लोट् । स च प्रैषोऽध्ययनविषयः । तस्योपाध्यायागमनं ह्यपिच्छाध्ययने प्रैषतेत्यस्योपाध्यस्यागमनस्य प्रैषं प्रति निमित्तभावः ।

९ । लिङ् चोर्द्ध्वमौहूर्त्तिके ।

निपातनात् समास इत्यादि । ऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिकशब्दस्योच्चारणमेव निपात-नम् । ऊर्द्ध्वं मुहूर्त्तादिति विग्रहेऽस्मादेव निपातनात् समासः । ततो बह्वचोऽन्तोदात्तादिति (४।३।६७) ठञ् । तत उत्तरपदवृद्धिः । (B) सा ह्यत एव निपातनात् । भविष्यतः प्रकृतत्वात् तस्यैवोर्द्ध्वमौहूर्त्तिकग्रहणं विशेषणं विज्ञायत इत्याह भविष्यतश्चैतदित्यादि । ऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिकशब्दश्चायं वर्त्तमानस्य प्रत्यासन्ने वर्त्तते । ऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिके वर्त्तमानसमीप इत्यर्थः । आगच्छेदिति । यासुट् । अतो येय (७।२।८०) इतीयादेशः । आद् गुणः (६।१।८७) । लोपो व्योर्वलीति (६।१।६६) यकारस्य लोपः । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति (७।२।७९) सकारस्य ।

१० । तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।

भिक्षिष्य इत्यस्य जटा इति । लृट् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । उत्तम-पुरुषैकवचनम् । इट् । टेरेत्वम् । अतो गुणे (६।१।९७) । पररूप-

(B) मिश्रत्वबाध्यायामादित्वाट्ठञमाह । बह्वचोऽन्तोदात्तादित्य। (४।३।६७) तु व्याख्यातव्यनाम इति वर्त्तते ।

त्वम्। अत्रास्ति भिद्भिक्रियार्थमुपपदं जटाशब्दः। ननु जटाशब्दः क्रियावचनः। जटानां द्रव्यत्वात्। धावतस्ते पतिष्यति दण्ड इति। धावु गतिशुद्ध्योः। लट्। तस्य मत्रादेशः। षष्ठेऽत्रैकवचनम्। अथवा सृ गतावित्यस्य पाघ्रादि (७।३।७८) सूत्रेण धावादेशः। अस्त्यत्र धावतिक्रियोपपदम्। ननु क्रियार्थः। अर्थशब्दो ह्ययं प्रयोजनवचनः। यच्च यदुद्दिश्य प्रवर्त्तते तत् तस्य प्रयोजनं भवति। नचासौ दण्डपतनमुद्दिश्य धावति। किं तर्हि? कार्य्यान्तरार्थम्। अथेत्यादि चोद्यम्। सामान्येन विहित एवेति। भविष्यत्यन्यत्र च काले क्रियायां क्रियार्थायामुपपदेऽन्यत्र चाविशेषेण विधानात्। लृटेत्यादि परिहारः। लृट् शेषे चेति (३।३।१३) लृटं वक्ष्यति। तेन विशेषविहितेन लृटा बाध्यते। तन्मा भूत् तस्य बाधेति पुनरिह विधीयते। अथ तुमुन् क्रियार्थोपपदेन बाध्यत इत्येतत् कस्मान्नोक्तम्। भिन्नार्थत्वात्। नहि भिन्नार्थयोर्बाध्यबाधकभावो भवति। भिन्नार्थौ च ण्वुल्तुमुनौ। तथाहि कर्त्तरि ण्वुल्। तुमुन् पुनर्भावे। कथं ज्ञायते? तुमर्थे सेसेनेत्यत्र (३।४।९) तुमर्थग्रहणात्। यदि तुमुन् कर्त्तरि कृदितयो (३।४।६७) वचनात् कर्त्तरि स्यात् ततः सेसेन्प्रभृतयोऽपि तत्रैव भविष्यन्तीति तुमर्थग्रहणं न कुर्य्यात्। कृतवांश्च। ततस्तुमर्थग्रहणादवसीयते तुमुन् कर्त्तरि न भवति। नचान्यार्थो निर्दिश्यते। तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति भाव एव तुमुन् भवतीति विज्ञायते। यदुक्तं लृटा क्रियार्थोपपदेन बाध्यत इति तद् विघटयितुमाह वासरूपविधिनेत्यादि। एवं तर्हीत्यादि। एतेन ज्ञापकार्थतां ण्वुल्विधानस्याचष्टे। यदि हि क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयः स्युर्ण्वुलपि तृजार्थाभिधायित्वाद् वासरूपविधिना भविष्यतीति पुनरिह तन्न विदध्यात्। विहितवांश्च। ततस्तेन ण्वुल्विधानेनास्मिन् विषये वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीत्येषोऽर्थो विज्ञाप्यते। तेनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति। कर्त्तेति। तृच्। विक्षिप इति। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३।१।१३५)। तुमुनो नकार आद्युदात्तार्थः। उकार उच्चारणार्थः। ण्वुलो लकारो लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तार्थः। णकारो वृद्ध्यर्थः।

११ । भाववचनाश्च ।

भाववचना इति । ब्रुवन्तीति वचनाः । बहुलवचनात् कर्त्तरि ल्युट् । भावस्य वचना भाववचनाः । भाववचनत्वं पुनस्तेषां भावाधिकारे विधानादिति दर्शयितुमाह भाव इति प्रकृत्येत्यादि । प्रकृत्याधिकृत्येत्यर्थः । घञादय इति । आदिशब्देनाजबादीनां ग्रहणम् । किमर्थमिदमित्यादि चोद्यम् । क्रियार्थोपपदे विहितेनेत्यादि परिहारः । स्यादेतत् । वासरूपविधिना ते भविष्यन्ति । अत आह वासरूपविधिश्च नास्तीत्युक्तमिति । एतच्च पूर्वसूत्र उक्तम् । अथेत्यादि । भाव इत्येतावद्वक्तव्यम् । एवं ह्युच्यमाने सतीदमेव घञादीनां विधायकं स्यात् । ततश्च ते धातुमात्रादविशेषेण प्रसज्येरन् । विशेषानुपादानात् । वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यते भावे ये विहिताः प्रत्यया स्ते तथा भवन्ति यथा भावस्य वाचका भवन्तीति । यथा च ते भावस्य वाचका भवन्ति तथा प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह कथञ्चेत्यादिना । नासामञ्जस्येनेति । न व्यतिकरेण । नानियमेनेत्यर्थः । तत्र केचिदाहुर्वचनग्रहणाद् यैरेव विधिवाक्यैर्भाव एषां विधानं तैरेव क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । एवञ्च ते वाचका भवन्ति । नान्यथेति । अन्ये त्वाहुरेतदेव सूत्रं विधायकम् । वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अनेनापि तथैषां विधानं भवति यथा स्वै र्विधिवाक्यैः । यदि भावे हि तद्विधिर्नान्यस्मिन्नपि विषये भविष्यति । तत् तस्मात् पुनर्विधीयत इति ।

१२ । अण् कर्मणि च ।

कर्मण्युपपद इत्यादि । तुमुन्ण्वुलावित्यादि सूत्रे (३।३।१०) ज्ञापितमेतद् वासरूपविधिरिह नास्तीति । तेन यद्यपि विशेषेणाण् विहितस्तथापि वासरूपविधेरभावात् क्रियार्थोपपदे न ण्वुला बाधितः । तस्मात् पुनर्विधीयते । सोऽपवादत्वाण्ण्वुलं बाधत इति । नाप्राप्ते ण्वुलीतरस्यारब्धत्वात् । विशेषविहितत्वाच्च । कादीनिति । बाधत इति सम्बन्धः । आदिशब्देन टगादीनां ग्रहणम् । तेनापवादविषयेऽपि भवतीति । अपवादाः सामान्यविहितस्याणः कादयः । तद्विषयेऽपि भवति । अण् कर्मणि चेत्यस्याऽना-

कौरान्तक्रियोपपदोऽवकाशः काण्डलावो व्रजतीति। आतोऽनुपसर्गे क (३।२।३) इत्यस्याकारान्तः क्रियोपपदोऽवकाशो गोद इति। इह तूभयं प्राप्नोति गोदायो व्रजतीति। परत्वादण् भवति। तथा गापोष्टगि- (३।२।८) त्यस्यावकाशः सुरापः शीधुपः। अणः स एव। इहोभयं प्राप्नोति सुरापायो व्रजति शीधुपायो व्रजतीति।

१३। लृट् शेषे च।

चकारादित्याह्। एतेन क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकार इति दर्शयति। करिष्यामीति। ऋद्धनोः स्य इतीट् (७।२।७०)।

१४। लृटः सद्वा।

सत्संज्ञाविति। तौ सदिति (३।२।१२७) संज्ञाविहितत्वाच्छतृशानचौ सत्संज्ञकौ। कथं पुनर्लृटः शतृशानचौ भवत इत्याह अप्रथमासमानाधिकरणेत्यादि। प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पेन यथा लटः शतृशानचौ तथा लृटोऽपि व्यवस्थितविभाषया सत्संज्ञकौ भवतः। अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यं भवतः। करिष्यन्तं पश्य। करिष्यमाणं पश्य। हे करिष्यन् हे करिष्यमाण। अर्जयिष्यन् वसति। करिष्यद्भक्तिः करिष्यमाणभक्तिः। करिष्यद्रूपः करिष्यमाणरूप इत्यप्रथमासमानाधिकरणे। प्रथमासमानाधिकरणे तु विकल्पः। करिष्यति देवदत्तः करिष्यन् देवदत्तः। करिष्यते देवदत्तः करिष्यमाणो देवदत्त इति। लृड़िति वर्त्तमाने पुनर्लृड्ग्रहणं स्थानिनिर्देशार्थम्। इतरथा हि प्रत्ययान्तरत्वं सत्संज्ञकयोर्विज्ञायेत। लृण्मात्रस्य यथा स्यादित्येवमर्थं वा। तेन योऽनद्यतने लृट् तस्यापि भवतः श्वोऽग्नीनाधास्यमानेनेति। अभिज्ञावचने लृडित्यस्य (३।२।११२) न भवतः। भविष्यतीत्यधिकारात्। अस्य च भविष्यत्कालविहितत्वात्। अनद्यतने पुनर्लृडुत्तरसूत्रेऽनद्यतन इति योगविभागाद् भवतीति वेदितव्यम्। लृटष्टकारष्टेरेत्वार्थः। ऋकारः स्यतासी लृलुटो (३।१।३३) रित्यत्र विशेषणार्थः।

१५। अनद्यतने लुट्।

अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश इति। अद्य भावो नास्मिन्नित्यनद्य-

तनः । तेनेत्यादिना बहुव्रीहिसमासाश्रयणस्य फलं दर्शयति । एतच्चानद्यतने लङित्यत्र (३।२।१११) व्याख्यानप्रायमिति तत एवावगन्तव्यम् । अद्य श्वो वा गमिष्यतीति । अद्य श्वश्च गमिष्यतीत्यर्थः । परिदेवन इत्यादि । भविष्यदनद्यतने लुङुक्तो भविष्यत्सामान्ये न प्राप्नोति । इष्यते च । एतदर्थमिदमुच्यते । परिदेवनमनुशोचनम् । श्वस्तनीति । लुट इयमन्याचार्यसंज्ञा । वक्तव्येति व्याख्येया । तत्रेदं व्याख्यानम् । लृट् शेषे चेत्यत्र (३।३।१३) चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । ततः परिदेवने श्वस्तनी भविष्यत्यर्थे भविष्यतीति । अन्यस्त्वयं नु कदा गन्तेत्यादावनद्यतन एव काले लुडिति दर्शयन्नाह पदमन्वाख्यायते व्याकरणे च । तच्च पदं गन्तेत्यादिकमनद्यतन एव वर्त्तते । तस्य यदाऽनद्यतने भविष्यत्सामान्ये वा वृत्तिः सार्थात् प्रकरणाद्वा भवतीति वाक्यार्थेऽवतिष्ठते । न च वाक्यार्थः पदसंस्कारस्य निमित्तम् । किं तर्हि ? पदार्थः । तस्मादनद्यतने लुडित्येव सिद्धमिति । अनेन तु न्यायेन परिदेवने श्वस्तनीत्यादि सम्यगेतत् । लुटोऽपि टकारष्टेरेत्त्वार्थः । उकारो लुटः प्रथमस्य डारौरस इति (२।४।८५) विशेषणार्थः ।

१६ । पदरुजविशस्पृशो घञ् ।

पदेर्ण्वुल्तृचोरपवादो घञ् विधीयते । रुजिविशिभ्यामिगुपधलक्षणस्य कस्य । स्पृशेश्च पचाद्यचः । पाद इति । अत उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः । यद्येवं पदमिति न सिध्यति । ननु खल्वु न सिध्यति । अनुदात्तं पदमेकवर्जं (६।१।१५८) मिति निपातनात् । स्पृश उपताप इति वक्तव्यमिति । उपतापो रोगः । तत्र स्पृशेर्घञ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याखेयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । लृटः सद्वेत्यतो (३।३।१४) वाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन स्पृशेरुपताप एव कर्त्तरि भवति । नान्यत्रेति । स्वरे विशेष इति । अचि हि सत्यन्तोदात्तत्वम् भवति । घञि तु पदस्याद्युदात्तत्वं स्यात् । घञो ञकारो वृद्ध्यर्थः । आद्युदात्तार्थश्च । घकारो चजोः कुघिण्यतो (७।३।५२) रिति कुत्वार्थः ।

१७। सृ स्थिरे।

सर्त्तेर्धातोरिति। सृ गतावित्यस्माद् धातोः। स्थिरे कर्त्तरीति। एतेन स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं न तूपपदमिति दर्शयति। घञ् प्रत्ययो भवतीति। इजाद्यपवादः। कः पुनरयं स्थिरो नामित्याह स्थिर इति कालान्तरस्थायीत्यादि। तत्रैवोपपत्तिमाह स चिरमित्यादि। सर्त्तेर्धातोर्गतिरर्थः। स च कालान्तरस्थायिन एव कर्त्तुः सम्भवति। नात्मलाभसमनन्तरनाशिनः। तस्मात् कालान्तरस्थाय्येव गतेर्धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यत इत्येवेह स्थिरशब्देनोच्यते। यदि कालान्तरस्थायिन एव गतिः सम्भवति स्थिरग्रहणमनर्थकम्। नह्यस्थिरः सर्त्यर्थस्य कर्त्तोपपद्यते। नानर्थकम्। प्रकर्षेण यः सरति तत्र कर्त्तरि प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थत्वात्। अतएव स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति वृत्तौ चिरग्रहणं कृतम्। चन्दनसार इति। षष्ठीसमासः। व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यमिति। अस्थिरार्थोऽयमारम्भः। एषु व्याध्यादिषु त्रिष्वपि घञ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याखेयमित्यर्थः। व्याख्यानं त्विहापि चकारानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अतीसार इति। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति (६।३।१२२) दीर्घत्वम्।

१८। भावे।

राग इति। रञ्जेश्च (६।४।२६) घञि च भावकरणयो (६।४।२७)-रित्यनुनासिकलोपः। ननु च भाव इति भवतिनायं घञन्तेन निर्देशः क्रियत इति भवतिविषय एव प्रत्ययार्थनिर्देशः कृतो भवति। ततश्च भवते र्यो भावस्तस्मिन्नेव वाच्ये प्रत्ययः स्यात्। स च भवतेरेवोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन शक्योऽभिधातुम्। अतस्तत एव प्रत्ययेन भवितव्यम्। तत् कथं पाकस्त्यागो राग इति पचादिभ्यो भवति? अत आह क्रियासामान्यवाचीत्यादि। क्रियासामान्यं हि सर्वं धात्वर्थानुगतं भवतेरर्थः। तेन क्रियासामान्यवाचिनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति। अतः पचादिभ्योऽपि प्रत्ययो भवतीत्यभिप्रायः। ननु धात्वर्थः पूर्वापरीभूतोऽपरिनिष्पन्नः। ततो यदि तत्र वाच्ये प्रत्ययो भवति

तस्यासत्त्वभूतत्वाल्लिङ्गसंख्याभ्याम् प्रत्ययार्थस्य सम्बन्धो न सिध्यति । तत आह धात्वर्थश्चेत्यादि । एवकारः प्रत्ययव्यवच्छेदार्थः । धातुनैवोच्यते धात्वर्थो नतु प्रत्ययेन । कथं तर्हि घञादयो विधीयन्त इत्यत आह यस्तस्येत्यादि । तस्य धात्वर्थस्य सिद्धता निष्पन्नता नाम यो धर्मस्तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते । ततो युक्तः प्रत्ययार्थस्य लिङ्गसंख्यायोगः । तस्य यो धर्मस्तस्य सत्त्वभूतत्वादित्यर्थः । भाव इति । इह पुंलिङ्गेनायं निर्देश एकवचनेन च । तेन पुंलिङ्ग एव भाव एकवचन एव प्रत्ययाः स्युः । न लिङ्गान्तरयुक्ते नापि वचनान्तरे । एवञ्च सति स्त्रियां क्तिन्नित्यत्र (३।३।९४) भावे स्त्रियामिति चैतयोः सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते । वैयधिकरण्यं हि स्यात् । ततः स्त्रियां भावे क्तिन्प्रत्ययो न स्यात् । अर्थान्तर एव कर्मादौ स्यात् । भावे च पुंलिङ्गे पाकौ पाका इत्यत्रैकवचनं स्यात् । यथाजातीयकं ह्यर्थमुपादातुं समर्थो भावशब्दस्तथाजातीयकेऽर्थे प्रत्ययेन युक्तं भवितुं नान्यत्रेत्यत आह पुंलिङ्गमेकवचनञ्चात्र न तन्त्रमिति । सर्वलिङ्गसंख्या सम्बन्धयोग्यम् प्रातिपदिकार्थसामान्यनिमित्तं प्रत्ययनिमित्तत्वेनोपादीयते । तदेव प्रधानम् । न लिङ्गं नापि वचनम् । तत्र प्रातिपदिकार्थसामान्यं विना लिङ्गवचनाभ्यां न शक्यं निर्देष्टुमिति नान्तरीयकत्वात् (C) तयोरुपादानम् । प्रतीते तु तस्मिन् प्रातिपदिकार्थसामान्यचरितार्थत्वाल्लिङ्गवचने परित्यज्येते । यथा पलालादयो धान्यार्थमुपात्ताश्चरितार्थाः कार्यपरिसमाप्तौ । अन्यत्र तु त्यज्यन्ते । तद्वत् । तस्माल्लिङ्गान्तरे च प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिरिति । भावे स्त्रियां क्तिन् (३।३।९४) । पक्वमिति । नपुंसके भावे क्तः (३।३।११४) । पचनमिति । ल्युट् चेति (३।३।११५) ल्युट् । अत्रापि यदि भावे पुंलिङ्गस्तन्त्रं स्यात् ततो भावनपुंसकशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्वैयधिकरण्यं स्यात् । ततश्च भावे नपुंसके ल्युट् न स्यात् । अर्थान्तर एव तु स्यात् । भावे च पुंलिङ्गे पचनमित्यस्य तुल्यत्वाच्चोद्यपरिहारस्योपन्यासः । अन्यथा ह्यन्यदेव भावग्रहण-

---

(C) "अन्तरशब्दो गहादिषु पठ्यते । सच विनार्थे वर्तते । अन्तरे भवमन्तरीयम् । तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद् भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः । ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः ।"—इति (३।३।१८ भाष्यप्रदीपे) कैयटः ।

मधिकृत्य लुग्टो विधानादिदमिहानुपन्यसनीयमेव स्यात्। पाकावित्यादिकं वचनान्तरे भावप्रत्ययस्योदाहरणम्

१९। अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्।

प्रास इति। असु चेपणे। प्रसेव इति। षिवु तन्तुसन्ताने। उभयत्राप्यत्र कर्म्मणि घञ्। आहार इति। हृञ् हरणे। मधुराहार इति। कर्म्मधारयः। षष्ठीतत्पुरुषो वा। मेष इति। मिष स्पर्द्धायाम्। प्रचाद्यच्। कर्त्तव्य इति। कर्म्मणि तव्यः। चकारः संज्ञाव्यभिचारार्थ इति। चकारोऽयं भिन्नक्रमः संज्ञायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। तदनेन चार्थो द्योत्यते। संज्ञायाञ्चेति चार्थं द्योतयन्नसौ संज्ञाव्यभिचाराय भवति। तेनासंज्ञायामपि च भवति। यद्येवं संज्ञाग्रहणमकृत्वा सामान्येनैव प्रत्ययो विधेयः। तत्रायमप्यर्थः। संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति। सत्यमेतत्। तथापि बाहुल्येन संज्ञायां भवति। असंज्ञायां तु क्वचिदेवेत्यमुमर्थं सूचयितुं संज्ञाग्रहणं कृतम्। दीयत इति दायः। कर्मणि घञ्। पूर्ववद् युक्। लाभ इति। कर्मण्येव घञ्। कारकग्रहणमित्यादि। पर्य्युदासे ह्यकर्त्तरीत्युक्ते कारकग्रहणमन्तरेणापि नञिव युक्तन्यायेन (प, ७५) कर्त्तुरन्यत्र तादृशे कारक एव कर्मादौ प्रतीतिर्भवति यथाऽब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशे चत्रियादौ। तस्मात् पर्य्युदासे विनापि कारकग्रहणेन कारक एव प्रत्ययो लभ्यत इति कारकग्रहणं न कर्त्तव्यम्। प्रसज्यप्रतिषेधे तु कर्त्तव्यम्। तत्र हि क्रियाप्रतिषेधमात्रं प्रतीयते। न सदृशं वस्त्वन्तरम्। तत्र यद्यकर्त्तरि संज्ञायामित्येतावदुच्येत कर्त्तरि न भवतीत्येषोऽर्थः प्रतीयेत। एवञ्च विधायकस्य वाक्यान्तरस्याभावात् कर्मादिषु प्रत्ययो न स्यात्। क्व तर्हि स्यात्? अनिर्द्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे। ननु च विहितः स्वार्थे पूर्वेणैव। नैतदस्ति। धात्वर्थस्य हि सिद्धता नाम यो धर्मस्तत्र घञादयो विधीयन्त इत्युक्तम्। तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेधे कारकग्रहणं कर्त्तव्यम्। यदि हि पर्य्युदासे कारकग्रहणमन्तरेणापि सिध्यति स एवाश्रयिष्यते। तत् किमर्थं कारकग्रहणं क्रियत इत्यत आह तत् क्रियत

इतग्रादि। यदि तर्हि पर्य्युदास एवैष नञ्समासः स्यात् कारकग्रहण-मनर्थकं स्यात्। विनापि हि तेन कारक एव प्रतग्रयो लभ्यते। प्रसज्य-प्रतिषेधे तु सति कारकग्रहणमर्थवद् भवति। नहि तत्र विनापि तेन कारके प्रतग्रयो लभ्यते। इदञ्चानन्तरमेव प्रतिपादितम्। तस्मात् कारकग्रहणेन प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञाप्यते। तेनादेच उपदेशेऽशितीतग्रत्र (६।१।४५) प्रसज्यप्रतिषेधे समासो लभ्यते। ततश्च यदुक्तमनैमित्तिकमात्त्वं शिति प्रतिषेध इति तदुपपन्नं भवति। किं पुनः कारणं तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते? प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरनिमित्तक आत्त्वे कृते सुग्लः सुम्ल इतग्रात-श्चोपसर्गे इति (३।१।१३६) को यथा स्यात्। पर्य्युदासे तु तत्राश्रीयमाणे शितोऽन्यत्र हलादौ प्रतग्रये परभूत आत्त्वेन भवितव्यम्। ततश्च ग्लायति-प्रभृतिभ्य आकारान्तलक्षणः प्रतग्रयो न स्यात्। ननु चाचार्य्यप्रवृत्ति-र्ज्ञापयति भवन्त्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रतग्रय इति। यदयं कबाधनार्थं ह्वावामश्चेतग्रणं (३।२।२) शास्ति तस्मादशितीति पर्य्युदासेऽप्याश्रीयमाणे ज्ञापकादेजन्तस्याकारान्तलक्षणः प्रतग्रयः सिध्यतेग्रव। नैतदस्ति। कर्मोप-पदविषयमेवैतज् ज्ञापकं विज्ञायते। तस्मादशितीतग्रत्र प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रयितुं युक्तः। तस्य चास्तित्वमिह कारकग्रहणेन ज्ञाप्यते। किं पुनः कारणं प्रसज्यप्रतिषेधो न सिध्यति यत स्तदस्तित्वज्ञापनं प्रतिपन्नं क्रियते? असामर्थ्यं कारणम्। सामर्थ्ये हि सति समासेन भवितव्यम्। नच तत् प्रसज्यप्रतिषेधे। तथाहि तत्र नञ् क्रियया सम्बद्धः। नोत्तरपदेन।

२०। परिमाणाख्यायां सर्व्वेभ्यः।

एकस्तण्डुलनिश्चाय इति। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यपि (३।३।५८) प्राप्ते घञ्। द्वौ शूर्पनिष्पावाविति। अत्रापि ऋदोरबित्यऽपि (३।३।५७) प्राप्ते। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) विसर्जनीयस्य षत्वम्। द्वौ काराविति। कॄ विक्षेपे। ननु च द्वौ शूर्पनिष्पावावितग्रत्र निरभ्योः पूल्वो (३।३।२८) रितग्रनेन घञ् सिद्धः। तत् किमर्थमिदमिहोक्तम्। एवं मन्यते। अन्यार्थे सर्वग्रहणे क्रियमाणे परिमाणाख्यायां वाऽन्यत्रैव सिद्धम्। निष्पूर्वा-

दपि ह्यप्प्रत्ययो युक्तः। निरभ्योः पूल्वोरितिग्रस्य (३।३।२८) तु यत्र परिमाणाख्या न गम्यते सोऽवकाश इति। कः पुनस्तेन वानेन वा घञि इति विशेषः? को न्यायो वाख्यायते? न कश्चित्। ननु च धातोरिति सामान्यमधिकृतम्। न धातुविशेष इति। अन्तरेणापि सर्वग्रहणं धातुमात्राद् घञ् भविष्यति। तत् किमर्थं सर्वग्रहणमित्याह सर्वग्रहणमित्यादि। किं पुनः कारणमसति सर्वग्रहणेऽपो बाधा न सिध्यतीत्याह पुरस्तादित्यादि। पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति। सति सर्वग्रहणे घञयमनन्तरमचमेव बाधेत नापम्। सर्वग्रहणे तु सत्यपमपि बाधते। तस्मादपोऽपि बाधा यथा स्यादिति सर्वग्रहणम्। ननु च परिमाणशब्दोऽयं प्रस्थादिषु रूढो न संख्यायाम्। तत् कथं परिमाणाख्यायां प्रत्ययो विधीयमान एकस्तण्डुलनिश्चाय इत्यादौ संख्यायां गम्यमानायां भवतीत्यत आह आख्याग्रहणमित्यादि। आख्याग्रहणमिह रूढेर्निरासस्यागो यथा स्यादित्येवमर्थं कृतम्। तेन रूढौ त्यक्तायां संख्यापि गृह्यते। आख्याग्रहणसामर्थ्याद्धि परिमाणशब्दः क्रियाशब्दो जायते। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत् परिमाणम्। संख्ययापि च परिमीयत इति परिमाणम्। अतो युक्तं तस्यापि ग्रहणम्। यदि सर्वग्रहणात् परमप्यपं घञ् बाधते स्त्रीप्रत्ययानपि बाधेतेत्यत आह घञनुक्रमणमित्यादि। अजपोर्विषये यद् घञन्तं तस्यानुक्रमणं विधानम्। तस्मादजपावेव घञा बाध्येते इत्यभिप्रायः। अतएवाह स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्त इति। कुतः पुनरयमर्थो लभ्यते? सर्वेभ्य इति पञ्चम्यन्तेन निर्देशात्। पञ्चम्यन्तनिर्देशे हि सर्वशब्दो धातुसमानाधिकरणो विज्ञायते। तेन प्रकृत्याश्रयस्यापवादस्य सर्वग्रहणाद् बाधा भवति। नार्थाश्रयस्य। यदि त्वर्थाश्रयोऽप्यपवादो बाधितुमिष्टः स्यात् तदा सर्वस्मिन्निति सर्वशब्दं सप्तम्यन्तमुच्चारयेत्। एका तिलोच्छितिरिति। श्रिञ उत्पूर्वात् स्त्रियां क्तिन्। स्तोः श्चुना श्चुरिति (८।४।४०) चुत्वम्। शश्छोऽटीति (८।४।६३) छत्वम्। दारजारावित्यादि। दारजारशब्दौ निपात्येते। किमत्र निपात्यते? दृ विदारणे जॄष् वयोहानौ। आभ्यां हेतुमण्णन्ताभ्यां कर्तरि दजादिषु प्राप्तेषु घञि णिलुक्। ननु च णेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपे हि प्राप्ति

जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति (ग, सू, १८९) मित्संज्ञायां सत्यां णिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन जौर्ध्यतेर्मितां ह्रस्वत्वं प्रसज्यते । अस्तु तर्हि मितां ह्रस्वत्वम् । पुनर्घञाश्रया वृद्धिर्भविष्यतीति चेदयुक्तमेतत् । नहि घञाश्रया वृद्धिः प्राप्नोति । अचः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावे सति णिचा व्यवहितत्वात् । लुकि तु सति तस्यापरनिमित्तत्वादसति स्थानिवद्भावे घञमाश्रित्य वृद्धिर्भवति । न च प्रत्ययलक्षणेन ह्रस्वत्वं प्रसज्यते । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । तस्माल्लुग् वक्तव्यः ।

२१ । इङश्च ।

अचोऽपवाद इति । एरजिति (३।३।५६) प्राप्तस्योत्तरस्यापीवर्णान्ताद् घञ् विधीयमानो ऽच एवापवादो वेदितव्यः । अध्याय इति । कर्मणि घञ् । तदन्ताच्च वा ङीषिति । योऽयमपादाने घञ् तदन्तान् ङीष् प्रतिपाद्यः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । वोतो गुणवचनादित्यत्र (४।१।४४) वेति योगविभागः कर्त्तव्यः । तेनापादाने स्त्रियामिङो यो घञ् विहितस्तदन्तान् ङीष् भविष्यतीति । यदा च पुंयोगो न विवक्ष्यते तदा ङीष् प्रतिपाद्यः । यदा तूपाध्यायस्य स्त्रीति पुंयोगो विवक्ष्यते तदा पुंयोगादाख्याया (४।१।४८) मित्येव ङीष् सिद्धः । उपेत्याधीयतेऽस्या उपाध्यायी । शॄ वायुवर्णनिवृतेष्विति । शॄ हिंसायाम् । अस्माद्वाय्वादिषु वाच्येषु घञ् प्रतिपाद्यः । प्रतिपादनं तु तमेव चकारमनुक्तसमुच्चयार्थं कृत्यल्युटो बहुल (३।३।११३) मिति बहुलग्रहणं वाश्रित्य कर्त्तव्यम् । निवृतं निवारणम् । शीतादिदुःखोपशम हेतुर्निवारणमुच्यते । अकृतनीशार इति । अकृतशीतनिवारण इत्यर्थः । पूर्ववदुपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।

२२ । उपसर्गे रुवः ।

अपोऽपवाद इति । ॠदोरबिति (३।३।५७) प्राप्तस्य । उत्तरसूत्रेणाप्युवर्णान्ताद् घञ् विधीयमानोऽप एवापवादो वेदितव्यः ।

२३। समि युद्रुदुवः।

२४। श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे।

अनुपसर्गेभ्य इति। अविद्यमान उपसर्ग एषामिति बहुव्रीहिः। अनुपसर्गेभ्य इति। पञ्चम्यन्तेन विवरणं कुर्वन् सूत्रेऽनुपसर्ग इति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थ एषा सप्तमीति दर्शयति। कथं प्रभावो राज्ञ इति। अनुपसर्ग-वचनादिह प्रशब्द उपसर्ग उपपदे न भवितव्यमिति भावः। कथं नयो राज्ञ इति। अनुपसर्गाद् घञात्र भवितव्यमिति मन्यते।

२५। वौ क्षुश्रुवः।

विक्षाव इति। टुक्षु शब्दे।

२६। अवोदोर्नियः।

उन्नाय इति। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति (८।४।४५) वानु-नासिकः। कथमुन्नयः पदार्थानामिति। उच्छब्दोपपदत्वाद् घञात्र भवि-तव्यमित्यभिप्रायः।

२७। प्रे द्रुस्तुस्रुवः।

२८। निरभ्योः पूल्वोः।

सामान्येन ग्रहणमिति। विशेषानुपादानात्। यथासंख्यमुपसर्गसम्बन्ध इति। निसोपसर्गेण पुवः सम्बन्धः। अभिना लूञः। ननु च पूञ्पुङ् लूञस्त्रयो धातवः। उपसर्गौ द्वौ। अतो वैषम्याद् यथासंख्येन न भवि-तव्यम्। पूरूपमुत्सृष्टानुबन्धसामान्यमेकमेव। ततो नास्ति वैषम्यमित्यदोषः।

२९। उन्न्योर्ग्रः।

ऋदोरबिति (३।३।५७) प्राप्तस्यायमपवादः। उत्तरत्रापि ऋकारान्ताद् घञ् विधीयमानोऽप एवापवादो वेदितव्यः। द्वयोरपि ग्रहणमिति। विशेषानु-पादानात्।

३० । कॄ धान्ये ।

धान्यमिह प्रकृत्यर्थो वा स्यात् प्रत्ययार्थो वा स्यात् ? प्रकृत्यर्थस्तावन्नोपपद्यते । धान्यस्य द्रव्यत्वात् । धातोश्च क्रियावाचित्वात् । प्रत्ययार्थस्तूपपद्यते धान्यम् । किन्तु प्रत्ययेनाभिहितत्वादुत्कारो धान्यस्येति धान्यशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति । अथापि प्रयोगः स्यादेवमपि प्रत्ययार्थेऽन्तर्भूतत्वाद् षष्ठीं नोपपद्यत उत्कारो धान्यस्येति । सामानाधिकरण्यमेव प्रत्ययान्तेन स्यात् । एवं हि प्रत्ययार्थो भवति यदि प्रत्ययान्तेन सामानाधिकरण्यं भवति यथा इतिहरिः पशुरिति । तस्मान्नेदम् प्रत्ययार्थो नापि प्रकृत्यर्थः । अपि तु प्रकृत्यर्थविशेषणमिति मत्वाह धान्यविषयश्चेत्यादि । विक्षेपार्थस्येति । कॄ विक्षेप इत्यस्य । न हिंसार्थस्येति । कॄ हिंसायामित्यस्य ग्रहणं न भवति । किं कारणमित्याह अनभिधानादिति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादुत्कारनिकारशब्दाभ्यां धान्यविषयो विक्षेप एवाभिधीयते । न हिंसा । यस्य चार्थः प्रत्ययान्तेनाभिधीयते तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । नेतरस्य । उत्कारो धान्यस्येति । विक्षेपो धान्यस्येत्यर्थः ।

३१ । यज्ञे समि स्तुवः ।

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देश इत्यादिना संस्तावशब्दस्याधिकरणसाधनत्वं दर्शयति ।

३२ । प्रे स्त्रोऽयज्ञे ।

बर्हिष्प्रस्तर इति (D) । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) विसर्जनीयस्य षत्वम् ।

३३ । प्रथने वावशब्दे ।

तृणविस्तार इति । तृणाच्छादनमित्यर्थः ।

(D) In the printed काशिका, there is some omission in this Rule, viz:—the प्रत्युदाहरण is not given. The wanting portion is अयज्ञ इति किम् ? बर्हिष्प्रस्तरः । Both the न्यास and the पदमञ्जरी quote and comment on बर्हिष्प्रस्तरः ।

३४। छन्दोनाम्नि च।

छन्दःशब्दोऽयमस्त्येव मन्त्रब्राह्मणे। अस्त्यन्यदक्षराणां नियतविशिष्टवृत्ते यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः। तदिह कतरत्तदर्थो गृह्यत इत्याह वृत्त- मित्यादि। अत्रैवोपपत्तिमाह नामग्रहणादिति। यद्यत्र मन्त्रब्राह्मणमिष्टं स्यान्नामग्रहणं न कुर्य्यात्। छन्दसीत्येव ब्रूयात्। एवमपि ह्युच्यमाने मन्त्रब्राह्मणग्रहणं लभ्यत एव यथा बहुलं छन्दसीत्यादौ (२।४।३९) वाक्ये। तस्मान्नामग्रहणाद् वृत्तमिह च्छन्दो गृह्यते। विष्टारपङ्क्तिरिति। छन्दोनाम्नि चेति (८।३।९४) षत्वम्। विष्टारशब्द एवात्र घञन्तश्छन्दो- नामेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। तन्निराकरणायाह विष्टारपङ्क्तिशब्दो- ऽत्रेत्यादि। तत्र विष्टारपङ्क्तिशब्देऽवयवत्वेन वर्त्तत इति। घञन्तं शब्द- रूपमिति सम्बन्धनीयम्। यदि घञन्तं शब्दरूपं न च्छन्दोनाम किन्तु विष्टार- पङ्क्तिशब्दस्तत्र घञन्तरूपमवयवत्वेन वर्त्तत एवं तर्हि च्छन्दोनाम्नीत्येतत् कथमुन्नीयते? अस्य हि च्छन्दोनाम्नि गम्यमान इत्येषोऽर्थः। प्रत्ययान्तं छन्दो नाम भवतीति यावत्। एवञ्चार्थे एवं सति नोपपद्यत इत्याह च्छन्दो- नाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषेति। एतेन च्छन्दोनाम्नि प्रत्ययान्तस्याधिकरणभूते प्रत्ययो भवतीत्ययमत्रार्थो वेदितव्यः। न च्छन्दोनाम्नि गम्यमान इत्येष इति दर्शयति।

३५। उदि ग्रहः।

अपोऽपवाद इति। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति (३।३।५८) प्राप्तस्य। छन्दसि त्वित्यादि। यज्ञपात्रविशेषो येनाहुतिर्दीयते तत् स्रुगुच्यते। तस्योद्यमन- मूर्द्ध्वनयनम्। निपातनमधस्तान्नयनम्। एतयोरर्थयोर्ग्रहेश्छन्दसि विषये घञिष्यते। स च कृत्यल्युटो बहुलमिति (३।३।११३) लभ्यत इति वेदितव्यम्। निग्राभमिति। हृग्रहोर्भश्छन्दस्युपसंख्यानाद् (८।२।३५, वा) धकारस्य भकारः।

३६। समि मुष्टौ।

ग्रहेः क्रियावाचित्वान् मुष्टेश्चाक्रियात्मकत्वात् तत्र ग्रहेर्न सम्भवति।

तस्मान्मुष्टिग्रहे योऽर्थस्तस्य विषयो विज्ञायत इत्याह मुष्टिविषयश्चेद् धात्वर्थो भवतीति । अस्त्येवायं मुष्टिशब्दः परिमाणे शाकस्य मुष्टिरिति । अस्त्यङ्गुलीनां रचनाविशेषे यथा हन्ति मुष्टिनेति । तत्र यदीह परिमाणवृत्तेर्ग्रहणं स्यादस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य (३।३।२०) इत्येव सिद्धत्वात् । तस्मादङ्गुलीनां रचनाविशेषवृत्तेर्ग्रहणं विज्ञायत इत्याह मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेश इति । सन्निवेशो रचनाविशेषः । अहो मल्लस्य संग्राह इति । मुष्टेर्दार्ढ्यमित्यर्थः । अतएवाह दृढमुष्टित ख्यायत इति ।

३७ । परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ।

पदार्थानामित्यादि । पदार्थशब्दो वस्तुवाची । कुत्सितश्चारोऽपचारः । यथाप्राप्तस्याकरणमित्यर्थः । यथाप्राप्तस्याकरणमसाध्वेतदिति लोके कुत्स्यते । तस्मादन्यः शान्तश्चारोऽनपचारः । एतमेवार्थं पर्य्यायान्तरेण व्यक्तीकर्त्तुमाह यथाप्राप्तस्य करणमिति । यद् यत् प्राप्तमिति यथाऽसादृश्य इति (२।१।७) वीप्सायामव्ययीभावः । करणं सम्पादनम् । एतदुक्तम्भवति । युक्तेरागमाल्लोकप्रसिद्धेर्वा यः पदार्थानां प्राप्नोति तस्य सम्पादनमभ्रेष इति । भ्रेष चलने । भ्रेषणं भ्रेषः । स्वरूपात् तच्चलनं प्रच्यवनम् । अभ्रेषो भ्रेषस्वरूपादचलनम् । एवं हि पदार्थस्वरूपादप्रचलिता भवन्ति यदि प्राप्तं नातिवर्त्तन्ते । परिणायेनेति । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति (८।४।१४) णत्वम् । हन्तीति । बाधते । समन्तान्नयनेनेति । परिणायेनेत्यस्येदमर्थकथनम् ।

३८ । परावनुपात्यय इणः ।

अनतिपात इति । अनतिक्रम इत्यर्थः । अतिपात इत्यर्थ इति । अतिक्रम इत्यर्थः ।

३९ । व्युपयोः शेतेः पर्य्याये ।

पर्य्यायोऽनुपात्यय एव । तत्रानुपात्ययग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पर्य्यायग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । अभिविधिविवक्षायां परिमाणमपि बाधित्वा घञेव

यथा स्यात्। एवञ्चार्थे शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं भवतीति लभ्यते। ननु पर्य्यायशब्दोऽस्यार्थस्य वाचकः।

४०। हस्तादाने चेरस्तेये।

हस्तादानग्रहणेनेत्यादि। हस्तेनोपायान्तरनिरपेक्षेणोपादानम्। प्रत्यासत्तिस्तत एव वस्तुनो भवति। तस्माद्धस्तादानग्रहणेन ग्राह्यस्य वस्तुनः प्रत्यासन्नतोपलक्ष्यते। हस्तादानशब्दाभिधेयस्यार्थस्य प्रत्यासत्तेः साहचर्य्यात्। वृक्षशिखर इत्यादि। वृक्षशिखरग्रहणेनादेयस्याप्रत्यासन्नत्वं सूचयति।

४१। निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः।

राशीकरणमिति। प्रकीर्णकस्यैकत्र करणमित्यर्थः। चिखल्लिनिकाय इति। चिखल्लिर्जनपदः। तस्य निकायो निवासः। आदिग्रहणं किम्? अर्थस्य मा भूत्। यद्येवं चः क इति वक्तव्यम्। एवं तर्हि यदा यङ्लुगन्तादुत्पद्यते तदान्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति (प, १०४) द्वितीयस्य चकारस्य मा भूदित्येवमर्थमादिग्रहणम् (E)।

४२। सङ्घे चानौत्तराधर्य्ये।

एकधर्मनिवेशेनेति। एकधर्मानुगमनेनेत्यर्थः।

४३। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्।

धातोरित्यधिकारा (३।१।९१) द्धातुवाच्यं यत् कर्म तदेव गृह्यते। न साधनकर्म। नहि धातोस्तत्र वृत्तिरस्तीति सत्वाद्ध कर्म क्रियेति। चकारो विशेषणार्थं इति। अन्तोदात्तार्थश्चकारः कस्मान्न भवति? नार्हत्यन्तोदात्तार्थो भवितुम्। णजन्तादञो विधानात्। सतिशिष्टस्वरेणाद्युदात्तेन भवितव्यम्। तत्र कुतोऽन्तोदात्तस्य सम्भवः? तस्माद् विशेषणार्थ एव चकारः। स्त्रियामित्युच्यमाने प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण (५।२।१०१) इति प्राज्ञेत्यत्रापि स्यात्। व्यावक्रोशीत्यादि। क्रुश आह्वाने। लिख अक्षरविन्यासे। हसे हसने। एभ्यो णच्। णचः स्त्रिया (५।४।१४) मिति

(E) यङ्लुगन्ताद् यथा गोमयनिकेचीय इति। गोमयानां पुनः पुना राशीकरणमित्यर्थः।

स्वार्थेऽञ् । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् । न कर्मव्यतिहार (७।३।६) इत्यैजागमप्रतिषेधः । आदिवृद्धिरेव भवति । व्यतिपाक इति । तत्र पुंलिङ्गत्वाद् भावस्य घञ् भवति । अथ स्त्रियां क्तिन्नित्यस्मिन्नेव (३।३।९४) प्रकरणे णच् कस्मान्नोक्तः ? कः पुनरेवं सति गुणो भवति ? द्विः स्त्रियां ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । अस्ति गुणः । वासरूपविधिस्तु न स्यात् । अस्त्रियामिति (३।१।९४) प्रतिषेधात् । ततश्च क्तिनो णचा समावेशा-भावाद् व्यावक्रुष्टिरिति न सिध्येत् । इह तु क्रियमाणे णच् सिध्यति यस्माद् वासरूपोऽस्त्रिया (३।१।९४) मित्यत्र स्त्रीग्रहणस्य च स्वरित-त्वात् स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययविषय एवास्त्रियामिति (३।१।९४) प्रति-षेधो विज्ञायते । न स्त्रीप्रत्ययमात्रविषये । तस्माद् यथान्यासमेव न्याय्यम् । व्यावचोरी व्यावचर्चीति । चुर स्तेये चर्च अध्ययने । आभ्यां चुरादि-णिजन्ताभ्यां ण्यासश्रन्थो युजिति (३।३।१०७) युच् प्राप्नोति । स च विशेषविहितत्वात् परत्वाच्च बाधकः । तथापि तद्विषये तु णजेवेष्यते । व्यतीक्षा व्यतीहेति । ईक्ष दर्शने । ईह चेष्टायाम् । आभ्यां गुरोश्च हल (३।३।१०३) इत्यकार एव प्रत्ययो भवति । न णच् शक्यः कर्त्तुम् । यस्मात् क्वचिद् बाधकविषये स इष्यत । न सर्वत्र । बाधकत्वं त्वकारप्रत्ययस्य पूर्ववद्वेदितव्यम् । व्यातुक्षीति । उक्ष सेचने । अत्र बाधकस्याप्यकारस्य विषये णजेव भवति । तदेतद् वैचित्र्यं कथं लभ्यत इति ? न कथञ्चित् । तल्लाभहेतोरभावादिति भावः । कृत्यल्युटो बहुल (३।३।११३) मित्यनेन । अतो हेतोर्वैचित्र्यमेतल्लभ्यत इति दर्शयति ।

४४ । अभिविधौ भाव इनुण् ।

सांकूटिनमिति । कूट दाहे । अणिनुण (५।४।१५) इतीनुणन्तात् स्वार्थिकोऽण् । इनण्यनपत्य (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावात्तद्धित (६।४।१४४) इति टिलोपो न भवति । संराव इति । उपसर्गे रुव (३।३।२२) इति घञ् । संद्राव इति । अत्रापि समि युद्रुदुव (३।३।२३) इति । ननु च भाव इति वर्त्तत एव ; तत् किमर्थं पुनस्तद्ग्रहणमित्याह भाव इति

वर्त्तमान इत्यादि। भावग्रहणमिहातिरिच्यते। तदतिरिच्यमानं वासरूपनिरासार्थं विज्ञास्यते। तेन तेनं सहेनुणः समावेशो न भवति। ननु च कारक इत्यपि (३।३।१९) वर्त्तते। ततस्तन्निवृत्त्यर्थं भावग्रहणं कस्मान्न भवति? एवं मन्यते। भावे कारक इति द्वये प्रकृतेऽपि प्रयोगदर्शनवशाद्व्यवस्था भवति यथा पचः। स हि द्वयेऽपि प्रकृते लक्ष्यदर्शनानुरोधात् पुनर्ग्रहणमन्तरेणापि यथा भाव एव विज्ञायते न कारके तथानेनुणपि भाव एव विज्ञास्यते। तस्माद्वासरूपविधिनिरासार्थमेव पुनर्भावग्रहणं युक्तमिति। यद्येवं तर्हि यथा घञेनुणः समावेशो न भवति तथा लुटापि न स्यादित्यत आह लुटा लित्यादि। गतार्थम्। इनुणो णकारो वृद्ध्यर्थः। उकार उच्चारणार्थः।

४५। आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः।

ग्रहवृद्रित्यादिना (३।३।५८) प्राप्ते वचनम्। दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति। प्रयोगोपस्थानेन घञोऽनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टम्। इनुणस्तु कल्पयितव्यम्। दृष्टसामर्थ्ययोश्च सन्निधौ दृष्टसामर्थ्यग्रहणं न्याय्यम्। अतो घञेवानुवर्त्तेत इत्येके। एवं तु ग्रहवृद्रित्यादावपि सूत्रे (३।३।५८) घञेवानुवर्त्तेत। नाप्। तस्मादन्यथा व्याख्यायते। दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यमधिकृतस्य यच्च तद् दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यम्। तत् पुनः स्वरितत्वम्। ततो हि शास्त्रेऽधिकृतस्य शब्दस्यानुवृत्तौ सामर्थ्यं दृश्यते। तदेतदुक्तं भवति। घञ एव स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। नेनुणः। तस्मात् स्वरितत्वाद् घञेवानुवर्त्तते। नेनुणिति।

४६। प्रे लिप्सायाम्।

४७। परौ यज्ञे।

४८। नौ वृ धान्ये।

अपोऽपवाद इति। ग्रहवृद्रित्यादिना (३।३।५८) प्राप्तस्य। नीवारा नाम व्रीहयो भवन्तीति। एतेन यद्यपि धान्यशब्देन सामान्यवाचिनायं व्युत्पाद्यते तथापि प्रत्ययान्तं शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् धान्यविशेष एव वर्त्तत इति दर्शयति। उपसर्गस्य घञीति (६।३।१२२) दीर्घत्वम्। निवर्त्तित।

निव्रियत इति निवरा । स्वभावेनाबन्तमपि स्त्रियां वर्त्तते । एवञ्च यद् घञबन्तो, घाजन्तश्चेति लिङ्गाधिकारेऽबन्तस्य पुंलिङ्गताप्रतिपादनं तत् प्रायिकं वेदितव्यम् ।

४९ । उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ।

अजपोरपवाद इति । श्रयतेरिवर्णान्तत्वादचोऽपवादः । यौतिप्रभृतीनां तूवर्णान्तत्वादपः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इतीति । उच्छब्दोपपदत्वाद् घञात्र भवितव्यमिति भावः । वक्ष्यमाणमित्यादि परिहारः । यदि तर्हि विभाषाग्रहणमिह सम्बध्यते यौतिप्रभृतीनामपि विकल्पेन प्रत्ययः प्रसज्यते । व्यवस्थितविभाषया न प्रसज्यत इत्यदोषः ।

५० । विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ।

रौतेरुपसर्गे रुव (३।३।२२) इति नित्यं घञि प्राप्ते प्लवतेरप्युवर्णान्तत्वादपि सूत्रारम्भः ।

५१ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ।

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यादिनापि (३।३।५८) प्राप्ते तदपवादः । पक्षे घञभिधीयते । कुतश्चिन्निमित्तादिति । सत्त्वकर्मापराधाधिकारात् । (F)

५२ । प्रे वणिजाम् ।

वणिक्सम्बन्धेन चेत्यादि । तुलासूत्रं हि प्रायेण वणिजा सम्बद्धं सह-चरम् । ततः साहचर्य्याद् वणिक्सम्बन्धेन तदुपलक्ष्यते । नात्र वणिजां प्राधान्यम् । तस्मात् तदेव तु तुलादिसूत्रं तदन्यशब्दस्याभिधेयम् ।

५३ । रश्मौ च ।

रथादियुक्तानामित्यादि । कुतः पुनरेतल्लभ्यते ? यावता रश्मिशब्दः सामान्यवचनः ? यथैवासावश्वादिसंयमनार्थायां रज्ज्वां वर्त्तते तथा चन्द्रार्कादिसम्बन्धिष्वपि रश्मिषु ? एवं मन्यते । यथा नौ वृ धान्ये (३।३।४८)

(F) सत्त्वः प्राणी । तस्य कर्मापराधः कर्मविषयो दोषः । विहितानाचरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तं पा' सत्त्वकर्मापराधः ।

इति धान्यशब्दस्य सामान्यशब्दस्यापि धान्यविशेष एव गृह्यते प्रत्ययान्तेन शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् धान्यविशेषस्य वाऽभिधानात् तथा यद्यपि रश्मिशब्दः सामान्यवाची तथापि प्रत्ययान्तः स्वभावाद्रज्जुविशेष एव वर्तते। तस्मात् तस्यैव युक्तं ग्रहणमिति।

५४। वृणोतेराच्छादने।

वृणोतेरिति। श्नुविकरणेन निर्देशो वृङो निवृत्त्यर्थः। अत्रापि सामान्यवाचित्वे प्राग्वदाच्छादनशब्दादन्यत्र न। पक्षे ग्रहवृद्रित्यादिनाप् (३।३।५८) भवति।

५५। परौ भुवोऽवज्ञाने।

५६। एरच्।

चकारो विशेषणार्थं इति। विनापि तेन थाथादिसूत्रे (६।२।१४४) ऽप्रत्ययादित्यप्रत्ययस्यापि (३।३।१०२) ग्रहणं स्यात्। अज्विधाविव्यादि। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। प्रतिपादनं तु कृत्यल्युटो बहुलमित्येत-(३।३।११३) दाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अन्यस्तु पञ्चमी भयेन (२।१।३७) वर्षप्रमाण-ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यामिति (२।४।३२) निपातनाद् भयादीनां सिद्धिमिच्छति। न चासौ युक्ता। किमिदं भयवर्षशब्दयोर्नपुंसकलिङ्गयोरुच्चारणमुत पुंलिङ्गयोरिति सन्देहात्। वक्तव्याविति। व्याख्येयावित्यर्थः। व्याख्यानं तु तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। जवः सव इति। जु इत्येतस्मात् सौत्राद्धातोः षुञ् अभिषव इत्येतस्माच्चोत्तरसूत्रेणापि प्राप्ते ऽज् भवति। स्वरे विशेषः। अपि हि सत्यामाद्युदात्तं पदं स्यात्। अजन्ते सत्यन्तोदात्तत्वं भवति।

५७। ऋदोरप्।

पित्करणं स्वरार्थमिति। अनुदात्तौ सुप्पिताविव्यनुदात्तत्वं (३।१।४) यथा स्यात्। ऋदोरवित्यत्र ऋकारस्तपरः स्यात्। एवं सति तादपि परस्तपर इत्युकारोऽपि तस्य परः स्यात्। ततश्च तपरस्तत्कालस्येति (१।१।७०) परिभाषोपस्थानादिहैव स्याद् यवः स्तव इति। लवः पव इत्यत्र तु न

स्यात्। दकारे त्वण् सवर्णान् गृह्णातीति दीर्घादपि भवति। तस्मादुकारोऽयं सवर्णं गृह्णाति। अत्र च लिङ्गं भुवः प्रभव इति (१।४।३१) निर्देशः। तपरे तु भवतेरम् न स्यात्। ततश्च प्रभव इति निर्देशो नोपपद्यते। तस्य तु दकारस्य मुखसुखार्थत्वादन्यत् प्रयोजनं न सम्भवतीत्येतत् सर्वमालोच्याह दकारो मुखसुखार्थं इति।

५८। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।

व इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम्। द इति। दृङ् आदरे। निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवाद इति। एरजिति (३।३।५६) प्राप्तस्य। अथ निश्चि-ग्रहणं किमर्थम्? यावता नास्मादच्यपि वा विहिते कश्चिद् विशेषोऽस्ति। तदेव हि रूपमुभयत्रापि समापद्यत इत्याह निश्चिग्रहणं स्वरार्थमिति। अनुदात्तार्थमित्यर्थः। ननु च हस्तादाने चेरस्तेय इति (३।३।४०) चिनोते-र्घञ् विधीयमानो न स्यात्। निष्पूर्वादपि प्राप्नोति। अतस्तद्बाधनार्थमपि निश्चिग्रहणं युक्तम्। नैतदस्ति। निष्पूर्वादपि हि चिनोतेश्चैष घञ् पूर्वविप्रतिषेधेनेष्यते। ननु च स्वरार्थमपि निश्चिग्रहणं नोपपद्यत एव। तथापि गतिकारकोपपदात् कृदि (६।२।१०९) त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ऽन्त-(६।२।१४३) स्थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामि (६।२।१४४) त्यन्तोदात्तत्वेनैव भाव्यते। तथा चापि प्रत्ययेऽपि सत्यनुदात्तत्वेनैव भवितव्यम्। नैष दोषः। निश्चिग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरस्तस्मिन् विषये न भवति। तस्मिन्न-सत्युत्तरपदे प्रकृतिभावेनावस्थितेऽपोऽनुदात्तत्वाज्जातोश्चान्तोदात्तत्वान्निश्चय इति पदं कृत्स्वरेण मध्योदात्तं भवति। अचि सत्यन्तोदात्तं स्यात्। वशि-रण्योरित्यादि। वश कान्तौ। रण इति शब्दार्थः। अणरणेत्यादयः शब्दार्था धातवः। तयोर्वशिरण्योरप उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्। तत्रेदं प्रतिपादनम्। चकारोऽत्रानुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते। तेन वशिरण्योरप्यप् भविष्यति। घञर्थे क इत्यादि। घञर्थो भावः कर्त्तृवर्जितञ्च कारकम्। तत्र कप्रत्ययस्य विधानं कर्त्तव्यं स्थाद्यर्थम्। एतत्तु कृत्यल्युटो बहुल-(३।३।११३) मित्येव सिद्धम्। पा इति। लुग्विकरणपरिभाषया पानार्थस्य

ग्रहणम्। न रचणार्थस्य। प्रस्थ इति। आतो लोप इटि (६।४।६४) चेत्याकारलोपः। प्रस्न इति। ष्णा शौचे। आविध इति। व्यध ताड़ने। ग्रहिज्येत्यादिसूत्रेण (६।१।१६) संप्रसारणम्। विघ्न इति। गमहनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।९८)। हो हन्तेरित्यादिना (७।३।५४) कुत्वम्। आयुधमिति। युध संप्रहारे।

५९। उपसर्गेऽदः।

अदेर्धातोरप्प्रत्ययो भवतीति। घञपवादः। इत उत्तरत्रापि हलन्तादव् विधीयमानो घञोऽपवादो वेदितव्यः। विघसः प्रघस इति। घञपोश्चेति (२।४।३८) घस्लादेशः। अथ किमर्थमदेरब् विधीयते? न घसेः प्रकृत्यन्तरादेव विधीयते? कः पुनरेवं सति गुणो भवति? अदेरपि घस्लृभावो न कर्त्तव्यो भवति। सत्यमेतत्। तथाप्युत्तरार्थमदेर्विहितम्। नौ ण चेत्यदेर्यथा (३।३।६०) स्यात् घसेर्मा भूदिति।

६०। नौ ण च।

६१। व्यधजपोरनुपसर्गे।

६२। स्वनहसोर्वा।

६३। यमः समुपनिविषु च।

६४। नो गदनदपठस्वनः।

६५। क्वणो वीणायाञ्च।

सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणमिति। यदि वीणाविषयेऽप्यनुपसर्गादेव स्याद् वीणाग्रहणमनर्थकं स्यात्। अनुपसर्गात् सामान्येन विधानाद् वीणायामपि प्रत्ययः सिद्धः।

६६। नित्यं पणः परिमाणे।

परिमित इति। परिमितो मितः परिच्छिन्नः। द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां वा मूलकादिद्रव्याणां यो मुष्टिः परिमाणविशेषो बध्यते संव्यवहारार्थः स मूलकपण इत्यादिना शब्देनाभिधीयते।

६७। मदोऽनुपसर्गे।

विद्यामद इति। विद्यया मदः। कर्तृकरणे इत्यादिना (२।१।३२) समासः। उन्माद इति। अत्रापि कुगतिप्रादय इति (२।२।१८)। व्यधजपोरनुपसर्गे (३।३।६१) इत्यत्रैव मदिग्रहणे कर्त्तव्ये मदोऽनुपसर्गे इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन माद इति सिद्धं भवति। (G)

६८। प्रमदसम्मदौ हर्षे।

ननु च मद इत्यनुवर्त्तते। तत्र प्रसंभ्यामिति वक्तव्यम्। एवमप्यभीष्टं सिध्यत्येव। तत् किं निपात्यत इत्यत आह प्रसंभ्यामित्यादि। रूढ़िशब्देनेह प्रमदसम्मदाभ्यामन्यस्याभूतत्वादनयोश्च रूढ़िशब्दत्वादेतावेव विवक्षिताविति गम्यते। अवधारणं चेह द्रष्टव्यं सावधारणत्वात् सर्व्ववाक्यानाम्। तेन रूढ्यर्थं निपातनम्। प्रमदसम्मदशब्दार्थमेवैषोऽर्थः संपद्यते। अनेन सूत्रेण प्रमद सम्मदाइत्यनयोरेव रूढ़िशब्दयोर्व्युत्पत्तिर्यथा स्यान्न शब्दान्तराणामित्येवमर्थं निपातनमिति यावत्। यदि हि मदिग्रहणमनुवर्त्त्य प्रसंभ्यामित्येतावदुच्येत तर्हि यदापि प्रसंभ्यां समस्ताभ्यामुत्तरो मदिर्भविष्यति तदापि प्रत्ययः स्यात्। तथा यदा प्रसमावन्यस्मादुपसर्गात् परौ भवतः प्रसभ्भ्याञ्च परो मदिर्भवति तदापि स्यात्। ततश्च प्रसम्मदोऽभिप्रसम्मदः प्रनिसम्मद इत्येवमाद्यमरूढ़िशब्दार्थमपि सूत्रं स्यात्। न प्रमदसम्मदार्थमेव। निपातने तु सति नियमो विज्ञायते। प्रत्येकमेवैतौ। न समस्तौ। नाप्यन्योपसर्गसहिताविति। तेन रूढ़्यर्थं सूत्रं सम्पद्यते।

६९। समुदोरजः पशुषु।

७०। अक्षेषु ग्लहः।

ग्रहेरप् सिद्ध एवेति। ग्रहवृदित्यादिना (३।३।५८)। यद्येवं किमर्थं निपातनमित्याह लत्वार्थमित्यादि।

(G) हरदत्त refers to the न्यासकार by naming him directly in his पदमञ्जरी on the Rule 4. 1. 22. In this rule (3. 3. 67) too, he refers to him by the statement- अपर आह मदोऽनुपसर्गे इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन माद इति सिद्धं भवतीति and then says नातादृभाषितमस्ति।

७१। प्रजने सर्त्तेः०।

७२। ह्वः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु।

निहव इति। ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्। संप्रसारणे कृते गुणावादेशौ। जुहोतेरेव निप्रभृत्युपसर्गपूर्वस्य निहव इत्यादिके रूपचतुष्टये सिद्धे सति ह्वयतेर्निप्रभृति-पूर्वस्य घञ्निवृत्त्यर्थमेवैतद् वचनम्।

७३। आङि युद्धे।

आह्वाय इति। आतो युक् चिण्कृतोरिति (७।३।३३) युक्।

७४। निपानमाहावः।

निपिबन्ति तस्मिन्निति निपानमित्यधिकरणे ल्युट्। कस्मादाहावशब्द उदकाधारे वर्त्तत इत्याह तत्र ह्वीत्यादि। एतेनाहावशब्दस्योदकाधारे प्रवृत्ति-निमित्तं दर्शयति।

७५। भावेऽनुपसर्गस्य।

भावग्रहणमित्यादि। ननु च यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३।३।४३) मित्यत्र द्वये प्रकृते च लक्ष्यदर्शनवशाद् भाव एव प्रत्ययो विज्ञास्यते तथेहापि। तत् किं भावग्रहणेनाकर्त्तरि च कारक इत्येतन्निरासार्थेन? सत्यमेतत्। लक्ष्यदर्शनसामर्थ्यादेव प्राप्त एष एवार्थो भावग्रहणेनाख्यायते मन्दबुद्धीनामनु-ग्रहाय। अथ यथाभिविधौ भाव इनुणित्यत्र (३।३।४४) भाव इति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं विज्ञायते तथेहापि कस्मान्न विज्ञायते? लक्ष्यदर्शनवशात्। दृश्यन्ते हि क्तादयः। हुतं ह्वानं हूतिरिति। घञादौ वास-रूपेण भावः।

७६। हनश्च वधः।

स चान्तोदात्त इति। सूत्रे वधशब्दस्यान्तोदात्तस्योच्चारणात्। तत्रेत्या-दिनाऽन्तोदात्ते वधादेशे यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति। अपि कृतेऽतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपे चानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इत्यप उदात्तत्वं भवति। घात इति। कर्मादौ कारके घञ्। हनस्तोऽचिण्णलो

(७।३।३२) रिति तत्वम् । हो हन्तेरित्यादिना (७।३।५४) कुत्वम् । चकारो भिन्नक्रमत्वादित्यादि । चकारो नादेशेन सम्बध्यत इति सम्बन्धः । कस्मान्न सम्बध्यते ? भिन्नक्रमत्वात् । यदि हनो वधश्चेत्येष चकारस्य क्रमः स्यादेव मयमादेशेन सम्बध्येत । तदनन्तरं श्रूयमाणत्वात् । अस्य तु तत्क्रमाद् भिन्नोऽन्य एव क्रमः । आदेशानन्तरमनुच्चारणात् । तस्माद् भिन्नक्रमत्वात् क्रमभेदान्नादेशेन सम्बध्यते । अपितु प्रकृतेन प्रत्ययेन । एवञ्च प्रकृतेन सम्बन्धं दर्शयितुमाह अप् चेत्यादि । अप् प्रत्ययो भवति । चकारानुवृत्तेर्यः प्राप्नोति स च । तेन घञपि भवति ।

७७ । मूर्त्तौ घनः ।

अभ्रघन इति । षष्ठीसमासोऽयम् । अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः । यदि मूर्त्तावभिधेयायां घनशब्दो व्युत्पाद्यते घनं दधीति मूर्त्तिमतो दध्नो नाभिधानं प्राप्नोति । कथं हि नाम मूर्त्तौ व्युत्पादितस्ततोऽन्यत्र वर्त्तेत इत्यत आह धर्मशब्देन धर्मी भण्यत इति । मतुब्लोपादभेदोपचारो यथा शुक्लः पटः । शुक्लशब्देन शुक्लगुणः पट इति भावः ।

७८ । अन्तर्घनो देशे ।

अन्तर्घन इति । अन्तर्हन्यन्ते प्राणिनोऽस्मिन्नित्यधिकरणेऽप् । तदपि ग्राह्यमेवेति । उभयथा चाचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ।

७९ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।

८० । उद्घनोऽत्याधानम् ।

अत्याधानमिति । अतिशब्द उपरिभावे वर्त्तते । आदधातिः स्थापने । य उपरि निधीयते स्थाप्यते तस्मिन् सः । तदत्याधानम् । अधिकरणे ल्युट् । उद्घन इति । उद्धन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणेऽप् ।

८१ । अपघनोऽङ्गम् ।

अपघन इति । अपहन्यतेऽनेनेति करणेऽप् ।

८२। करणोऽयोविद्रुषु।

८३। स्तम्बे क च।

तत्र चेति। अनन्तरोक्तोऽपि घनादेश इति। मूर्त्तौ घन (३।३।७७) इत्यतो घन इत्यस्यानुवृत्तेः। स्तम्बघ्न इति। पूर्ववत् कुत्वोपधालोपौ।

८४। परौ घः।

पलिघ इति। परेश्च घाङ्कयो (८।२।२२) रिति विभाषा लत्वम्।

८५। उपघ्न आश्रये।

आश्रयशब्द इत्यादि। आश्रयणमाश्रयः सेवा। सा च यत्र प्रत्यासत्तिस्तत्र भवतीत्याश्रयः प्रत्यासत्तिसहचरः। तस्मादाश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासत्तिमुपलक्षयति। तदर्थस्य प्रत्यासत्तिसाहचर्य्यात्। पर्वतोपघ्न इति। पर्वतसमीपभूतोऽर्थ उच्यते।

८६। संघोद्‌घौ गणप्रशंसयोः।

सङ्घोद्‌घाविति। संहननं सङ्घः। उत्कटं हन्यते ज्ञायत इत्युद्‌घः। कर्मण्यप्। कथं पुनर्हन्तिर्ज्ञाने वर्त्तते ? गत्यर्थत्वात्। सर्वेषां गत्यर्थानां धातूनां ज्ञानार्थत्वात्।

८७। निघो निमितम्।

समन्तान् मितमिति निमितशब्दः। सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च तुल्यमित्यर्थः। एकमेवार्थं प्रसिद्धतरेण दर्शयितुमाह समारोहपरिणाहमिति। समावारोहपरिणाहौ यस्य तत् तथोक्तम्। आरोह उच्छ्रायः। परिणाहो विस्तारः। निघा वृक्षा इति। निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्त इति निघाः। कर्मण्यपि समन्तात् तुल्या इत्यर्थः। एवं ते निर्विशेषं ज्ञायन्ते यदि समन्तादारोहतः परिणाहतश्च तुल्या भवन्ति।

८८। ड्वितः क्त्रिः।

उप्त्रिममिति। (H) वचिस्वपीत्यादिना (६।१।१५) संप्रसारणम्। क्त्रेः ककारो गुणप्रतिषेधार्थः।

(H) क्त्रेर्मम् नित्यमिति (४।४।२०) क्त्रेर्नित्यं मप्।

८९ । ट्वितोऽथुच् ।

वेपथुरिति । वेपनं वेपथुः । स्वभावत एवैतदुभयं भावे भवतीति घञोऽपवादो विज्ञायते । घञ् तु वासरूपविधिनापि न भवति । अनभिधानात् । अथुचश्चकारः स्वरार्थः ।

९० । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।

यज देवपूजादौ । टुयाचृ याच्ञायाम् । यत प्रयत्ने । विच्छ गतौ । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । रक्ष रक्षणे । अत्र स्वाभाविकत्वाद् याचेरन्येषां नङ्-प्रत्ययान्तानां पुंसि वृत्तिरिति तेभ्यो नङ् न घञापवादो भवति । यथादर्शनञ्च वासरूपविधिना घञपि भवति याग इति । याचेस्तु नङन्तस्य स्वभावात् स्त्रियां वृत्तिरिति ततो नङ् 'गुरोश्च हल (३।३।१०३) इति प्राप्तस्याकारप्रत्ययस्यापवादः । कृत्यल्युटो बहुल (३।३।११३) मिति वचनाद्वासरूपविधिर्न भवति । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थ इति । विच्छेर्लघूपधगुणो मा भूदित्येवमर्थः । ननु चान्तरङ्गत्वाच्छे चेति (६।१।७३) तुकैव विच्छेस्तावद् भवितव्यम् । तत्रालघूपधत्वादेव गुणो न भविष्यति । तत् किं तत्प्रतिषेधार्थेन ङकारेण ? सत्यम् । यदा तुङ् न भवति तदानर्थः । तेन यदा त्वनित्यत्वादागमशासनस्य तुङ् न भवति (I) तदावश्यं गुणप्रतिषेधार्थो ङकारः कर्त्तव्यः । अनित्यमागमशासनमित्यस्य चैतदेव नङो ङित्करणं ज्ञापकम् । यदा त्वनित्यत्वाद् तुङ् न तदा च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति (६।४।१९) सतुकस्य च्छकारस्य शादेशो विधीयमानः केवलस्य न प्राप्नोति । नैष दोषः । यस्माच् च्छ्वोरिति द्विच्छकारो निर्देशः । तत्रैकः सतुको द्वितीयः केवल एव । तेन केवलस्यापि शादेशो भविष्यति । यदि तु द्विच्छकारो निर्देशश्च्छ्वोरिति द्विवचनं न प्राप्नोति । बहुलात् स्थानिनाम् । सौत्रत्वान्निर्देशस्य बहुवचनस्य व्यत्ययेन द्विवचनं भविष्यतीत्यदोषः । अवश्यं द्विच्छकारो निर्देशः कर्त्तव्यः । अन्यथा राल्लोप (६।४।२१) इत्यत्र केवलस्य लोपो न स्यात् । केवलस्य च्छकारस्या-

---

(I) Compare the श्लोकवार्त्तिक—"दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ" इति (१।४।५१, वा), in which stands प्रच्छि without तुक् ; for the metre does not allow it.

प्रकृतत्वात्। वचनं तु वकारलोपार्थमेव स्यात्। यज्ञो याच्ञेति। स्तोः श्चुना श्चुरिति (८।४।४०) श्चुत्वेन नकारस्य ञकारः। यत्न इति। नेड् वशिकृतीतीट्प्रतिषेधः (७।२।८)। विश्नः प्रश्न इति। च्छ्वोरित्यादिना (६।४।१९) च्छकारस्य शकारादेशः। रक्ष्ण इति। ष्टुना ष्टुरिति (८।४।४१) नकारस्य णकारः। अथ प्रच्छेर्ग्रहिज्यादि (६।१।१६) सूत्रेण संप्रसारणं प्रश्न इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्यत आह प्रच्छेरित्यादि। किं ज्ञापकमित्याह प्रश्ने चेत्यादि (३।२।११७)।

९१। स्वपो नन्।

९२। उपसर्गे घोः किः।

किप्रत्ययो भवतीति। घञोऽपवादः। कित्करणमित्यातो लोपार्थमिति। आतो लोप इटि चेत्याकार (६।४।६४) लोपो यथा स्यादिति।

९३। कर्मण्यधिकरणे च।

कर्माधिकरणयोः सप्तम्या भेदेन निर्देशान्नोभयोरुपपदत्वम्। नापि प्रत्ययार्थत्वम्। तस्मात् किञ्चित् तत्रोपपदं किञ्चित् प्रत्ययार्थः। कर्मोपपदम्। अधिकरणं प्रत्ययार्थः। एष तु विभागो व्याख्यानाल्लक्ष्यदर्शनाच्च विज्ञात इत्याह कर्मण्युपपद इत्यादि। अथाधिकरणग्रहणं किमर्थम्? यावताऽकर्त्तरि च कारक (३।३।१९) इत्यस्यानुवृत्तेरेवाधिकरणे प्रत्ययो लभ्यत इत्याह अधिकरणग्रहणमित्यादि। असति ह्यधिकरणग्रहणेऽर्थान्तरेऽपि भावे करणादौ च कारके प्रकृतप्रत्ययः स्यात्। तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थमधिकरणग्रहणम्।

९४। स्त्रियां क्तिन्।

भावादाविति। आदिशब्देनाकर्त्तुः कारकस्योपादानम्। घञजपामपवाद इति। य इकारान्तास्तेभ्योऽचोऽपवादः। य ऋकारान्ता उवर्णान्ताश्च तेभ्योऽपः। शेषेभ्यो घञः। वक्तव्य इति। व्याख्येय इत्यर्थः। व्याख्यानं तु क्तल्युटो बहुल (३।३।११३) मित्येतदाश्रित्य कर्त्तव्यम्। आप्तिरित्यादि।

आप्लृ व्याप्तौ । राध साध संसिद्धौ । दीपी दीप्तौ । (J) स्रन्सु ध्वन्सु अवस्रंसने । डुलभष् प्राप्तौ । लब्धेति 'षित्त्वाद् ' भिदादिभ्योऽङित्यङि (३।३।१०४) प्राप्ते श्रेषेभ्यस्तु गुरुत्वाद् गुरोश्च हल (३।३।१०३) इत्यकारे क्तिन् विधीयते । इष्टिरिति । वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । कीर्णि गीर्णिः शीर्णिरिति । ऋत इद्धातोरितीत्त्वम् (७।१।१००) । रषादिसूत्रेण (८।४।११) णत्वम् । यथा रदाभ्यामित्यादिना (८।२।४२) कीर्णं इति निष्ठाया स्तकारस्य नत्वं भवति तथेहापि क्तिनः । यथा ल्वादिभ्य इति (८।२।४४) लून इत्यत्र निष्ठातकारस्य नत्वं तथा लूनियूनिरित्यत्रापि क्तिनः ।

९५ । स्थागापापचो भावे ।

अङोऽपवादस्य बाधक इति । स्थादिभ्य आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) इति प्राप्तस्याङोऽपवादस्य बाधक इत्यर्थः । पक्तिरिति । षिद्भिदादिभ्यो-ऽङित्यस्य (३।३।१०४) । प्रस्थितिरिति । द्यतिस्यतीत्यादिनेत्त्वम् (७।४।४०) । संगीतिरिति । घुमास्थादि (६।४।६६) सूत्रेणेत्त्वम् । अत्र च गामादा-ग्रहणेष्वविशेष (प, ११५) इति गै शब्दे गाङ् गताविति द्वयोरपि ग्रहणम् । पा इति । पूर्ववत् पानार्थस्य ग्रहणम् । न रक्षणार्थस्य । भावग्रहण-मित्यादि । अर्थान्तरं कर्तृवर्जितं कारकम् । तन्निवृत्त्यर्थम् भावग्रहणम् । कथमित्यादि । यद्यङोऽपवादस्यापवादोऽयं क्तिन्प्रत्ययस्तत् कथमवस्था संस्थेति सिध्यति ? न कथञ्चिदित्यभिप्रायः । व्यवस्थायामित्यादि । यदिदं व्यवस्थाशब्दस्याङन्तस्य सूत्र उच्चारणमेतदेव ज्ञापकम् । अतः क्तिनात्यन्तबाधा न भवतीति । तेनावस्थेत्याद्यपि सिध्यति । अत्यन्तायेति । चतुर्थ्यन्तप्रति-रूपको निपातोऽयं यथा चिरायेति ।

९६ । मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥

वृषु मृषु सेचने । इषु इच्छायाम् । डुपचष् पाके । मन ज्ञाने । विद ज्ञाने । भू सत्तायाम् । वी गतिव्याप्तिप्रजनादिषु । रा आदाने ।

(J) In the printed काशिका, स्रस्तिः is given. In the न्यास, it is स्रस्तिः ।

प्रकृतिप्रत्यययोरिति। प्रकृतिसामान्यविवक्षायां द्विवचनम्। अन्यथा हि बहुत्वात् प्रकृतीनां बहुवचनं स्यात्। विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्ध इति। वृषादिभ्यो या प्रथमा तस्या अर्थात् पञ्चमीपरिणामः। तेन प्रकृति प्रत्यययोः सम्बन्धः। अन्यथा सम्बन्धानुपपत्तेः। मतिरिति। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना(६।४.३७)ऽनुनासिकलोपः। सर्वत्रेत्यादि। मन्त्रे चामन्त्रे च सर्वत्र वृषादिभ्यः क्तिन् विहितः। पचेरपि स्थागादिसूत्रेण (३।३।९५)। यद्येवं किमर्थमिदमित्याह उदात्तार्थमिति। इषेस्त्वित्यादि। इषेरिच्छेति निपातनं वक्ष्यति। तस्मात् क्तिन् विधीयते। अन्यथा निपातनेनैवास्य बाधा स्यात्। वृषादिभ्यः क्तिप्रत्यय एव विधातव्यः। उदात्तवचनमुत्तरार्थम्। व्रजयजोर्भावे क्यबिति (३।३।९८) क्यबुदात्तो यथा स्यात्।

९७। ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च।

स्वरार्थं वचनमिति। नतु प्रत्ययार्थम्। स्त्रियां क्तिन्नित्येव (३।३।९४) सिद्धत्वात्। नाप्यूडर्थम्। ज्वरत्वरेत्यादिनैव (६।४।२०) सिद्धत्वात्। यौतेरिति। यु मिश्रण इत्यस्य। जवतेश्चेति। जुइत्यस्य सौत्रस्य धातोः। दीर्घत्वञ्चेति। चकारादुदात्तत्वञ्च। क्तिन् सामान्यलक्षणेनैव सिद्धः। स्यतेरिति। षोऽन्तकर्मणीत्यस्य। इत्त्वाभावोऽपि निपात्यत इति। द्यतिस्यतीत्यादिनेत्त्वं (७।४।४०) प्राप्नोति। ततस्तस्याभावो निपात्यते। सनोतेर्वेति। षणु दान इत्यस्य। जनसनखना(६।४।४२)मित्यात्त्वे कृते सातिरिति सिध्यतीति शेषः। यद्येवं किमर्थं निपातनमित्याह स्वरार्थमित्यादि। असति हि निपातने सातिशब्द आद्युदात्तः स्यात्। अन्तोदात्तो यथा स्यादित्येवमर्थं निपातनम्। हन्तेर्हिनोतेर्वेति। हेतिरिति यदा हन्तेस्तदा हकारस्यैत्त्वं निपात्यते। अनुनासिकलोपस्त्वनुदात्तोपदेशेत्यादिनैव (६।४।३७) सिद्धः। यदा तु हि गतावित्यस्य तदा गुणो निपात्यते। कीर्त्तिरिति कृत संशब्दन इत्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् ण्यासश्रन्थो युजिति (३।३।१०७) युचि प्राप्ते क्तिन्निपात्यते। उपधायाश्चेतीत्त्वम् (७।१।१०१) भवति। हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वम्।

९८ । व्रजयजोर्भावे क्यप् ।

इज्येति । वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । यद्युदात्तं विधीयते पितृकरणं किमर्थमित्याह पितृकरणमुत्तरत्रेत्यादि ।

९९ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्-भृञिणः ।

भाव इति न स्वर्यंत इत्यादि । स्थागादिसूत्रे (३।३।९५) यद्भावग्रहणं कृतं तस्यैव स्वरितत्वं न क्रियते । भावेऽकर्त्तरि च कारके संज्ञाया(३।३।१९)-मित्येष एवाधिकारः । समज्येति । अजेर्व्यघञपो(२।४।५६)रिति (K) वीभावो न भवति । संज्ञायामिति वचनात् । नहि वीभावे कृते संज्ञा गम्यते । नियतवर्णानुपूर्वीका हि संज्ञा भवति । निषद्येति । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । निषीदन्ति तस्यामिति । निपत्येति । निपतन्ति तस्यामिति । मत्येति । मन्यन्ते तयेति मत्या (L) । पूर्ववदनुनासिक लोपः । ह्रस्वस्य तुक् । विदन्ति तया विद्या । सुन्वन्ति तस्यां सुत्या । शेरते तस्यां शय्या । अयङ् यि क्ङिति (७।४।२२) त्ययङादेशः । भरणं भृत्या । एति तयेत्याऽयनमिति । भृञोऽसंज्ञायामित्यत्र (३।१।११२)

> संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्य्या प्रसिध्यति ।
> स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्य्या प्रसिध्यति ॥ १ ॥

इत्युक्तम् । इह भाव इति न स्वर्यंत इत्यभिहितम् । अतः पूर्वोत्तरवचनं व्याहतमिति मन्यमान आह..कथमित्यादि । यदीह भाव इति न स्वर्यंते तत्

(K) The न्यासकार ignores the वार्त्तिक घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् (2. 4. 56, वा) ।

(L) मन्येति मुद्रितकाशिकायां पाठः । स एव हरदत्तमाधवभट्टोजिभिर्गृहीतः । तथाच हरदत्तः —"मन्या गलपार्श्वशिराः मन्यन्तेऽनयेति कृत्वा । तया हि क्रुद्धो ज्ञायते । क्यपोऽनुदात्तत्वादनुदात्तोपदेशेत्य (६।४।३७) नुनासिकलोपो न भवति । तदभावात्तुगपि न भवति । अन्ये तु संज्ञायामिति वचनाद् यथा समज्येत्यत्र वीभावो न भवत्येवं मनेरनुनासिकलोपः । तत्र कृते तुगपीत्याहुः । नात्यन्तवचनमस्ति ॥" इति । Evidently हरदत्त refers here, by the term अन्ये, to the न्यासकार and others who give मत्या for मन्या ।

कथं स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीत्युक्तम्। नहि भाव इत्यस्यार्थमात्रे भावाधिकारस्येहास्तित्वमुपपद्यते। भावाधिकारो भावव्यापार इत्यादि परिहारः। भावाधिकारशब्देन तत्र व्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितः। स पुनर्भृत्याशब्दाभिधेयभावोपगमनलक्षणः। अतएवैतदुक्तम्भवति संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना व्युत्पादितस्य भृत्याशब्दस्य भाव एवाभिधेयत्वमुपयाति। नतु कर्त्तृवर्जितं कारकम्। तेन कर्मणि कारके भार्य्येति सिध्यतीति। ननु शास्त्रीयोऽधिकारोऽयं स्वरितत्वासङ्गात् प्रतियोगमुपतिष्ठते। स तत्र भावशब्देन विवक्षितो मा भूत्। समजन्ति तस्यां समज्या। निषीदन्ति तस्यां निषद्या। विदन्त्यनया विद्येत्येवमादीनां कारके करणादिके करणादसाधुत्वमिति न। कथं पुनर्भावेऽकर्त्तरि च कारके सर्व्वस्मिन्ननुवर्त्तमाने क्वचिद् भावः क्यबन्तस्याभिधेयभावमुपयाति क्वचिदकर्त्तृकारकमेवेत्येष नियमो लभ्यते? संज्ञावशात्। यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन संज्ञा गम्यते तत्र भाव एवाभिधेयत्वं प्रतिपद्यते। इतरदुदास्ते। यत्र त्वकर्त्तरि कारके प्रत्ययेनोत्पन्नेन संज्ञा गम्यते तत्र तदभिधेयतामुपयाति। भावस्यौदासीन्यमवलम्बते। अकर्त्तरि च कारके संज्ञाया (३।३।१९) मिति संज्ञाग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनः संज्ञाग्रहणं भावार्थम्। पूर्व्वकं हि संज्ञाग्रहणमकर्त्तृकारकेण सम्बद्धमिति। ततः कर्त्तृवर्जित एव कारके संज्ञायां स्यात्। न भावे। तस्माद् भावेऽपि संज्ञायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः संज्ञाग्रहणम्। अथ कथं भृतिर्मतिरास्तुतिरिति? निपातनात्। किं पुनर्निपातनम्? कर्मणि भृतौ (३।२।२२)। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च (३।२।१८८)। रजःकृष्यास्तुतिपरिषदो वलजिति (५।२।११५)।

१००। कृञः श च।

योगविभागोऽत्र कर्त्तव्य इति। कृञः क्यबिति भवति ततः शश्च। यथाप्राप्तश्चेति। तेन त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति। तत्र कृञ इति योगेन कृत्येत्येतद्रूपं सिध्यति। श चेत्यनेन क्रिया कृतिरिति चेत्येतद्रूपद्वयं क्रियत इति। यदा भावे शब्दस्तदा सार्वधातुके यक् (३।१।६७)। रिङ् शयक्

लिङ्क्षिति (७।४।२८) रिङादेशः। यदा त्वकर्त्तरि कारके तदा यगभावाच्छ एव प्रत्यये परतो धातोरिङादेशे कृतेऽचि श्नुधात्वित्यादिना (६।४।७७) तस्येयङ्। शकारः सार्वधातुकार्थः।

१०१। दूच्छा।

दृषेर्भावे शप्रत्ययो भवति। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात्। न कारके। यगभावश्चेति। सार्वधातुके (३।१।६७) यगिति यक् स्यात्। अतस्तद-भावो निपात्यते। इच्छेति। इषुगमीत्यादिना (७।३।७७) छत्वम्। परिचर्य्येत्यादि। चर गत्यर्थः। सृ गतौ। मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः। अट पट गतौ। एभ्यो भावे शः। पूर्ववद् यक्। सर्त्तेर्गुणः। मृगयते रकारलोपाभावः। णेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपः। अटाट्येति। अटते-र्द्विर्वचनमात्वञ्चाभ्यासस्य। जागर्त्तेरकारो वेति। यदा श स्तदा सार्वधातुके यक् (६।१।६७)। जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्स्विति (७।३।८५) गुणः। जागरेति यदा त्वकारः।

१०२। अ प्रत्ययात्।

धातोरित्यधिकारात् (३।१।९१) प्रत्ययग्रहणं धातोर्विशेषणं विज्ञायत इत्याह प्रतत्रयान्तेभ्यो धातुभ्य इति। चिकीर्षेति। चिकीर्षशब्दात् सन्नन्ताद-प्रत्ययः। पुत्त्रीयेति। सुप आत्मनः क्यच् (३।१।८)। क्यचि चेतीत्वम् (७।४।३३) पुत्त्रकाम्येति। काम्यच्चेति (३।१।९) काम्यच्। लोलूयेति। धातोरेकाचो हलादे (३।१।२२) रिति यङ्।

१०३। गुरोश्च हलः।

धातो (३।१।९१) रित्यधिकाराद् गुरुग्रहणं हल्ग्रहणञ्च तस्यैव विशेषणं विज्ञायत इत्याह गुरुमान् हलन्तो यो धातुरित्यादि। कथं पुनर्गुरोरित्युच्य-माने गुरुमान् धातुर्लभ्यते? सामर्थ्यात्। नहि हलन्तस्य धातोः कस्यचिद् गुरुसंज्ञा विहिता। उच्यते चेदं गुरोरिति। तत्र सामर्थ्याद् गुरुमान् धातुर्गुरुसंज्ञकेनाभेदोपचारं कृत्वा गुरुशब्देनोक्त इति गम्यते। दृश्यते ह्यभेदोप-

चाराद् विनापि मतुपा तद्वतोऽभिधानं यथा शुक्लः पट इति। अथ कुथ्यादिभ्य एव यथा स्यात् कुडिप्रभृतिभ्यो मा भूदित्येवमर्थो विपर्य्ययः कस्मान्न विज्ञायते ? गुर्वन्तो यो धातुर्हल्वानिति ? ज्ञापकात्। यदयं गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीत्यप्रत्ययान्तस्य (२।३।१२) चेष्टाशब्दस्य शकि शङ्कायामिति च शङ्काशब्दस्य निर्देशं करोति ततो ज्ञायते नाव विपर्य्यय इति। विपर्य्यये हि नहि चेष्टेति गुर्वन्तो नापि शङ्केति। कुण्डेत्यादि। कुडि दाहे। हुडि संघाते। ईह चेष्टायाम्। ऊह वितर्क इत्येषां रूपाणि।

१०४। षिद्भिदादिभ्योऽङ्।

गणपरिपठितेभ्यित्यादि। भिदादयोऽङन्ता एव गणे पठ्यन्ते। तेभ्यो यदि पुनरिहाङ् विहितः प्रातिपदिकेभ्यो विहितः स्यात्। तच्चायुक्तं स्यात्। धात्वधिकारात्। तस्मात् तेषु याः प्रकृतयोऽवयवभूतास्ता निष्कृष्य पृथक् कृत्वा षिद्भिदादिभ्योऽङिति भिदादिग्रहणेन निर्दिश्यन्ते। ताः पुनर्भिदिर् विदारणे। छिदिर् द्वैधीकरणे। विद ज्ञाने। चिप प्रेरणे। गुह संवरणे। डुधाञ् धारणपोषणयोः। मिधृ मेधृ हिंसासंक्लेशनयोः। ऋ गतौ। हृञ् हरणे। डुकृञ् करणे। चि चये। अथवा चि निवासगत्योः। तॄ प्लवनतरणयोः। धृञ् धारणे। लिख अक्षरविन्यासे। चुद समुच्छ्रये। पीड अवगाहने। डुवप बीजतन्तुसन्ताने। वस निवासे। मृजू शुद्धौ। क्रप कृपायामित्येते वेदितव्याः। यदि तर्हि प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते भिदादीनां गणे पाठोऽनर्थकः। अथ पाठः क्रियते प्रत्ययविधानमनर्थकम्। गणे पाठस्तावन्नानर्थकः। प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात्। प्रसिद्ध्युपसंग्रहस्तु यत्र भिदादयः समुदायाः प्रसिद्धास्तत्रैवैषां साधुत्वं यथा स्यादन्यत्र मा भूदित्येवमर्थः। तेन यदुक्तं भाष्ये भिदा विदारण इत्येवमादि तदुपपन्नं भवति। न च प्रत्ययविधानमनर्थकम्। असन्देहार्थत्वात्। असति हि तस्मिन् सन्देहः स्यात् किमेभ्यिगुपधज्ञाप्रीकिरः क (३।१।१३५) इत्येवमादिना लक्षणान्तरेण कप्रभृतयः प्रत्यया विहिता उताङ् प्रत्यय एवेति। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे स्त्रील

विवक्षायां क्तिन् प्रसज्यते । कस्मात् ? असन्देहार्थत्वात् । अतः प्रत्यय-विधानं नानर्थकम् । आरेति । ऋदृशोऽङि (७।४।१६) गुणः । गुहा गिर्य्योषध्योरिति । गुहाशब्दो गिर्य्योषध्योरेव साधुर्भवति । नान्यत्र । गिरि शब्दश्चात्र समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इत्येकदेशे वर्त्तते । गुहेति गिरिः कश्चिदेवैकदेश उच्यते । गुहा नामौषधिः । अन्यत्र गुहेः क्तिन् भवति गूढ़िरिति । हो ढः (८।२।३१) । झषस्तथोर्धोऽधः (८।२।४०) । ष्टुना ष्टुः (८।४।४१) । ढो ढे लोपः (८।३।१४) । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (६।३।१११) । हारा कीरा धारेति । गुणे कृते दीर्घत्वं निपात्यते । लेखा रेखेति । लिखेर्गुणो निपात्यते । पक्षे लकारस्य रेफ-आदेशः । चूड़ेति । चोदयते र्डत्वादेशो निपात्यते । उपधाया दीर्घश्च । आरा शस्त्रयामिति । आराशब्दः शस्त्र्यां साधुर्भवति । अत्रापि गुणे कृते दीर्घत्वं निपात्यते । आर्त्तिरन्येति । अर्त्तेराङ्पूर्वस्य क्तिन् । उपसर्गादृति धातौ(६।१।९१)वित्येकादेशः । रपरत्वम् । धारा प्रपात इति । यत्र प्रपातनं तत्र धारेति यथा जलधारा क्षीरधारेति ।

१०५ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ।

चुरादिरिति । एतश्चिति स्मृत्यामित्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । युचि प्राप्त इति । ण्यासश्रन्थो युजित्यनेन (३।३।१०७) । यस्तु भ्वादौ कुम्बिः पठ्यते ततो गुरोश्च हल (३।३।१०३) इत्यकारेण भवितव्यम् । न च कुम्बेरकारेऽङि वा सति कश्चिद्विशेषोऽस्तीति नासाविह ग्रहणं प्रयोजयति ।

१०६ । आतश्चोपसर्गे ।

अदन्तरोरित्यादि । उपसर्गे इवोपसर्गवत् । यादृश्युपसर्गे वृत्तिः प्रत्ययोत्-पत्तिलक्षणा तादृश्येव तयोरपि भवति । तेन यथा प्रधोपधेत्युपसर्गे भवति तथा अदन्तरोरपि अन्तर्द्धेति । न चेयं वृत्तिरुपसंख्यानसाध्या यतः अन्त-

शब्दस्तारकादिषु च(M) पाठात् सौधुत्वमनुभवति। अन्तर्धाशब्दोऽपि ज्ञापकात्। यदयमन्तर्धौ (१।४।२८) येनादर्शनमिच्छतीत्यन्तर्धिशब्दस्य किप्रत्ययान्तस्य निर्देशं करोति ततो ज्ञायते भवत्यन्तःशब्द उपसर्गकार्य्यस्य निमित्तमिति। अन्यथा हि तस्मिन्नुपपद उपसर्गे घोः किरिति (३।३।९२) किप्रत्ययो न स्यात्। ततश्चान्तर्धाविति (१।४।२८) निर्देशो नोपपद्यते॥

१०७। ण्यासश्रन्थो युच्।

अकारस्यापवाद इति। अप्रत्ययाद (३।३।१०२) गुरोश्च हल (३।३।१०३) इति ताभ्यां यथायोगं प्राप्तस्य। कथमासेति? न कथञ्चित्। अः स्यादासेः। अनेन सूत्रेण युज् वा भविष्यति। नान्य इति भावः। ऋहलोर्ण्यदित्यादि (३।१।१२४) परिहारः। ननु च वासरूपविधिना ण्यत्प्रत्ययः स्यात्। स च वासरूपविधिः स्त्रियां न भवति। अस्त्रियामिति (३।१।९४) प्रतिषेधात्। तत् किमुच्यत ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ण्यद्भविष्यतीत्यत आह वासरूपेत्यादि। एष चार्थस्तत्रैव प्रतिपादितः। उपसंख्यानमिति। प्रतिपादनमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। वक्ष्यमाणं बहुलग्रहणमुभयोरपि योगयोः शेषः। तेन घट्टिप्रभृतिभ्यो भविष्यतीति। वक्तव्य इति। व्याख्येय इत्यर्थः। व्याख्यानं तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अन्वेषणेति। इष गतौ। इष आभीक्ष्ण्ये इति वा।

१०८। रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्।

क्तिन्नादीनामपवाद इति। आदिशब्देनाङादीनाम्। आख्याग्रहणमित्यादि। यदि प्रत्ययान्तं रोगस्य नाम भवत्येवं प्रत्ययो भवति। नान्यथेत्यस्यार्थस्य संवादनायायाख्याग्रहणम्। तेन पदान्तरवाच्ये रोगे न भवति बुभुक्षा भस्मकेनेति। बहुलग्रहणमित्यादि। रोगाख्याया अन्यत्रापि ण्वुलो विधानं व्यभिचारः। तदर्थं बहुलग्रहणम्। तेन धात्वर्थनिर्देशेऽपि सिद्धो भवति। अपरोऽर्थः। रोगाख्याया विषयाण् ण्वुलो विधेर्योऽन्यत्राप्यस्य लक्षणस्य विषये वृत्तिर्व्यभिचारः सः। तदर्थं बहुलग्रहणम्। तेनेक्श्तिपौ

(M) अत्र चकारः प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण इति (५।२।१०१) सूत्रेऽपि श्रद्धाशब्दस्य पाठोऽस्तीति सूचयति।

धातुनिर्देश इत्येवमादि सर्वं संगृहीतं भवति । प्रच्छर्दिकेति । छर्द वमने चुरादिः । प्रवाहिकेति । वह प्रापणे । प्रचर्चिकेति । चर्च अध्ययने चुरादिः । अल वहिः क्तिनि प्राप्ते ण्वुल् । इतरयोस्तु युचि । शिरोऽर्त्तिरिति । अर्द हिंसायाम् । अर्द गताविति वा । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वम् । शिरसा सह षष्ठीसमासः । ससजुषो रुः (८।२।६६) । अतो रोरप्लुतादप्लुत इत्युत्वम् (६।१।११३) । आद्गुणः (६।१।८७) । एङः पदान्तादतीत्येते (६।१।१०९) विधयः कर्त्तव्याः । इकश्तिपाविति । ककारः कित्कार्य्यार्थः । तेन पचतिरिति सार्वधातुकनिबन्धनः शब् भवति । ननु च कर्त्तृवाचिनि सार्वधातुके शब् विधीयते । न चात्र कर्त्ता प्रत्ययार्थः । तत् कुतः शपः सम्भवः ? सार्वधातुकसंज्ञार्थशित्करणसामर्थ्यादकर्त्तृवाचिन्यपि सार्वधातुके शब् भविष्यति । अन्यथा हि शित्करणमनर्थकं स्यात् । यद्येवं यगपि स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति । वर्णात् कार इति । वर्णादित्युच्यते । तत्रैवकार इति न सिध्यति । बहुलग्रहणसन्निधौ वचनात् क्वचिदवर्णादपि भविष्यतीत्यदोषः । अथवा करणं कारः । एवस्य कार इति षष्ठी समासोऽयम् । रादिफ इति । कारस्यायमपवादः । मत्वर्थाच्छ इति । अत्राकारलोपश्च वक्तव्यः । अभसंज्ञत्वाद्धि न प्राप्नोति । बहुलग्रहणाद्वाकारलोपो भविष्यति । इणजादिभ्यः । इक् कृष्यादिभ्य इति । अधातुनिर्देशार्थमेतत् । आज्यादयः शब्दाः संज्ञाशब्दा द्रष्टव्याः ।

१०९ । संज्ञायाम् ।

उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति (२।२।१७) षष्ठी समासः । षष्ठी पुनरत्र कर्त्तृकर्मणोः (२।३।६५) कृतीति कृद्योगलक्षणा ।

११० । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ।

इह सूत्रे पूर्व्वमाख्यानस्य निर्देशः । पश्चात् परिप्रश्नस्य । वृत्तौ तु परिप्रश्ने चाख्याने च गम्यमान इति पूर्वं परिप्रश्नस्योपन्यासः । पश्चादाख्यानस्य । तत्र यश्चोदयेत् किं कारणमेवं वृत्तौ विपर्य्ययः कृत इति तं प्रत्याह पूर्वं परिप्रश्न इत्यादि । परिप्रश्नपूर्वकं व्याख्यानं भवति । अतो वृत्तौ पूर्वं

परिप्रश्नस्य तदुदाहरणस्य चोपन्यासः कृतः। पश्चादाख्यानस्य। क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादित्यभिप्रायः। सूत्रे तर्हि कस्मात् पूर्वं परिप्रश्नो न निर्दिष्टः। पश्चादाख्यानमित्याह सूत्र इत्यादि। अल्पाच्तर (२।२।३४) मिति सूत्रेण द्वन्द्वे पदानां क्रमस्य नियतत्वादल्पाच्तरस्याख्यानशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपातः कृत इति दर्शयति। कां कारिमिति। इञ्। कां कारिकामिति। ण्वुल्। कां क्रियामिति। कृञः श च (३।३।१००) शः। कां कृत्यामिति। तत्र चकारात् क्यप्। कां कृतिमिति। योगविभागात् क्तिन् कृतः। कां गणि-मिति। इञ्। गण संख्याने चुरादावदन्तः पठ्यते। कां गणिकामिति ण्वुल्। गणनामिति। युच्। एवं कां पाचिमित्यादि। कां पाचिमकार्षीः। कां पाचिकाम्। कां पचाम्। कां याजिम्। कां याजिकामित्यादि। का मिष्टिम्। कां पाठिम्। कां पाठिकाम्। कां पठितिमिति॥

१११। पर्य्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्।

क्तिन्नादीनामपवाद इति। आदिशब्देनाकारादीनाम्। अग्रगामिकेति। अग्रस्य गामिका। कृद्योगलक्षणायाः कर्मणि षष्ठ्याः समासः। स स्वरार्थमिति। अन्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम्। ण्वुलि हि सति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः स्यात्।

११२। आक्रोशे नञ्यनिः।

११३। कृत्यल्युटो बहुलम्।

यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्तीति। यद्येवं तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः (३।४।७०) इत्येवमादेरर्थनिर्देशस्यानर्थकत्वं जायते। नैतदस्ति। योगतो हि कृत्यादयो भावादिष्वर्थेष्विष्यन्ते। कारकान्तरे त्वल्पः। सा च तथा तेषां वृत्तिरनर्थनिर्देशे सति सिध्यतीति कुतस्तस्यानर्थक्यम्? स्नानीयमिति। करणे कृत्यः। दानीय इति। दीयते तस्मा इति संप्रदाने। अप(व)सेचन मिति। अप(व)सिच्यते तदिति कर्मणि ल्युट्। अवस्रावणमिति। अवस्राव्यते तदिति स्रु गताविति स्मात्पयन्तात् कर्मणि ल्युट्। भुज्यन्त इति भोजनाः। आच्छा-

यन्त इत्याच्छादनानि। कर्मण्येव ल्युट्। राज्ञो भोजना राज्ञ आच्छादनानीति षष्ठीसमासः। प्रस्कन्दनम्। प्रपतनमिति। प्रस्कन्दति प्रपतत्यस्मादित्यपादाने ल्युट्। अथ बहुलग्रहणं किमर्थम्? यावता सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव कृत्यल्युटो यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि प्रायेण भवन्तीत्येषोऽर्थो विज्ञायत एवेत्यत आह बहुलग्रहणादित्यादि। एतेनान्येऽपि कृतो यत्र विहितास्ततोऽन्यत्राप्यभिधेय इष्यन्ते। तच्च बहुलग्रहणात् सिध्यति। अतो बहुलग्रहणं कृतमिति सूचयति। पादहारक इति। कर्त्तरि ण्वुल् विहितो बहुलग्रहणादिह कर्मणि भवति।

११४। नपुंसके भावे क्तः।

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः (३।४।७०) इति भावे क्तः सिद्धः। नपुंसके भावेऽपि क्तोऽयं विशेषविहितेन ल्युटा बाध्यत इति योगारम्भः।

११५। ल्युट् च।

योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरत्र ल्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्। क्तस्य मा भूत्।

११६। कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्त्तुः शरीरसुखम्।

नित्यसमासार्थं वचनमिति। नित्यः समासोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। कथं पुनरेतद्वचनं नित्यसमासार्थं भवतीत्याह उपपदसमासोऽपि नित्यसमास इति। अनेन हि सूत्रेण कर्मण्युपपदे प्रत्ययो विधीयत इत्युपपदमतिङिति उपपदसमासो (२।२।१९) भविष्यति। स च नित्यः। तद्विधौ नित्यं क्रीडाजीविकयो (२।२।१७) रित्यतो नित्यग्रहणस्यानुवृत्तेः। पूर्वसूत्रेण चेदिह ल्युड् विधीयते तदन्तेन षष्ठीसमासो भवति। स च पाक्षिकः। विभाषेत्यनुवृत्तेः। पयःपानं सुखमिति। कथं पुनरेतदस्योदाहरणं भवति? यावता नात्र संस्पर्शात् सुखमुत्पद्यते। किं तर्हि? अभ्यवहारात्। नैष दोषः। सर्वे हि तेऽभ्यवहारादयो न विना स्पर्शेन भवन्तीति नान्तरीयकत्वात् स्पर्शो नापेक्ष्यते। तूलिकाया उत्थानं सुखमिति। उदः

स्थांस्तथोः पूर्वस्येति (८।४।६१०) पूर्वसवर्णः । अस्तीह कर्त्तुः शरीरसुखम् । ननु कर्मणा संस्पृश्यमानस्य । किं तर्हि ? अपादानेन तूलिकाख्येन । अग्निकुण्डस्योपासनमिति । आस उपवेशने । उपपूर्वः । अत्रास्पर्शात् सुखं भवति । अग्निकुण्डेनोपास्यमानेनोपस्पृश्यमानस्यैव । तद्वत्पर्शः । गुरोः स्नापनमिति । ष्णा शौचे । हेतुमण्णिच् । अर्त्तिह्रीत्यादिना (७।३।३६) पुक् । ननु चात्रापि गुरुः सुखस्य कर्त्ता भवतीत्यस्तीह कर्त्तुः सुखम् । तत् कथमिदं प्रत्युदाहरणं भवतीत्याह स्नापयते नं गुरुरिति । अनेनैतद्दर्शयति नात्र सुखापेक्षं कर्त्तृत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? क्रियापेक्षम् । नचात्र स्नापनक्रियाया गुरुः कर्त्ता । किं तर्हि ? शिष्यः । तस्य च गुरुः कर्मैव भवति । कर्मसंज्ञा पुनर्गुरोर्गतिबुद्धीत्यादि (१।४।५१) सूत्रेण । तस्याकर्मकत्वे स्नातावस्थन्ते कर्त्तृत्वात् । परिष्वञ्जनमिति । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८।३।६५) मूर्धन्यः । (N) मानसी प्रीतिरिति । तेन पुत्रपरिष्वञ्जनजन्मनः प्रीतिविशेषस्य शरीरसुखत्वं दर्शयति । मर्दनमिति । मृद क्षोदे । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियत इति । नतु लुग्रड्भावः । लुग्रटः पूर्वसूत्रेण सर्वत्र भावात् ।

११७ । करणाधिकरणयोश्च ।

करणेऽधिकरणे च कारक इत्यनेन करणाधिकरणयोः प्रत्ययार्थत्वं दर्शयति । अत्रोपपदे करणाधिकरणे कस्मान्न भवतः ? करणाधिकरणयोरित्यत एव निर्देशात् । करणाधिकरणशब्दौ हि लुग्रड्न्तौ करणाधिकरणसाधनौ च । तत्र यद्युपपदत्वमेतयोः स्यादेष निर्देशो नोपपद्यते । यद्येवं सति निर्देशे प्रत्ययविधानं च सति च तस्मिन् निर्देश इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । न । नित्यत्वाच्छब्दानाम् । नह्यपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते । शब्दानां नित्यत्वात् । सतामेव तु तेषामन्वाख्यानं क्रियत इति कुत इतरेतराश्रयतायाः प्रसङ्गः ? इध्मप्रव्रश्चन इति । ओव्रश्चू छेदने । इध्मानां प्रव्रश्चन

(N) अन्ये त्वत्र परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जामित्यनेन (८।३।७०) मूर्धन्यादेशमाहुः । परत्वात् ।

इति षष्ठीसमासः । पलाशशातन इति । शदॢ शातने । हेतुमण्णिच् । शदेरगतौ त इति (७।३।४२) तत्वम् । गोदोहनीति । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् ।

११८। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।

समुदायेन चेद्दित्यादि । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन यदि संज्ञा गम्यत एवं प्रत्ययो भवति । नान्यथा । अकार्त्स्न्यार्थमिति । अकार्त्स्न्यमसाकल्यम् प्रयोजनमर्थो यस्य तत् तथोक्तम् । एतेनाकृत्स्नविषयतां प्रत्ययस्य दर्शयति । दन्तच्छद इति । छद अपवारणे । चुरादिणिच् । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्येति (६।४।९६) ह्रस्वः । पूर्ववत् समासः । प्रसाधनमिति । राध साध संसिद्धौ । अस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात् पूर्वसूत्रेण करणे ल्युट् । कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासः ।

११९ । गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ।

पूर्वस्मिन्नेवार्थे इति । करणेऽधिकरणे च । ननु पूर्वसूत्रेणैव गोचरादिषु घः सिद्धः । तत् किमित्ययं योग आरभ्यत इत्याह हलश्चेत्यादि । ननु च प्रत्ययग्रहणं तत्रानुवर्त्तिष्यते । तेन गोचरादिषु घञ् भविष्यति । प्रतिपत्तिगौरवं तु स्यात् । प्रायग्रहणानुवृत्तेरज्ञापकत्वात् ।

१२० । अवे तृस्त्रोर्घञ् ।

स्तृणातेरिति । स्तॄञ् आच्छादन इत्यस्मात् । प्रायानुवृत्तेरित्यादि । प्रायशब्दस्यानुवृत्तौ सत्यामव उपपदे तृस्त्रोर्घञ्प्रत्ययो भवति संज्ञायां प्रायेणो-पाधिभूतायामितेशोऽर्थो लभ्यते । न संज्ञायामिति । अस्योपाधेः प्रायिक-त्वाद् क्वचिदसंज्ञायामपि भवति ।

१२१ । हलश्च ।

वेष्ट इति । वेष्ट वेष्टने । मार्गोऽपामार्ग इति । मृजू शुद्धौ । चजोरि-त्यादिना (७।३।५२) कुत्वम् । मृजेर्वृद्धिः (७।२।११४) । उपसर्गस्य घञीति (६।३।१२२) दीर्घः ।

१२२। अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च।

अहलन्तार्थं आरम्भ इति। हलन्तेभ्यः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वात्॥

१२३। उदङ्कोऽनुदके।

ननु चेत्यादि चोद्यम्। उदकप्रतिषेधार्थं वचनमिति परिहारः। यद्येतन्नारभ्येत तदोदकेऽपि पूर्वेण स्यादित्यर्थः। तैलोदङ्क इति। षष्ठी समासः। षष्ठी पुनः कर्मणि कृद्योगलक्षणा। उदकोदञ्चन इति। करणे ल्युट्। घः कस्मादित्यादि। एवं मन्यते। पुंसि संज्ञायां (३।३।११८) मित्यादिना घे प्राप्ते घञ् विहितः। ततश्च तेन मुक्ते विषये घेनैव युक्तं भवितुमिति। विशेषाभावादिति। नैतदस्त्युच्यते घञि घे वा सति विशेषोऽस्ति। तत्र यद्युदकेऽपि घः स्यादनुदकप्रतिषेधेनार्थो न स्यादित्यभिप्रायः। ननु च घे सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त उदङ्कशब्दो भवति। घञि सति ञित्स्वरेणाद्युदात्तः स्यात्। तत् किमुच्यते विशेषाभावादित्यत आह घञ्प्रतीत्यादि। थाथादिस्वरेणेति। थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद् (६।२।१४४) विहितेन।

१२४। जालमानायः।

१२५। खनो घ च।

डो वक्तव्य इत्यादि। सर्वत्र वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्येषोऽर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। चकारोऽत्र क्रियते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन डादयोऽपि प्रत्यया भविष्यन्तीति। ननु च घञनुकर्षणार्थश्चकारः। नैतदस्ति। स्वरितत्वादेव हि घञुपतिष्ठते। अथ किमर्थं खनेर्घः प्रत्ययो विधीयते? यावता कुलार्थं तस्य विधानम्। न च खनेः कश्चिदवयवः कुलभागस्ति। एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति। अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति। तेन खलो भगं पदमित्येवमादयः सिद्धा भवन्ति।

१२६। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्।

तदितरयोरिति। सुशब्देषच्छब्दयोः। कथं पुनः सामान्योक्तेनापि विशेषो लभ्यत इत्याह सम्भवादिति। यत्र यस्य सम्भवस्तत्र तस्य विशेषणं

भवति। कृच्छ्रमेव दुःशब्दस्यार्थे वर्त्तते। नाकृच्छ्रम्। इतरयोस्त्वर्थेऽकृच्छ्रमेव वर्त्तते। न कृच्छ्रम्। तस्मात् कृच्छ्रं दुर एव विशेषणम्। अकृच्छ्रं त्वितरयोरेव। ईषत्करः कटो भवतेति। अकृच्छ्रेणायत्नेन क्रियते भवता कट इत्यर्थः। ईषत्कार्य्य इति। ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ण्यत्। ईषच्छब्दोऽत्र मनागित्यस्यार्थे वर्त्तते। लकारः स्वरार्थ इति। लितिप्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। ननु च कृत्स्वादिकं खित् कार्य्यं खित्यनव्ययस्येत्येव (६।३।६६) मादिशास्त्रेणानव्ययस्य विधीयते। ईषदादयश्चाव्ययसंज्ञाः। तत् किमर्थं खलः खित्करणमित्याह खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थमिति। उत्तरत्रानव्ययेऽप्युपपदे खल् विधास्यते। तत्रार्ुरीषदजन्तस्य मुमिति (६।३।६७) मुम् यथा स्यादित्येवमर्थं खित्करणम्।

१२७। कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृञोः।

कर्त्तृकर्मणोरुपपदत्वं भवति। नतु प्रत्ययार्थत्वम्। यदि च तयोः प्रत्ययार्थत्वं स्यादीषदादिष्वेवोपपदेषु प्रत्ययः स्यात्। ततश्च खित्करणमनर्थकं स्यात्। अनव्ययस्य खित्कार्य्यविधानात्। ईषदादीनाञ्चाव्ययत्वात्। तस्मादतोऽपि खित्करणम्। उपपदे कर्त्तृकर्मणी नतु प्रत्ययार्थावेताविस्यवसीयते। अत्र च कर्त्तृकर्मणी ईषदादयश्च न प्रत्येकं प्रत्ययस्य निमित्तम्। किं तर्हि? तत्समुदायः। चकारेण ह्यत्र सन्नियोगः क्रियते। तेन कर्त्तृकर्मणोरीषदादीनाञ्च युगपदुपपदत्वं भवति। नान्यथा। यद्येवं कथं द्वयोरुपपदयोर्युगपत् समासः। कः पुनराह युगपत् समास इति? पूर्वं हि परस्योपपदस्य समासं कृत्वा पश्चात् पूर्वस्य क्रियते। अथवोपपदमतिङित्यत्र (२।२।१९) सुप् सुपेति निवृत्तम्। तेनानेकस्यापि युगपदेव समासो भवति। किं पुनरत्र परमुपपदम्? कर्त्तृकर्मणी। कुत एतत्? खित्करणसामर्थ्यात्। खित्करणं हि मुमर्थम्। मुमागमश्चानव्ययस्य विधीयते। तत्रेषदादीनां धातोश्चानन्तर्य्ये खित्करणमनर्थकं स्यात्। ईषदाढ्यम्भवं भवतेति। अकृच्छ्रमाढ्येन भूयते भवतेत्यर्थः। ईषदाढ्यङ्करो

देवदत्तो भवतेति। अकृच्छ्रमाढ्यः क्रियते देवदत्तो भवतीत्यर्थः। कर्तृकर्मणोरित्यादि। च्व्यर्थोऽभूततद्भावः। तदर्थयोः कर्तृकर्मणोरुपपदयोः खल् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। प्रायग्रहणं मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तते। तेन यदा कर्तृकर्मणी च्व्यर्थे भवतस्तदैव प्रत्ययो भवति। नान्यदेति। स्वाढ्येन भूयत इति। अत्र च्व्यर्थस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययो न भवति।

१२८। आतो युच्।

१२९। छन्दसि गत्यर्थेभ्यः।

सूपसदनमिति। षदॢ विशरणगत्यवसादनेषु। उपपूर्वः।

१३०। अन्येभ्योऽपि दृश्यते।

सुदोहनमिति। दुह प्रपूरणे। वक्तव्य इति। व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। अपिशब्दोऽत्र क्रियते। स च सर्वव्यभिचारार्थः। तेन शासु अनुशिष्टौ युध संप्रहारे दृशिर् प्रेक्षणे ञिधृषा प्रागल्भ्ये मृष तितिक्षायामित्येतेभ्योऽपि भाषायां युज् भवतीति। कथं पुनरेतदवसितं सर्वव्यभिचारार्थोऽपिशब्द इति? सूत्रारम्भात्। यदि हि गत्यर्थव्यभिचार एवात्राभिसंहितः स्यात् सूत्रमिदं नारभेत। पूर्वसूत्र एव च गत्यर्थग्रहणं न कुर्य्यात्।

१३१। वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा।

यदि समीपस्य भावोऽभिधीयेत तद्धि स्यात्। एवं सति वर्त्तमानस्य सामीप्येन च समासो न स्यात्। सम्बन्धाभावात्। नहि सामीप्यस्य वर्त्तमानेन सम्बन्धः। अपितु तत्समीपेन। तस्य तद्गुणत्वात्। तस्मात् स्वार्थ एवायमिह भविष्यतीति मत्वाह समीपमेव सामीप्यम्। किमर्थं पुनः स्वार्थिकं ष्यञं विधायैवं निर्देशः क्रियते? न वर्त्तमानसमीप एवोच्येत यतो लाघवं भवतीत्यत आह ष्यञः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यत इति। स्वार्थे ष्यञपि स्यादनेनेति। स्वार्थे ष्यञ् भवतीत्यमुमर्थं ज्ञापयितुं स्वार्थिकः ष्यञ्

क्वत इति । चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थमिति । अनेनापि ज्ञापनस्य प्रयोजन-मुच्यते । आदिशब्देन चातुराश्रम्यादीनां ग्रहणम् । अयमागच्छामीति । अयमागममित्यस्यार्थे एतद्वर्त्तते । आगममिति । लुङ् । उत्तमैकवचनम् । तस्थस्थमिपा (३।४।१०१) मित्यादिना मिपोऽमावः । पुषादिसूत्रेण (३।१।५५) च्लेरङ् । एष गच्छामीति । एष गमिष्यामीत्यस्यार्थे इदं वर्त्तते । गमेरिट् परस्मैपदेष्विती‍ट् (७।२।५८) । गन्तास्मीति । लुट् । तासिः । मिप् । अथ वत्करणं किमर्थम् ? यावता वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमान इत्युच्यमाने वर्त्तमानकालविहिताः प्रत्यया वर्त्तमानसामीप्ये भवन्तीत्ययेषोऽर्थो लभ्यत एवेत्यत आह वत्करणमित्यादि । असति वत्करणे वर्त्तमानकालेन रूपमात्रमेषां प्रत्ययानामुपलक्ष्यते । नतु प्रकृत्यादय उपा-दीयेरन् । ततश्च धातुमात्रात् स्युः । वत्करणे तु सति सर्वसादृश्यं गम्यते । तत्रैव वतेर्विधानात् । तेन सङ्करो न भवति । तमेव संकराभावं दर्शयितुमाह येनेत्यादि । एवं हि सर्वसादृश्यं भवति यदि येन विशेषणेन वर्त्तमाने विहितास्तेनैव वर्त्तमानसामीप्ये भवन्ति । नान्यथा । प्रकृत्योपपदोपाधिनेति । आदिशब्देनोपाधेरभिधेयस्य च ग्रहणम् । पवमानो यजमान इति । पूङ्यजोः शानन् (३।२।१२८) विहितः । स वर्त्तमानसामीप्येऽपि ताभ्यामेव भवति । न धात्वन्तरात् । अलंकरिष्णुरिति । ताच्छील्यादिविशिष्टे कर्त्तर्यलंपूर्वात् कृञ इष्णुच् विहितः । वर्त्तमानसामीप्येऽपि तत्पूर्वादेव भवति । तस्मिन्नेव चार्थे परुदगच्छदित्यत्र विप्रकर्षविवक्षायां लङेव भवति । वर्षेण गमिष्यतीति । अत्रापि लृडेव भवति । यो मन्यत इत्यादिनापि प्रतिपत्तृविशेषं प्रति सूत्रं प्रत्याचष्टे । कालान्तरगतिस्त्वित्यादि । कालान्तरं वर्त्तमानसमीपो भूतो भविष्यंश्च कालः । तस्य या गतिः प्रतीतिः । आगच्छामीत्यस्य पदस्य वर्त्तमानकालविशेषेऽप्ययं गच्छामीत्यतो वाक्यात् कदा देवदत्तो गमिष्य-सीत्येतद्वाक्यसमनन्तरं प्रयुज्यमानाद् भवति । वाक्यगम्योऽपि कालो यदि पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यते युज्येत सूत्रारम्भः । न चासौ तत्रोपयुज्यते । यस्माच्छास्त्रेण पदस्य संस्कारः क्रियते । न वाक्यस्य । पदे संक्रियमाणे तद्गम्य एव काल उपयुज्यते । तेन वाक्यगम्य इत्यभिप्रायः । इतिकरणः

प्रकृतप्रत्ययमर्शंक इति। एवं यो मन्यतेऽवगच्छति तं प्रतीदं नारब्धव्यमेव। यदर्थमारभ्यते तेषां प्रत्ययानां वर्त्तमाने (३।२।१२३) लङिताद्दिनैव शास्त्रेणासिद्धत्वात् प्रकरणग्रहणेन केवलमिदं सूत्रं नारब्धव्यमपि त्वाशंसायां भूतवच्चेत्येवमादीन्यपि (३।३।१३२) नारब्धव्यानीति दर्शयति। तादृश-मितप्रादि। एवच्च यस्तु तादृशः प्रतिपत्ता न भवति मन्दबुद्धिस्तं प्रतप्रारब्धव्यमिवेतुप्रक्तं भवति। नह्यसाविवं न्यायेन प्रतिपत्तुं समर्थः। तथा-चेतप्रादि। यस्मात् तत्रैवं वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायां नोपयुज्यत एवच्च सति श्वः करिष्यतीतेप्रवमाद्युपपद्यते। तत्रापि हि करिष्यतीत्येतत् पदं भविष्यत्येव काले वर्त्तत इति लट् शेषे चेतेप्रव (३।३।१३) लट् सिद्धः। भविष्यदनद्यतनस्तु कालोऽयम्। यद्युत्तरकालः प्रतीयते तथाप्यसौ वाक्यार्थ इति पदसंस्कारे नाश्रीयते। यदि तु वाक्यगम्योऽपि कालः पदसंस्कारे समाश्रीयेत तदा तु करिष्यतीतेप्रवमादि नोपपद्येत भविष्यदनद्यतने लुटेव भवितव्यमिति कृत्वा।

१३२। आशंसायां भूतवच्च।

आगमदिति। लुङ्। आगत इति निष्ठा। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना-नुनासिकलोपः (६।४।३७)। अधीमह इति। इङो लट्। मह्हिङ्। अदादित्वाच्छपो लुक् (२।४।७२)। अध्यगीष्महीति। लुङ्। विभाषा लुङ्लृङोरितीङो (२।४।५०) गाङादेशः। गाङ्कुटादिना (१।२।१) सिचो ङित्वाद् घुमास्थागेत्यादिनेत्त्वम (६।४।६६)। भूतवच्चेत्यतिदेशे लङ्लिटावपि प्राप्नुतः। तौ कस्मान्न भवत इत्याह सामान्यातिदेश इत्यादि। भूतसामान्यातिदेशोऽयम्। भूतविशेषप्रत्ययौ च लङ्लिटौ। सामान्याति-देशे विशेषस्यानतिदेशः। तेन लाविह न भवतः।

१३३। क्षिप्रवचने लृट्।

भूतवच्चेत्यस्यायमपवाद इति। न प्राप्ते भूतवच्चेत्यस्मिन्नस्यारम्भात्। अथ वचनग्रहणं किमर्थम्? यावता क्षिप्रे लृडित्यनेनैव सर्वं सिद्धमित्यत आह

वचनग्रहणं पर्य्यायार्थमिति । असति हि वचनग्रहणे क्षिप्रशब्द एवोपपदे लृट् स्यात् । तस्मिंस्तु सति यावन्तः क्षिप्रवचनास्तेषु सर्वेषु भवति । अथ लृड्ग्रहणं किमर्थम् ? न क्षिप्रवचन इत्येवोच्येत । भूतवच्चेत्यस्यातिदेशस्य भविष्यत्कालविषयत्वात् तस्मिन् प्रतिषिद्धे लुट् शेषे चेत्यनेनैव (३।३।१३) सिद्ध इत्याह नेति वक्तव्य इत्यादि । नेति वक्तव्ये यल्लृड्ग्रहणं क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम् । लुटोऽपि विषये भविष्यदनद्यतने काले लृड् यथा स्यात् । अन्यथा हि लृडपवादो लुडेव स्यात् ।

१३४ । आशंसावचने लिङ् ।

आशंसे युक्तोऽधीयीयेति । इङो लिङः सीयुट् (३।४।१०२) । उत्तमपुरुषस्यैकवचनम् । इट् । इटोऽदित्यत्वभावः (३।४।१०६) । सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) ङित्त्वाद् गुणाभावः । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति (७।२।७९) सकारलोपः । धातोरियङ् । उपसर्गेण सहाकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) । आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति । अत्र यद्यपि क्षिप्रवचनमुपपदमाशंसावचनमपि तथापि परत्वाल्लिङेव भवति । न लृट् । तस्य तु यत्राशंसावचनमुपपदं नास्ति सोऽवकाशः क्षिप्रमध्येष्यामह इति ।

१३५ । नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ।

कालानां सामीप्यमित्यनेन कालसम्बन्धि सामीप्यमिहाश्रीयत इति दर्शयति । कुतः पुनः सामान्योक्तेन कालसम्बन्धिन एव सामीप्यस्य ग्रहणं लभ्यते ? वर्त्तमानसामीप्य इत्यत आरभ्य प्रायिकत्वादस्य प्रकरणस्य । एतदपि कुतः ? वर्त्तमानादिशब्दानां कालशब्दत्वात् । अपि च लङ्लुटोः प्रतिषेधः । तौ च कालविहितौ । अतो यत्र हि तौ तत्र तत्सम्बन्धेनैव कालसामीप्यमिहाश्रीयत इति विज्ञायते । तत् पुनः कीदृशमित्याह तुल्यजातीयेनेत्यादि । तुल्यजातीयग्रहणं भिन्नजातीयनिवृत्त्यर्थम् । कालमात्रेण व्यवधानेन गृह्यमाणे येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित्थेवमादावुदाहरणे सामीप्यं न स्यात् । अमावस्यया अन्याभिश्च तिथिभिर्व्यवधानात् । तस्मात् समानजातीयेनाव्यवधानमाश्रीयते । अदादिति । गाति-

ख्येत्यादिना सिचो लुक् (२।४।७७)। अध्यापिपदिति। हेतुमति (३।१।२६) चेति णिच्। क्रीङ्जीनां णाविल्यात्वम् (६।१।४८)। अर्त्तिह्रीत्यादिना (७।३।३६) पुक्। लुङ्। चङ्णिश्रीत्यादिना (३।१।४८) चङ्। अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) पीत्येतस्य द्विर्वचनम्। आडजादीना (६।४।७२) मित्याट्। आटश्चेति (६।१।९०) वृद्धिः। णिचो लोपः (६।४।५१)। येयं पौर्णमास्यतिक्रान्तेति। पौर्णमास्यन्तरेणाव्यवहितायां पौर्णमासी। तामधिकृत्येदमाह। सा हि यद्यप्यमावास्यया अन्याभिश्च तिथिभिर्व्यवहिता तथापि तुल्यजातीयेन पौर्णमास्याख्येन कालेन व्यवहितत्वात् सामीप्यं नातिवर्त्तते। अग्नीनाधित्तेति। दधातेराङ्पूर्वस्य स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं (१।२।१७) सिचश्च कित्त्वम्। ह्रस्वादङ्गादिति (८।२।२७) सिचो लुक्। अयष्टेति। व्रश्चादि (८।२।३६) सूत्रेण षत्वम्। झलो झलीति (८।२।२६) सिचो लोपः। अदितेति। ददाते रूपम्। पूर्ववदित्यादि। यक्ष्यत इति। यजेर्लृट्। स्यः। तस्मिन् परतस्तथा षत्वे कृते षढोः कः सीति (८।२।४१) कत्वम्। आधितेत्यादौ सर्वत्र स्वरितञितेत्यादिनात्मनेपदम् (१।३।७२)। किमर्थं प्रतिषेधद्वयमुच्यते? नाद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरित्येवोच्येत? क्रियाप्रबन्धसामीप्ययो ह्यद्यतनप्रत्ययौ लुङ्लुटाविष्येते। नानद्यतनप्रत्ययौ लङ्लुटौ। तौ च लङ्लुटावेवमुच्यमाने सिध्यत एवेत्यत आह द्वौ प्रतिषेधावित्यादि। एवं मन्यते। यदि नाद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरित्येवोच्येत तदेतदेवं सूत्रं विधायकं स्यात्। ततश्च सङ्करः प्रसज्येत। लुङोऽपि विषये लुट्। लुटश्च विषये लुङ्। नह्यत्रायं विशेष उपादीयते (0)। भूते लुङ् भविष्यति लृङिति प्रतिषेधविषय उच्यमाने नायं दोषः। ततो नानेन किञ्चिद् विधीयते। केवलमनद्यतनप्रत्ययानां प्रतिषेधः क्रियते। तेषु प्रतिषिद्धेषु स्वैरेव वाक्यैर्विधायकै लुङादय उत्सर्गाः स्वे स्वे कालेऽपवादविनिर्मुक्ता भवन्ति। अतो यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञापनाय प्रतिषेधद्वयमुच्यते।

---

(0) नह्यत्रायं विषय उपपद्यत इति वङ्गीयपुस्तकांशे पाठान्तरम्। महीशूरपुस्तके तु विशेष उपादीयत इति पाठः।

१३६ । भविष्यति मर्य्यादावचनेऽवरस्मिन् ।

मर्य्यादावचने सतीति । वचनग्रहणमभिविधावपि यथा स्यात् । मर्य्यादाविशेष एवाभिविधिश्च । सैव मर्य्यादा यदा कार्य्येणाभिसम्बध्यते तदाभिविधिरित्युच्यते । यदा तु न सम्बध्यते तदा मर्य्यादेति । तत्रेह वचनग्रहणाद्विशेषो नाश्रीयते । तेन मर्य्यादाया उक्तिमात्रे भवति । विनापि वचनग्रहणेनाभिविधौ प्रतिषेधो न भवेत् । यस्माद् यत्राभिविधौ कार्य्य-मिच्छति तत्राभिविधिग्रहणं वा करोति यथाङ् मर्य्यादाभिविध्योरिति (२।१।१३) वचनग्रहणं वा यथाङ् मर्य्यादवचन इति (१।४।८९) । तदभिविधावपि यथा स्यादित्येवमर्थं वचनग्रहणं क्रियते । अवरस्मिन्निति । अर्वागित्यर्थः । गन्तव्य इति । भविष्यत्कालतामध्वनो दर्शयति । तस्य यदवरमिति । अनेनाध्वनो विभागं हिरिति । एतेनापि क्रियाप्रतिबन्धाभावम् । भोक्ष्यामह इति । (१।३।६६) भुजोऽनवन (१।३।६६) इत्यात्मनेपदम् । चोः कुरिति (८।२।३०) गकारः । खरि (८।४।५५) चेति गकारस्य ककारः । अध्येमहीति । महिङ् ।० आड़जादीनामित्याट् (६।४।७२) । आटश्चेति (६।२।९०) वृद्धिः । उपसर्गस्य यणादेशः (६।१।७७) । अपि-बामेति । पाघ्रादि (७।३।७८) सूत्रेण पिबादेशः । नित्यं ङित (३।४।९९) इति सकारलोपः । भोक्तास्मह इति । लुट् । तत्र च विशेषं वक्ष्यतीति । अनहोरात्राणामित्यनेन ।

१३७ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।

कालमर्य्यादाविभागे सतीति । मर्य्यादाविभागशब्दयोः समाहारे द्वन्द्वः । तेन कालशब्दस्य षष्ठीसमासः । तेषाञ्चेति । तैस्तेषाञ्चेति युक्तं यत् तेषां विभागे प्रतिषेधो भवति । तत्सम्बन्धित्वाद्धि विभागस्य । यदा तैरन्यस्य विभागस्तदा न युक्तम् । नहि तदा तत्सम्बन्धी विभागः । किं तर्हि ? विभज्यमानसम्बन्धी । तथाप्यहोरात्रकृतत्वाद् विभागस्य सम्बन्धित्वमस्त्येव । निमित्तस्य नैमित्तिकसम्बन्धादित्यदोषः । यदि वचनमहोरात्रप्रतिषेधा-र्थमेवं सति योगविभागोऽनर्थकः । पूर्वसूत्र एव हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । भविष्यति

मर्य्यादावचनेऽवरस्मिन्ननहोरात्राणामिति। स च सामर्थ्यात् कालविभागस्यैव प्रतिषेधो विज्ञास्यते। न देशविभागस्य। नहि देशविभागस्याहोरात्रैः सह सम्बन्धोऽस्तीत्यत आह योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरसूत्रे कालविभाग एव यथा स्यादित्येवमर्थं देशविभागे मा भूदिति। अभुञ्ज्महीति श्नसोरल्लोप (६।४।१२) इत्यकारलोपः। त्रिविधमुदाहरणमिति। तत्र प्रथमे शब्दान्तरवाच्यस्य कालस्याहोरात्रैर्विभागः। द्वितीयेऽहोरात्रवाच्यस्य शब्दान्तरवाच्येन कालेन विभागः। तृतीयेऽहोरात्रवाच्यस्य कालस्याहोरात्रवाच्येन कालेन। सर्व्वथेति। सर्वेण प्रकारेण। यद्यहोरात्रैरन्यस्य विभागोऽथाप्यन्येन तेषां यद्यहोरात्रैरेव (P) तेषामेवमपि प्रतिषेध इति सर्वथाशब्दस्यार्थः। अहोरात्रसंस्पर्श इति। अहोरात्राणां विभागेन सम्बन्धोऽहोरात्रसंस्पर्श इति।

१३८। परस्मिन् विभाषा।

सर्व्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहर्त्तव्या इति। भूतानद्यतने तत्र युक्ता अध्येमहि तत्रौदनमभुञ्ज्महीति सर्व्वत्र लङुदाहर्त्तव्यः। भविष्यदनद्यतने तु तत्र युक्ता अध्येतास्महे तत्रौदनं भोक्तास्मह इति सर्वत्र लुडुदाहर्त्तव्यः।

१३९। लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ।

इत्येवमादिकमिति। आदिशब्देन कथमि लिङ् (३।३।१४३) चेत्येवमादयो गृह्यन्ते। कुतश्चिद् वैगुण्यादिति। विधुरप्रत्ययोपनिपातात् कारणान्तरवैकल्याद्वा। आयास्यदिति। स्यतासी लृलुटोरिति (३।१।३३) स्यप्रत्ययः। इतश्चेतीकारलोपः (३।४।१००)। आह्वास्यदिति। ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्। पर्य्याभविष्यतेति। आस उपवेशने। अनुदात्तेत्। तद्धेतुभूतमिति। शकटपर्य्याभवनस्य (Q) हेतुभूतम्। एतेन लिङ्निमित्तं हेतुहेतुमद्भावं दर्शयति। लिङ्गिलिङ्गे बुद्धेति। असकृत् प्राक् कमलकाह्वाने सति शकटस्यापर्य्याभवनं दृष्ट्वा भाविनोऽपि कमलकाह्वानस्य शकटस्यापर्य्याभवनस्य हेतुभूतत्वं लिङ्गेन बुद्ध्वा। लिङ्गं पुनः कमलकाह्वानसामान्यं धर्म्मम्। तदतिपत्तिश्चेति। कमलकाह्वानस्य

(P) यद्यहोरात्रैरन्यस्य विभागोऽथास्याहोरात्रवाच्यस्य शब्दान्तरवाच्येन कालेनाथवाहोरात्रवाच्यस्याहोरात्रवाच्येनैवेवमपि प्रतिषेध इति महीशूरपुस्तके पाठः।

(Q) पर्य्याभवनं भङ्ग इत्यर्थः।

शकटापर्य्याभवनस्य चातिपत्तिम् । तत्र कमलकाह्वानस्य चातिपत्तिं कमलकस्य देशान्तरगमनादिना लिङ्गेनावगम्यते । शकटपर्य्याभवनस्यातिपत्तिमत्र शकटस्य गुरुभारारोपणादिना । इतो वाक्यादिति । यदि कमलकमाह्वास्यदित्यादेर्वाक्यात् । अथ किमर्थं क्रियाग्रहणम् ? नत्वेतावद्वक्तव्यं लिङ्निमित्ते लृङतिपत्ताविति । धात्वधिकाराद् विनापि क्रियाग्रहणेन धात्वर्थस्यातिपत्ताविति विशेषोऽर्थो लभ्यते । ततोऽनर्थकं क्रियाग्रहणमिति मन्यते । नैतत् । लिङ्निमित्त इति श्रूयते । प्रकृतस्य सम्बन्धाच्छ्रुतस्य सम्बन्धो बलवानिति लिङ्निमित्तस्यैवातिपत्ति र्विज्ञायते । ततश्चोताप्योः समर्थयोरिति (३।३।१५२) सामर्थ्यातिपत्तावुताप्योश्चातिपत्तौ लिङ् प्रसज्येत । तस्मात् क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

१४० । भूते च ।

उताप्योरित्यारभ्येत्यादि । उताप्योः समर्थयोरित्येतत् (३।३।१५२) प्रभृतिषु लिङ्निमित्तेषु ह्येतल्लृङ्विधानम् । कुत एतदित्याह प्रागित्यादि । यस्मात् प्राग् वोताप्योरिति (३।३।१४१) वक्ष्यते ततश्च पारिशेष्याद् भूते चेति लिङो विधानं वोताप्योरित्यादिष्वेवावतिष्ठते । न तु शुक्लवानित्यादि । क्रियातिपत्तिं दर्शयति ।

१४१ । वोताप्योः ।

वा आ उताप्योरिति । एतेनाङः प्रश्लेषं दर्शयति । यद्याङोऽत्र प्रश्लेषो वोताप्योरिति न प्राप्नोति । परत्वाद् गुणे कृते पूर्वेण सह वृद्धया भवितव्यम् । सौत्रत्वान्निर्देशस्येत्यदोषः । निपातनत्वात् पूर्वेण सहैकादेशं कृत्वा परेण सहाद्गुणः (६।१।८७) करिष्यते । ननु चाङो योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति (२।३।१०) पञ्चम्या भवितव्यम् । तदयुक्तोऽत्रोताप्योरिति सप्तम्या निर्देशः । नैतत् । यतः पदमेवात्र सप्तम्यन्तमवधित्वेनोपादीयते । न च पदादाङो योगे पञ्चमी भवति । अप्रातिपदिकत्वात् । मर्यादायामित्यादि । यद्यभिविधौ स्यादुताप्योः समर्थयोरिति लिङ्(३।३।१५२) विकल्पेन प्रसज्येत । नित्यश्चेष्यते । तस्मान्मर्य्यादायामयमाङ् । नाभिविधौ । यथाप्राप्तश्चेति । लिङादिः । वाग्रहणात् ।

१४२ । गर्हायां लडपिजात्वोः ।

कालसामान्येन प्राप्नोतीति । एतेन भविष्यतीत्यादेः कालविशेषवाचिनो-

ऽनुवृत्तिं सूचयन्नयं कालसामान्ये विधिरिति दर्शयति कालविशेषविहिता-निति। भूते कालविशेषे लङ्लिटौ विहितौ। भविष्यति लुड्लृटौ च। तान् सर्वान् कालसामान्ये विधीयमानो लट् परत्वाद् बाधते। याजयतीति। यजेर्हेतुमण्णन्ताल्लट्। लिङ्निमित्ताभावादिति। हेतुहेतुमदादेर्लिङ्-निमित्ताभावादिह यद्यपि क्रियातिपत्तिर्विवक्ष्यते तथापि लृङ् न भवति।

१४३। विभाषा कथमि लिङ् च।

विभाषाग्रहणमित्यादि। यस्मिन् काले लृङादयो विहिता स्तेषां बाधनं मा भूदित्येवमर्थं विभाषाग्रहणम्। यद्येवमनर्थकश्चकारः। विभाषा-ग्रहणादेव हि लटोऽप्यबाधितत्वात् सिद्धत्येव। सत्यं सिद्ध्यति वर्त्तमाने। कालान्तरे तु न सिध्यति। नहि तत्र कथमित्युपपदे लटः प्राप्तिरिति। तत् कथं विभाषाग्रहणेन सिध्यति ? तस्माल्लडर्थश्चकारः कर्त्तव्यः। याजये-दिति। लिङ्। याजयिष्यतीति। लृट्। अयीयजदिति। लुङ्। चङ्श्चङ्। णौ चङि ह्रस्वः। णिलोपः। चङीति (६।१।११) द्विर्वचनम्। सन्यत इतीत्वम् (७।४।७९)। अयाजयदिति। लङ्। याजयाञ्चकारेति। लिट्। कास्प्रत्ययादित्याम् (३।१।३५)। आम इति (२।४।८१) लेर्लुक्। तस्याव्ययत्वात् सुब्लुक्। कृञ्चेत्यादिना (३।१।४०) लिट् आम्परस्य कृञोऽनुप्रयोगः। णल्। द्विर्वचनम्। अभ्यासकार्य्यम्। अयामन्ते-(६।४।५५)-त्यादिनायादेशः। अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति कथमित्येतत् ? गर्हा च ? तदेतद् गर्हायां लिङो विधानाद् भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ लृङिति भूते चेति (३।३।१४०) वर्त्तमाने वोताप्योरिति (३।३।१४१) वचनाद् भविष्यद्-विवक्षायां सर्वत्र नित्यमेव लृङा भवितव्यमिति। भविष्यतीति (३।३।१३६) वर्त्तमाने लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्ताविति (३।३।१३९) वचनात्।

१४४। किंवृत्ते लिङ्लृटौ।

किंवृत्त इति। वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयते। डतरडतमौ चेति। किंवृत्ते च लृङित्येवं कस्मान्नोक्तम् ? प्रकृतो हि लिङ्। ततश्चकारेण तस्यैव समुच्चयो विज्ञास्यते। किं लिङ्ग्रहणेनेत्याह लिङ्ग्रहणमित्यादि। असति

हि लिङ्ग्रहणे यथा प्रकृतलात्वकारेण लिङ् समुच्चीयते तथा लङपि समुच्चीयेत। सोऽपि हि प्रकृतएव। तस्माल्लटो निवृत्त्यर्थं लिङ्ग्रहणं कृतम्।

१४५। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि।

अत्र द्वावर्थौ प्रत्ययावपि द्वावेव। ततश्च यथासंख्येन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्तान्निराकर्त्तुमाह बह्वच इत्यादि। अमर्षशब्दो ह्यनवक्लृप्तिशब्दापेक्षयाल्पाच्तरः। तत्राल्पाच्तरमिति (२।२।३४) तस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये योऽयमिह बह्वचोऽनवक्लृप्तिशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः स लक्षणव्यभिचारार्थतां दर्शयति। यथेह पूर्वनिपातलक्षणं व्यभिचारात् स्वविषये न प्रवर्त्तते तथा यथासंख्यलक्षणमपीति। तेन यथासंख्यं न भवति। अपिग्रहणं किंवृत्तेपि यथा स्यात्। अन्यथा ह्यकिंवृत्तग्रहणे किंवृत्ते न स्यात्। यदि यथोपकादिभ्योऽन्यतर (२।४।६९) स्यामित्यत्रा-द्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थं तथेहाप्यकिंवृत्तग्रहणं किंवृत्ताधिकारनिवृत्त्यर्थं स्यात् तस्मिन्निवृत्ते किंवृत्तेऽकिंवृत्ते च प्रत्ययद्वयं भविष्यतीति व्याख्यायते तदा शक्यतेऽपिग्रहणमकर्त्तुम्। तर्हि तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्।

१४६। किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्।

किंकिलशब्दः समुदाय एवोपपदमिति। एतेन किंकिलशब्दयोः प्रत्येकमुपपदत्वं निरस्यति। कस्मात् पुनस्तयोश्च प्रत्येकमुपपदत्वं न भवति? केवलस्य किंशब्दस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोर्वृत्त्यसम्भवात्। समुदायस्य च सम्भवात्। लिङोऽपवाद इति। पूर्वेण प्राप्तस्य। लिङ्निमित्तमिह नास्तीति। लृट एव विधानात्।

१४७। जातुयदोर्लिङ्।

लृटोऽपवाद इति। अनवक्लृप्त्यादि सूत्रेण (३।३।१४५) प्राप्तस्य। यदायद्योरुपसंख्यानमिति। लिङेव यथा स्यात्। लृङ् मा भूत्। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। अनव—(३।३।१४५) क्लृप्त्यादिसूत्रादिहापिशब्दोऽनुवर्त्तते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन यदा-यद्योरपि भविष्यति।

१४८। यच्चयत्रयोः।

लृटोऽपवाद इति। अनवक्लृप्त्यादिसूत्रेण(३।३।१४५) प्राप्तस्य। अथ पूर्वसूत्र एव यच्चयत्रयोर्ग्रहणं कस्मान्न कृतम्? किं योगविभागेनेत्यत आह योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरत्र यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, जातुयदो-र्मा भूत्। यथासंख्यमिह नेष्यत इति। पूर्वोक्तादेव लक्षणव्यभिचारचिह्नात्। स च बह्वचः पूर्वनिपातः सर्वत्रैव चात्र प्रकरणे लक्षणव्यभिचारचिह्नम्। न तु तत्रैव सूत्रे। अथवा यथासंख्यार्थस्य स्वरितत्वस्याभावादिह न भवति यथा-संख्यम्। उक्तं हि प्राक् स्वरितेन चिह्नेन यथासंख्यं भवतीति।

१४९। गर्हायाञ्च।

१५०। चित्रीकरणे च।

१५१। शेषे लृडयदौ।

यच्चयत्राभ्यामित्यादिना यच्चयत्रापेक्षं शेषं दर्शयति। चित्रीकरणा-पेक्षया शेषो न शक्यते विज्ञातुम्। चित्रीकरणस्येह स्वर्थमाणत्वात्। आरोक्ष्यतीति। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। हो ढः (८।२।३१)। षढोः कः सि (८।२।४१)। आश्चर्यं यदि भुञ्जीतेति। अनवक्लृप्तेरत्राश्चर्यं गम्यते। तत्राश्चर्यनिमित्ते लृटि प्रतिषिद्धे जातुयदोर्लिङ्विधाने यदा यद्योरुपसंख्यानमित्यनवक्लृप्तौ लिङ्।

१५२। उताप्योः समर्थयोर्लिङ्।

समर्थयोरिति। धातुना सामर्थ्यमिह नाश्रीयते। तयोरुपपदत्वेनैव तस्य लब्धत्वात्। तस्मात् परस्परसामर्थ्यं समर्थशब्दादिह गृह्यते। तदपि व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणमुभयमुताप्यो र्न सम्भवति। पर्य्यायेण तयो-रुपपदत्वात्। तस्मात् समानार्थतालक्षणमिह सामर्थ्यं समर्थशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यत आह समानार्थयोरिति। कुर्य्यादिति। उप्रत्यये कृते गुणो रपरत्वञ्च। अत उत् सार्वधातुके (६।४।११०) इत्युक्तम्। ये चेत्युकारलोपः (६।४।१०९)।

१५३। कामप्रवेदनेऽकच्चिति।

कामो मे भुञ्जीत भवानिति। स्वाभिप्रायं परस्यानेनाविष्करोति।

१५४ । सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ।

योग्यताध्यवसानमिति । योग्यता सामर्थ्यम् । तस्याध्यवसानम् । सा येनाध्यवसीयते निश्चीयते तद् योग्यताध्यवसानम् । ज्ञानं सम्भावनमुच्यते । तमेवार्थं पर्य्यायान्तरेण विस्पष्टीकर्त्तुमाह शक्तिश्रद्धानमिति । शक्तिः सामर्थ्यम् । सा श्रद्धीयते येन ज्ञानेन तच्छक्तिश्रद्धानम् । तदिति । सम्भावनम् । पर्य्याप्तेरिति । सामर्थ्येन । एतेन पर्य्याप्ताविह वर्त्तमानोऽलंशब्दो गृह्यते । न तु भूषणादाविति दर्शयति । पर्य्याप्तमिति । शक्तं स्वकार्य्यनिर्वर्त्तनक्षममित्यर्थः । स्वकार्य्यं पुनस्तस्य विपरीतविषयपरिच्छेदः । अवितथमिति । विद्यमानविषयत्वात् । एतेन पर्य्याप्त्यर्थ एवास्य स्वीकृतः । एवं हि तद्विपरीतविषयं भवति यदि विद्यमानविषयत्वादवितथं भवति । नान्यथा । अलम इति । अलंशब्दस्य । कुत एतत् ? इतिकरणेनार्थपदार्थकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदार्थकतयाऽलंशब्दस्य व्यवस्थापनात् । एवमलमर्थः सम्भावनस्य विशेषणं नोपपद्यते । ततश्च यदुक्तं तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यत इति तद्विघटते । नैष दोषः । आवृत्तिरलंशब्दस्य करिष्यते । तत्रैकस्य सूत्रोपात्तस्यार्थपदार्थकता भविष्यति । आवृत्तस्येति करणेनाभिसम्बन्धादर्थपदार्थकतायाः प्रच्युतस्य शब्द[illegible] चात्र गम्यते । चार्थ इति । अर्थात् प्रकरणाद्वा । नतु प्रयुज्यत इति । अवगतार्थत्वात् । क्रियासम्भावनोपाधिक इति । क्रियासम्भावनमुपाधिर्विशेषणं यस्यार्थस्य स तथोक्तः । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यादिति । पूर्ववत् आप्तो (६।४।१११) रल्लोपः । अत्र यत् पर्व्वतभेदनविषयं सामर्थ्यं पुंसः सम्भाव्यते तत् तस्य विद्यत एवेत्यवितथत्वात् पर्य्याप्तं सम्भावनम् । प्रायेण स गमिष्यतीति । अत्यत्र सम्भावनम् प्रायशब्दात् प्रतीयमानम् । अलमर्थस्तु नास्ति । तेन भविष्यत्कालविवक्षायां लृडेव भवति । न लिङ् ।

१५५ । विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ।

१५६ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।

भविष्यति काल इति । इष्यत इत्यपिक्षते । कथं पुनर्विभाषा भविष्यत्

कालश्च लभ्यते ? यावता नेह सूत्रे विभाषाग्रहणं विनापि भविष्यत्कालोऽस्ति। अत आह यस्माद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्तत इति तेन विभाषा लिङ् प्रत्ययो लभ्यते। यद्वृत्तयोरित्यादेः (३।३।१५२) सूत्राल्लिङिति वर्त्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं क्रियतेऽतो भविष्यत्कालो लभ्यते। पुनर्लिङ्ग्रहणस्यैतत् प्रयोजनं कालविशेषे भविष्यति यथा स्यादिति। तेन हन्तीति पलायत इत्येवमादौ वर्त्तमानविवक्षायां लडेव भवति। अत्र हननं हेतुः। पलायनं हेतुमत्। पलायत इति। उपसर्गस्यायताविति (८।२।१९) लत्वम्।

१५७। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ।

भुञ्जीमिति। ङेरेत्वे (३।४।८६) कृत आम् (३।४।९०)। कामप्रवेदन इति वक्तव्यमिति। कामस्येच्छायाः प्रवेदने प्रकाशन इमौ लिङ्लोटौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। कामप्रवेदनेऽकच्चितीत्यतः (३।३।१५३) कामप्रवेदनग्रहणमनुवर्त्तते। तेन कामप्रवेदन एव भवतः। अत्र लिङ्ग्रहणं किमर्थम् ? नेच्छार्थेषु लोट् चेत्येवोच्येत। चकारेण समुच्चीयमानोऽपि प्रकृतो लिङ् भविष्यति। नैतदस्ति। विभाषया हि भविष्यत्काल इत्युक्तम्। ततो यद्यसावनुवर्त्तते विकल्पः स्यात्। तद्बाधनार्थमेव पुनर्लिङ्ग्रहणं क्रियते।

१५८। समानकर्त्तृकेषु तुमुन्।

पूर्वेण लिङ्लोटोः प्राप्तयोस्तुमुन् विधीयते। तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेवेति। यस्माद् धातो स्तुमुन् विधीयते स तुमुन्प्रकृतिः। तां यदपेक्षते तत् तुमुन्प्रकृत्यपेक्षम्। इच्छार्थानां धातूनामेव तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमुपपद्त्वम्। अतः प्रत्यासत्तेस्तदपेक्षमेव समानकर्त्तृकत्वं ज्ञायते। तुमुन्प्रकृते र्यः कर्त्ता स चेदिच्छार्थानामपि भवतीति। इच्छति भोक्तुमिति। योऽत्रेषेः कर्त्ता स एव भुजेरपीत्यस्तीह समानकर्त्तृकत्वम्। तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिनैवात्र (३।३।१०) तुमुनि सिद्धे पुनस्तस्य विधानं समानकर्त्तृकेषु लिङ्लोटौ च परत्वात् प्राप्नुतस्तौ मा भूतामित्येवमर्थं ण्वुल् मा भूदित्येवमर्थं च। देवदत्तं भुञ्जानमिच्छतीति। अत्र भुजेर्देवदत्तः कर्त्ता। इच्छते-

स्ततोऽन्य इति नास्ति सम्प्रानकर्तृकत्वम् । तेन वर्त्तमानविवक्षायां लडेव भवति । अनभिधानादिति । नह्यत्र तुमुनोत्पद्यमानेन विवक्षितोऽर्थः शक्यतेऽभिधातुमिति । अभिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासाः । अथवानभिधानादिति । इच्छन् कर्त्तुमित्यभिधानस्याभावादित्यर्थः । लोकप्रसिद्धानां हि शास्त्रेऽन्वाख्यानं क्रियते । नत्विच्छन् कर्त्तुमित्यादयो लोकप्रसिद्धाः ।

१५९ । लिङ् च ।

भुञ्जीयाधीयेति । इटोऽत् (३।४।१०६) । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? यावता वासरूपविधिनैवात्र लिङ् भविष्यति । नैतदस्ति । लिङ्लोटोरपवादत्वाद् बाधकयोः प्राप्तयोस्तद्बाधनार्थस्तुमुन् विधीयते । तेन बाधितत्वाद् यथा लोड् न भवति तथा लिङपि न स्यात् । तस्माल्लिङ्विधानार्थमिदमुच्यते । योगविभाग उत्तरार्थं इति । उत्तरसूत्रे लिङ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । तुमुनो मा भूत् ।

१६० । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ।

वष्टीति । वश कान्तौ । अदादित्वाच्छपो लुक् (२।४।७२) व्रश्चादिना (८।२।३६) षत्वम् । उश्यादिति । ग्रह्यादि (६।१।१६) सूत्रेण संप्रसारणम् । कामयत इति । कमेर्णिङ् (३।१।३०) ।

१६१ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ।

प्रेरणमिति । नियोगः । निमन्त्रणं नियोगकरणमिति । असत्यामपीच्छायामकरणे सत्यधर्म्मोत्पत्तेर्नियमेनावश्यम्भावेन यत् करणं तन्निमन्त्रणम् । कामचारकरणमिति । कामचारं इच्छाप्रचारः । तेन यत्करणं तदामन्त्रणम् । एतदुक्तम्भवति । यदिच्छयैव करणं नानिच्छयाऽकरणेऽपि दोषाभावात्तदामन्त्रणम् । इहायं विध्यादिरर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं वा स्यात् प्रत्ययार्थो वा प्रत्ययार्थविशेषणं वा ? तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत तदा यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनर्थानाचष्टे तत्र न सिध्येद् । विदध्यात् निमन्त्रयेतामन्त्रयेताधीच्छेदिति । नह्यत्र प्रकृत्यर्थादन्ये विशेषणभूता विध्यादयः सन्तीत्येष दोषः प्रतिविधेयः स्यात् । प्रतिविधीयमानेऽपि तस्मिन् प्रतिपत्ति-

गौरवं स्यात् । अथ द्वितीयो भावकर्मकर्तृप्रत्ययार्थानां विध्यादयो वाचकाः स्युरित्येवमनयोर्दोषं दृष्ट्वा तृतीयं पक्षमाश्रित्याह विध्यादयश्चेत्यादि । प्रत्ययार्थास्त्वेव भावकर्मकर्त्तारः। तेषु लः कर्म्मणि चेत्यादिना (३।४।६९) प्रत्ययस्य विधानात् तेषामयं विध्यादिरर्थो विशेषणमिति मत्वाह विध्यादिविशिष्टेष्वित्यादि । एतेनादिशब्देन निमन्त्रणादीनां ग्रहणम् । द्वितीयेन भावकर्मणोः । आसीतेति । अदादित्वाच्छपो लुक् । अध्यापयेदिति । पूर्ववदात्त्वपुकौ ।

१६२ । लोट् च ।

यदि विध्यादिष्वेव लोड् भवत्येवं योगविभागः किमर्थः क्रियत इत्याह योगविभाग उत्तरार्थं इति। उत्तरसूत्रे लोट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । लिङो मा भूदिति । करोत्विति । एरुरित्युत्वम् (३।४।८६) । अध्ययाइति ।० आडुत्तमस्य पिच्चेत्याट् (३।४।९२) । टेरेत्वे कृत एत ऐ (३।४।९३) । आटश्चेति (६।१।९०) वृद्धिः । प्रकृतेर्गुणायादेशौ ।

१६३ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

कार्य्य इति । ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ण्यत् । कृत्य इति । विभाषा कृवृषोरिति (३।१।१२०) क्यप् । किमर्थमिदमित्यादि द्वेष्यम् । विशेषविहितेत्यादि परीहारः । कृत्या हि सामान्येन विहिताः । लोट् तु प्रैषादिनार्थविशेषेण । अतस्तेन विशेषविहितेन कृत्याः प्रैषादिविषये बाध्येरन्निति पुनर्विधीयते । वासरूपेत्यादिना परिहारं विघटयति । एवं तर्हीत्यादिना प्रैषादिषु कृत्यविधानस्य ज्ञापकत्वं दर्शयति । ननु चाऽसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति । इह चास्ति प्रयोजनम् । किं तत् ? प्रैषादि येन नियमेन कृत्या भवन्ति । नान्यत्रेति । नैतत् । अनिष्टत्वात् । अन्यत्रापि हि कृत्या दृश्यन्ते तृणेन शोष्यं वुधेन बोध्यमिति । तच्च नियमे सति न सिध्येत् । नह्यत्र प्रैषादयो गम्यन्ते । तस्मान्नेह नियमोऽभीष्टः । न चानिष्टार्था प्रक्लृप्तिः शास्त्रे युक्ता । ततो युक्तं ज्ञापकमेव कृत्यविधानस्यावश्यभावात् । अवश्यंग्रहणेन क्वचिदपि भवतीति दर्शयति । एतच्च स्त्र्यधिकारात् परेणापि वासरूपविधिः क्वचित् स्वरितत्वप्रतिज्ञानाल्लभ्यते । तेन कालादिषूपपदेषु

वासरूपविधिना लुगड़पि भवति कालो भोजनस्येति । यदि तु सर्वथा वास-रूपविधिर्न स्यात् तदा कालसमयवेलासु तुमुन्निति (३।३।१६७) तुमुन्नेव नित्यं स्यात् । केचिदाहुरिति वचनादपरे त्वेतयोर्विशेषं नेच्छन्तीत्युक्तं भवति ।

१६४ । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ।

यथाप्राप्तञ्चेति । लोट् । कृत्याश्च ।

१६५ । स्मे लोट् ।

लिङ् कृत्यानामपवाद इति । अनन्तरसूत्रविहितानाम् ।

१६६ । अधीष्टे च ।

लिङोऽपवाद इति । विध्यादिसूत्रेण प्राप्तस्य । अध्यापयेति । सेर्ह्यः-रादेशः (३।४।८७) । तस्यातो हेरिति (६।४।१०५) लुक् । जुहुधीति । हुझल्भ्यो हेर्धिरिति(६।४।१०१)धिरादेशः ।

१६७ । कालसमयवेलासु तुमुन् ।

प्रैषादिग्रहणमिह सम्बध्यत इति । न चेदिहाप्रैषादयो गम्यन्ते । तेन तत्र न भवतीत्यभिप्रायः । कालो भोजनस्येत्युक्ते तस्माद् भुङ्क्तां भवानिति प्रैषो गम्यते । ततश्च प्रैषादिग्रहणेऽनुवर्त्तमानेऽपीह प्राप्नोतीत्यभिप्रायेणाह इह कस्मान्न भवतीत्यादि । स्यादेतत् । प्रैषादिषु कृत्यविधानाज् ज्ञापकात् स्त्र्यधिकारात् परेणापि वासरूपविधिर्नास्तीति तत् कथं लुगड़पि भवतीत्यत आह उक्तमित्यादि । नहि स्त्र्यधिकारात् परेणापि सर्वत्र वासरूपविधि-र्नास्तीति । किं तर्हि ? अनित्यः । ततः क्वचिद् भवति । एतच्चैवं तर्ह्येतज् ज्ञापयतीत्यादिना (R) प्रागेवाभिहितम् ।

१६८ । लिङ् यदि ।

तुमुनोऽपवाद इति । पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य ।

१६९ । अर्हे कृत्यतृचश्च ।

वोढ़व्येति । हो ढः (८।२।३१) । झषस्तथोर्धोऽधः (८।२।४०) । ष्टुना ष्टुः (८।४।४१) । ढो ढे लोपः (८।३।१३) । सहिवहोरोदवर्णस्येत्येते (६।३।११२)

(R) वृत्तिकारेण प्रैषादि सूत्रस्य (३।३।१६३) वृत्तौ ।

विषयः कर्त्तव्याः। अथेत्यादि चोद्यम्। योऽयमित्यादि परीहारः। वासरूपविधिः स्त्र्यधिकारात् परेण नावश्यंभवतीत्युक्तमेव।

१७०। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः।

आवश्यकमिति। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। उपाधिरयमिति। प्रत्ययार्थविशेषणमित्यर्थः। नोपपदमिति। उपपदत्वे तु कारी हारीति रूपं न स्यादित्यभिप्रायः। ओरावश्यक (३।१।१२५) इत्यत्र प्रतिपादितमेवावश्यमुपाधि नोपपदमिति। तदिहापि तद्वदेवोपाधिकत्वमावश्यकस्य वेदितव्यम्। तेन सह निर्देशादाधमर्ण्यमप्युपाधिरेव। नोपपदमिति। यद्यावश्यकमुपाधिर्नोपपदमुपपदमतिङिति (२।२।१९) समासो न स्यात्। न चान्यल्लक्षणमस्ति येनेह समासः स्यादिति यो मन्येत तं प्रत्याह मयूरव्यंसकादित्वात् (२।१।७२) समास इति। सहस्रं दायीति। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति (२।३।७०) षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायां द्वितीयैव भवति।

१७१। कृत्याश्च।

किमर्थमित्यादि चोद्यम्। विशेषविहितेनेति परीहारः। कर्त्तरीत्यादिना परिहारविघटनञ्च। केचिदित्यादिना परकीयमतेन परीहारसमर्थनम्। भव्यगेयमिति। समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति भव्यगेयादयः शब्दा अवयवभूतेषु कृत्येष्विह वर्त्तन्ते। कर्त्तृवाचिन इति। भव्यगेयादिसूत्रेणैषां (३।४।६८) पक्षे कर्त्तरि निपातनात्। योगविभाग उत्तरार्थः।

१७२। शकि लिङ् च।

शकीति। प्रकृत्यर्थविशेषणमेतदिति। एतेनोपपदत्वं शकोऽप्याकरोति। उपपदत्वे ह्यप्रयुज्यमाने शको न स्यादित्यभिप्रायः। ननु च सामान्येन कृत्यानामभिधानाच्छकेरपि भविष्यति। तत् किमर्थमित्याह सामान्येन विहितानामित्यादि।

१७३। आशिषि लिङ्लोटौ।

प्रकृत्यर्थविशेषणञ्चैतदिति। पूर्वेणाभिप्रायेणोपपदनिरासार्थमिदमुच्यते। जीव्यादिति। स्कोरिति (८।२।२९) सलोपः। अथ किमर्थं लिङ्ग्रहणम्?

लोट् चेत्येव (३।३।१६२) सिद्धम् । चकारेण ह्यनुकृष्यमाणो लिङपि भविष्यति । नैवं शक्यम् । यथैव हि चकारेण लिङनुकृष्यते तथा कृत्या अप्यनुकृष्येरन् । ननु निवर्त्तिष्यन्ते कृत्याः । तेषु निवर्त्तितेषु लिङ एवानुकर्षणार्थं चकारो भविष्यति । सत्यमेतत् । एवं यदि तेषां निवृत्तिर्विज्ञास्यते लिङोऽपि निवृत्तिः स्यात् । व्याख्यानादनुवर्त्तिष्यत इति चेदेवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मात् प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थं यथान्यासमेव न्याय्यम् । अथ विध्यादिसूत्र (३।३।१६१) एवाशीर्ग्रहणं कस्मान्न कृतम् ? एवं हि लिङ्लोटोर्ग्रहणं न कृतं भवति । नैवं शक्यम् । विध्यादिसूत्रे (३।३।१६१) पाठे सति स्मे लोड़ित्येवमादिभिः (३।३।२६५) परत्वाद् बाधा स्यात् । इह तु क्रियमाणे परत्वादेष योगस्तेषां बाधको भविष्यतीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । अवश्यञ्चोत्तरार्थमाशीर्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । क्तिच्-(३।३।१७४) क्तौ च संज्ञायामित्याशिषि यथा स्याताम् ।

१७४ । क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।

समुदायेनेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन । एतेन समुदायोपाधितां संज्ञाया दर्शयति । तन्तिरिति । तनु विस्तारे । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति (६।४।१५)दीर्घः प्राप्नोति । अनुदात्तोपदेशे(६।४।३७)त्यादिनानुनासिकलोपश्च । तदुभयं न क्तिचि दीर्घश्चेति (६।४।३९) निषिध्यते । सातिरिति । षणु दाने । जनसनखनां सञ्झलोरित्यात्त्वम् (६।४।४२) । देवदत्त इति । डुदाञो निष्ठायां दो दद् घो रिति(७।४।४६) ददादेशः । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वम् ।

१७५ । माङि लुङ् ।

मा कार्षीदिति । न माङ्योग इत्यडागमाभावः (६।४।७४) ।

१७६ । स्मोत्तरे लङ् च ।

स्मशब्द उत्तरमधिकं यस्य माङः स तथोक्तः ।

इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥३।३॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

---:o:---

१ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।

धात्वर्थे धातुशब्द इति । अभिधेयेऽभिधानोपचारं कृत्वा धात्वर्थोऽत्र धातुशब्देन निर्दिष्ट इति दर्शयति । भूादिष्वेवायं धातुशब्दो वर्त्तते । स्वार्थे गुणीभूतस्य धातुशब्दस्य शब्दान्तरेण सम्बन्धो न स्यात् । तस्माद् धात्वर्थ एवायं धातुशब्दो वर्त्तते । न भूादिषु । ततश्च धातुसम्बन्ध इत्यस्य धात्वर्थ सम्बन्ध इत्येषोऽर्थो विज्ञायत इत्याह धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्ध इति । कः पुनः सम्बन्ध इत्याह विशेषणविशेष्यभाव इति । अयथाकालोक्ता अपीत्यादि । यो यस्यात्मीयः कालो यथाकालम् । यथाऽसादृश्ये (२।१।७) इति वीप्सायामव्ययीभावः । यथाकाले उक्ता यथाकालोक्ताः । सुप्सुपेति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । न यथाकालोक्ता अयथाकालोक्ताः । एतदुक्तं भवति । स्वैःस्वैर्विधायकैर्वाक्यैर् यत्र यस्मिन् यस्मिन् काले ये ये विहितास्ततोऽन्यत्र-कालेऽपि प्रयुक्ताः प्रत्ययाः साधवो भवन्तीति । अग्निष्टोमयाजीत्यादीन्युदा-हरणानि दर्शयति । सर्वत्र तिङन्तवाच्योऽर्थो विशेष्यः । सुबन्तवाच्यस्तु विशेषणम् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकाल इति । भूतःकालोऽस्येति बहुव्रीहिः । भूतकालत्वन्तु भूताधिकारे करणे यज (३।२।८५) इति णिनेर्विधानात् । जनि-तेति भविष्यत्काल इति । भविष्यन् कालोऽस्येति बहुव्रीहिरेव । भविष्यत्-कालत्वन्तु भविष्यदनद्यतने लुटो विधानात् । तत्रेति । निर्धारणे सप्तमी ।

तयोर्भूतकालभविष्यत्कालयोर्मध्ये यो भूतकालः स भविष्यत्कालेन सम्बध्य-मानः साधुर्भवति। अग्निष्टोमयाजीति भूतकालो जनितेति भविष्यत्कालेनापि सम्बध्यमानो भविष्यत्काल एव सम्पद्यते। द्वितीयेऽप्युदाहरणे कृत इति भूतकालः। भूते निष्ठाविधानात्। भवितेति भविष्यत्कालः। पूर्ववदेव। तत्र भूतकाल इतरेणापि सम्बध्यमानः साधुर्भवति। तृतीयेऽपि भावीति भविष्यत्-कालः। भविष्यति गम्यादय इति (३।३।३) वचनात्। आसीदिति भूतकालः। भूतानद्यतने लङो विधानात्। तत्र भविष्यत्कालो भूतकालेनापि सम्बध्य मानः साधुर्भवति। इहाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति भूतकालो भविष्यत् कालेनापि सम्बध्यमानो भविष्यत्कालः सम्पद्यते। तथाह्ययमत्रार्थः प्रतीयते। सोऽस्य पुत्रो जनिता योऽग्निष्टोमेन यष्टेति। नच भविष्यत्कालो भूतकालेनाभि-सम्बध्यमानो भूतकालतां प्रतिपद्यते। नह्यत्रायमर्थः प्रतीयते सोऽस्य पुत्रो जातो योऽग्निष्टोमेनेष्टवानिति। इतरयोरप्युदाहरणयो र्विशेषणं विशेष्यकाल-तामापद्यते यतस्तत्रायमर्थोऽवगम्यते। स स्त्रो भविता कटो यः करिष्यते। तत् कृत्यमासीद् यद् भूतमिति। तदेतत् कथं भवति? विपर्ययः कस्मान्न भवतीत्याह विशेषणमित्यादि। विशेषणं हि परार्थत्वाद् गुणोऽप्रधान मित्यर्थः। तेन च प्रधानकालस्य विशेष्यस्योपकारः कर्त्तव्यः। न च तत् प्रधान मपरित्यज्य स्वकालं प्रधानकालमप्रतिपद्यमानं प्रधानोपकारक्रियां कर्त्तुं समर्थंभवतीति प्रधानस्य यःकालस्तमनुरुध्यते। विशेष्यन्तूपकार्यत्वात् प्रधानम्। न च प्रधानस्य गुणकालापत्ति र्युक्ता। अन्यथा यदि गुणकालं प्रधानकालः प्रतिपद्येत तदा तस्य प्रधानत्वं हीयेत। तेन न भवति विपर्ययः। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्? यावता प्रत्यय इत्यनुवर्त्तत इत्यत आह प्रत्ययाधिकार इत्यादि। पूर्वकं प्रत्ययग्रहणं धातुसम्बद्धम्। अतस्तदिहाश्रीयमाणं धात्वधिकारविहितानां प्रत्ययानां साधुत्वे सम्पद्यते। अत्र पुनः प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रं गृह्यते। तेन तद्धितानामधात्वधिकार-विहितानामपि प्रत्ययानां सम्बन्धे कालान्तरप्रयुक्तानां साधुत्वमुपपद्यते। तदर्थं पुनः प्रत्ययग्रहणम्। कालभेद इति। कालविशेषे ऽस्मात् कालाद-न्यस्मिन् काल इत्यर्थः। गोमानासीदिति। गोमानिति वर्त्तमानकालः।

तदस्येत्यादिना (५।२।९४) वर्तमानकालमस्तीत्युपादाय मतुपो विधानात्। स भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बध्यमानः साधुर्भवति।

२। क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः।

प्रकृत्यर्थविशेषणञ्चैतदिति। एतेनोपपदत्वं निरस्यति। उपपदत्वे हि केवलाद् हेतोर्न स्यादित्यभिप्रायः। अत्र तिङादेशौ वा हिस्वौ स्यातां लोडादेशौ वेति द्वौ पक्षौ। ननु च प्रथमपक्षाशङ्कायाः प्रसङ्ग एव नास्ति। लोट इति वचनात्। तत् कथमसावाशङ्कितः? लोट्स्थानिकत्वादादेशोऽपि लोड्व्यपदेशमासादयतीति युक्तमाशङ्कितुम्। तत्र हि यदि पूर्वकः पक्ष आश्रीयते तदा भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेत्येवाहं भुनजायित्वाडुत्तमस्य पिच्चेति (३।४।९२) पित्वाद् ङित्त्वं नास्ति। ततश्च श्नसोरल्लोप (६।४।१११) इत्याकारलोपो न स्यात्। उभावपि च परस्मैपदानामात्मनेपदानामनियमेन स्याताम्। नियमहेतोरभावात्। सामान्येन तिङां स्थाने विधीयमानयोः कुत एतल्लभ्यते? यतः परस्मैपदानां ह्यादेशेन भवितव्यम्। इतरेषां स्वादेशेनेति। तस्माद् दुष्टोऽयं पक्ष इति मत्वा द्वितीयपक्षमाश्रित्याह तस्य च लोट इत्यादि। यस्मिन् पक्षे दोषः प्रसजति तं प्रतिविधास्यति। तध्वंभाविनस्तु वा भवत इति। लोट इत्यपेक्ष्यते। तश्च ध्वञ्च तध्वमौ। तौ भाविनौ यस्य लोटः स तध्वभावी। एतेन तादेशार्थो लोडेव स्थानी। तादर्थ्यात्। सूत्रे तशब्देन व्यपदिष्टो ध्वमादेशार्थश्च ध्वंशब्देनेति दर्शयति। अथ तध्वमावेव स्थानिनौ कस्मान्न विज्ञायेते? अशक्यं हि तौ स्थानित्वेन विज्ञातुम्। तयोरपि स्थानित्वेऽलोडादेशयोरपि हिस्वौ स्याताम्। अथ तध्वमौ विशेषयिष्यामो लोटो यौ तध्वमाविति। ततोऽयमदोष इति चेदेवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। तध्वभाविनो लोट एव स्थानित्वं युक्तम्। न तध्वमोः। यदि तर्हि लोटो हिस्वावादेशौ न तदादेशानां तिङामेवेवञ्च लः परस्मैपदमिति(१।४।९९)तयोः परस्मैपदसंज्ञा स्यात्। ततश्च शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदमित्युभावपि(१।३।७८)परस्मैपदिभ्य एव स्याताम्। तिङ्त्वसन्निवेशाच्च तदन्तस्य तिङन्तता न स्यात्। ततश्च तिङ्ङतिङ इति (८।१।२८) निघातो न स्यादित्यत आह योगविभागश्चेत्यादि। लोड्त्वेवेति।

एतेन द्वितीये योगे लोड़ित्यस्यानुवृत्तिं दर्शयति । लोड्धर्म्माणावित्यादि । लोट इव धर्म्मस्तिङ्त्वादिर्ययोस्तौ लोड्धर्म्माणौ । ननुच लोड़ादेशानां तिङ्त्वादि धर्म्मः । न लोटः । आदेशद्वारेण स्थानिनोऽपि लोट स्तिङ्त्वादिधर्मो भवतीत्यदोषः । कथं पुनर्योगविभागे सति लोड्धर्माणौ तौ भवतः ? योग विभागे सति द्वितीये योगे लोट्शब्दो योऽनुवर्त्तते तेनार्थाद् विभक्तेर्विपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्ततामापन्नेन हिस्वौ विशेष्येते लोटो यौ हिस्वाविति । ततश्च लोड़ादेशयोः सिप्थासोः स्थाने यौ हिस्वौ से ह्यपिच्चेत्यादिना(३।४।८७) शास्त्रेण विधास्येते तावेव यथासमुपात्तविशेषाविह लोटःस्थाने विधीयेते । नाऽपूर्वाविति । तेन लोड्धर्माणौ तौ भवत इत्येषोऽर्थो लभ्यत एव । तेनेत्यादि । अत एवं यथोक्तेन प्रकारेण लोड़्धर्माणौ तौ हिस्वौ लोटः स्थाने भवतः । तेन परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वञ्च भेदेन विषयविभागेन व्यवतिष्ठते । तत्र हिशब्दे परस्मैपदत्वं व्यवतिष्ठते । लोट्सम्बन्धिनो हेः परस्मैपदसंज्ञकत्वात् । स्वशब्दे चात्मनेपदत्वं व्यवतिष्ठते । स्वशब्दस्य लोट्सम्बन्धिन आत्मनेपदसंज्ञकत्वात् । तिङ्त्वञ्च द्वयोरपि भवतीति । लोट्सम्बन्धिनोस्तयोर्द्वयोरपि तिङन्तत्वात् । ननुच सिप्थासोर्लोड़ादेशयो स्तौ सम्बन्धिनौ । तदादेशत्वात् । न लोटः । तत् कथं लोट्सम्बन्धित्वेन व्यपदिश्येते ? आदेशद्वारेण लोट्सम्बन्धित्वं तयोरप्यस्तीत्यदोषः । यदि तर्हि लोड्धर्माणौ भवत एवमेकवचनसंज्ञा स्यात् । मध्यमपुरुषसंज्ञा च । तयोरपि लोड्धर्म्मत्वात् । ततश्च वचनान्तरभाविनः पुरुषान्तरभाविनश्च लोटो न स्याताम् । नैष दोषः । यदि ह्येकवचनमध्यमपुरुषसंज्ञे अपि स्यातां वचनमिदमनर्थकं स्यात् । विनाप्यनेन वचनेन मध्यमपुरुषैकवचनयोर्हिस्वयोः सिद्धत्वात् । लुनीहि लुनीहीति क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति (८।१।१२, वा) द्विर्वचनम् । ई हल्यघोरितीत्वम्(६।४।११३) । लुनन्तीति । श्नाभ्यस्तयोरातः(६।४।११२)इत्याकारलोपः । अथवेत्यादिना वा च तध्वमोरिति वाग्रहणस्य फलं दर्शयति । अलावीदिति । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति (७।२।१) वृद्धिः । आर्धधातुकस्येड् वलादेरितीट् (७।२।३५) । अस्तिसिचोऽपृक्ते इतीट् (७।३।९६) । इट ईटीति (८।२।२८) सिचो लोपः । अलाविष्टामिति । तस्थस्थेत्यादिना (३।४।१०१) तसस्ताम् ।

अलाविषुरिति। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०९) झेर्जुसादेशः। एवं मध्यमोत्तमयोरप्युदाहार्यमिति। लुनीहि लुनीहित्येव त्वमलावीर्युवामलाविष्टं यूयमलाविष्ट। अथवा लुनीत लुनीतेत्येव यूयमलाविष्ट। लुनीहि लुनीहीत्येवाहमलाविषम्। आवामलाविष्व। वयमलाविष्म। एवं मध्यमोत्तमयोरप्युदाहार्यमिति। लुनीहि लुनीहित्येव त्वं लविष्यसि युवां लविष्यथो यूयं लविष्यथ। अथवा लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लविष्यथ। लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लविष्यामि। आवां लविष्यावः। वयं लविष्यामः। अधीयाते इति। इयङ्। अधीयत इति। आत्मनेपदेष्वनत (७।१।५) इत्यदादेशः। एवं सर्वलकारेषूदाहार्यमिति। लङ्—लुनीहि लुनीहीत्येवायमलुनात्। इमावलुनीताम्। इमेऽलुनन्। लुनीहि लुनीहीत्येव त्वमलुना युवामलुनीतं यूयमलुनीत। अथवा लुनीत लुनीतेत्येव यूयमलुनीत। लुनीहि लुनीहीत्येवाहमलुनाम्। आवामलुनीव। वयमलुनीम। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्यैत। इमावध्यैयाताम्। इमेऽध्यैयत। अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमध्यैथाः। युवामध्यैयाथां यूयमध्यैध्वम्। अथवा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमध्यैध्वम्। अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमध्यैषि। आवामध्यैवहि। वयमध्यैमहि। अन्येषु लकारेष्वतिग्रन्थविस्तरभयान्नोदाह्रियते। अनया दिशा स्वयमेवाभ्युपगम्योदाहार्यम्। अथ लुनीहि लुनीहीति कथमत्र द्विर्वचनम्? यावता धातुनैव क्रियासमभिहारोऽवगमितः। तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोड्विधानात्। अथवावगमिते सति तस्मिन् द्विर्वचनं भवतीति चेदेवं यङन्तस्यापि द्विर्वचनं स्यादित्यत आह क्रियासमभिहाराभिव्यक्तावित्यादि। यद्यपि क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियाभिधायिनो धातोर्लोड् भवति तथापि या तस्य क्रियासमभिहाराभिव्यक्तिः सा धातुना न क्रियते। किन्तर्हि? लोडेव। स च तां कर्तुं द्विर्वचनसहित एव समर्थो भवति। न केवलः। तत्र तस्याविधानात्। स हि लोड् लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति (३।४।६९) कर्मादिषु विधीयते। न क्रियासमभिहारे। तस्मात् तदभिव्यक्तौ कर्तव्यायां लोट् स्वयमसमर्थ इति द्विर्वचनमपेक्षते तेन तदन्तस्य द्विर्वचनं भवतीति भावः। केन पुनर्विधीयमानं द्विर्वचनमपेक्षत इत्याह क्रियासमभिहार इत्यादि। यङ्प्रत्ययः

पुनरित्यादि। यङ्प्रत्ययो हि क्रियासमभिहार एव विधीयते। तेनासौ तत्र विधीयमान स्तदभिव्यक्तौ स्वयमेव समर्थ इति नापेक्षते द्विर्वचनम्। तेन तदन्तस्य द्विर्वचनं न भवतीति भावः।

३। समुच्चयेऽन्यतरस्याम्।

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चय इति। अनेकासां क्रियाणां चीयमानतेत्यर्थः। एतेन समभिहारात् समुच्चयस्य भेदं दर्शयति। समभिहारोऽपि पौनःपुन्यम् भृशार्थो वा। स चैकस्या एव क्रियायाः सम्भवः। समुच्चयःपुनरनेकासां क्रियाणाम्। भ्राष्ट्रमटेति। अतो हेरिति (६।४।१०५) लुक्। अत्र साधनभेदाद् भेदमुपागतानामनेकासामटनक्रियाणां समुच्चयः। अथवेत्यादि। प्रथमेनाथवेति ग्रहणेन वा च तध्वमोरिति (३।४।२) वाग्रहणप्रतिपादितं विकल्पं दर्शयति। द्वितीयेनान्यतरस्यांग्रहणप्रतिपादितम्।

४। यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्।

पूर्वस्मिँल्लोड्विधान इत्यादेर्वाक्यस्य यस्माद् धातोरित्यादिनार्थं स्पष्टीकरोति। धातुसम्बन्ध इत्यादि। धातुसम्बन्ध इत्यनुवृत्तेर्धातुसम्बन्ध एव लोड्विधानम्। अतोऽनुप्रयोगः सिद्ध एव। नहि तेन विना धातुसम्बन्धो भवति। तस्य विष्ठत्वात्। यद्येवं किमर्थमिदं वचनमित्याह यथाविध्यर्थन्त्विति। अथ व्यवहितप्रयोगस्य वा पूर्वस्य प्रयोगस्य वा निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति यथा कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति (३।१।४०)? न। तयोरपीष्टत्वात्। इष्यते हि व्यवहितप्रयोगो लुनीहि लुनीहीत्येवायं देवदत्तो लुनाति। पूर्वप्रयोगोऽपीष्यते लुनाति देवदत्तो लुनीहि लुनीहीति। तस्माद् यथाविध्यर्थमेवेदं युक्तम्। ननु च समुच्चये सामान्यवचनस्येति (३।४।५) धात्वन्तरस्य समानार्थस्य प्रयोगाभ्यनुज्ञानात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यतीति। तत् किमनेन वचनेन? नैतदस्ति। समुच्चय एव हि नियमः स्यात्। क्रियासमभिहारे तु यथाविध्यनुप्रयोगः स्यात्। धात्वन्तरस्य च समानार्थस्य। तस्मादारब्धव्यमिदम्।

५। समुच्चये सामान्यवचनस्य।

सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति। यदीदं नारभ्येत तदा यावद्भ्यो धातुभ्यो लोड् विहितस्तावतामेवानुप्रयोगः प्रसज्येत। ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतत्। ननु चान्तरेणापीदं वचनं लाघवात् सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति। सर्वविशेषानुप्रयोगे ह्योदनं भुङ्क्ष्व सक्तून् पिब धानाः खाद इत्येवायं भुङ्क्ते पिबति खादतीति सर्वेषु विशेषेष्वनुप्रयुज्यमानेषु गौरवं स्यादित्यत आह लाघवञ्चेत्यादि। यदि लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवमाद्रियेत तदा तच्छब्द-स्यैव प्रयोगः स्यात्। वनस्पतिशब्दप्रभृतयस्तूच्छिद्येरन्। नचैवं तस्मा-न्नास्ति लौकिकशब्दप्रयोगे गुरुलाघवं प्रत्यादरः। ननु च भ्राष्ट्रमटेत्यादावुदा-हरणे कारकस्यैव समुच्चयो भ्राष्ट्रादेः। न क्रियायाः। तस्या एकत्वात्। अनेकाधारत्वञ्च सामान्यम्। एकत्वे क्रियाया स्तन्न सम्भवति। तत् कथं सामान्यवचनस्यानुप्रयोग उपपद्यत इत्याह भ्राष्टमटेत्यादि। गतार्थम्।

६। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः।

यथायथमिति। यथास्वम्। यो यस्यात्मीयो विषयः स तत्रेत्यर्थः। अकरदिति। कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति (३।१।५९) च्लेरङ्। ऋदृशोऽङि गुणः (७।४।१६)। अकरमिति। मिपोऽम्। अवृणीतेति। वृञो लङ्। क्र्यादित्वाच् श्ना। पूर्ववदीत्वम्। ममारेति लिट्। म्रियते र्लुङ्लिङोश्चेति (१।३।६१) नियमात् परस्मैपदम्। णल्। वृद्धिः। रपरत्वम्। द्विर्वचनेऽचीति (१।१।५९) स्थानिवद्भावान् म इत्येतद् द्विरुच्यते। उरदित्यत्त्वम (७।४।६६)। रपरत्वम्। हलादिशेषः।

७। लिङर्थे लेट्।

नेषत्। तच्चिषदिति। नयते स्तच्चतेश्च लेट्। तिप्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः (३।४।९०)। सिब् बहुलं लेटीति (३।१।३४) सिप्। लेटोऽडाटावित्याट् (३।४।९४)। तच्चिषदित्यत्रार्द्धधातुकस्येत्यादिनेट् (७।२।३५)। जोषिषदित्यादीन्युदाहरणानि सिब् बहुलं लेटीत्यत्र (३।१।३४) व्युत्पादि-तानि।

पुनरित्यादि। यङ्प्रत्ययो हि क्रियासमभिहार एव विधीयते। तेनासौ तत्र विधीयमान स्तदभिव्यक्तौ स्वयमेव समर्थ इति नापेक्षते द्विर्वचनम्। तेन तदन्तस्य द्विर्वचनं न भवतीति भावः।

३। समुच्चयेऽन्यतरस्याम्।

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चय इति। अनेकासां क्रियाणां चीयमानतेत्यर्थः। एतेन समभिहारात् समुच्चयस्य भेदं दर्शयति। समभिहारोऽपि पौनःपुन्यम् भृशार्थो वा। स चैकस्या एव क्रियायाः सम्भवः। समुच्चयःपुनरनेकासां क्रियाणाम्। भ्राष्ट्रमटेति। अतो हेरिति (६।४।१०५) लुक्। अत्र साधनभेदाद् भेदमुपागतानामनेकासामटनक्रियाणां समुच्चयः। अथवेत्यादि। प्रथमेनाथवेति ग्रहणेन वा च तध्वमोरिति (३।४।२) वाग्रहणप्रतिपादितं विकल्पं दर्शयति। द्वितीयेनान्यतरस्यांग्रहणप्रतिपादितम्।

४। यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्।

पूर्वस्मिँल्लोड्विधान इत्यादेर्वाक्यस्य यस्माद् धातोरित्यादिनार्थं स्पष्टीकरोति। धातुसम्बन्ध इत्यादि। धातुसम्बन्ध इत्यनुवृत्तेर्धातुसम्बन्ध एव लोड्विधानम्। अतोऽनुप्रयोगः सिद्ध एव। नहि तेन विना धातुसम्बन्धो भवति। तस्य द्विष्ठत्वात्। यद्येवं किमर्थमिदं वचनमित्याह यथाविध्यर्थन्त्विति। अथ व्यवहितप्रयोगस्य वा पूर्वस्य प्रयोगस्य वा निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति यथा कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति (३।१।४०)? न। तयोरपीष्टत्वात्। इष्यते हि व्यवहितप्रयोगो लुनीहि लुनीहीत्येवायं देवदत्तो लुनाति। पूर्वप्रयोगोऽपीष्यते लुनाति देवदत्तो लुनीहि लुनीहीति। तस्माद् यथाविध्यर्थमेवेदं युक्तम्। ननु च समुच्चये सामान्यवचनस्येति (३।४।५) धात्वन्तरस्य समानार्थस्य प्रयोगाभ्यनुज्ञानात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यतीति। तत् किमनेन वचनेन? नैतदस्ति। समुच्चय एव हि नियमः स्यात्। क्रियासमभिहारे तु यथाविध्यनुप्रयोगः स्यात्। धात्वन्तरस्य च समानार्थस्य। तस्मादारब्धव्यमिदम्।

५। समुच्चये सामान्यवचनस्य।

सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति। यदीदं नारभ्येत तदा यावद्भ्यो धातुभ्यो लोड् विहितस्तावतामेवानुप्रयोगः प्रसज्येत। ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतत्। ननु चान्तरेणापीदं वचनं लाघवात् सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति। सर्वविशेषानुप्रयोगे ह्योदनं भुङ्क्ष्व सक्तून पिब धानाः खाद इत्येवायं भुङ्क्ते पिबति खादतीति सर्वेषु विशेषेष्वनुप्रयुज्यमानेषु गौरवं स्यादित्यत आह लाघवश्चेत्यादि। यदि लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवमाद्रियेत तदा तत्शब्दस्यैव प्रयोगः स्यात्। वनस्पतिशब्दप्रभृतयस्तूच्छिद्येरन्। नचैवं तस्मान्नास्ति लौकिकशब्दप्रयोगे गुरुलाघवं प्रत्यादरः। ननु च भ्राष्ट्रमटेत्यादावुदाहरणे कारकस्यैव समुच्चयो भ्राष्ट्रादेः। न क्रियायाः। तस्या एकत्वात्। अनेकाधारत्वञ्च सामान्यम्। एकत्वे क्रियाया स्तन्न सम्भवति। तत् कथं सामान्यवचनस्यानुप्रयोग उपपद्यत इत्याह भ्राष्टमटेत्यादि। गतार्थम्।

६। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः।

यथायथमिति। यथास्वम्। यो यस्यात्मीयो विषयः स तत्रेत्यर्थः। अकरदिति। कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति (३।१।५९) च्लेरङ्। ऋदृशोऽङि गुणः (७।४।१६)। अकरमिति। मिपोऽम्। अवृणीतेति। वृञो लङ्। क्र्यादित्वाच् श्ना। पूर्ववदीत्वम्। ममारेति लिट्। म्रियते र्लुङ्लिङोश्चेति (१।३।६१) नियमात् परस्मैपदम्। णल्। वृद्धिः। रपरत्वम्। द्विर्वचनेऽचीति (१।१।५९) स्थानिवद्भावात् मृ इत्येतद् द्विरुच्यते। उरदित्यत्त्वम् (७।४।६६)। रपरत्वम्। हलादिशेषः।

७। लिङर्थे लेट्।

नेषत्। तद्विषदिति। नयते स्तच्चतेश्च लेट्। तिप्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः (३।४।९७)। सिब् बहुलं लेटीति (३।१।३४) सिप्। लेटोऽडाटाविल्याट् (३।४।९४)। तद्विषदित्यत्रार्द्धधातुकस्येत्यादिनेट् (७।२।३५)। जोषिषदित्यादीन्युदाहरणानि सिब् बहुलं लेटीत्यत्र (३।१।३४) व्युत्पादितानि।

८। उपसंवादाशङ्कयोश्च।

उपसंवादः परिभाषणम्। कर्त्तव्ये पणबन्ध इति। उपसंवादशब्दस्ये-मौ पर्य्यायौ। यदि मे भवानित्यादिनोपसंवादस्य स्वरूपं दर्शयति। कारणत इत्यादिनाप्याशङ्कायाः। अनुसरणमिति। अनुगमनमनुमान इत्यर्थः। तर्क उत्प्रेचेति। आशङ्काया इमौ पर्य्यायौ। अहमेवेत्यादि। देवैः पशुगतिरुक्ता स्त्रिपुरं जहीति। तेनोक्तम्। अहमेव पशूनामीशायियिति। ब्रह्महत्याभागं गृह्णाणेतुरुक्त आदित्य इदमुक्तवान् मदशा एव वो ग्रहा गृह्यान्ते। मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्ते। ईशायियिति। ईश ऐश्वर्य्ये। उत्तमपुरुषैकवचनम्। इट्। टेरेत्त्वम्। एत ऐ(३।४।९३)। गृह्यान्तायियिति। ग्रह उपादाने। झोऽन्तः (७।१।३)। कर्मणि सार्वधातुके यक्। ग्रह्यादिसूत्रेण (६।१।१६) संप्रसारणम्। शेषं पूर्ववत् साधनम्। उच्यान्तायियिति। वच परिभाषणे। वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम्। शेषं पूर्ववत्। पतामेति। पत्लृ गतौ। मस्। लेटोऽडाटावित्याट् (३।४।९४)। जिह्माचरणे-नेत्यादिना पूर्वोक्तमाशङ्कालचणमुदाहरणे दर्शयति। लिङर्थ एवायमिति। हेतुहेतुमद्भावः। कथम्? उपसंवादे तावद् यदि मे भवानिदं कुर्य्यादहमपि त इदं दास्यामीत्येवंविधं परिभाषणलचणम्। तत्र च करणं हेतुर्दानं हेतुमदिति युक्त उपसंवादो लिङर्थः। आशङ्कापि कारणतः कार्य्यानु-सरणम्। तत्रापि कारणं हेतुः। कार्य्यानुसरणं हेतुमदित्याशङ्कापि लिङर्थ एव। यद्येवं पूर्वेणैव सिद्धम्। तत् किमर्थमिदमुच्यत इत्याह नित्यार्थं वचनमिति। स्यादेतत्। पूर्वेणैव नित्यं भविष्यतीत्याह पूर्वसूत्र इत्यादि।

९। तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः।

कथं ज्ञायत इति। कर्त्तरि कृदिति वचनात्(३।४।६७) कर्त्तैव तुमर्थो युक्त इति मन्यते। वचनसामर्थ्यादित्यादि। यदि कर्त्तैव तुमर्थः स्यात् तुमर्थवचन-मनर्थकं स्यात्। कृत्त्वादेव हि सयादयः कर्त्तरि भविष्यन्ति। तस्मात् तुमर्थ-ग्रहणाल्लिङ्गात् कर्त्तरि तुमुन भवति। अपक्रम्यती। अपनीयते। कर्त्तरि न

भवतीति यावत्। स्यादेतत्। कर्म्मादिरस्वार्थो भविष्यतीत्याह नचेत्यादि। अन्यस्मिन्निति। कर्मादौ। यथा तर्हि कर्मादावनिर्देशान्न भवति तथा भावेऽपि न स्यात्। भावेऽपि नैव तुमुन्निर्दिश्यत इत्याह अनिर्दिष्टार्था इत्यादि। अर्थान्तरस्य निर्देशाद् या प्रकृतिः प्रत्ययानां निमित्तत्वेनोपादीयते तदर्थस्य प्रत्यासत्ते स्तत्रैवानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। स पुनरिह स्वार्थो भावः। कुत एतत्? धात्वधिकारात्। धातोश्च भाववचनत्वात्। यद्येवं भावग्रहणमेव कुर्य्यात्। लघुत्वात्। नैवं शक्यम्। भावग्रहणे सति कर्त्तरि कृदिति (३।४।६७) वचनात् तुमुन् कर्त्तर्य्येव स्यात्। तुमर्थग्रहणे हि तुमुनोऽपि हि भाव एवार्थ इत्येतज् ज्ञापितं भवतीति न कश्चिद्दोष इति। वच इति। वच परिभाषणे। सेप्रत्ययः। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम्। एष इति। इणः सेन्प्रत्ययः। जीवस इति। जीव प्राणधारणे। प्रत्ययद्वयस्याप्येतदेवोदाहरणम्। स्वरस्तु भिद्यते। प्रेष इति। इणः प्रपूर्वात् क्से। आद् गुणः (६।१।८७)। श्रियस इति। श्रिञ् सेवायाम्। अस्मात् कसेन्। इयङ्। उपाचरध्या इति। चर गत्यर्थः। उपाङ्पूर्वः। प्रत्ययद्वयस्यापीदमुदाहरणम्। स्वरभेदात्तु भेदः। आहुवध्या इति। जुहोतेराङ्पूर्वात् कध्यैप्रत्ययः। उवङादेशः। श्रियध्या इति। श्रयतेः कध्यैन्। इयङ्। पिबध्यायिति। पा पाने। शध्यै। पाघ्रादिसूत्रेण (७।३।७८) पिबादेशः। मादयध्या इति। मदी हर्षे। हेतुमणिच्। शध्यैन्। गुणायादेशौ। पातवा इति। पिबतेस्तवै। सूतव इति। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। तवेङ्। ङित्त्वाद् गुणाभावः। गन्तव इत्यादीन्युदाहरणानि गमिकरोतिहरतीनां यथाक्रमेण।

१०। प्रयैरोहिष्यैअव्यथिष्यै।

प्रया इति। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः (६।४।६४)।

११। दृशे विख्ये च।

दृश इति। दृशेः केप्रत्ययः। विख्य इति। विपूर्वाच्चक्षिङः ख्यातेर्वा केप्रत्ययो निपात्यते।

१२ । शकि णमुल्कमुलौ ।

विभाजमिति । विपूर्वाद् भजेर्णमुल् । अपलुपमिति । लुप्लृ च्छेदने । कमुल् ।

१३ । ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ।

अभिचरितोरिति । चरतेरभिपूर्वात् तोसुन्प्रत्ययः । विलिखः । विहृद इति । लिखते स्तृदिर् हिंसादानयोरित्येतस्माच्च कसुन् ।

१४ । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ।

कृत्यानामर्थौ भावकर्मणी इति । तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति (३।४।७०) भावकर्मणोः कृत्यानां विधानात् । अन्वेतवा इति । अनुपूर्वादिणस्तवै । परिधातवा इति । परिपूर्वाद्दधातेः । परिस्तरितवा इति । परिपूर्वादेव स्तृञ् आच्छादन इत्यस्मात् । अवगाह इति । गाहू विलोडने ऽवपूर्वः । दिदृक्षेण्य इति । दृशः सन् । द्विर्वचनम् । उरत्त्वम् (७।४।६६) । रपरत्वम् । सन्यत (७।४।७९) इतीत्त्वम् । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) गुणाभावः । व्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । षढोः कः (८।२।४१) सीति कत्वम् । दिदृक्ष इति स्थिते केन्यप्रत्ययः । अतो लोपः (६।४।४८) । शुश्रूषेण्य इति । शृणोतेः सन् । अज्झनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घः । द्विर्वचनमभ्यासकार्य्यम् । शुश्रूष इति स्थिते केन्यप्रत्ययः । कर्त्त्वमिति । करोतेस्त्वन् । सयादिसूत्रेऽपि (३।४।९) तवै विहित इति । सयादीनां सूत्रं सयादिसूत्रम् (३।४।९) । येन सयादयो विहितास्तत्रापि तवैप्रत्ययो विहितः । तस्य तुमर्थादित्यादि । यदि तु तस्य तुमर्थ एव भावे विधिः स्यात् तस्यानर्थक्यं स्यात् । अनेनैव सिद्धत्वात् । तस्माद् यद्यपि तत्र तुमर्थ इत्युच्यते तथापि ततोऽन्यत्र कर्मकारके कर्त्रादौ तवैप्रत्ययविधानं वेदितव्यम् ।

१५ । अवचक्षे च ।

एश्प्रत्ययो निपात्यत इति । शित्करणं सार्वधातुकसंज्ञार्थम् । तेनार्धधातुके विधीयमानः सार्वधातुके चक्षिङः ख्याञिति (२।४।५४) ख्याञादेशो न भवति ।

१६ । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ।

आसंस्थातोरित्यादि । आसंस्थातोःशब्देन समाप्तिरुच्यते । तत्र वेद्यां सदनं लक्ष्यते । पुरा सूर्य्यस्योदेतोराधेय इति । अत्राप्याधानक्रिया सूर्य्यस्योदयेन । पुरा वत्सानामित्यादौ वत्सानामपाकरणेनासनम् । पुरा प्रवदितोरित्यादौ प्रवदनेन हवनम् । पुरा प्रचरितोरित्यादौ प्रचरणेन हवनमेव । उभयत्रोदाहरणयोराहवनेनावस्थानम् । आतमितोरिति । तमु काङ्क्षायाम् । आविजनितोरित्यादावाविजननेन सम्भवनम् ।

१७ । सृपितृदोः कसुन् ।

१८ । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ।

प्रतिषेधवाचिनोरिति । प्रतिषेधयोरित्यस्येदं विवरणम् । एतेन प्रतिषेधवाचित्वादलंखलुशब्दौ सूत्रे प्रतिषेधशब्देनोक्ताविति दर्शयति । भवति हि तद्धर्म्मि[illegible]त्ताच्छब्दः, यथा क्षुद्रजन्तव इति । तत्र क्षुद्रजन्तुवाचित्वाद् यूकालिक्षादयः शब्दाः क्षुद्रजन्तुशब्देनोक्ताः । अलङ्कार इति भावे घञ् । भूषणवचनोऽत्रालंशब्दः । अलं वाले रोदनेनेति । भावे ल्युट् । वासरूपविधिरिति चेदिति । विनापि प्राग्ग्रहणेन विकल्पो लभ्यत एव । यस्मादसरूपोऽपवादो बाधको भवतीत्येवं चेन्मन्यसे, एवं तर्हि पूजार्थं प्राग्ग्रहणम् । पूर्वं स्त्र्यधिकारात् । परेण वासरूपविधिर्नास्तीति चेतसि कृत्वा विकल्पार्थं प्राग्ग्रहणमुक्तम् ।

१९ । उदीचां माङो व्यतीहारे ।

अपमित्येति । आदेच उपदेशेऽशितीत्यात्त्वम् (६।१।४५) । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति (७।१।३७) ल्यप् । मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्त्वम्(६।४।७०) । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्(६।१।७१) । ननु च समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाल (३।४।२१) इत्यनेनैवात्र क्त्वाप्रत्ययो भवति । अस्ति ह्यत्रापि समानकर्त्तृकत्वम् । तथाहि य एवापमयतेः कर्त्ता स एव याचतेः । तत् किमर्थं विधीयत इत्याह अपूर्वकालत्वादित्यादि । पूर्वं

ह्वसौ याचते पश्चादपमयत इति नास्ति पूर्वकालत्वम् । तस्मादप्राप्त एव क्त्वा विधीयते । विधीयतान्नाम । अयन्तु दोषः । यदेवास्माद्वचनान् मयतेः क्त्वा भवति तदेव समानकर्त्तृकयोरित्यस्माद्वचनाद् याचतेरपि स्यात् । नैष दोषः । यस्मात् समानकर्त्तृकयोरित्यत्रोदीचामिति वर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन यदा मयतेः क्त्वा भवति तदा याचतेः क्त्वा न भविष्यति । उदीचांग्रहणादित्यादि । उदीचां ग्रहणमिह विकल्पार्थम् । तेन यथाप्राप्तमपि पक्षे भवति । याचतेः क्त्वा । मयतेर्लङादिः । माङिति माङ् मान इत्यस्यायं निर्देश इति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतस्तां निराकर्त्तुमाह मेङः कृतात्वस्यायं निर्देश इति । कुतः पुनरेतदवगतम् ? व्यतीहारग्रहणात् । मेङेव व्यतीहारे वर्त्तते । न माङ् । तस्मान् मेङ एवायं निर्देश इति विज्ञायते । किमर्थं पुनरेवं निर्देशः कृतः, कृते यत्र सति सन्देहः स्यात् ? न मेङ इत्येवासन्दिग्धः कर्त्तव्यः स्यादित्यत आह ज्ञापनार्थं इति । मेङ इत्येवं निर्देशे कर्त्तव्ये यः सानुबन्धकस्य कृतात्वस्य निर्देशः कृतः स ज्ञापनार्थः । तेनैतज् ज्ञाप्यते । नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति । तेनेत्यादिना ज्ञापनप्रयोजनं दर्शयति । यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत ततो हलन्तत्वाद् दैप एजन्तत्वं न स्यात् । तत्र को दोषः ? दाब्ग्रहणेन दैब्ग्रहणं न स्यात् । भिन्नरूपत्वात् । ततश्च दाधा घ्वदावित्यत्र (१।१।२०) दैपः प्रतिषेधो न स्यात् । अस्मिंस्त्वर्थे ज्ञापिते सति भवति ।

२० । परावरयोगे च ।

इहेमौ परावरशब्दौ सम्बन्धिशब्दौ । पूर्वञ्चापेक्ष्य परो भवति । परञ्चापेक्ष्यावरः । सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव प्रतियोगिनमुपस्थापयन्ति । तस्मात् सूत्रे यद्यपि विशिष्टप्रतियोगी न निर्दिश्यते तथापि पूर्वपरयोरेव परावराभ्यां योगो गम्यत इत्याह परेण पूर्वस्येत्यादि । परनदीयोगेन पर्वतो विशिष्यत इति । तथाह्यप्राप्य नदीं पर्व्वत इत्युक्ते परया नद्या पर्वतस्य यो योगस्तद्विशिष्टः पर्वतः प्रतीयते । अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यत इति । यस्मादतिक्रम्य पर्वतं नदीत्युक्ते ऽवरेण पर्वतेन नद्या च यो योगस्तद्विशिष्टा नदी विज्ञायते ।

२१ । समानकर्त्तृकयोः पूर्व्वकाले ।

धात्वधिकाराद् धात्वर्थस्यैव समानकर्त्तृकत्वं विज्ञायत इत्याह समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोरित्यादि। निर्धारणे चायं षष्ठी। समानशब्दश्चायमेकवाची। ननु शक्तिः कारकम्। अन्या च पूर्व्वकालक्रियायाः शक्तिः। अन्या चोत्तरकालक्रियायाः। तत् कुतः समानकर्त्तृकत्वं विज्ञायत इत्याह शक्तिशक्तिमतोरित्यादि। शक्तिः शक्तिमांश्च शक्तिशक्तिमन्तौ। यश्च शक्त्याधारो या च शक्तिस्तयोरिह भेदो न विवक्षितः। तेन शक्त्याधार एकएव देवदत्तः कर्त्ता। स चोभयोरपि क्रिययोरेक एवेति युक्तं समानकर्त्तृकत्वम्। पीत्वेति। पूर्व्ववदीत्वम्। इह समानकर्त्तृकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः कृतः। तेन द्वे एव क्रिये प्रत्युपस्थाप्येते। न बह्वः। ततश्च द्वयोरेव क्रिययोः प्रत्युपस्थापितयोः स्यात्। न बह्वीष्वित्याह द्विवचनमित्यादि। क्रियाप्रधानत्वादस्य निर्देशस्य। नात्र द्विवचनं प्रधानम्। नान्तरीयकत्वात्। तेन द्विवचनेन निर्देशः कृतः। अवश्यं येन केनचिद् वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः। तस्मादतन्त्रत्वाद् द्विवचनस्य बह्वीष्वपि क्रियासु भवत्येव। भुक्तवति ब्राह्मणे व्रजतीति। अत्र भुजिक्रियाया ब्राह्मणः कर्त्ता। व्रजतिक्रियायास्तु देवदत्त इति समानकर्त्तृकत्वाभावः। व्रजति जल्पति चेति। यौगपद्यादिह क्रियायाः पूर्व्वकालता नास्ति। व्यादायेति। ददातेर्व्याङ्पूर्व्वस्य रूपम्। संमील्येति। मील श्मील क्ष्मील निमेषण इत्यस्य संपूर्व्वस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य। किं पुनः कारणं न सिध्यतीत्याह अपूर्व्वकालत्वादित्यादि। यदैव ह्यसौ स्वपिति तदैव व्याददाति। यदैव हसति तदैव संमीलयतीति। इह नास्ति पूर्व्वकालत्वम्। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। पूर्व्वयोगाच्चकारोऽनुवर्त्तते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ पूर्व्वकालत्वाभावेऽपि भविष्यतीति।

२२। आभीक्ष्ण्ये णमुल् च।

द्विर्वचनसहिताविव्यादि। आभीक्ष्ण्यं हि द्योतयितुं द्विर्वचनसहितयोरेव क्त्वाणमुलोः सामर्थ्यम्। न केवलयोः। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्। तस्माद्

द्विर्वचनं विधेयमिति भावः । केन पुनरत्र द्विर्वचनमित्याह आभीक्ष्ण्य इत्यादि । पायं पायमिति । आतो युक् ।

२३ । न यद्यनाकाङ्क्षे ।

अनाकाङ्क्ष इति । न विद्यत आकाङ्क्षाऽपेक्षा यस्य स तथोक्तः । क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपीति । अपिशब्दादनन्तरविहितोऽपि युक्तं यदनन्तरसूत्रविहितः प्रतिषिध्यते । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प,६२) कृत्वा । पूर्वसूत्रेण विहितस्य तु कथं प्रतिषेधः ? प्रकरणापेक्षया प्रतिषेधविधानात् । पूर्वकालप्रकरणे यत् प्राप्नोति तन्न भवतीत्येवमयं पूर्वकालप्रकरणापेक्षया प्रतिषेधः क्रियते । तस्माद् युक्तः पूर्वसूत्रविहितस्यापि प्रतिषेधः ।

२४ । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ।

आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्त्तत इति । अप्राप्तविभाषेयमित्यत्रेयं युक्तिः । ननु च प्राप्तविभाषेयं युक्ता । णमुल्प्राप्ते क्त्वाप्रत्यये समानकर्तृकयोरित्यादिना (३।४।२१) प्राप्ते सत्यारम्भात् । नैतदस्ति । अनन्तरसूत्रविहितौ हि क्त्वाणमुलावित्यधिकृतत्वादप्राप्तविभाषेयमित्युच्यते । यस्तु समानकर्तृकयोरित्यादिना केवलः क्त्वा विहितस्तं प्रति विभाषाग्रहणं न कर्त्तव्यमेव । वासरूपविधिना तत्प्रतिपादितस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । ननु चेत्यादिनाऽनन्तरोक्तविभाषाग्रहणस्य प्रयोजनं विघटयति । क्त्वाणमुलौ यत्रेत्यादि । वासरूपविधिनैव पक्षे लडादिषु सिद्धेषु यत् तदर्थं विभाषाग्रहणं क्रियते तेन यत्र क्त्वाणमुलौ युगपद् विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्येषोऽर्थो ज्ञाप्यते । किमेतस्य प्रयोजनं ज्ञापनस्येत्यत आह तेनेत्यादि । उपपदसमास इत्यादि । अमैवाव्ययेनेत्युपपदसमासः (२।२।२०) प्राप्नोति । स कस्मान्न भवतीत्याह उक्तमित्यादि । अमैव यत् तुल्यविधानमुपपदं तत् समस्यत इत्युक्तम् प्राक् । अग्रेप्रभृतीन्युपपदान्यमा चान्येन क्त्वाप्रत्ययेन तुल्यविधानम् । अतो न समस्यन्ते ।

२५। कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्।

चौरङ्कारमिति। अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति (६।३।६७) मुम्। चौरकरणमित्यादि। करोतिरत्रोच्चारणक्रियः। चौरोऽसीत्याक्रोशवाक्ये चौरशब्दस्य यत् करणमुच्चारणं तदाक्रोशस्यैव सम्पादनार्थम्। नहि तेन विनाऽक्रोशः शक्यते प्रतिपादयितुम्। नत्वसौ चौरः क्रियत इति। अशक्यत्वात्। न च चौरोऽसीति शतकृत्वोऽपि ब्रुवता पुरुषस्य शक्यते चौरत्वमुत्पादयितुम्।

२६। स्वादुमि णमुल्।

स्वादुमीत्यर्थग्रहणमिति। ननु च स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति (१।१।६८) वचनात् स्वरूपस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्। नैतदस्ति। शब्दानुशासनप्रस्तावादेव हि शब्दस्येति सिद्धे शब्दग्रहणं यत्र शब्दपरो निर्देशस्तत्र स्वं रूपं गृह्यते नार्थपरनिर्देश इति ज्ञापनार्थं कृतम्। इह चार्थपरो निर्देशः। तस्मादर्थग्रहणमेव युक्तम्। अर्थपरत्वन्तु निर्देशस्याविच्छिन्नाचार्यपारम्पर्य्योपदेशाद् विज्ञायते। अर्थग्रहणे च सति तत्पर्य्यायेष्वपि प्रत्ययो लभ्यत इत्याह स्वाद्वर्थेष्वित्यादि। अथ स्वादुमीति किमर्थम् मकारान्तत्वं निपात्यते? मान्तस्योपपदस्य श्रवणं यथा स्यादिति चेत्? न। यद्येतत् प्रयोजनं न निपातयितव्यम्। अनन्तरसूत्रे खमुञः प्रकृतत्वात् स एव विधास्यते। अस्मिंश्च विहिते मुमेव मान्तत्वमुपपदस्य भविष्यतीत्येतच्चोद्यमपाकर्त्तुमाह स्वादुमीत्यादि। एतेनैतद् दर्शयति। यद्यपि खमुञि सति सिध्यति मकारान्तत्वमीकारप्रतिषेधस्तु न सिध्यति। ततश्च स्वादुशब्दादुपपदाद् वोतो गुणवचनादिति (४।१।४४) ङीष् प्रसज्येत। तथा चानिष्टं रूपं स्यात्। मकारान्तत्वनिपातने हि निमित्तस्य विहतत्वान् ङीष्प्रसङ्गो नास्ति। तस्माद् योऽपि खमुञं विदधाति तेनाप्यवश्यमीकारप्रतिषेधार्थं मकारान्तत्वं निपातयितव्यमिति। यदपि परस्याभिमतं खमुञि विहिते मुमेव मकारान्तत्वं भविष्यतीति तदपि न सर्वत्रेति सूचयितुमाह च्वन्तस्येत्यादि। अनेनैतद् दर्शयति। यदि मकारान्तत्वं न निपात्यते तदा सत्यपि खमुञि

मकारान्तत्वं च्वन्तस्योपपदस्य न स्यात् । तस्याव्ययत्वात् । मुम्विधौ च खित्यनव्ययस्ये (६।३।६६) त्यधिकारात् । तस्माद् योऽपि खमुञं विदधाति तेनापि मकारान्तत्वनिपातनं कर्त्तव्यम् । एवं हि मकारान्तत्वनिपातनमेव क्रियताम् । प्रत्ययस्तु प्रकृतः खमुञेव विधातव्यः । अशक्यः खमुञ् विधातुम् । खमुञ्प्रत्यये हि मकारान्तत्वनिपातनमव्ययार्थं विज्ञायते । ततश्च च्वौ चेति (७।४।२६) दीर्घत्वं स्यादेव । णमुलि सति सर्वविध्यपवादस्तु विज्ञायेत । तेन दीर्घत्वमपि न भवति । अवश्यञ्चोत्तरार्थं णमुल् विधेयः । न च तस्मिन्नुत्तरत्र विधीयमाने लाघवं भवति । नापीह गौरवम् । क्व पुनरर्थे एते प्रत्यया भवन्तीत्याह तुमर्थाधिकाराच्चेत्यादि । एत इति । ये तुमर्थाधिकारे विहिताः । यद्येवमिति । यदि तुमर्थे भवन्तीत्यर्थः । भुजि प्रत्ययेनेत्यादि । यद्यपि णमुलाऽनभिहितः कर्त्ता तथापि भुजिप्रत्ययेन लटाभिहित इति न भवितव्यं तृतीयया । ननु च शक्तिलक्षणः कर्त्ता । अन्या च स्वादुकरणविषया शक्तिः । अन्या च भुजिक्रियाविषया । तत्र लटाभिहितायामपि भुजिक्रियाविषयायां शक्तावितरस्याः शक्तेः कर्तृसंज्ञाया अनभिधानात् प्राप्नोतीत्येव तृतीयेत्याह न चास्मिन्नित्यादि । अत्र हि समानकर्त्तृकप्रकरणे शक्तिमतः शक्तीनाञ्च भेदो न विवक्ष्यते । तेन शक्तिमान् देवदत्तः कर्त्ता । स चैक एवाभिहितश्चेति कुतस्तृतीयाप्रसङ्गः ? किं कारणं भेदेनोपादानं न विवक्षितमित्याह समानकर्त्तृकत्वं हीत्यादि । अभ्युपगम्यापि भेदविवक्षां परिहारान्तरमाह प्रधानशक्त्यभिधान इत्यादि । किं कृतः पुनरत्र कर्तृशक्त्योःप्रधानगुणभावः ? क्रियाकृतः । स्वादुङ्कारं हि गुणभूतं भुजिक्रियार्थत्वात् । भुजिक्रिया तु प्रधानम् । तेनोपकार्य्यत्वात् । क्रियायाश्च गुणप्रधानभावात् तद्विषययोरपि कर्त्तृशक्त्योः प्रधानगुणभावो भवति । तत्र प्रधानशक्तावभिहितायामप्रधानशक्तिरभिहितत्वात् अकाशते प्रतिभासते । प्रधानानुयायित्वाद् गुणानाम् । तेन तृतीया न भवतीति भावः ।

२७ । अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।

सिद्धाप्रयोग इति । सिद्धोऽप्रयोगो यस्य स तथोक्तः । निरर्थकत्वादि-

त्यादि। अभिधेयाभावात् प्रयोजनाभावाद्वा निरर्थकत्वम्। एवमेवेति। निरर्थकत्वमेवेत्यर्थः। अन्यथा भुङ्क्ते इत्यादिना तदेवानर्थकत्वं चेतसि कृत्वा सिद्धाप्रयोगतां दर्शयति। अन्यथा भुङ्क्ते इति यावानेवार्थः करोताव-प्रयुज्यमाने गम्यते तावानेवार्थोऽन्यथाकारं भुङ्क्ते इति करोतौ प्रयुज्यमानेऽपि। तस्मादनर्थकः करोतिः। कथं पुनः प्रयुज्यमान एवानर्थको भवति? अन्यथादय एते प्रकारवचनाः। ते यदानुप्रयोगधातोरर्थस्य प्रकारमाचक्षते तदा कृञपि ते विशिष्यमाण स्वदीयप्रकारमाचष्टे। स चान्यत एवागत इत्यनर्थको भवति। यद्येवमवगतार्थत्वात् तस्य प्रयोगो न प्राप्नोति। नैवम्। अवगतार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते यथाऽपूपौ द्वावानय पचाम्यहमिति। अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते इत्यत्रान्यथाशब्देन पदान्तरस्य शिरसः प्रकारमाख्यायते। स विना करोतिना नावगम्यते। यदि हि करोतिर्न प्रयुज्येत भुजिक्रियागत एव प्रकारोऽन्यथालक्षणः प्रतीयेत। न शिरोगतः। शिरसस्तु भुज्यमानतैवावगम्येत। तस्मान्नात्र करोतिः सिद्धाप्रयोगः।

२८। यथातथयोरसूयाप्रतिवचने।

असूयाप्रतिवचन इति। असूयाप्रभवं प्रतिवचनमसूयाप्रतिवचनम्। यद-सूयन्नित्यादि। असूयन्निति शत्रन्तमेतत्। कण्ड्वादियगन्तः। अस्य प्रति-वक्तीत्यनेन सम्बन्धः। प्रतिवक्ति प्रतिभणति प्रतिवचनं ददातीत्यर्थः। पृच्छतीति। सप्तम्यन्तमेतत्। पृच्छति सति यद्यसूयन्नसूयां कुर्वन् प्रतिवक्ति तदा तत्र पृच्छति यत् प्रतिवचनं तदसूयाप्रतिपचनम्। यथाकारमित्यादि। कथं भवान् भोक्ष्यत इत्येवं वचनं पृच्छति सत्यसूयाप्रतिवचनमेतत्। यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसीति। नैतदसूयाप्रतिवचनम्। किं तर्हि? तद्व्याख्यानम्।

२९। कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये।

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्ट इति। एतेन साकल्यग्रहणं कर्मविशेषण-मिति दर्शयति। यं यं जानाति लभते विचारयति वेति। एतेन ज्ञान-

लाभविचारणार्थानां विदीनां ग्रहणमिति दर्शयति। कुतः पुनः सत्तार्थस्य ग्रहणन्न भवति? तस्याकर्मकत्वात्। कर्मणीति चोपादानात्।

३०। यावति विन्दजीवोः।

विन्दतेरिति। विदॢ लाभ इत्यस्य।

३१। चर्मोदरयोः पूरेः।

पूरयतेरिति। एतेन निर्देशे ण्यन्तस्येदं ग्रहणमित्याचष्टे। इह कर्मणीति वर्तते। न चाण्यन्तस्य पूरेः कर्म सम्भवति। अकर्मकत्वात्। ण्यन्तस्य सम्भवति। अकर्मका हि धातवो ण्यन्ताः सकर्मका भवन्ति। तस्माण्ण्यन्तस्येदं ग्रहणं विज्ञायते।

३२। वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्।

समुदायेनेति। प्रकृतिप्रत्ययोपपदसमुदायेन। एतेन वर्षप्रमाणस्य समुदायोपाधित्वं दर्शयति। अस्यग्रहणं किमर्थमिति। प्रकृतत्वात् पूरयते रस्येति वचनमन्तरेणापि तस्यैव लोपो विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः। उपपदस्य मा भूदिति। यद्यस्येति नोच्येत ततो यथा वर्षप्रमाणं समुदायोपाधिर्विज्ञायत ऊलोपोऽपि तथा समुदायोपाधिर्विज्ञायेत। प्रकृतिप्रत्ययोपपदस्य समुदायस्य य ऊकारस्तस्य लोपो भवतीति। ततश्चोपपदस्यापि स्यात्। तस्मान् मा भूदेष दोष इत्यस्येत्युच्यते।

३३। चेले क्नोपेः।

ण्यन्तादिति। सपुक्कस्यायं निर्देशः। पुक् चार्त्तिह्रीत्यादिना (७।३।३६) णाविव परतो भवतीति। तस्मादत एव निर्देशाण्ण्यन्ततावगम्यते। चेलार्थेष्विति। चेलमर्थो येषामिति बहुव्रीहिः। एतेन चेल इत्यस्यार्थग्रहणतां दर्शयति। अर्थग्रहणे च या युक्तिः सा स्वादुमि (३।४।२६) णमुलित्यत्रोक्ता। सैवेहार्थग्रहणे द्रष्टव्या। चेलक्नोपमिति वलि यलोपः। पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणः। णिलोपः।

३४। निमूलसमूलयोः कषः।

कष इति। कष शिषेति हिंसार्थधातुवर्गे पठ्यते।

३५। शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः।

पिष इति। पिष्लृ सञ्चूर्णने।

३६। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः।

समूलघातमिति। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेष्विति (७।३।५४) कुत्वम्। हनस्तोऽचिण्णलोरिति (७।३।३२) तत्वम्।

३७। करणे हनः।

अहिंसार्थोऽयमारम्भ इति। हिंसायां हिंसार्थानामिति (३।४।४८) वक्ष्यमाणेन सिद्धत्वात्। नित्यसमासार्थं इति। हिंसार्थस्यापीति शेषः। उपपदमतिङिति (२।२।१९) नित्यसमासो यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमारम्भः। तेन तु प्रत्यये सति तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति (२।२।२१) विकल्पेन स्यात्। यथाविध्यनुप्रयोगार्थेति। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति (३।४।४६)। यस्माद् धातोर्णमुल् विहित स्तस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यात्। तेन तु प्रत्यये सति धात्वन्तरस्यानुप्रयोगः स्यात्। ननु च यदा हन्ति हिंसार्थो भवति तदा परत्वात् तेनैव भवितव्यम्। तत् कथं नित्यसमासार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च हिंसार्थस्य हन्तेरयमारम्भो युज्यत इत्यत आह पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि।

३८। स्नेहने पिषः।

स्नेहनवाचिनीत्यनेन स्नेहन इत्यस्यार्थमाचष्टे।

३९। हस्ते वर्त्तिग्रहोः।

वर्त्तिर्ण्यन्त इति। निर्देशादेव वर्त्तेर्ण्यन्तत्वं प्रतीयते।

४०। स्वे पुषः।

स्वपोषमित्यात्मवाचिनि स्वशब्द उपपदे प्रत्ययः। गोपोषमित्यात्मीयवाचिनि। धनपोषमिति धनवाचिनि। पितृपोषमिति ज्ञातिवाचिनि।

४१ । अधिकरणे बन्धः ।

४२ । संज्ञायाम् ।

४३ । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ।

नष्ट इति । नशेर्वाद्यादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । मस्जिनशोर्झलीत्यागमस्य (७।१।६०) नुमोऽनिदितामित्यादिना (६।४।२४) लोपः । पुरुषेणोढ इति । वहेर्वचादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । हो ढः (८।२।३१) । झषस्तथोर्धोऽधः (८।२।४०) । ष्टुना ष्टुः (८।४।४१) । ढो ढे लोपः (८।३।१३) । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति (६।३।१११) दीर्घः ।

४४ । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ।

ऊर्ध्वं पूर्यत इति । ऊर्ध्वं पूरितो भवतीत्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । दिवादित्वाच्छ्यन् ।

४५ । उपमाने कर्मणि च ।

घृतनिधायमिति । पूर्ववद् युक् ।

४६ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।

४७ । उपदंशस्तृतीयायाम् ।

इह मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादौ करणे तृतीया । तदन्तं मूलकाद्युपपदम् । तच्च करणमुपदंशे वा स्यात् । भुजेर्वा । तत्रोपदंशेस्तावन्नोपपद्यते । अन्यस्मिन् ह्युपदिश्यमानेऽन्यत् करणं भवति । इह च तदेव मूलकाद्युपदश्यते । नापरं किञ्चित् । भुजिन्तु प्रत्युपपद्यत एव करणभावः किन्तूपपदसंज्ञा न स्यात् । तदभावादुपपदसमासश्च । यस्मादुपपदमिति महतयाः संज्ञायाः करणं समर्थपरिभाषाया व्यापारार्थं तेनेह तस्यामुपस्थितायां यमेव प्रति यस्य सामर्थ्यं तमेव प्रति तस्योपपदसंज्ञया भवितव्यम् । भुजिन्तु प्रति मूलकादेः सामर्थ्यम् । नोपदंशिं प्रतीति चोद्यमाशङ्क्याह मूलकादि चोपदंशेरित्यादि । यद्यपि भुजिं प्रति मूलकादेः करणभाव

स्तथाप्युपदंशिना सह सामर्थ्यमुपपद्यत एव । यतस्तस्य कर्म । न च भुजिना सह० सम्बन्धे सत्युपदंशिना सह सम्बन्धो निवर्त्तते । विरोधाभावात् । तस्मादुपपद्यत एवोपपदत्वम् । तस्मिंश्च सत्युपपदसमासः । क्रियाभेदे सतीति । क्रियाभेदग्रहणेन क्त्वाप्रत्ययविषयमुपलक्षयति । यत्र क्रियाणां पौर्वापर्य्यं समानकर्त्तृकत्वञ्च स क्त्वाप्रत्ययस्य विषयः । एतच्चोभयं क्रियाभेदे सति भवतीति क्त्वाप्रत्ययस्य विषय उपलक्ष्यते । मूलकेनोपदंश भुङ्क्त इति । अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४) ।

४८ । हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ।

धातुसम्बन्धाधिकारादनुप्रयोगेण भवितव्यम् । द्विष्ठत्वात् सम्बन्धस्य । तत्र प्रत्यासत्तेरनुप्रयोगधात्वपेक्षयैव समानकर्मत्वं विज्ञायत इत्याह अनुप्रयोगधातुनेत्यादि । कालयतीति । कल विक्षेपे । दण्डताड़मिति । तड़ आघाते । चुरादिरेव । दण्डेनाहत्येत्यादि । अत्र हन्तेश्चौरः कर्म । अनुप्रयोगधातोश्च गौरिति समानकर्मकत्वाभावः । तेन क्त्वाप्रत्यय एव भवति । आहत्येति । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः (६।४।३७) । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६।१।७१) ।

४९ । सप्तम्यां चोपपीड़रुधकर्षः ।

उपशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति । रुधिकर्षिभ्यामुपपूर्वाभ्यामेव यथा स्यात् । पार्श्वोपपीड़मिति । पीड़ अवगाहने । चुरादिः । कर्षतेरित्यादि । कृष विलेखने । भ्वादौ तुदादौ च पठ्यते । तत्रेह भौवादिकस्य ग्रहणम् । न तौदादिकस्य । शपा निर्देशात् । शपा निर्देशस्तस्य लघूपधगुणस्योच्चारणाल्लभ्यते ।

५० । समासत्तौ ।

युद्धसंरम्भादिति । संरम्भो मनःसंक्षोभपूर्वको वाक्कायविकारविशेषः । युद्धाय संरम्भो युद्धसंरम्भः । तस्मादत्यन्तं सन्निकृष्यन्ते प्रत्यासीदन्तीति यावत् ।

५१ । प्रमाणे च ।

प्रमाणमायाम इति । आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति वचनात् (५।१।१९वा) । दैर्घ्यमिति प्रसिद्धतरार्थेन शब्दान्तरेण प्रमाणशब्दस्यैवार्थं स्पष्टीकरोति । द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुले-रित्यादिना (५।४।८६) टच् । तेन द्व्यङ्गुलेन खण्डिकाया दैर्घ्यं परिच्छिद्यते ।

५२ । अपादाने परीप्सायाम् ।

शय्योत्थायमिति । उदः स्थास्तम्भोः (८।४।६१) पूर्वस्येति पूर्वसवर्णः । आतो युक् । एवमित्यादिना परीप्सां दर्शयति । रन्ध्रापकर्षमिति । एवं नाम त्वरते यत् पात्रमपि नापेक्षते । स्तनरन्ध्रादेवापकृष्य मुखेन पयः पिबतीत्यर्थः । भ्राष्ट्रापकर्षमिति । एवं नाम त्वरते यद् भाजनमपि दीयमानं नापेक्षते । भ्राष्ट्रादेवापकृष्य हस्तेन भक्षयति ।

५३ । द्वितीयायाञ्च ।

५४ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ।

स्वाङ्गलक्षणमद्रवादि चतुर्थे (४।१।५४) वक्ष्यति । अक्षिनिकाणमिति । कण निमीलने । चुरादि निपूर्वः । यस्मिन्नङ्गे च्छिन्ने प्राणी न म्रियते तदध्रुव-मिति । पाणिपादादिकम् । अध्रुवत्वं पुनस्तस्य जीवत्यपि प्राणिनि कदाचिदभावाद् । यस्मिंस्त्वङ्गे च्छिन्ने प्राणी म्रियते तद् ध्रुवं शिरःप्रभृति । ध्रुवत्वं पुनस्तस्य सदा प्राणिनि सन्निवेशात् ।

५५ । परिक्लिश्यमाने च ।

परिक्लेशः सर्वतो विबाधनमिति । सर्वतः शब्देन परिशब्दस्यार्थ-माचष्टे । विबाधनशब्देनापि क्लिशेर्धातोः ।

५६ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ।

विश्यादिभिः क्रियाभिरिति । आदिशब्देन पत्यादित्रयाणां ग्रहणम् । अनवयवेनेति । साकल्येन । पदार्थानामिति । गेहादीनाम् । तात्पर्य्य-मिति । क्रियाणां पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यमित्यर्थः । द्रव्ये व्याप्तिरित्यादिना

व्याप्यमानासेव्यमानयो र्विषयविभागं दर्शयति। यदि व्याप्यमान आसेव्यमाने चार्थे प्रत्ययो भवत्येवञ्च सति तयोरर्थयोर्नित्यता वीप्सा च विद्यत इति नित्यवीप्सयोरिति (८।१।४) द्विर्वचनेन भवितव्यम्। तत् कस्मान्न भवतीत्याह समासेनेत्यादि। यद्यपि समासस्तयोरर्थयो र्न विधीयते तथापि स्वभाव एव तेन तयोरभिधानम्। नहि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकम्। अपि तु स्वाभाविकमिति पुरस्तादेव प्रतिपादितम्। तथाच वक्ष्यतीति। भाष्यकारः। सुप्सु वीप्सेति वचनाद् व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनं भवतीतुग्रक्तं भवति। तिङ्क्षु नित्यतेति वचनादासेव्यमानतायां क्रियावचनस्य द्विर्वचनम् भवतीतुग्रक्तं भवति। गेहं गेहमिति। द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्। गेह मनुप्रवेशमनुप्रवेशमिति क्रियावचनस्य। ननु चेत्यादि देश्यं क्त्वानिवृत्त्यर्थमित्यादिना परमतमाशङ्क्य निराकरोति। स्यादेतत्। आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेत्यनेन (३।४।२२) क्त्वाणमुलौ द्वावपि विहितौ। तत्र यदि विश्यादिभ्यः पुनरासेवायां णमुल् विधीयेत तदा क्त्वाप्रत्ययोऽपि स्यात्। अतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनर्णमुलुच्यत इत्येतच्च नास्ति। इष्टत्वात्। इष्यते ह्यासेवायां विश्यिप्रभृतिभ्यः क्त्वा। गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्त इति। तस्मादयुक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुनर्णमुल्ग्रहणम्। द्वितीयान्तोपपदार्थमित्यादि। यदि क्त्वानिवृत्त्यर्थं न प्रयुज्यते तदा द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञार्थं पुनर्वचनम्। अनेन द्वितीयायाञ्चेत्यधिकाराद् (३।४।४३) द्वितीयान्त उपपदे प्रत्ययविधानम्। अतो द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञा लभ्यते। किमर्थं पुनर्द्वितीयान्तस्योपपदत्वमिष्यत इत्याह उपपदसमास इत्यादि। पक्षग्रहणं तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति (२।२।२१) विकल्पेन समासविधानात्। स्यादेतत्। तेनापि णमुल्विधान उपपदसंज्ञा भविष्यतीत्यत आह तेन हीत्यादि। नहि तेनोपपदसम्बन्धे णमुल् विधीयते। सप्तमीस्थस्य कस्यचिच्छब्दस्याभावात्। तस्मात् तेन णमुल्विधाने सत्युपपदत्वाभाव एव स्यात्।

५७। अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु।

अस्यतितृषोरिति। असु क्षेपणे। ञितृषा पिपासायाम्। क्रियामन्तरयतीत्यादि। अन्तरं करोतीति तत्करोतीत्यादिना (ग, सू २०४) णिच्।

क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः । कर्मण्यण् । णिलोपः । अन्तरशब्दस्यार्थ-स्मिन् व्यवधाने वर्त्तत इति दर्शयन्नाह क्रियाव्यवधायक इति । पाययतीति । पा पाने । णिच् । शाच्छेत्यादिना (७।३।३७) युक् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयत इति । यच्चाद्य पानं यच्च द्व्यहेऽतीते पानं भविता तन्मध्यवर्त्तित्वादत्यसनतर्षणयो रद्य पाययित्वेत्यादिना द्व्यहात्यासं गाः पाययतीत्यस्यार्थमाचष्टे । एतदनुसारेणान्यस्याप्यर्थो गम्यत इति न व्याख्यातः । द्व्यहमुपोष्येति । वस निवासे । वच्यादिना (६।१।१५) संप्रसारणम् । क्त्वो ल्यबादेशः । शासिवसिघसीनाञ्चेति (८।३।६०) षत्वम् । अत्रोपवसने भुजिक्रियाव्यवधायके वसिर्वर्त्तते । तत्रास्यतितृषोरिति यदि नोच्येत तदेहापि स्यात् । न गतिर्व्यवधीयत इति । यथा मूलोदाहरणेऽत्यसनेन तर्षणेन च मध्यवर्त्तिना पानक्रिया व्यवधीयते न तथेह गतिः । तत्र चाहश्शब्दात् कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग (२।३।५) इति द्वितीया । सकलस्याह्न इष्वत्यसनेन(A) व्याप्तत्वादिषुशब्दात् कर्मण्येव । योजनमत्यस्य गाः पाययतीति । अत्राध्ववाच्युपपदम् । क्वचित् सुगन्धादौ पाययित्वा योजनमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थः । अध्वकर्मकं न कालकर्मकमिति द्वावपि बहुव्रीही ।

५८ । नाम्न्यादिशिग्रहोः ।

आदिशेरिति । दिश अतिसर्जने । आङ्पूर्वः ।

५९ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ।

अयथाभिप्रेताख्यान इति । यद् यदभिप्रेतमिष्टं यथाभिप्रेतम् । यथाऽसादृश्य इति (२।१।७) वीप्सायामव्ययीभावसमासः । न यथाभिप्रेतमयथाभिप्रेतम् । अप्रियमित्यर्थः । आचक्ष इति । आङ्पूर्वाच्चक्षिङो लट् । थासः से (३।४।८०) । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।२९) ककारलोपः । षढोः कः सीति (८।२।४१) कत्वम् । इण्कोरिति (८।३।५७) षत्वम् । उक्तमिति । क्वोक्तम् ? उपदंशस्तृतीयायामित्यत्र (३।४।४७) । उपपदसमासार्थं वचनमिति च । क्त्वा चेत्यनेन (२।२।२२) उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । कस्मात्

(A) इष्वत्यसनेन बाणक्षेपणेनेत्यर्थः ।

पुनरनेन यः क्त्वा विहितस्तेन, समासो भवति ? यस्तु समानकर्तृकयो-रित्यादिना (३।४।२१) विहितस्तेन न भवतीत्याह तथाहीत्यादि। क्त्वा चेत्यत्र (३।२।२२) तृतीयाप्रभृतीनीत्यनुवर्त्तते। तस्मादनेन यः क्त्वा विहितस्तेनैव पक्षे समासो भवति। नतु तेन। तृतीयाप्रभृतिषूपपदेषु क्त्वा विधीयते। अथ णमुल्ग्रहणं किमर्थम्। यावता णमुलनुवर्त्तत एव। ततः क्त्वा चेति वक्तव्यमित्याह णमुलधिकार इत्यादि। तत्रैकत्वचत्वं तद्वत् तुल्यवत्त्वम्। तेनेत्यादि। ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति। यदि क्त्वा चेत्युच्येत चकारेण प्रत्यादनुकृष्टो णमुलुत्तरत्र नानुवर्त्तेत। यत्नाभावात्। यथा तेन क्त्वाप्रत्यय-स्यान्वाचीयमानता विज्ञायेत ततश्चोत्तरत्र तस्याप्राधान्यादनुवृत्ति र्न स्यात्। पुनर्णमुल्ग्रहणे सति सहनिर्देशात् क्त्वाणमुलोर्गुणप्रधानभावो न भवतीति द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भवति।

६० । तिर्य्यच्यपवर्गे ।

तिर्य्यक्कृत्वेति। तिरोऽञ्चतीति ऋत्विगादिना (३।२।५९) क्विन्। झलाञ्जशोऽन्ते (८।२।३९) इति चकारस्य जकारे कृते क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) कुत्वं गकारः। तस्यापि चर्त्वं ककारः। तिरसस्तिर्य्यलोप इति (६।३।९४) तिर्य्यादेशः। तिर्य्यक् कृत्वा काण्डं गत इति। अनृजु कृत्वा। पार्श्वतः कृत्वेत्यर्थः। अथ तिर्य्यचीति कोऽयन्निर्देशः। यावता भसंज्ञायां सत्यामच इत्यकारलोपे (६।४।१३८) कृते तिरश्चीति भवितव्य-मित्यत आह तिर्य्यचीत्यादि। सर्वत्र ह्यनुकरणभूतशब्दः शब्दस्वरूपस्यैवानु करणम्। एतावांस्तु विशेषः। क्वचिच्छब्दपदार्थकस्यानुकरणम्। क्वचिदर्थ-पदार्थस्येति। तत्रानुकरणमित्येतावति वक्तव्ये शब्दरूपग्रहणं शब्दरूपमात्र-स्यार्थरहितस्यैतदनुकरणमिति ज्ञापनार्थम्। तदेतदुक्तं भवति। शब्द-पदार्थको य स्तिर्य्यक्छब्दस्तस्येदमनुकरणम्। नतु स एव। तेन शब्दान्तर-त्वादकारलोपो न भवतीति भावः। नन्वेवमपि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति (प, ३७) भवितव्यमेवात्र प्रकृतिकार्य्येणाकारलोपेन इत्यत आह न चेत्यादि। अत्रैवोपपत्तिमाह अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गादिति। यद्यत्र प्रकृति-

कार्य्यं स्यात् ततो याहशमनुकरणं तिर्य्यगिति शब्दरूपं तस्य विनाशोऽनुपलब्धिः स्यात्। याहशमनुकर्त्तुमिष्टमकृताकारलोपं ताहशं न प्रतीयेतेत्यर्थः। यत एवं प्रकृतिवदनुकरणभावे सत्येष दोष आपतति ततो नेह प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम्। प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यस्य (प,३७) तु 'यत्रार्थपदार्थस्यानुकरणं सोऽवकाशो वेदितव्यः। क्व? यथा प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्याह एतदोऽशित्यादि (५।३।५)। एतदोऽदस इत्युभयमप्येतच्छब्दरूपपदार्थकस्यानुकरणम्। यदि च शब्दपदार्थकस्य यदनुकरणं तस्यापि प्रकृतिभावः स्यात् तदा त्यदाद्यत्वादिके प्रकृतिकार्य्ये कृत एतस्मामुष्येति रूपं स्यात्। तस्माद् यथेह प्रकृतिभावो न भवति तथा तिर्य्यचीत्यत्रापि।

६१। स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः।

यथासंख्यमत्र नेष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणमपि न भवति? यावता द्वे प्रकृती। प्रत्ययावपि द्वावेवेत्यस्ति यथासंख्यप्राप्तिनिमित्तम्। कृभ्वोरिति निर्देशात्लक्षणव्यभिचारचिह्नात्। इह प्रत्यये विधीयमाने परश्चेति (३।१।२) सूत्रत्वाद् दिग्योगलक्षणया पञ्चम्या भवितव्यम्। तत्र कृभूभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशे कर्त्तव्ये योऽयं कृभ्वोरिति षष्ठीनिर्देशः स लक्षणव्यभिचारचिह्नम्। तेन यथासंख्याभाव इति वेदितव्यम्। मुखत इति। अपादाने चाहीयरुहोरिति (५।४।४५) तसिः। मुखीकृत्येति। अत्र मुखशब्दस्तस्यन्तः। अभूततद्भाव इत्यादिना (५।४।५०) च्विः। अस्य च्वावितीत्वम् (७।४।३२)। मुखे तस्यतीति। तसु उपक्षये। अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति (३।२।१७८) क्विप्। हल्ङ्यादिना (६।१।६७) सुलोपः। रुत्वविसर्जनीयौ। धातुरत्र तस्शब्दः। नतु प्रत्ययः। तेन तदन्त उपदेशे क्त्वाणमुलौ न भवतः। समानकर्त्तृकयोरिति (३।४।२१) क्त्वैव भवति।

६२। नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे।

नार्थो धार्थश्चेति। नाप्रत्ययसहचरितोऽर्थो ना इत्युच्यते। धाप्रत्ययसहचरितश्च धा इति। नाऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य स नार्थः। धाऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य स धार्थ इति। द्विधाकृत्येति। संख्याया विधार्थे धा (५।३।४२)। द्वैधं कृत्वेति।

द्वित्र्योश्च धमुञिति (५।३।४५) धमुञ्। द्वैधाकृत्वेति। एधाच्चेत्येधाच् (५।३।४६)। द्विरुक् कृत्वा। पृथक् कृत्वेति। असति प्रत्ययग्रहणे द्विरुकपृथकशब्दयोरसहार्थत्वान् नार्थत्वमस्तीति तयोरप्युपपदयोः क्त्वाणमुलौ स्याताम्। पूर्वसूत्रादेवं प्रत्ययग्रहणानुवृत्त्या सिद्धे पुनरिह प्रत्ययग्रहणं सुखप्रतिपत्त्यर्थम्। पूर्वकं हि प्रत्ययग्रहणं समासैकदेशत्वाद् यत्नानुवृत्तं स्यात्। नाना कृत्वा काष्ठानि गत इति। च्व्यर्थोऽत्र नास्ति। प्रकृत्यन्यावस्थाया अविवक्षितत्वात्। धार्थग्रहणमिति। धाप्रत्ययोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तः। धार्था हि प्रत्यया बहवः। तत्रासत्यर्थग्रहणे धाप्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्यात्। नान्येषां तदर्थानाम्। अर्थग्रहणे तु सति तेषामपि ग्रहणं भवति। अथ नार्थमप्यर्थग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह नाः पुनरेक एवेति। अर्थग्रहणं हि तत्र क्रियते यत्र बहवो ग्राह्याः सम्भवन्ति। नाप्रत्ययस्त्वेक एव। तस्य चार्थग्रहणमन्तरेण सिध्यतीति न तदर्थमर्थग्रहणम्। ननु च धमुञादीनामपि स्थानिवद्भावादेव धाग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। अतो नार्थमप्यर्थग्रहणमयुक्तम्। नैष दोषः। अधादेशोऽपि धार्थप्रत्ययोऽस्ति। धमुञन्तात् स्वार्थे डमुत्पत्तिमिति (५।३।४५-वा) वचनात्। तस्माद्धार्थमर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। वयन्तु ब्रूमो नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेव। तथाहि द्वौ नाप्रत्ययौ। एको निरनुबन्धकः। द्वितीयः सानुबन्धकः। तत्रासत्यर्थग्रहणे निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति (प, ८२) नाप्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्यात्। न सानुबन्धकस्य नाञः। अर्थग्रहणे तु सति तस्यापि ग्रहणं भवति।

६३। तूष्णीमि भुवः।

ननु च स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोरित्यतो (३।४।६१) भूग्रहणमनुवर्त्तत एव। तत् किमर्थं भुव इतीहोच्यत इत्याह भूग्रहणमित्यादि। पूर्वं हि भूग्रहणं कृञा सम्बद्धम्। अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्। अतं स्तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिह भूग्रहणम्।

६४। अन्वच्यानुलोम्ये।

अन्वचीति निर्देशस्तिर्य्यचीत्यनेन (३।४।६०) व्याख्यातः। अन्वग्भूयेति।

पूर्ववत् क्तिनि क्तौ तदन्तस्य जश्त्वे कुत्वे च रूपम्। अन्वग् भूत्वेति। अनुचरो भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः।

६५। शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्।

ननु च तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्येवं (३।३।१०) शकादिषूपपदेषु तुमुन् सिद्धः। तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्याह अक्रियार्थोऽयमारम्भ इति। अक्रियार्थेष्वपि शकादिषु तुमुन् यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमारम्भः। नहि शक्नोति भोक्तुमित्यादौ क्रियार्थोपपदं गम्यते। किन्तर्हि? अर्थान्तरम्। अन्यदेव। इह तावच्छक्नोति भोक्तुमुत्सहते भोक्तुं जानाति भोक्तुमिति प्रावीण्यं गम्यते। ग्लायति भोक्तुमिति तदशक्तता गम्यते। घटयति भोक्तु मर्हति भोक्तुमिति तद्योग्यतामात्रम्। आरभते भोक्तुं प्रक्रमते भोक्तुमिति। भुजेरेवाद्यावस्थानक्रियान्तरम्। लभते भोक्तुमिति। अप्रतत्याख्यानम्। अस्ति भोक्तुमित्यादौ सम्भवमात्रम्।

६६। पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु।

पर्य्याप्तिरन्यूनतेति। परिपूर्णतेत्यर्थः। अलमर्थविशिष्टेष्विति। यद्यपि भूषणादयोऽलमर्थास्तथापि पर्य्याप्तिवचने सामर्थ्यमेव सम्भवतीति तदेव गृह्यते। प्रयोगदर्शनार्थबोधेन व्याख्यानतो वा। तेनालमर्थविशिष्टेष्वित्ययमर्थो भवति। यद्येवं सामर्थ्येष्विति वं कस्मान् नोक्तम्? नैवं शक्यम्। एवं ह्युच्यमाने सामर्थ्येन भुङ्क्ते वलेन भुङ्क्ते इत्यादावपि स्यात्। यथान्यासे तु न दोषः। नह्यत्र पर्य्याप्ति र्दृश्यते। किं तर्हि? सामर्थ्यमात्रम्। अलं कृत्वेति प्रतिषेध वचनोऽत्रालंशब्दः। अलंखल्वोरित्यादिना (३।४।१८) क्त्वा। पर्य्याप्तं भुङ्क्ते इति। नात्र सामर्थ्यं विवक्षितम्। किं तर्हि? पर्य्याप्तिमात्रम्। अन्यूनं भुङ्क्ते इति। प्रभूतं भुङ्क्ते इत्यर्थः। यदि पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु तुमुन् विधीयते ऽनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वसूत्रे शकिग्रहणं किमर्थमित्यत आह पूर्वसूत्र इत्यादि। शक्यमेव कर्त्तुमिति। नात्रालमर्थो विवक्षितः। किं तर्हि? सौकर्य्यम्। सुकरमेतदित्यर्थः। यथाविध्यस्य सम्भवमात्रं विवक्षितम्। सम्भवत्येवंविधस्य करणमित्यर्थः।

६७। कर्त्तरि कृत्।

किमर्थमिदम्? कर्त्तरि ण्वुलादयो यथा स्युः। क्व तर्हि स्युः? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे। ननु च स्वार्थे यत्र प्रत्ययमिच्छति तत्र भावग्रहणं करोति यथा घञादिविधौ भाव इति। नचैते घञादयः स्वार्थे भवन्ति। किं तर्हि? तस्य धर्म्मे सिद्धताख्ये। तथा लकारादिविधौ लः कर्म्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यत्र (३।४।६९) सूत्रे लकारा अपि नैव स्वार्थे विधीयन्ते। किं तर्हि? तस्य धर्मे साध्यताख्ये। यद्यपि घञादीनां लकाराणाञ्च भावे विधानं तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेष विषयविभागो लभ्यते। घञादीनां हि धात्वर्थस्य सिद्धतामेवाभिधातुं सामर्थ्यम्। लकाराणां साध्यतामेव। तदेवं यदनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति तस्मात् ण्वुलादयोऽपि तत्रैव भवेयुः। अतः कर्त्तर्य्येव ते यथा स्युरित्येवमर्थमिदमारभ्यते। अयं च द्वैधम्। कृदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेषो वा स्यात् ण्वुल्तृचौ कर्त्तरि नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः कर्त्तरीति। अर्थादेशो वा। निरपेक्षैः स्वैः स्वैर्विधिवाक्यैर्विहितानां कृतां पश्चादनेनार्थ आदिश्येत ये न लक्षणान्तरैः कृतो विहितास्ते कर्त्तरि वाच्ये भवन्तीति। तत्र यदि द्वितीयः पक्ष आश्रीयेत ततो यथा ण्वुलादीनामनेनार्थ आख्यायते तथा ल्युडादीनामपि। विशेषानुपादानात्। ततस्तेऽपि कर्त्तरि स्युः। तेषु विधिवाक्येषु करणादीनामुपादानात् करणादिष्वपि। यद्यप्येकस्य प्रत्ययस्य कर्त्तरि करणे च युगपद्वृत्ति र्न सम्भवति तथापि वचनसामर्थ्यात् पर्यायेण कर्त्तरि करणे च स्युरिति। तस्माद्दुष्टोऽयं पक्ष इति प्रथमं पक्षमाश्रित्याह कृदुत्पत्तिवाक्यानामित्यादि। अनेन तेषामस्य चैकवाक्यतामाह। यद्येवं ल्युडादिवाक्येष्वप्यनेनोपस्थातव्यम्। तेषामप्ययं शेष इति कृत्वा। ततश्चास्मिन्नपि पक्षे द्वितीये पक्षे भावी दोषः स्यादित्यत आह तत्र येष्वित्यादि। तत्रैव हेतुमाह अर्थाकाङ्क्षत्वादिति। शेषो हि तेषां भवति यान्यपरिसमाप्तत्वादर्थमाकाङ्क्षन्ति। नान्येषाम्। अतो येषु वाक्येष्वर्थो नादिश्यते तेषामेव साकाङ्क्षत्वाच् शेषोऽयं युक्तः। ण्वुलादीनामेव विधायकानि वाक्यान्यर्थानादेशादर्थाकाङ्क्षाणि। तथाहि ण्वुल्तृचौ भवत इत्युक्तेऽर्थविशेषाकाङ्क्षा भवति क्वार्थे भवत इति। तस्मात्

तेषामेवायं शेष इति तेष्वेवोपतिष्ठते। न खुरन्नादिवाक्येष्विति। उपतिष्ठत इति प्रकृतेनैव सम्बन्धः। साक्षादित्यादि। अनुपस्थाने कारणम्। खुरन्नादिवाक्यान्यर्थाकाङ्क्षाणि न भवन्ति। तेषु करणादीनामर्थानां साक्षान्निर्देशात्। तस्मान्न तेषामयं शेष इति न तेषूपतिष्ठते। अतो न भवत्येष दोषप्रसङ्गः।

६८। भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा।

भव्यादिषु गेयप्रवचनीयोपस्थानीयाः सकर्मकाः। तेन तेषां कर्मणि प्राप्ते कर्त्तरि च निपातनम्। शेषाणामकर्मकाणाम्भावे कर्त्तरि च। भव्य इति। अचो यत् (३।१।९७)। गुणः। धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः (६।१।८९)। गेय इति। ईद् यतीतीत्त्वम् (६।४।६५)। गुणः। साम्नामिति। कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी। उपस्थानीय इति। अनीयर्। जन्य इति। अचो यदित्यत्र (३।१।९७) तकिशसियतिचतिजनीनामुपसंख्यानमिति यत्। आप्लाव्य इति। प्लवतेरोरावश्यके ण्यत् (३।१।१२५)। वृद्धिः। पूर्ववदावादेशः। आपात्य इति। ऋहलोर्ण्यत् (३।१।१२४)।

६९। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः।

पूर्वसूत्रेण कृत्संज्ञकत्वाल्लकारः कर्त्तर्य्येव प्राप्नोति। न भावकर्मणोः। अतस्तयोरपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदमारब्धम्। ल इत्युत्सृष्टानुबन्धकमित्यादि। लडादीनां दशानां लकाराणां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य ल इति सामान्यं गृह्यते। प्रथमाबहुवचनान्तञ्चैतदिति। पञ्चमीषष्ठ्येकवचनाशङ्कां निराकरोति। पञ्चम्यां ह्यस्यां लकारात् परो य स्तस्यैवार्थो निर्दिष्टः स्यात्। ततश्च कर्त्तर्य्येव लकारः स्यात्। षष्ठ्यामेवास्यामानन्तर्य्यलक्षणा विज्ञायेत। तथाच लकारस्य योऽनन्तरस्तस्यैवार्थनिर्देशः स्यात्। ततश्च स एव दोषो यः पञ्चम्याम्। स्थान्यादेशापेक्षया षष्ठी विज्ञायते। एवमपि लकारादेशानामनेनार्थो निर्दिश्यत इत्ययमेव विषयार्थो न निर्दिष्टः स्यात्। ननु च लकारस्य प्रयोग एव नास्ति। तत् कथं तस्यैव कर्त्रादयोऽर्थाः? सामर्थ्यात् तदादेशानामितेऽर्था विज्ञायन्त इत्यदोषः। सकर्म-

कैभ्यो भावे न भवन्तीति। अकर्मकेभ्य इति वचनात्। अन्यथा हि तदनर्थकं स्यात्।

७०। तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः।

तयोरेव भावकर्म्मणोरिति। एतेन तयोरित्यनेन भावकर्मणोरित्यस्य प्रत्यवमर्श इति दर्शयति। ननु चानन्तरसूत्रे द्वे वाक्ये। लः कर्मणि भवन्ति कर्त्तरि चेत्येकं वाक्यम्। भावे चाकर्मकेभ्योऽपि भवन्ति, कर्त्तरि चेति द्वितीयम्। ततोऽनन्तरवाक्यश्रुतयोः कर्त्तृभावयोरेव तयोरित्यनेन प्रत्यवमर्शो युक्तः। नैष दोषः। यदयमुत्तरसूत्रे कर्त्तरि चेति करोति ततोऽवसीयते भावकर्मणोरेव प्रत्यवमर्श इति। यदि भावकर्त्रोरेव प्रत्यवमर्शः स्यात् कर्त्तृ-ग्रहणमनर्थकं स्यात्। कर्त्तर्य्यनेनैव सिद्धत्वात्। एवं हि तत्र वक्तुं युक्तं स्यात् कर्मणि चेति। कर्मणि केनचिदप्राप्तः स्यात्। यदा पुनरिह भावकर्मणोः प्रत्यवमर्शस्तदा युक्तं कर्त्तरिग्रहणम्। कर्त्तर्य्यप्राप्ते यथा स्यात्। यथा प्राप्तं भावकर्मणोः। तस्माद् भावकर्मणोरेव प्रत्यवमर्शो युक्तः। एवकार इत्यादिनेवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति। अपकर्षणार्थो निवृत्त्यर्थः। शयित-मिति। निष्ठा शीङ्स्विदित्यादिना (१।२।१९) किर्त्वप्रतिषेधाद् गुणः। ईषत्करः सुकर इति। ईषद्दुःसुष्वित्यादिना (३।३।१२६) खल्। ईषदाढ्यमाढ्यंभव-मिति। अत्रापि कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृञोः (३।३।१२७)।

७१। आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च।

आदिकर्मणीति। आदिश्चासौ कर्म चेति विशेषणसमासः। क्रिया क्षण इति। एतेन कर्मशब्दोऽत्र क्रियां कर्माचष्टे। न साधनं कर्मेति दर्शयति। कुतः पुनरेतदवसितं क्रियां कर्माचष्ट इति? आदिशब्देन विशेषणात्। बहूनां क्रियाक्षणानामादिमध्यान्तभावे सत्यनादिभूत-क्रियाक्षणव्यवच्छेदादादिभूतो यः क्रियाक्षणस्तदादिकर्मेति युक्तं प्रति-पादयितुम्। आदिग्रहणेन साधनं कर्म त्वेकमेवेत्यादिशब्देन विशेषयितुं न शक्यते। आदेरनादिभूतत्वापेक्षत्वादादिशब्दस्य तत्राप्रवृत्तिः। व्यवच्छेद्या-भावात्। आदिकर्मणि चे भूत (३।२।८४) इत्यनुवर्त्तमाने निष्ठेत्यनेनैव

(३।२।१०२) विहित इति दर्शयन्नाह तस्मिन्नित्यादि। आद्यो यः क्रियाक्षणः स परिनिष्पन्नत्वाद् भूतो भवतीति युक्ता तस्य भूतत्वेन विवक्षितता। प्रकृतः कटं देवदत्त इति। कर्त्तरि क्तः। तेनैव कर्त्ताभिहित इति देवदत्त-शब्दात् तृतीया न भवति। कर्मणस्त्वनभिहितत्वात् कटशब्दाद्द्वितीया भवत्येव। प्रकृतः कटो देवदत्तेनेति। अत्र कर्मणि क्तः। तेनैव कर्मणो-ऽभिहितत्वाद् द्वितीया न भवति। कर्त्तुरनभिहितत्वाद् देवदत्तशब्दात् तृतीया भवत्येव। प्रकृतं देवदत्तेनेति। भावे क्तप्रत्ययः। सर्वत्र प्रशब्द आदिकर्म द्योतयति। ननु चादिभूतक्रियाक्षणकाले कटोऽनभिनिर्वृत्त एव भवति। कटकारणभूता एव वीरणादयस्तदानीं सन्ति। न च तदवस्थः कटः। तत् कथं प्रकृतः कट इति भूतकालेन प्रकृतशब्देन कटस्य सामाना-धिकरण्यम्? आद्येन क्रियाक्षणेन यो वीरणादीनां विशेष आहितस्तत्र तादर्थ्यात् कटशब्दो वर्त्तते। स च भूत एवेत्यदोषः।

७२। गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च।

उपस्थित इति। द्यतिस्यतिमास्थामित्ति कितीतीत्त्वम्(७।४।४०)। अनूषित इति। वच्यादिना (६।१।१५) संप्रसारणम्। वसतिक्षुधोरितीट् (७।२।५२) शासिवसिघसीनाञ्चेति (८।३।६०) षत्वम्। अनुजात इति। जनसनखनां सञ्झलोरित्यात्त्वम् (६।४।४२) आरूढ इति। हो ढः (८।२।३१)। झषस्तथो-र्धोऽध इति(८।२।४०) धत्वम्। ष्टुना ष्टुः (८।४।४१)। ढो ढे लोपः (८।३।१३)। ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घः। अनुजीर्ण इति (६।२।१११) जॄ वयोहानौ। ॠत इद्धातोरितीत्त्वम् (७।१।१००)। हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वम्। रदाभ्यामित्यादिना (८।२।४२) नत्वञ्च। ननु च श्लिषादीनामकर्मकत्वादेव सिध्यतीति तत् किमर्थमेषां ग्रहणमित्याह श्लिषादय इत्यादि। तदर्थमिति। सकर्मकार्थमित्यर्थः।

७३। दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने।

गोघ्न इति। स एव हन्तेः पचाद्यच्। सम्प्रदाने ऽच् निपात्यते। उपधा-लोपश्च। अथवा टक् प्रत्ययो निपात्यते। उपधालोपश्च (६।४।९८) गमहनेत्य-

नैनैव (६।४।९८) सिद्धः। हो हन्तेरित्यादिना (७।३।५४) कुत्वम्। यदि संप्रदाने गोघ्न इति निपात्यते ततश्चाण्डालादेरपि तेनाभिधानं प्राप्नोति। यस्मात् तस्मा अपि दे ह्यागताय गां दातुं घ्नन्ति तेऽपि सुकृत इत्यत आह सामर्थ्यादित्यादि। यथैव ह्यत्र निपातनसामर्थ्यात् किञ्चिदलाक्षणिकं कार्य्यं लभ्यते तथार्थविशेषोऽपि। तस्माद् यद्यपि गोघ्न इत्यविशेषेण निपात्यते तथापि विशिष्टस्यैव। तेन ऋत्विगादेरभिधानम्। नान्यस्य चाण्डालादेः। यदा तर्हि तस्मै दातुं गौर्न हन्यते तदा तस्य गोघ्न इत्यभिधानन्न प्राप्नोतीत्यत-आह असत्यपीत्यादि। यथा ह्यपचन्नपि योग्यतया पाचक इत्युच्यते तथा-ऽसत्यपि गोहनने गोघ्न इति।

७४। भीमादयोऽपादाने।

उणादिप्रत्यया एत इति। उणादयः प्रत्यया येषां ते तथोक्ताः। के पुनस्त उणादयः प्रत्यया इत्यत आह भ्याधूसूभ्यो मगित्यादि (उण्,१।१४२)। आदिशब्देन मन्क्तनादीनां ग्रहणम्। यदि तर्ह्युणादिप्रत्यया एत एवं सत्युणादिप्रत्ययानां रूढिशब्दात् क्रियाकारकसम्बन्धाभावादपादाने वृत्तिर्न सम्भवत्येव। नैष दोषः। रूढिशब्देष्वपि केषाञ्चित् क्रियाकारकसम्बन्धोऽस्त्येव यथा तैलपायिकादिषु। अतोऽदेश्यमेतत्। ताभ्यामितरादि। ननु चासत्यस्मिन् सूत्रे ताभ्यामित्येष निर्देशो नोपपद्यते। अपादानस्याप्रकृतत्वात्। तत् कुतः-पर्य्युदासस्य प्रसङ्गः। नैष दोषः। अर्थकथनमेतत्। अस्मिन् ह्यसति तत्रैवं सूत्रं कर्त्तव्यं स्ततोऽपादानाचान्यत्रोणादय इति। तथा च यदीदं नोच्येत तदा स्यादेव पर्य्युदासः।

७५। ताभ्यामन्यत्रोणादयः।

अथ किमर्थं ताभ्यामित्यनेन संप्रदानापादानप्रत्यवमर्शः क्रियते ? एताव-देव वक्तव्य मन्यत्रोणादय इति। प्रकृतत्वादेव हि तयोस्ताभ्यामन्यत्रोणादयो विज्ञास्यन्ते। अत आह संप्रदानप्रत्यवमर्शार्थमितरादि। अन्यथा हीतरादि। यदि ताभ्यामितरनेन तयोः प्रत्यवमर्शो न क्रियत इतरर्थः। अनन्तरत्वादि-त्यादि। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो (प,६२) वेति न्यायादपादान-

स्यैव पर्युदासः स्याद् यदि तीभ्यामिति निर्देशो न क्रियेत । कृषिरिति । इक् कृष्यादिभ्य इतीक् (३।३।१०८, वा) । तन्तुरिति । सितनिगमि मसिसच्याविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुनिति तुन् (उण्,१।६९) । चर्मेति । मनिन् ।

७६ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

ननु च नेयं लोके प्रसिद्धि ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति । तत् कथमयमर्थो लभ्यत इत्यत आह स्वनिकायप्रसिद्धेरिति । स्वनिकायो वैयाकरणसंघः । तत्रेयं प्रसिद्धिः । कर्त्तृभावाधिकरणेष्विति । कर्त्तरि गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना (३।४।७२) । भावे तयोरेवेत्यादिना (३।४।७०) । कर्त्तृकर्मभावाधिकरणेष्विति । कर्त्तरि पूर्ववत् । भावकर्मणोस्तु तयोरेवेत्यादिना (३।४।७०) । कर्मभावाधिकरणेष्विति । भावकर्मणो स्तयोरेवेत्यादिना (३।४।७०) । इदमेषामिति । अधिकरणवाचिनश्चेति (२।३।६८) षष्ठी । कथमित्यादि । भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति कर्त्तरि निष्ठा । अन्यथानभिहितत्वात् कर्त्तुर्ब्राह्मणशब्दाद् गोशब्दाच्च कर्त्तरि तृतीयां स्यात् । न प्रत्यवसानार्थेभ्यः केनचित् कर्त्तरि क्तो विहितः । तत् कथमेतौ प्रयोगावुपपद्येते इत्याह मत्वर्थीयाकार इति । अर्श आदित्वात् (५।२।१२७) । अथ गत्यर्थाकर्मकादि (३।४।७२) सूत्रादनन्तरमिदं कस्मान्न पठ्यते । एक एवं सति गुणो भवति । द्विः क्तग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तदेवं वक्तव्यम् । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च । ततः श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्य्यतिभ्यश्च । ततोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इति । एवञ्च द्विः क्तग्रहणं गत्यर्थाकर्मकग्रहणञ्च न कर्त्तव्यं भवति । अशक्यमेवं वक्तुम् । एवं ह्युच्यमाने यथा ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्त्तरि क्तो भवति तथा प्रत्यवसानार्थेभ्योऽपि स्यात् । स च नेष्यते । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ।

७७ । लस्य ।

अकार उच्चारणार्थ इति । एतेनानुबन्धशङ्कां निराकरोति । अनुबन्धे ह्यस्मिन्नकारानुबन्धविशिष्टयोरेव लङ्लटोर्ग्रहणं स्यात् । नान्येषां लिङा-

टीनाम्। अर्थविशेष इति। कर्त्तृकर्मादौ। कालविशेष इति। वर्त्तमानादौ। अक्षरसमाम्नायवदिति। यथाक्षरसमाम्नाये प्रत्याहारेऽकारादयो वर्णा आनुपूर्व्या कथ्यन्ते तद्वदित्यर्थः। अथ लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्मान्न भवतीति। विशेषानुपादानादिति भावः। चूड़ाल इति। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यामिति (५।२।९६) लच्। धात्वधिकार इति। धातोरिति पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते। तेन च लकारो विशिष्यते धातोर्विहितस्य लस्येति। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य (३।४।६९) इत्यादौ प्रकरणे येऽर्थाः कर्त्तृकर्मभावा निर्दिष्टास्त इहानुवर्त्तन्ते। तैश्च लकारो विशिष्यते कर्त्रादिषु विहितस्य लस्येति। तेन विशिष्टस्यैव लकारस्य ग्रहणं भवति। न सर्वस्येति भावः।

७८। तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्।

पदार्थः स्वरार्थ इति। अनुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तौ (३।१।४) यथा स्यात्। इटष्टकार इत्यादि। ननु चासत्यप्येतस्मिन् विशेषणार्थे नैव किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति। इटोऽदित्यत्र (३।४।१०६) सूत्रे लिङादेशस्येटोऽद्विधानात्। ततोऽन्यस्य लिङादेशस्येकारस्यासम्भवात्। तिबाद्यवयवोऽस्तीति चेत्? न। तस्यालादेशत्वात्। तिबादयो हि समुदाया लादेशाः। न च तदवयवा इकारादयः। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवदिकारस्य ग्रहणे सति कुतस्तिबाद्यवयवस्य प्रसङ्गः? नहि तेऽर्थवन्तः। तिबादीनामेव समुदायानामर्थवत्त्वात्। तस्मान्न कर्त्तव्य एव टकारः। सत्यं न कर्त्तव्यं य एवं प्रतिपत्तुं समर्थस्तम्प्रति। यस्त्वसमर्थस्तं प्रति कर्त्तव्य एव। अथाद्यन्तौ टकिताविति (१।१।४६) विशिष्टदेश आगमभूतस्यास्य विधानं यथा स्यादित्येवमर्थष्टकारः कस्मान्न विज्ञायत इत्याह तिबादिभिरित्यादि। तुल्यत्वं सदृशत्वम्। तत् पुनरेकयोगनिर्दिष्टत्वेन। तस्मिन् सति लस्येत्यनया (३।४।७७) षष्ठ्या सर्वेषां तिबादीनां सम्बन्धो भवति। सा स्थानषष्ठी समाश्रीयेत। अवयवषष्ठी वा। तत्राद्ये पक्षे सर्वेषां तिबादीनामनुग्रहो

भवति । द्वितीये लिट एव । तत्र यस्मिन् पक्षे आत्मीयमर्थो सर्वेषामनुग्रहो भवति स एवाश्रयितुं युक्त इति स्थानषष्ठीयमङ्गीकर्त्तव्या । इटोऽप्यादेशत्वं तेन भवतीति न भवति देशविध्यर्थष्टकारः । अथवा तिबादिभिरेकयोगनिर्दिष्टत्वेन यत् तिबादिभिस्तुल्यत्वं तत् साहचर्य्योपलक्षणम् । तिबादिभिस्तुल्यत्वात् तत्साहचर्य्यादित्यर्थः । साहचर्य्येण सन्दिग्धार्थनिश्चयो भवति यथा सवत्सा धेनुरिति । तथेहापि सन्देहो जायते किमयमादेश उतागम इति । तथापि तिबादिभिरसन्दिग्धादेशभावैः साहचर्य्यादादेशोऽयमिति निश्चीयते । तेन देशविध्यर्थता टकारस्य न भवति । यद्येवं फलिपाटिनमिमनिजनां गुक् (उण्, १।१८) । पटिनाकिधतश्चेत्यत्रापि (उण्, १।१८) पत्यादिभिरादेशैः तुल्यत्वाद् गुगागमोऽप्यादेशः स्यात् । नैष दोषः । संज्ञायामिति (३।२।१८५) तत्रानुवर्त्तते । नचादेशेन संज्ञा गम्यते । किन्त्वागमेन । तस्माद् गुक आगमत्वं वेदितव्यम् । तत्रैकापि षष्ठी यदादेशेन सम्बध्यते तदा स्थानषष्ठी भवति । यदा त्वागमेन तदावयवषष्ठी । मह्ङिो ङकार इत्यादि । अथ ङित्त्वार्थो ङकारः कस्मान्न भवति ? तस्य सार्वधातुकमपिदित्यनेनैव (१।२।४) सिद्धत्वात् ।

७९ । टित आत्मनेपदानां टेरे ।

इह कस्मान्न भवतीत्यादि । शानजपि टितो लकारस्य सम्बन्धात्मनेपदसंज्ञकश्च । तस्मात् तस्यापि टेरेत्वेन भवितव्यमित्यभिप्रायः । प्रकृतेरित्यादि । प्रकृतानां तिबादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानीत्येवमिहात्मनेपदानि विशिष्यन्ते । तेन न भवत्येष दोषः । नहि शानच् तिबादिषु सन्निविष्टः । लाघवार्थं टितस्तङामिति वाच्ये आत्मनेपदानामिति वचनं वैचित्र्यार्थम् । ननु च तङामित्युच्यमाने तशब्दस्तकारेण प्रत्याहारग्रहणं स्यात् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया(प,१५)न भविष्यति । य स्तर्हि थस्य स्थान आदिश्यते तेन स्यात् । न । तिबादिषु सन्निविष्टा ये तेषां तिङां ग्रहणं विज्ञास्यते । प्रत्यासत्त्या वा ऽऽत्मनेपदीयेन तशब्देन प्रत्याहारग्रहणं विज्ञास्यते । व्याप्तेस्त्वनाश्रयः । लघ्व्यस्थित्यनुरोधात् ।

८०। थासः से।

पेचिष इति। लिट्। अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटी-(६।४।१२०) त्येत्वाभ्यासलोपौ। पक्तास इति। लुट् तासिः। तासस्त्योर्लोप इति (७।४।५०) सकारलोपः। पक्ष्यस इति। लृट्। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं ककारः। अथ थकारमात्रस्यैव सकारादेशः कस्मान्न भवति थः स इति? थकारस्य सकारे कृते परस्य भागस्य टेरेत्वे सत्यभीष्टं सिध्यत्येव। नैतच् शक्यम्। एवं ह्यर्थांशब्दस्य यस्थकारस्तस्यापि स्यात्। धात्वधिकाराद्धातो र्यो विहित इति विशेषणान्न भवतीति चेत्? न। असम्भवात्। नहि तथा-विधस्थकारो धातोर्विहितः सम्भवति। अथ धातोरनन्तरस्येति विशिष्येतै-वमप्यनादित्व एव परस्य स्यात्। नेतरेभ्यो विकरणेभ्यः। व्यवधानादिति यथान्यासमेवास्तु। टेरेत्त्वेनैव सिद्ध एकारान्तत्वे यदेकारान्तत्वमादेशस्य क्रियते तत् तिङामादेशानां टेरेत्वं न भवतीति ज्ञापनार्थम्। तेन डारौरस्प्रभृतिषु टेरेत्वं न भवतीति पक्ता पक्तारौ पक्तार इति।

८१। लिटस्तझयोरेशिरेच्।

शकारः सर्वादेशार्थ इति। असति तस्मिन् धात्वधिकारात् तस्मादि-त्युत्तरस्येत्यादेः (१।१।६७) परस्य तकारस्य प्रसज्येत। शकारे तु सत्यने-काल्शित् सर्वस्येति (१।१।५५) वचनात् सर्वस्य भवति। अथ शे इत्येवं कस्मान्नोक्तम्? नैवं शक्यम्। शे इति हि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। इह च व्यतिपपे इति पिबादेशः स्यात्। एशि तु सति न भवति। वक्ष्यति ह्येतत् वर्णे यत् स्यात् तच्च विद्यात् तदादाविति (७।१।१८,वा)।

८२। परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः।

पपक्थेति। उपदेशेऽत्वत (७।२।६२) इतीड्भावः। पेचिथेति क्वचित् पाठः। तत्र हि ऋतो भारद्वाजस्येति (७।२।६३) नियमादिट्। थलि च सेटी-(६।४।१२१) त्येत्वाभ्यासलोपौ। पेचेति। धातोरित्यधिकारात् (३।१।९१) तस्मादित्युत्तरस्या-(१।१।६७) देः परस्येति (१।१।५४) थकारस्याकारादेशः। द्वयोरकारयोरतो गुणे (६।१।९७) पररूपत्वम्। अथवान्तरतम्याद् बहुश्री-

स्याकारस्य वह्नर्थं एव स्थानी युक्त इति समुदायस्यैव भवति। प्रेत्रिव पेचिमेति। आदिनियमादिट्।

८३। विदो लटो वा।

विद ज्ञान इति। एतेन ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणं नान्येषामिति दर्शयति। एवं मन्यते। विद इति पञ्चमी। तेन तस्मादित्युत्तरस्येत्यनन्तराणां (१।१।६७) तिबादीनामादेशेन भवितव्यम्। न चान्यस्माद् विदेः परस्मैपदान्यनन्तराणि सम्भवन्ति। विकरणैर्व्यवधानात्। विचारणसत्तार्थयोश्चात्मनेपदित्वात् परस्मैपदानुपपत्तिः। तस्माज् ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणमिति।

८४। ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः।

पञ्चैवेत्यादि। ननु च नेह द्वितीयं पञ्चग्रहणम्। नाप्यादिग्रहणमादेशविशेषणम्। तत्र पञ्चानामाद्यानां स्थाने सर्वैरेव णलादिभिः पर्यायेण भवितव्यम्। तत् कथं पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यत इत्यत आह स्थानिसम्बन्धादित्यादि। इह हि स्थानिनः पञ्चैवाऽऽद्या निर्दिष्टाः। तेषाञ्च स्थानेऽन्तरतम इति (१।१।५०) परिभाषया पञ्चभिरेवार्थैः सम्बन्धः सम्भवति। नेतरैश्च। तथाहि पञ्चानामेवाद्यानामान्तर्यमस्ति। तुल्यार्थत्वात्। नान्येषाम्। विपर्ययात्। तस्मात् स्थानिसम्बन्धादादेशेष्वपि पञ्चत्वमादित्वञ्च विज्ञायत इति युक्तम् पञ्चैव णलादयं आदेशा भवन्तीति। आत्थेति। आहस्थ इति (८।२।३५) हकारस्य थकारः। तस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं तकारः। ब्रवीतीति। ब्रुव ईट् (७।३।९३)। परेषामिति। थादीनाम्। अथ ब्रुव इति किमर्थं पुनरिदमुच्यते? यावता ब्रुव इति यदेतत् पञ्चम्यन्तं तदेवार्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति षष्ठ्यन्तं विज्ञास्यत इत्याह ब्रुव इति पुनर्वचनमित्यादि। असति हि श्रुते सम्बन्धिनि विभक्तिविपरिणामो युक्तः। इह परस्मैपदानामिति प्रकृता एव तिबादयः। षष्ठ्यन्ताः सम्बन्धिन इति। न युक्तो विभक्तिविपरिणामः। ब्रुव इति यदि पुनर्नोच्येत ततो यथा णलादयः परस्मैपदानां भवन्त्येव साहादेशोऽपि स्यात्। तस्मात् तं प्रति ब्रुवः स्थानित्वं यथा स्यादित्येवमर्थं

ब्रुव इति पुनरुच्यते। परस्मैपदानामेव हि स्यादिति। यदि ब्रुव इति पुनर्नोच्येतेति शेषः। अयञ्च ब्रुव इति पुनर्वचनस्य हेतुः। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादसति पुनर्वचने परस्मैपदानामेवाहादेशः स्यात् तस्माद् ब्रुव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थं कर्त्तव्यम्।

८५। लोटो लङ्वत्।

तमादय इति। येषां तस्थेत्यादिना (३।४।१०१) विधानम्। सलोपश्चेति। यस्य नित्यं ङित इति (३।४।९९) विधानम्। अड़ाटावित्यादि। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादिनाट् (६।४।७१)। आड़जादीनामित्याड् (६।४।७२) लङः कार्य्यं विधास्यते। लङः शाकटायनस्यैवेति (३।४।१११) झेर्जुसादेशश्च। नचेह कश्चिद्विशेष उपादीयते। ततश्च यस्मादतिदेशात् तामादिकार्य्यं भवति तथा ऽड़जादीनां लङ्कार्य्येणापि भवितव्यमित्यभिप्रायः। इतश्चेति (३।४।१००) लोपः। मिपोऽम्भावश्च न दृश्यमेतत्। तयोरिकुरित्युक्तस्य (३।४।८६) मेर्निरिति (३।४।८९) निरादेशस्य चापवादस्य विधास्यमानत्वात्। सा च व्यवस्थितविभाषेति। तेन तामादिरेवादेशो भवति। न लङादिरिति मन्यते।

८६। एरुः।

हिन्योरित्यादि। हिश्च निश्च हिनी। तयोरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। अन्यथा हि लुनीहि पचानीति न सिध्येत्। न वोच्चारणसामर्थ्यादिति। यदि ह्योकारे कृते सत्युकारेण भवितव्यं तदोकारमेवोच्चारयेत्। अयं हि लघीयान् शब्दव्युत्पत्तावुपायः। नचेकारोच्चारणे सूत्रस्य लाघवं भवति। तदुकार एवोच्चारयितव्ये यदिकारोच्चारणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनमुत्वं मा भूदिति।

८७। सेर्ह्यपिच्च।

लुनीहीति। पित्त्वे प्रतिषिद्धे सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) ङित्त्वम्। ततस्तन्निबन्धनमी हल्यघोरितीत्वं (६।४।११३) भवति। राध्नुहीति। राध साध संसिद्धौ। स्वादित्वाच् श्नुः। तक्ष्णुहीति। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। तनूकरणे तक्ष इति (३।१।७६) श्नुः। अत्रापि पूर्ववन् ङित्त्वे सति गुणो न

भवति । अथ किमर्थं गुरु सूत्रं क्रियते ? न सेर्हि ङिच्चेत्येवोच्येत ? नैवं शक्यम् । ङित्त्वस्य विधाने स्थानिवद्भावात् पित्त्वं स्यादेव । ततश्च ङित्त्वान् ङित्कार्यं गुणनिषेधादिकं स्यात् । पित्त्वाच्चानुदात्तत्वम् । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ।

८८ । वा छन्दसि ।

अपित्त्वं विकल्प्यते । लादेश इति । तस्यानन्तरत्वात् । आदेशस्तु तेन व्यवहितत्वादनन्तरो न भवतीति विकल्प्यते । युयोधीति । यु मिश्रणे । बहुलं छन्दसीति (२।४।७६) शपः श्लुः । श्लाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् । अत्रापि पित्त्वेन ङित्त्वं नास्ति । तेन गुणो न भवति । अभितश्चेति धिभावः । प्रीणीहीति । प्रीञ् तर्पणे । क्र्यादित्वाच् श्ना । अत्राप्यपित्त्वे सति पूर्ववदीत्त्वम् ।

८९ । मेर्निः ।

उत्त्वलोपयोरपवाद इति । यथाक्रममेरु (३।४।८६) लोटो (३।४।८५) लङ्वदित्यतिदेशेन प्राप्तयोः । इकारलोपस्य च लङीतश्चेति (३।४।१००) विधानादतिदेशेन तस्य प्राप्तिः । पचानीत्यत्राडुत्तमस्य पिच्चेत्याट् (३।४।९२) ।

९० । आमेतः ।

अत्रैकारेण लोड् विशिष्यते लोटा वैकार इति द्वौ पक्षौ । तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत तदैकारस्य विशेषणत्वाद्विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्येकारान्तस्य लोट आम् विधीयमानोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशः स्यादित्येष दोषः प्रतिविधेयः । द्वितीये तु पक्ष एकार एव विशेष्यत्वात् प्रधानम् । नच प्रधाने तदन्तविधिरित्येकारस्यैव भविष्यतीति न किञ्चित् प्रतिविधेयम् । तेन द्वितीयपक्षमाश्रित्याह लोट्सम्बन्धिन एकारस्येत्यादि । पचतामिति । टेरेत्त्वे कृत आम् । इह पचावेदं यजावेदमिति यद्यप्यन्तादिवद्भावाद् गुणो लोड्ग्रहणेन गृह्यते तथाप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे (प.५१) इत्यन्तरङ्ग

आमादेशे कर्त्तव्ये वहिरङ्गत्वाद् गुणस्यासिद्धत्वादामादेशो न भवति। वहिरङ्गत्वन्तु गुणस्य द्विपदाश्रयत्वात्। आमस्त्वन्तरङ्गत्वमेकपदाश्रयत्वात्।

९१। स्ववाभ्यां वामौ।

पचस्वेति। थासः स इति (३।४।८०) कृते वकारः। पचध्वमिति। टेरेत्वे कृतेऽमादेशः।

९२। आडुत्तमस्य पिच्च।

स चोत्तमपुरुषः पिद्भवतीति। अथाट एव पित्त्वं कस्मान्न क्रियते? निरर्थकत्वात्। पित्वं ह्यनुदात्तार्थं वा स्याद् गुणवृद्ध्यर्थं वा। तत्राटोऽनुदात्तत्वमागमत्वादेव सिद्धम्। गुणवृद्ध्योस्तु नैवासौ निमित्तम्। अप्रत्ययत्वात्। तस्मादाटं प्रति पित्त्वमनर्थकमित्युत्तमस्यैव विधीयते। करवाणीति। पित्त्वादुत्तमस्य ङित्त्वं नास्ति। तेन गुणो भवति। करवाविति। एत ऐ (३।४।९३)। आटश्चेति (६।१।९०) वृद्धिः।

९३। एत ऐ।

आमोऽपवाद इति। आमेत इति (३।४।९०) प्राप्तस्य। पचावेदं यजावेदमिति। लोटो लङ्वदिति (३।४।८५) सलोपे सत्याद्गुणः (६।१।८०)।

९४। लेटोऽडाटौ।

पर्य्यायेणेति। अथ युगपदेव कस्मान्न भवतः? एवम्मन्यते। टितावेतौ विधीयेते। टित्त्वञ्चादिविधानार्थम्। न च युगपद् द्वयोरादित्वं भवति। एकेनैवादिदेशस्यावष्टब्धत्वान्न युक्तं यौगपद्यमिति। जोषिषदित्यादीन्युदाहरणानि सिब् बहुलं लेटीत्यत्र (३।१।३४) व्युत्पादितानि। अत्रापि व्युत्पाद्यन्ते। जोषिषदिति। जुषी प्रीतिसेवनयोः। सिप इकार उच्चारणार्थः। अनेनाट्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः (३।४।९७)। आर्धधातुकस्येड् वलादेरितीट् (७।२।३५)। लघूपधगुणः। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् (८।३।५९)। तारिषदिति। तॄ प्लवनतरणयोः। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति (७।३।८४) गुणः। व्यत्ययो बहुलमिति (३.१।८५) व्यत्ययेन धात्वकारस्य दीर्घः। शेषं पूर्ववत्। मन्दिषदिति। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्न-

क्रान्तिगतिषु । इदितो नुम् । पद्दातीति । पद्द गतौ । दिवादावनुदात्तेत् ।
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शप्प्रत्ययश्च । अतः सद्दाकः सवर्णे दीर्घत्वम्
(६।१।१०१) । तिप् । इकारलोपोऽत्र न भवति । तद्विधौ वैतोऽन्यत्रेत्यतो
(३।४।९६) वाग्रहणानुवृत्तेः । च्यावयातीति । च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ ।
हेतुमण्णिच् ।

९५ । आत ऐ ।

मन्त्रयैते इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे । चुरादि णिच् । शप् । गुणाया-
देशः । आटः कस्मान्न भवतीति । पदाति विद्युदित्यादौ । विधान-
सामर्थ्यादिति । यद्याट ऐत्त्वं स्यात् तद्विधानमनर्थकं स्यात् । ऐड़ागममेव
विदध्यात् । एवं प्रक्रियालाघवं भवतीति मन्यते ।

९६ । वैतोऽन्यत्र ।

शासांयिति । उत्तमपुरुषैकवचनमिट् । टेरेत्त्वम् । ईशायित्यादीन्यु-
दाहरणानुप्रपसंवादाशङ्कयोरित्यत्र (३।४।८) व्युत्पादितानि । दधस इति ।
डुधाञ् धारणपोषणयोः । थासः से (३।४।८०) । शपः श्लुः । श्लाविति
(६।१।१०) द्विर्वचनम् । अट् । घोर्लोपो लेटि वेत्यकारलोपः (७।३।७०) ।

९७ । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ।

परस्मैपदग्रहणमित्यादि । ननु च टेरेत्त्वमिड़ादिषु बाधकं भविष्यति ।
तत् किं परस्मैपदग्रहणेन ? नैतदस्ति । टेरेत्त्वस्यावकाशो ऽन्येषु लकारा-
दिषु । इतो लोपस्य च परस्मैपदेषु । उभयप्रसङ्गे परत्वादितो लोपः
स्यात् । -

९८ । स उत्तमस्य ।

करवावेति । लेटोऽडाटाविल्याट् (३।४।९४) । उत्तमग्रहणमित्यादि । यदि
तर्हि पुरुषान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुत्तमग्रहणं क्रियते ? न । वस्मसग्रहण-
मेव कर्त्तव्यम् । अतोऽप्ययमर्थः । सकारग्रहणं कर्त्तव्यं न भवति । अलो-
ऽन्त्यपरिभाषयैव सकारलोपो भवति । अशक्यं वस्मसग्रहणं कर्त्तुम् ।

तस्मिन् सति यदा व्यत्ययेन पुरुषान्तरस्य स्थाने तौ भवतस्तदापि लोपः स्यात्। यदा चोत्तमपुरुषस्य स्थाने थस् क्रियते तदा लोपो न स्यात्। उत्तमग्रहणे सत्येष दोषो न भवति। स्थानिवद्भावेन मध्यमोत्तमसंज्ञयो-र्भवन्त्योरेकसंज्ञाधिकारादसति समावेशे उत्तमसंज्ञया मध्यमसंज्ञाया निवृत्तिः। सकारग्रहणञ्च यदि न क्रियेत तदोत्तमस्य व्यत्ययेन वचनान्तरेषु कृतेषु वर्णान्तरस्यापि लोपः स्यात्। तस्माद् यथान्यासमेवास्तु।

९९। नित्यं ङितः।

अपचावापचामेति। लङ्। अतो दीर्घो यञीति (७।३।१०१) दीर्घः।

१००। इतश्च।

अपचदिति। लङ्। अपाचीदिति। लुङ्। वदव्रजेत्यादिना (७।२।३) वृद्धिः। अस्तिसिचोऽपृक्ते इतीट् (७।३।९६)।

१०१। तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः।

अपक्तामिति। पूर्ववद्वृद्धि। झलो झलीति (८।२।२६) सिचो लोपः।

१०२। लिङः सीयुट्।

पचेतेत्यादौ विधिनिमन्त्रणेत्यादिना (३।३।१६१) लिङ्। लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्येति सकारलोपः (७।२।७९)। शपा सहाद् गुणः। वलि लोपः। पक्षीष्टेत्यादावाशिषि लिङ्। चकारस्य चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम्। इण्कोरिति (८।३।५७) षत्वम्।

१०३। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च।

परस्मैपदविषयस्येति। एतेन परस्मैपदेष्वित्यस्याः सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति। न परसप्तमीत्वम्। परसप्तमीत्वन्तु न सम्भवति। लिङः परस्मैपदानामसम्भवात्। आगमानुदात्तत्वे प्राप्त इति। कुतः पुनरागमानु-दात्तत्वं भवतीति निश्चितम्? अतएव यासुट उदात्तवचनात्। यदि ह्यागमा अनुदात्ता न स्युस्तदोदात्तवचनमनर्थकं स्यात्। प्रत्ययभक्तत्वे-नैव यासुटः प्रत्ययस्वरेणैवाद्युदात्तस्य सिद्धत्वात्। ननु यानि पिद्वचनानि

तदर्थमुदात्तवचनं स्यात् । तेषां ह्यनुदात्तत्वात् तद्भक्तो यासुडनुदात्त एव स्याद् ऽयेऽपुदात्त इति नोच्येत । नैतदस्ति । यद्येतत् प्रयोजनमभिमतं स्यादपिदित्येवं ब्रूयात् । तदेतदुदात्तवचनमागमानुदात्तस्य ज्ञापकमेव । तत्र ङित्कार्य्याणामसम्भवादिति । न सर्व्वेषामित्यभिप्रायः । कुत एतत् ? यावतोष्यादित्यत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण (६।१।१६) यत् संप्रसारणं तत् यासुट्यपि ङिति सम्भवति । ङिन्मात्रनिबन्धनं हि संप्रसारणम् । विशेषानुपादानात् । तत्र यदि यासुटो ङित्त्वं विधीयेत तदा ग्रहेः संप्रसारणस्यैवैकस्यानुग्रहः स्यात् । लिङस्तु ङित्त्वे विधाने सर्व्वस्य ङित्कार्य्यस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधादेवानुग्रहो भवतीति लिङ एव ङित्त्वं विधीयते । ङित्कार्य्याणामिति । ङिति कार्य्याणामित्यर्थः । कुर्य्यादिति । विकरणाश्रयो धातोर्गुणः । अतउत् सार्व-धातुक (६।४।११०) इत्युत्त्वम् । ये चेत्यकारलोपः (६।४।१०९) । कुर्य्युरिति । उस्यपदान्तादिति (६।१।९६) पररूपत्वम् । अचिनवमिति । मिपोऽम् । अत्र ङित्त्वाभावाद् गुणः । एतच्च ज्ञापकस्य प्रयोजनम् ।

१०४ । किदाशिषि ।

प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वमिति । यद्येवमाशिषि लिङ् विहितस्तस्य यासुट् कित् भवतीत्येतद् विरुध्यते । नास्ति विरोधः । यासुड्वचनं लिङ एवो-पलक्षणम् । तेन लिङवयवद्वारेण लिङ एव कित्त्वमनेन विधीयते । यासुड्-वयवत्वाल्लिङः । नागमस्येति । अत्रापि नागममात्रस्येत्येषोऽर्थो वेदि-तव्यः । प्रयोजनाभावादिति । न सर्वस्य कित्त्वप्रयोजनस्याभावादिति भावः । कुतः ? वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) यद् वचिस्वप्योः संप्रसारणं तस्य यासुट्यपि किति सम्भवात् । किन्मात्रे हि संप्रसारणमुच्यते । विशेषापरिग्रहात् । यदि गुणवृद्धिप्रतिषेधः तुल्य एवेति कस्तर्हि ङित्त्वात् कित्त्वस्य विशेषो येन तस्मिन् प्राप्ते कित्त्वं विधीयत इत्याह संप्रसारणमित्यादि । ङित्त्वे हि वच्यादि सूत्रेण (६।१।१५) किति विधीयमानं संप्रसारणं न स्यात् । जाग्रोऽविचिण्-णल्ङित्स्विति (७।३।८५) विधीयमानो गुणः । इष्यादिति । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।२९) सकारलोपः । वच्यादिति । कित्त्वा-

भावाद्दचेः संप्रसारणं न भवति । जागृयादिति । पूर्वसूत्रेण ङित्त्वम् । तेन गुणो न भवति । उभयत्रादादिकत्वाच्छपो लुक् ।

१०५ । झस्य रन् ।

कृषीरन्निति । आशिषि लिङ् ।

१०६ । इटोऽत् ।

कृषीयेति । आशिषि लिङ् । नैवायमादेशावयव इति । अकारमात्रस्यादेशत्वात् । यद्येवमकारोऽयमादेशो विधीयत इत्यणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय इति (१।१।६९) सवर्णानां ग्राहकः स्यात् । भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति (प, २०) न भविष्यति । सत्यपि वा सवर्णग्रहणे मात्रिकस्यान्तरतम्यान् मात्रिक एव भविष्यति । अथ लविषीष्टेत्यत्रागमस्येटः कस्मादकारो न भवतीत्याह आगमस्येटो ग्रहणं न भवतीति । अत्र कारणमाह अर्थवद्ग्रहणेनित्यादि । ननु चागमानामप्यर्थवत्त्वमस्त्येव । तथाहि यासुट्सहितेनैव लिङोऽर्थोऽभिधीयते । न केवलेन । नैतदेवम् । अन्येषु लकारेषु विनापि तेनार्थवत्ता दृष्टा । आगमानान्तु न क्वचित् । तेन तेऽर्थवन्तो न भवन्तीति ।

१०७ । सुट् तिथोः ।

अथ तकारथकाराभ्यां लिङ् विशिष्यते तकारथकारयोर्यो लिङ् स्थानीति ? तेन वा तौ लिङ्सम्बन्धिनोस्तकारथकारयोरिति ? तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत तदा विशेष्यत्वाल्लिङः प्राधान्यम् । ततश्च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाल्लिङ एव सुडागमः स्यात् । एवञ्च परत्वाद् विशेषविहितत्वाच्च सुटा सीयुड् बाध्येत । तस्माद् दुष्टोऽयं पक्ष इति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह लिङ्सम्बन्धिनोरित्याह । यदुक्तं तकारथकारयोः सुडागमो भवतीति तस्यार्थं स्पष्टीकर्तुमाह तकारथकारावागमिनाविति । विशेष्यत्वेन प्राधान्यादिति भावः । यदुक्तञ्च लिङ्सम्बन्धिनोरिति तस्यार्थं स्पष्टीकर्तुमाह लिङ् तद्विशेषणमिति । सीयुटस्तु लिङेवागमीति । तकारथकारावेवकारेण व्यवच्छिद्येते । तेनेत्यादि । यत एवं तकारथकारावागमिनौ सुटः सीयुटस्तु

लिङेव तेन भिन्नदेशत्वात् सुटः सीयुड् न बाध्यते। नच भिन्नदेशयोर्बा-ध्यबाधकभावो युक्तः। विरोधाभावात्। कृषीष्ट कृषीष्ठा इति। तथासोरेक-वचनयो रूपे। कृषीयास्तां कृषीयास्थामिति। आतामाथामोः। सर्वत्राशिषि लिङ्। उश्चेति (१।२।१२) कित्त्वाद् गुणाभावः।

१०८। झेर्जुस्।

पचेयुरिति। अतो येय इतीयादेशः (७।२।८०)। आद् गुणः (६।१।८७) पररूपत्वम्।

१०९। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च।

वेत्तेश्चेति निर्देशेन लुग्विकरणस्यैवेह ग्रहणमिति दर्शयति। तस्यैव हि झिरनन्तरः सम्भवति। नान्येषां विदीनाम्। विकरणैर्व्यवधानात्। सत्ता-विचारणार्थयोरात्मनेपदित्वात् झेरसम्भव एव। तस्माल् लुग्विकरणस्यैव ग्रहणं युक्तम्। अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थमिति। यद्यभ्यस्तविदिग्रहण मसिजर्थमेवं सति लङादिसम्बन्धिनोऽपि झेः प्राप्नोत्यत आह ङित इति चानुवर्त्तत इति। तेन ङिल्लकारसम्बन्धिन एव झेर्जुस् भविष्यति। नान्येषा मित्यभिप्रायः। अबिभयुः। अजिह्रयुरिति। ञिभी भये। ह्री लज्जायाम्। जुसि चेति (७।३।८७) गुणः। जुहोत्यादिभ्यः शपः श्लुः। श्लाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम्। अजागरुरिति। अदादित्वाच्छपो लुक्। जागर्त्तेर्जक्षित्यादयः षड्त्यभ्यस्तसंज्ञा (६।१।६)।

११०। आतः।

सिचः परस्माकारान्तादुत्तरस्य झेरिति ब्रुवता द्वाभ्यामप्यनन्तरस्य झेरित्युक्तं भवति। उभाभ्याञ्चानन्तर्यं न सम्भवति। आतः सिचा व्यवधाना-दिति मन्यमानः पृच्छति कथमित्यादि। सिचो लुकीति। गातिस्थेत्यादिना (२।४।७७)यदा सिचो लुक् क्रियते तदा प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः सम्भवति। श्रुत्या चाकारान्तादिति। तदनन्तरश्रूयमाणत्वात्। श्रुत्येति। श्रोत्रेन्द्रिय ग्राह्योपलब्धेरित्यर्थः। तदेवं द्वाभ्यामप्यानन्तर्यस्याश्रयणात् सामर्थ्यादातः सिज्लुगन्ताज् झेर्जुस भवतीत्युक्तम्भवति। नहि श्रूयमाणे सिचि द्वाभ्या-

मानन्तर्य्यं सम्भवति । तकारो मुखसुखार्थं इति । व्यावर्त्याभावात् । नहि झलात् प्लुताद्वा वर्णात् परः सिच् सम्भवति । पूर्वेणैव सिद्ध इति । लुप्तेऽपि सिचि प्रत्ययलक्षणेन झेः सिजनन्तरत्वादभूवन्निति नियमस्य व्यावर्त्यं दर्शयति । भुवो वुग् लुङ् लिटोरिति (६।४।८८) वुक् । ननु च नैवेह पूर्वसूत्रेण प्राप्नोति । नहीह सिजपेक्षयानन्तर्य्यं झेर्विद्यते । तत् किं प्रतिषिध्यत इत्याह प्रत्यय-लक्षणेनेत्यादि । लुप्ते हि प्रत्ययलक्षणेनानन्तर्य्यमस्ति । अतः पूर्वेण प्राप्नोति । जुस् नियमेन प्रतिषिध्यते । यदि तर्हि नियमार्थमिदमकार्षुरित्यत्रापि न स्यात् । न ह्यत्रातः सिज्लुगन्तात् परो झिर्भवतीत्यत आह तुल्यजातीये-त्यादि । आतः सिज्लुगन्तान्नियमार्थमयं जुस् विधीयते । स च नियम-स्तुल्यजातीयापेक्षः । तेन समानजातीयमेव व्यवच्छिनत्ति । कश्च समान जातीयोऽन्यः सिजलुगन्तः ? न चाकार्षुरित्यत्र झेः पूर्वः सिज्लुगन्त इति नायं नियमस्य विषयः । तेन भवत्येव जुस् ।

१६१ । लङः शाकटायनस्यैव ।

अयुरयुरिति । पूर्ववच्छपो लुक् । पूर्ववच्च पररूपत्वम् । लङेवेत्यादि । यत्सम्बन्धिनो झेर्जुसभावो विधेयः । तिङ्त्वमधिकृत्येदमुक्तम् । कुत एतत् ? लुङ्लिङोरप्याकारान्तादनन्तरयोः सम्भवात् । तत्सम्बन्धिनोस्तु झेर्जुसित्येव-मादिनैव (३।४।१०८) शास्त्रेण जुसभावो विहित इति न तावदधिकृत्येदमुच्यते । एवकारस्तु लङ्व्यवच्छेदार्थः । स्वप्रत्ययेन झेर्व्यवधानात् । लङेव यो लङिति । येन केनचित् प्रकारेण यो लङ् न भवति स लङेव लङ् । स पुनर्मुख्यो लङ् यथा स्यात् । स चातिदेशद्वारेण यस्य लङ्वद्भावो न भवति स वेदितव्यः । यस्य ह्यतिदेशद्वारेण लङ्वद्भावो विहितः स उपचारेण लङित्युच्यते । परमार्थतस्तु लोड़ेवासौ । न लङेव । लङ्वद्भावेन यद्इति । लङिति सम्बध्यते । लङा तुल्यं वर्त्तत इति लङ्वत् । लङ्सदृश इत्यर्थः । तस्य भावो लङ्वद्भावः । येन लङ्वद्भावेन लङ् व्यपदिश्यते तस्य मा भूदिति मुख्यस्यैव लङो ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं लङ्ग्रहणं क्रियते । केन पुन लङ्वद्भावो भवतीत्याह लोटो लङ्वदिति । अनेन हि सूत्रेण (३।४।८५) लोटो लङ्वत्